

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ**

ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ

**ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΑΓΡΙΝΙΟΥ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΜΠΑΔΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΜΕΛΗ: ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	4
Εισαγωγή.....	5
Κεφάλαιο 1. Προσεγγίζοντας το αντικείμενο της έρευνας	
1.1. Η ολιστική θεώρηση.....	7
1.2. Μεθοδολογία	9
1.3. Στοχοθεσία	17
Κεφάλαιο 2. Χώρος και μνήμη	
2.1. Ιστορική αναδρομή-Ο τόπος.....	19
2.2. Συμβολική διάσταση του χώρου.....	24
2.3. Η διάσταση της μνήμης	26
Κεφάλαιο 3. Ταυτότητες	
3.1. Ταυτότητα και ετερότητα. Ο εαυτός και ο άλλος	36
3.2. Προσφυγική ταυτότητα. Στερεότυπα.....	41
3.3. Κοινότητα. Εθνοτοπική ταυτότητα.....	48
Κεφάλαιο 4. Αναλύοντας το λόγο των υποκειμένων	
4.1. Το ιστορικό υπόβαθρο ως μέρος του εαυτού	51

4.2. Θρησκευτικότητα, ελληνικότητα, φιλοξενία	58
4.3. Οικονομική-κοινωνική κινητικότητα και στοιχεία ανάσχεσής της	64
4.4. Πολιτισμικές αναπαραστάσεις του έμφυλου εαυτού	74
4.5. Ένας συνοικισμός, δύο σύλλογοι	88
4.6. Οι εκδηλώσεις και η υλική μνήμη στις αναπαραστάσεις του εαυτού	92
4.7. Το πολιτισμικό τραύμα και οι εκφράσεις του	101
Συμπεράσματα	106
Βιβλιογραφία	108
Παράρτημα	122

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία, αποτελεί το επιστέγασμα μιας πορείας που ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2014 με την εισαγωγή μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών. Λένε ότι η αρχή είναι το ήμισυ του παντός. Να αναγνωρίσω, και τον ευχαριστώ γι' αυτό, ότι η ιδέα για το ξεκίνημα της προσπάθειας ανήκει στον συνάδελφο εκπαιδευτικό, Δημήτρη Γιαννακόπουλο, συνοδοιπόρο στο ταξίδι του μεταπτυχιακού. Η επιτόπια έρευνα έλαβε χώρα στο Δημοτικό Διαμέρισμα του Αγίου Κωνσταντίνου Αγρινίου, μια περιοχή στην οποία δημιουργήθηκε προσφυγικός συνοικισμός μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι κάτοικοι του Αγίου Κωνσταντίνου, πρόσφυγες δεύτερης και τρίτης γενιάς, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πραγματοποίηση της εργασίας. Με καλοδέχτηκαν στα σπίτια τους, διέθεσαν το χρόνο τους, μου μίλησαν πρόθυμα για γεγονότα του παρελθόντος και του παρόντος, μου επισήμαναν στοιχεία της ταυτότητάς τους. Όλα αυτά μέσα σε μια ευχάριστη ατμόσφαιρα. Τους ευχαριστώ θερμά! Θα ήταν παράλειψή μου να μην αναφερθώ στις πολύτιμες γνώσεις που απέκτησα στη διάρκεια των σεμιναρίων-μαθημάτων. Γνώσεις που διεύρυναν τους ορίζοντές μου και μου έδωσαν τη δυνατότητα να εντρυφήσω σε έναν κόσμο άγνωστο σε μένα μέχρι πριν από λίγο καιρό, κινούμενος-μεταξύ άλλων-στα μονοπάτια της διεπιστημονικότητας, της επιτόπιας έρευνας, της αποκρυπτογράφησης του λόγου των δρώντων υποκειμένων. Η συνεισφορά των καθηγητών μου στην πραγμάτωση των προαναφερθέντων υπήρξε καταλυτική και τους ευχαριστώ γι' αυτό! Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα, Καθηγήτρια, κυρία Κωνσταντίνα Μπάδα, καθώς η αμέριστη βοήθειά της και οι εύστοχες κρίσεις της αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για την πορεία της συγγραφής και την επιτυχή ολοκλήρωσή της. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Καθηγητή, κύριο Βασίλειο Νιτσιάκο και τον Επίκουρο Καθηγητή, κύριο Νικόλαο Αναστασόπουλο, για τη συμβολή τους στην τελική μορφή της εργασίας. Το οικογενειακό μου περιβάλλον δε, στάθηκε αρωγός στην προσπάθειά μου όλο αυτό το χρονικό διάστημα και τους ευγνωμονώ γι' αυτό!

Εισαγωγή

Το 1922 θεωρείται ένα χρονικό σημείο που αποτελεί ορόσημο για τον ελληνισμό, καθώς σήμανε το τέλος της μακραίωνης παρουσίας του ελληνικού στοιχείου στη μικρασιατική χερσόνησο. Η έλευση και η ένταξη των προσφύγων ήταν ένα γεγονός που καθόρισε την οικονομική, κοινωνική και πολιτική εξέλιξη του ελληνικού κράτους. Η συγκρότηση μιας προσφυγικής ταυτότητας, που επικάλυπτε τις διαφοροποιήσεις τους (τοπικές, οικονομικές, πολιτισμικές, κοινωνικές), αναδείκνυε χαρακτηριστικά που καθιστούσαν ιδιαίτερη τη συλλογικότητά τους. Η ενσωμάτωση-αφομοίωση αποτέλεσε μια μακρόχρονη διαδικασία. Η θεσμική κατοχύρωση της ταυτότητας, τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που μεταβιβάζονταν διαγενεακά, έπαιξαν το ρόλο τους.

Έχουν περάσει περίπου εκατό χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι απόγονοι των προσφύγων αποτελούν ένα αναπόσπαστο, μη διακριτό κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Η Ελλάδα σήμερα είναι ίσως η μόνη χώρα που έχει τόσο μεγάλο αριθμό προσφυγογενών, οι οποίοι συνιστούν σημείο αναφοράς και μνήμης της πολυτάραχης πορείας του διάσπαρτου ελληνισμού. Οι απόγονοι των προσφύγων, δεν έχουν τα βιώματα της πρώτης γενιάς που ήρθε αντιμέτωπη με την τραυματική βίωση των γεγονότων. Καλλιεργούν μέσα τους μία μικρή διαφοροποίηση στην ταυτότητά τους, μια διαφοροποίηση που εκλαμβάνεται με όρους πολιτισμικούς.

Οι τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζονται από την έκρηξη της μνήμης και από το αυξημένο ενδιαφέρον για τις ταυτότητες. Πλέον ο λόγος δίνεται στα δρώντα υποκείμενα και στον τρόπο που αυτά προσεγγίζουν το παρελθόν, προβαίνουν στην ανασύστασή του προσαρμόζοντάς το στις επιταγές του παρόντος κάτι που χρησιμεύει στη δόμηση και στην εδραίωση της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Η συνεισφορά της μνήμης στη διαμόρφωση και στη διατήρηση αυτής της πολιτισμικής ταυτότητας είναι καθοριστική. Ένα παρελθόν που τελικά δεν έχει συντελεστεί οριστικά, καθώς επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις με μελλοντική προθετικότητα, υπακούοντας στις επιταγές της ταυτότητας.

Κινούμενοι στη Δημοτική Κοινότητα Αγίου Κωνσταντίνου του Δήμου Αγρινίου και προσεγγίζοντας τα δρώντα υποκείμενα, επικεντρώσαμε την προσοχή μας στις αφηγήσεις τους, στις αντιλήψεις τους, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη

θέση τους στην σημερινή τοπική κοινωνία ενός επαρχιακού αστικού τοπίου, στον τρόπο με τον οποίο ο εαυτός τους ανταποκρίνεται στις επιταγές της προσφυγικής τους καταγωγής. Μας ενδιαφέρει να ανακαλύψουμε πως αυτοπροσδιορίζονται σε ποικίλες αναλυτικές κατηγορίες αναφορικά με τις βιωματικές εμπειρίες που συντελέστηκαν σε ένα συγκεκριμένο και περιορισμένο τοπικό πλαίσιο, σε μια κοινωνία μικρής κλίμακας. Αναφερόμαστε σε έναν χώρο που διάσπαρτος από μνημονικά ίχνη, αποκτά μία άλλη διάσταση που διαδραματίζει το ρόλο του ενισχυτή της προσφυγικής συλλογικότητας. Μια σχέση χώρου και προσφύγων που κάλλιστα μπορεί να θεωρηθεί συμβολική, καθώς ο χώρος αυτός είναι έμφορτος νοημάτων και συμβόλων, όπως εξυφαίνεται από τις αφηγήσεις τους.

Η διερεύνηση του τοπικού το τελευταίο διάστημα έχει συνοδευτεί από ικανοποιητικά αποτελέσματα, καθώς μέσα από τη σύμπλευση επιστημών όπως η Ανθρωπολογία, η Λαογραφία και η Ιστορία, μπορούμε να φέρουμε στην επιφάνεια διακριτές και δυσδιάκριτες όψεις της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, δίνοντας τη δυνατότητα στα δρώντα υποκείμενα-δια μέσω του λόγου τους-να αποκαλύψουν αυτές τις όψεις.

Κεντρικές έννοιες στην παρούσα εργασία αποτελούν η μνήμη και η ταυτότητα, καθώς συνδέονται με τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του εαυτού. Η ιστορική αναδρομή αναφορικά με την εγκατάσταση και την ενσωμάτωση των προσφύγων στον Άγιο Κωνσταντίνο καθίσταται αναγκαία για να συλλάβουμε ολιστικά το θέμα μας. Κατόπιν, μέσα από την επιτόπια έρευνα και τις προφορικές μαρτυρίες καταγράφονται και αναδεικνύονται οι πολιτισμικές αναπαραστάσεις και συγκροτήσεις του εαυτού των προσφύγων του Αγίου Κωνσταντίνου Αγρινίου αναφορικά με το φύλο, την εκπαίδευση, τις ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση, την κοινωνική και την οικονομική τους ανέλιξη. Επισημαίνουμε τα στοιχεία που προβάλλουν προκειμένου να τονίσουν την ελληνικότητα και τη θρησκευτικότητα, σε σχέση με την αμφισβήτηση από τους ντόπιους. Μέσα από το λόγο των υποκειμένων έρχονται στην επιφάνεια στερεότυπα που τους χαρακτηρίζουν. Στη συνέχεια εξετάζεται η συνεισφορά των συλλόγων, μέσω ποικίλων δράσεων, στη διατήρηση της προσφυγικής τους ταυτότητας. Τέλος, αποσαφηνίζεται η έννοια του πολιτισμικού τραύματος και αναζητούνται εκφράσεις αυτού μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών.

Κεφάλαιο 1. Προσεγγίζοντας το αντικείμενο μελέτης

1.1. Η ολιστική θεώρηση

Ένα σημαντικό μέρος της έρευνας αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο θα προσεγγίσουμε το αντικείμενο μελέτης. Η δομολειτουργική προσέγγιση παρουσίαζε αρκετά μειονεκτήματα που καθιστούσαν τη χρήση της περιοριστική ως προς τον τρόπο που επιλέξαμε να χειριστούμε το θέμα μας. Ασχολούμενοι με τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του εαυτού των προσφύγων δεύτερης και τρίτης γενιάς που κατοικούν ακόμη και σήμερα στην κοινότητα του Αγίου Κωνσταντίνου, κρίθηκε αναγκαίο να ακολουθήσουμε διαφορετικά μονοπάτια.

Η δομολειτουργική προσέγγιση έδινε μεγάλη έμφαση στη συγχρονική θεώρηση, αναλύοντας τα δεδομένα σε ένα περιγεγραμμένο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο, απομακρύνοντας τις κοινωνίες από τις ευρύτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Η έμφαση στην επιτόπια έρευνα προσανατόλιζε το ενδιαφέρον της στις παροντικές δράσεις των υποκειμένων. Τι συνέβαινε εδώ και τώρα.¹ Εξυφαίνεται ότι η κατεύθυνσή της ήταν συγχρονική και όχι διαχρονική, καθώς δεν υπήρχε ενδιαφέρον για την αλλαγή στο πέρασμα του χρόνου.² Έδινε έτσι προτεραιότητα στη συγχρονική ανάλυση, καθιερώνοντας μια παράδοση ανιστορικότητας στην Ανθρωπολογία. Υπήρχε διάρρηξη των σχέσεων με την ιστορία οποιασδήποτε μορφής.³ Ο Evans-Pritchard επισημαίνει ότι γνωρίζοντας το παρελθόν μιας κοινωνίας εφοδιαζόμαστε με την ικανότητα να αντιλαμβανόμαστε σε μεγαλύτερο βάθος τα τεκταινόμενα της σημερινής κοινωνικής ζωής, εν αντιθέσει με ένα παρελθόν άγνωστο σε εμάς. Εξάλλου το παρελθόν περιλαμβάνεται στο παρόν, οπότε καθίσταται ωφέλιμη η γνώση του.⁴ Η ζωή βιώνεται προς τα εμπρός, αλλά την κατανοούμε κοιτάζοντας προς τα πίσω, διατεινόταν ο Κίρκεγκορ.⁵ Μία ακόμη

---

¹ Γκέφου-Μαδιανού Δ., *Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 235.

² Erickson Paul-Murphy Liam, *Ιστορία της ανθρωπολογικής σκέψης*, μτφρ. Φανή Μπουμπούλη, Κριτική, Αθήνα 2002, σ. 143.

³ Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ. 19.

⁴ Evans-Pritchard E.E., *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μτφρ. Παρίση Αριστέα, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2009(1987), σ. 83.

⁵ Τατά Αρσέλ Λ., *Με το Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Κέδρος, Αθήνα 2014, σ. 19.

αδυναμία του αποτελεί η έλλειψη συσχέτισης μέρους και όλου.⁶ Αγνοήθηκε επίσης η προφορική παράδοση ως απαραίτητη και αξιόπιστη πηγή για την ανασύσταση του παρελθόντος, καθώς συνιστά συσχέτιση του ιστορικού με το μυθικό.⁷ Ο Evans-Pritchard διαχωρίζει και εδώ τη θέση του θεωρώντας την προφορική παράδοση ως ιστορική πηγή, καθώς η αναστήλωση της αλήθειας περιλαμβάνει το υποθετικό στοιχείο, άλλωστε η ακρίβεια και η αλήθεια είναι έννοιες σχετικές.⁸

Ως εκ τούτου στραφήκαμε στην ολιστική θεώρηση που προσιδιάζει περισσότερο στο μοτίβο της προσέγγισης που επιθυμούμε να ενστερνιστούμε. Είναι παραδεκτό στις μέρες μας ότι κινείται εκτός πραγματικότητας η θέση να εκλαμβάνουμε τις κοινωνίες ως συστήματα αυτόνομα που δραστηριοποιούνται εκτός της ροής της ιστορίας.⁹ Επιθυμούμε στην πραγματικότητα μια προσέγγιση, απελευθερωμένη από την ανιστορικότητα και την ακινησία της δομολειτουργικής.¹⁰ Δίνεται προτεραιότητα στη δράση καθώς και στην ενσωμάτωση της ιστορικής θεώρησης στην υπό εξέταση κοινωνία. Κάθε κοινωνική δραστηριότητα επιλέγεται να εξετάζεται σε σχέση με τα ευρύτερα ιστορικά και κοινωνικο-πολιτισμικά συμφραζόμενα, έτσι ώστε να προσεγγίζουμε το μερικό με τη συνεισφορά του γενικού.¹¹ Αν απομονώσουμε τις αφηγήσεις των υποκειμένων από τα συμφραζόμενά τους, ενδέχεται αυτές οι «μικρές ιστορίες τους» να παραμείνουν «απλά και μόνο ιστορίες».¹² Ο εποικοδομητικός διάλογος και η σύγκλιση μεταξύ των επιστημών Ανθρωπολογίας, Λαογραφίας, Ιστορίας και η ανάδειξη της προφορικής ιστορίας, μας εφοδιάζουν με μια διεπιστημονική προσέγγιση η οποία καθιστά ενιαίο το περιεχόμενο της έρευνας. Μελετάμε από όλες τις οπτικές γωνίες τα κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα, έχοντας ως τελικό σκοπό την ολιστική σύλληψη των πραγμάτων, καθώς κινούμαστε από την ολότητα στα επιμέρους συστατικά της και κατόπιν στην ανασύστασή της.¹³

---

⁶ Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Παπαταξιάρχης Ε.(επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 13-74 (58).

⁷ Δημητρίου-Κοτσώνη Σίβυλλα, Δημητρίου Σωτήρης, *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996, σ. 106.

⁸ Evans-Pritchard E.E., *Essays in Social Anthropology*, Faber & Faber, London 1969(1950).

⁹ Δημητρίου-Κοτσώνη Σίβυλλα, Δημητρίου Σωτήρης, *ό.π.*, σ. 23.

¹⁰ Νιτσιάκος Β., *Προσανατολισμοί: Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Κριτική, Αθήνα 2014, σ. 68.

¹¹ Evans-Pritchard E.E., *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, *ό.π.*, σ. 159.

¹² Comaroff J. & Comaroff J., *Ethnography and the Historical Imagination*, Westview Press, Boulder Colorado 1992, σ.17, όπως αναφέρεται στο Κανταντζόγλου Ρωζάνη, *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ΕΚΚΕ-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 26.

¹³ Μπάδα Κωνσταντίνα, «Προς μια διεπιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας και του πολιτισμού», στο Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα* (7-8 Δεκεμβρίου 2001), Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2004, σσ.275-289(288).

1.2. Μεθοδολογία και Ανθρωπολογία Οίκοι

Ακολουθώντας την ολιστική προσέγγιση φροντίσαμε να προσανατολίσουμε την μεθοδολογία μας σε αντίστοιχα μονοπάτια. Είναι γνωστό άλλωστε ότι «κάθε μέθοδος απορρέει από ορισμένες θεωρητικές συντεταγμένες, συνδέεται ρητά ή άρρητα με μία θεωρία, προϋποθέτει ένα θεωρητικό πλαίσιο που υποδεικνύει το δρόμο μέσα από τον οποίο τεκμηριώνονται οι υποθέσεις εργασίας.»¹⁴ Καλούμενοι να ανακαλύψουμε, να εξερευνήσουμε και να αναλύσουμε τις απόψεις των υποκειμένων, τις ιδέες τους, τις αντιλήψεις τους, τις θέσεις τους για τη προσφυγική τους καταγωγή, τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις για ποικίλες αναλυτικές κατηγορίες που θα αναδυθούν μέσα από τις προσωπικές μαρτυρίες και τα βιώματά τους, κρίθηκε αναγκαία η διενέργεια επιτόπιας έρευνας. Είναι σημαντικό να εξετάσουμε τη συγκρότηση των βιωμάτων τους, όχι ως περιστατικά αποκομμένα μεταξύ τους, αλλά συναρτήσει του κοινωνικού-πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο συμπεριλαμβάνονται και από το οποίο επηρεάζονται.¹⁵ Η επιτόπια έρευνα διενεργήθηκε στην Δημοτική Κοινότητα Αγίου Κωνσταντίνου του Δήμου Αγρινίου Αιτωλοακαρνανίας. Είναι γνωστό ότι ο συγκεκριμένος τόπος, ευρισκόμενος στα δυτικά της πόλης, προκρίθηκε το 1922 για την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Δεδομένου ότι σήμερα αποτελεί τμήμα του Αγρινίου, είναι φυσικό επακόλουθο να έχω αναπτύξει χρόνιες φιλικές σχέσεις με κάποιους εκ των πληροφορητών.

Καθώς ζούμε στο ίδιο περιβάλλον, χρήζει ιδιαίτερης μνείας η αναφορά στην «ανθρωπολογία οίκοι» (anthropology at home). Ο όρος αναφέρεται σε ανθρωπολόγους-ερευνητές που ζουν και δραστηριοποιούνται στο ίδιο πεδίο με τους πληροφορητές οι οποίοι και αποτελούν το αντικείμενο της μελέτης.¹⁶ Ένας όρος που

Επίσης βλ. *Επιστημονικό Συμπόσιο. Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Πρακτικά (19-21 Απριλίου 2002), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2003, Δημητρίου-Κοτσώνη Σίβυλλα, Δημητρίου Σωτήρης, *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996, Μπενβενίστε Ρίκα, «Ιστορία και Ανθρωπολογία», *Σύγχρονα Θέματα* 56(22-9-2002), σσ. 44-48, Παπαταξιάρχης Ε. «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Παπαταξιάρχης Ε.(επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ.13-74, Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Λαογραφία και προφορική ιστορία», στο Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 227-270.

¹⁴ Νιτσιάκος Βασίλης, *Προσανατολισμοί: Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, ό.π., σ. 53.

¹⁵ Hastrup Kirsten (επιμ.), *Other Histories*, Routledge, London 1992, σσ. 7-9.

¹⁶ Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκοι: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις», στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 365-435.

έχει γίνει αντικείμενο κριτικής και έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις, αναθεωρήσεις, ανατροπές, αναζητήσεις, ειδικά τις δεκαετίες '80 και '90, καθώς διαφαίνεται και υπονοείται μια αντίθεση μη συμμετρική ως προς τον άλλο όρο (τη μη ιθαγενή ανθρωπολογία). Αυτή η αντίθεση αποκτά τον χαρακτήρα δυισμών που όπως κάθε δυισμός παραπέμπει σε μια ιεραρχική σχέση όπου ο θετικός-άνωτερος πόλος (ιθαγενής), αντιδιαστέλλεται με τον άλλο πόλο (μη ιθαγενής) που εκλαμβάνεται ως κατώτερος-αρνητικός κατά το πρότυπο τόσων και τόσων δυισμών¹⁷, όπως άνδρας-γυναίκα, λευκός-μαύρος, ντόπιος-πρόσφυγας, λόγιος-λαϊκός, νεωτερισμός-παράδοση. Η Hastrup προσπαθεί να μελετήσει τον όρο, καθώς επισημαίνει ότι είναι μια περιοχή αμφισβητούμενη, διότι εμφανίζει αντίφαση στους όρους ανθρωπολογία και ιθαγενής, επισημαίνοντας τρεις λόγους που έφεραν στο προσκήνιο την ιθαγενή ανθρωπολογία.¹⁸ Ως προσέγγιση η «ανθρωπολογία οίκου» φέρνει στην επιφάνεια θεωρητικά, μεθοδολογικά, επιστημολογικά ζητήματα, όπως είναι αυτά της ετερότητας (μέσω του επαναπροσδιορισμού του εαυτού και του άλλου), του αναστοχασμού και της παρατήρησης από συγκεκριμένη θέση.¹⁹

Ένας ασφαλής δρόμος προσέγγισης της «ανθρωπολογίας οίκου» πιστεύεται ότι είναι μέσα από τα κείμενα που δημιουργούνται. Μέσα από αυτά καταδεικνύεται «αν υπάρχει πολιτισμική συνέχεια ανάμεσα στο έργο του ερευνητή και σε εκείνο που παράγουν οι άνθρωποι της υπό μελέτη κοινωνίας μέσω των αφηγήσεων για τους εαυτούς τους.»²⁰ Ίσως το μεγαλύτερο πλεονέκτημα είναι η δυνατότητα του ερευνητή, πέραν της εύκολης πρόσβασης, σε μια πιο διεισδυτική και από τα μέσα παρατήρηση της κοινότητας, κάτι που έχει ως επακόλουθο την κατανόηση των σχέσεων που τη χαρακτηρίζουν, όντας εξοικειωμένος με τις εντόπιες πολιτισμικές κατηγορίες και συχνά ταυτισμένος συναισθηματικά με αυτές. Με δεδομένη τη φύση

---

¹⁷ Για τη διάδοση των αξιωματικών δυισμών τους οποίους επιτάσσει η Ανθρωπολογία, τις συνέπειες των ισχυρών ιδεολογικών επιπλοκών της, και της ανάλυσής τους ως κοινωνικής κατασκευής με την εισαγωγή της έννοιας της δισημίας βλ. Herzfeld Michael, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, μτφρ. Ράνια Αστρινάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

¹⁸ Οι λόγοι είναι οι εξής: α. νέες επιστημολογικές θεωρήσεις θεωρούν ότι όλες οι κοινωνίες προσφέρονται εξίσου για αντικείμενο μελέτης β. η ρητή κοινωνική και πολιτισμική κριτική των εντόπιων θεμάτων πρέπει να αποτελεί βασικό κομμάτι της ανθρωπολογικής πρακτικής γ. πολλές από τις «περιφερειακές» παραδόσεις της Ανθρωπολογίας στην Ευρώπη εμφανίστηκαν και αναπτύχθηκαν μέσα από «τοπικές μελέτες», βλ. Hastrup Kirsten, «Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, ό.π., σσ. 337-364 (337-344).

¹⁹ Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκου: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις», ό.π., σσ. 368-369.

²⁰ Strathern Marilyn, «The limits of auto-anthropology», στο A. Jackson (επιμ.), *Anthropology at home*, Routledge, London 1987, σ. 17.

της επιτόπιας έρευνας, δεν υπάρχει απόλυτος αντικειμενικός κόσμος για να περιγραφεί. Άρα το πλεονέκτημα της προνομιακής θέσης του ιθαγενούς ερευνητή, αναφορικά με την εύκολη πρόσβαση στην αλήθεια ενός οριοθετημένου και περιγεγραμμένου πεδίου δεν αντέχει σε αυστηρότερο έλεγχο.²¹ Ο Clifford υποστηρίζει ότι τα λεγόμενα των πληροφορητών δεν είναι πολιτισμικές αλήθειες αλλά περιστασιακές αντιδράσεις στην παρουσία και στις ερωτήσεις του ερευνητή.²² Ως πλεονέκτημα αξίζει να αναφερθεί το γεγονός ότι ο εντόπιος ερευνητής ενδέχεται να συλλαμβάνει τις λεπτές διασυνδέσεις και αποχρώσεις των φαινομένων ενός πολιτισμού πιο εύκολα από τον ξένο. Στα μειονεκτήματα θα συμπεριλάβουμε την μεγαλύτερη πίεση για συμμόρφωση στους τοπικούς κοινωνικούς κανόνες και κάποιες προκατασκευασμένες αντιλήψεις.²³ Εξάλλου η μετατροπή των πληροφορητών σε ακροατήριο, αναγνωστικό κοινό και κριτές ταυτόχρονα, προσθέτει ένα επιπρόσθετο βάρος στον ερευνητή. Χρειάζεται επομένως να καταβληθεί από τον ερευνητή μεγάλη προσπάθεια προκειμένου αυτός να επιδιώξει την εξασφάλιση της απαιτούμενης συναισθηματικής απόστασης από τους πληροφορητές του, προκειμένου να αντικειμενοποιήσει όσο περισσότερο μπορεί τη γνώση του.²⁴ Από την άλλη, επιδιώκεται όχι μόνο η ημική αλλά και η ητική προσέγγιση η οποία παρέχει τη δυνατότητα για μια εκ βάθους ανάλυση-διασταύρωση του υλικού.²⁵ Σημαντικό μερίδιο κατέχει εδώ η αναστοχαστική προσέγγιση που θα δώσει τη δυνατότητα να ακουστούν σε μεγαλύτερο ποσοστό οι φωνές των πληροφορητών, κάτι που επιτυγχάνεται μέσω της προσωπικής εμπλοκής-επαφής του ερευνητή και του διαλόγου μαζί τους. Εξάλλου, από την ποιότητα της σχέσης τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό η επιτυχία της επιτόπιας έρευνας και η εκπροσώπηση των υποκειμένων στο εθνογραφικό κείμενο. Ας λάβουμε υπόψη, ότι η σχέση αυτή διαμεσολαβείται από κοινωνικούς, πολιτισμικούς και ιστορικούς παράγοντες, με

---

²¹ Hastrup Kirsten, «Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, ό.π., σ. 351.

²² Clifford J., «On Ethnographic Allegory», στο J. Clifford & G. Marcus (επιμ.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, Berkeley 1986, σ. 107.

²³ Για μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα της Ανθρωπολογίας Οίκου βλέπε, Gefou-Madianou D., «Mirroring Ourselves Through Western Texts: The limits of an Indigenous Anthropology», στο Hank Driessen (επιμ.), *The Politics of Ethnographic Reading and Writing: Confrontations of Western and Indigenous Views*, Verlag Breitenbach, Saarbrücken-Fort Lauderdale, 1993, σσ. 160-181, Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκου: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις», ό.π., σσ. 365-435.

²⁴ Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκου», ό.π., σ. 395.

²⁵ Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ.78-80, 395.

αποτέλεσμα η γνώση που προκύπτει να είναι και αυτή κοινωνικά, πολιτισμικά, και ιστορικά προσδιορισμένη, κάτι που αποτελεί και θέση της πολιτισμικής κριτικής.²⁶ Μια θέση που συνέβαλε στην ανάδειξη-αναγνώριση του υποκειμενικού στοιχείου στην ανθρωπολογική έρευνα, καθιστώντας τις εθνογραφικές αλήθειες αποσπασματικές, δεσμευτικές, ανεπαρκείς και ατελείς.²⁷

Έχοντας ως γνώμονα τα παραπάνω, προβήκαμε στην επιτόπια έρευνα η οποία περιλάμβανε δύο στάδια. Τη μελέτη της ανάλογης βιβλιογραφίας που κυμαίνεται σε πολλά επίπεδα και αφορά τη λειτουργία της μνήμης, την ταυτότητα και την ετερότητα, τον εαυτό και τον άλλο, την προσφυγική ταυτότητα, τη συμβολική διάσταση του χώρου, το ιστορικό υπόβαθρο του ξεριζωμού, της εγκατάστασης και της ενσωμάτωσης των προσφύγων, τα στερεότυπα και τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις. Η άντληση πληροφοριών από τη Βιβλιοθήκη του Αγρινίου, από το 1^ο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Κωνσταντίνου που διαθέτει τα Μαθητολόγια και τους Γενικούς Ελέγχους από το 1924, από την Κοινότητα του Αγίου Κωνσταντίνου, συμπλήρωσαν την απόκτηση γνώσεων προκειμένου αυτές στο επόμενο στάδιο να καθοδηγήσουν την πορεία μας στην επιτόπια έρευνα. Αυτή διενεργήθηκε σε χώρους όπως η οικία των πληροφορητών, το καφενείο, οι αίθουσες εκδηλώσεων, τα γραφεία των Συλλόγων Μικρασιατών και Ποντίων. Αυτά συστεγάζονται στο κτήριο που αποτέλεσε το πρώτο δημοτικό σχολείο το οποίο εγκαινιάστηκε το 1930. Οι συζητήσεις σε δημόσιους χώρους-πλατεία, καφενείο, Κιούγκι, Προφήτη Ηλία-απέτελεσαν δεξαμενή ενδιαφερουσών πληροφοριών, καθώς προέκυπταν σημασιοδοτήσεις στις οποίες δεν είχα εστιάσει την προσοχή μου. Χώροι που για τους πληροφορητές νοηματοδοτούνται εντελώς διαφορετικά, διότι συμβάλλουν στην ανασυγκρότηση της κοινότητας και στην υπενθύμιση-διατήρηση της προσφυγικής τους ταυτότητας. Η επιτόπια έρευνα διενεργήθηκε το διάστημα Σεπτεμβρίου-Νοεμβρίου του 2016. Η προηγούμενη γνωριμία μου με δύο πληροφορητές συνέβαλλε, με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (snowball sample), στην προσέγγιση και άλλων πληροφορητών. Η μέθοδος αυτή ακολουθείται στις περιπτώσεις που αντικείμενο της έρευνας είναι πληθυσμοί οι οποίοι εμφανίζουν μεταξύ τους κάποια κοινά γνωρίσματα τα οποία τους «εντάσσουν» σε ένα κοινωνικό σύνολο.

---

²⁶ Marcus G. & Fischer M., *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*, The university of Chicago Press, Chicago 1986, σσ. 87,113.

²⁷ Clifford J.& Marcus G. (επιμ.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ό.π., σσ. 7,13.

Επιπρόσθετα, οι εκδηλώσεις του Σεπτεμβρίου για την καταστροφή της Σμύρνης μου πρόσφεραν και ένα άλλο πλεονέκτημα. Η προτροπή εκ μέρους του Συλλόγου Μικρασιατών να εκφωνήσω την ομιλία²⁸ στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, έγινε δεκτή εκ μέρους μου, καθώς έδειχνε αφενός τη συνεισφορά μου-τιμή στις εκδηλώσεις και αφετέρου αποτέλεσε διάυλο επικοινωνίας με αρκετούς κατοίκους προσφυγικής καταγωγής.

Στη διάρκεια των εκδηλώσεων η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης στάθηκε αρκετά χρήσιμη, καθώς οι συζητήσεις με τους κατοίκους «απέδωσαν ποιοτικά στοιχεία που εκ των υστέρων αποδείχτηκαν πηγές ενδιαφέροντος υλικού».²⁹ Ως βασική τεχνική επιλέχθηκε η συνέντευξη. Πραγματοποιήθηκαν 14 συνεντεύξεις με κατοίκους δεύτερης και τρίτης γενιάς από διάφορα κοινωνικά στρώματα, ενώ η καταγωγή τους καλύπτει το σύνολο σχεδόν των αλησμόνητων πατρίδων: Σμύρνη, Οδεμήσιον, Αλάτσατα, Λίγδα, Βουρλά, Φιλαδέλφεια, Σπάρτη, Νικομήδεια, Μαγνησία, Κων/πολη, Σαμψούντα, Πάφρα, Κερασούντα, Τραπεζούντα. Οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν με τη χρήση δημοσιογραφικού μαγνητοφώνου έχοντας τη σύμφωνη γνώμη-έγκριση των πληροφορητών και κατόπιν ακολούθησε η διαδικασία της απομαγνητοφώνησης, έχοντας ως γνώμονα την πιστή απόδοση των αφηγήσεων-μαρτυριών τους. Προφορικές³⁰ μαρτυρίες που αποτελούν εκφάνσεις της

---

²⁸ Μέσα από τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας και της επαφής με τους κατοίκους της κοινότητας έρχονται στο προσκήνιο οι θέσεις των Hasturp & Elsass και συγκεκριμένα: α. δεν αποφεύγεις την εμπλοκή, β. η παρουσία και μόνο του ερευνητή, μας βάζει σε σκέψεις αναφορικά με τη στάση του απέναντι στα υποκείμενα της έρευνας, γ. η συνάντηση με τα μέλη της κοινότητας και το εθνογραφικό κείμενο ενδέχεται να συνδεθούν με πρακτικές υπεράσπισης αυτής της συλλογικότητας. Βλ. Hasturp K. & Elsass P., «Anthropological Advocacy: A Contradiction in Terms?», *Current Anthropology* 31/3(1990), σσ. 301-311, όπως αναφέρεται στο Κωνταντζόγλου Ρωξάνη, *Στην σκιά του ιερού βράχου: Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ΕΚΚΕ-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 25.

²⁹ Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ. 82.

³⁰ Για την ιδιαίτερη φύση του προφορικού λόγου και πώς αυτός διαρθρώνει τη σκέψη αντιπαρατιθέμενος με το γραπτό λόγο, για το ρόλο της προφορικής ιστορίας στην ανανέωση-εμβάθυνση της ιστορικής έρευνας και τις παγίδες στην αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών βλ. Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, «Απαξίωση και αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών», στο Χατζητάκη-Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 159-165. Μερικές από τις σημαντικότερες προσπάθειες αξιοποίησης των προφορικών μαρτυριών στον ελληνικό χώρο διά μέσω των οποίων αναδύεται ο ρόλος των αφανών υποκειμένων ως παραγωγών της γνώσης έχουν διενεργηθεί από την ίδια. Συγκεκριμένα βλ. Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 2003, Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, *Περάσαμε πολλές πόρτες κορίτσι μου...* Πλέθρον, Αθήνα 1998.

πολιτισμικής τους ταυτότητας.³¹ Σημαντική βοήθεια στο θέμα των συνεντεύξεων πρόσφερε ο κύκλος των μεταπτυχιακών σεμιναρίων κατά τη διάρκεια των οποίων είχα την ευκαιρία να πάρω έναν σεβαστό αριθμό συνεντεύξεων. Σε αυτές προσπάθησα να εφαρμόσω τις βιβλιογραφικές οδηγίες προκειμένου να επιτύχω το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

Οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν σε εξαιρετικό κλίμα, εξάλλου στη διαπροσωπική σχέση ερευνητή-πληροφορητή στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό η ποιότητα του προϊόντος της συνέντευξης και η αξία των πληροφοριών.³² Μη λησμονούμε επίσης ότι η διαδικασία της συνέντευξης επηρεάζεται από την επιθυμία των πληροφορητών να θυμηθούν το παρελθόν, ενώ δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι αυτοί ενδέχεται να διαχέουν τις δικές τους προσδοκίες στη συνέντευξη.³³ Ένα παρελθόν που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος, προσβλέποντας ταυτόχρονα στο μέλλον. Όλο το υλικό θα το αναλύσουμε σύμφωνα με τις αρχές της ποιοτικής έρευνας. Αυτό που θα μας απασχολήσει είναι ο τρόπος με τον οποίο έζησαν οι πληροφορητές, τα βιώματά τους, τα πιστεύω τους. Πληροφορητές που είναι αυτόπτες μάρτυρες αναφορικά με τα γεγονότα που βίωσαν οι ίδιοι, αλλά συνάμα μεταφέρουν και μια μη προσωπική γνώση και εμπειρία. Επομένως, επικεντρωνόμαστε αφενός στο προσωπικό βίωμα και αφετέρου σε αυτό που η συλλογικότητα αντιλαμβάνεται και αποδέχεται ως βιωμένη πραγματικότητα.³⁴ Οι αφηγήσεις των πληροφορητών συνίσταται να μην εκλαμβάνονται «ως αντικειμενικές αναλυτικές παρατηρήσεις, αλλά να αντιμετωπίζονται ως ατομικές, αξιολογικές, υποκειμενικές κρίσεις».³⁵ Οι προφορικές πηγές χαρακτηρίζονται από την ικανότητα που διαθέτουν ως προς την αποκάλυψη της σχέσης παρελθόντος-παρόντος μέσα από ερμηνείες που διέπονται από υποκειμενικότητα. Με τη λογική αυτή οδηγούμαστε σε μια ιστορία της υποκειμενικότητας που δίνει λόγο στα δρώντα υποκείμενα, ενώ την ίδια στιγμή

---

³¹ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αι. . Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών – Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 101.

³² Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Λαογραφία και προφορική ιστορία», στο Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 227-270 (259).

³³ Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος, Επιμέλεια Κ. Μπάδα, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Πλέθρον, Αθήνα 2002, σσ. 174, 179.

³⁴ Βαρλάς Μιχάλης, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σσ. 148-174 (172).

³⁵ Van Velsen J., «The Extended Case-Method and Situational Analysis», στο A.L. Epstein (επιμ.), *The Craft of Social Anthropology*, Tavistok Publications, London 1967, σ. 134, όπως αναφέρεται στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και Εθνογραφία*, ό.π., σ. 260.

αντιμετωπίζει με επιτυχία τις έριδες με την αντικειμενικότητα.³⁶ Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, अपαράβατη αρχή αποτέλεσε ο σεβασμός της προσωπικότητας των πληροφορητών, η προσπάθεια κατανόησης και η συμπάθεια για το πρίσμα από το οποίο αντιμετωπίζουν τα γεγονότα.³⁷ Χρησιμοποιήσαμε την ανοιχτή συνέντευξη που είναι προσανατολισμένη στην ιστορία ζωής, καθώς ο πληροφορητής μιλά πιο ελεύθερα, όταν νιώθει ότι δεν κατευθύνεται αλλά και την ημιδομημένη συνέντευξη. «Ιστορίες ζωής και αφηγήσεις που προδίδουν την ατομική κοσμοθεωρία και βίωση, διευκολύνοντας έτσι τη διείσδυση στην κοινωνία και στον τοπικό πολιτισμό.»³⁸ Μελετώντας τις ιστορίες ζωής συναρτήσσει μιας ιστορικο-ανθρωπολογικής σκοπιάς, μας αποκαλύπτονται στερεότυπα μέσα από τα οποία αναφαίνονται οι πολιτισμικές ταυτότητες των προσφυγογενών.³⁹ Επιλέξαμε επομένως τη βιογραφική προσέγγιση,⁴⁰ καθώς αυτή συνδέεται με το πεδίο της προφορικής ιστορίας.⁴¹ Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας⁴² δεν είναι ούτε πλασματικός ούτε ευθύγραμμος, αλλά ο συνεστραμμένος χρόνος που περιφέρεται μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Είναι ο βιωμένος χρόνος κάθε ανθρώπου, ατομικός και συλλογικός.⁴³ Όπως υποστηρίζει ο Λιάκος, η προφορική ιστορία διαφυλάττει το ατομικό το οποίο χάνεται και κατακρημνίζεται από τις γενικές προδιαθέσεις της ιστορίας. Διαφυλάττει επομένως, την ατομική σκοπιά από το δημόσιο βλέμμα.⁴⁴

³⁶ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αι. . Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, ό.π., σσ. 37, 159.

³⁷ Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, ό.π., σσ. 273-298 (273).

³⁸ Μπάδα Κωνσταντίνα, «Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός ως βιωμένη εμπειρία», στο Χατζητάκη- Κατωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 230-240 (232).

³⁹ Μπάδα Κωνσταντίνα, «Οι Καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο Κων. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του Επαρχιακού Αστικού Τόπου και Τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αγρίνιο 2000, σσ. 117-130 (120-121).

⁴⁰ Για βιογραφική προσέγγιση βλέπε Θανοπούλου Μ., Πετρονώτη Μ., «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64 (1987), σελ. 20-42, Κακάμπουρα Ρέα, *Αφηγήσεις ζωής: Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Διάδραση, Αθήνα 2011. Επίσης βλ. Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995, σσ. 79-83.

⁴¹ Κυριακίδου-Νέστορος Α., «Λαογραφία και προφορική ιστορία», στο *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ό.π., 1993. Κατά την Κυριακίδου η προφορική ιστορία προέκυψε από τον επικοινωνιακό διάλογο Ανθρωπολογίας, Λαογραφίας και Ιστορίας. Βλέπε επίσης Βουτυρά Έφη, «Η Λαογραφία της Άλκης και η προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8(1989), σσ. 58-61.

⁴² Για τη γέννηση της προφορικής ιστορίας βλ. Le Goff Jacques, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Κουμπουρλής Γιάννης, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σσ. 141-142.

⁴³ Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας», *Σύγχρονα Θέματα* 35-37(1988), σσ. 233-238.

⁴⁴ Λιάκος Αντώνης, *Πώς το Παρελθόν γίνεται Ιστορία*; Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 158.

Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η επικέντρωσή μας αποκλειστικά στην εμπειρία και στην προσωπική μαρτυρία του κάθε πληροφορητή ενδέχεται να οδηγήσει στην προβολή και μόνο του υποκειμενικού, σε βάρος του κοινωνικού και να μας περιορίσει σε ένα περιορισμένο πεδίο ατομικών σχέσεων, ενώ ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος μεροληπτικής αντιμετώπισης των προφορικών μαρτυριών. Γι' αυτό προβήκαμε στη διασταύρωσή τους με τις υπόλοιπες πηγές που διαθέταμε. Επιλογή δείγματος και αντιπροσωπευτικότητα δε συνάδουν με τις αρχές της ποιοτικής έρευνας.⁴⁵ Απλά ελέγξαμε, αν στο σύνολο των συνεντεύξεων που διενεργήσαμε ανιχνεύονται κοινές αφηγηματικές φόρμες και στερεότυπα που εμφανίζονται με περιοδικότητα. Αφηγήσεις που σου δίνουν την εντύπωση ότι η προσωπική μαρτυρία «επαναλαμβάνεται με το ίδιο σενάριο, αλλά με διαφορετικούς πρωταγωνιστές.»⁴⁶ Εφαρμόσαμε την αρχή του πληροφοριακού κορεσμού⁴⁷ (saturation effect) του Bertaux, σύμφωνα με την οποία «έχουμε ένα ικανοποιητικό αριθμό αφηγήσεων, όταν μια σειρά από αυτές υποστηρίζουν η μια το περιεχόμενο της άλλης.»⁴⁸ Αφηγήσεις οι οποίες σου δημιουργούν την αίσθηση ότι προέρχονται από έναν κοινό κορβανά που μπορεί να χαρακτηριστεί από την ύπαρξη συλλογικών αναπαραστάσεων.

Στο Παράρτημα περιέχονται προσωπικά έγγραφα των προσφυγογενών, συνεντεύξεις, φωτογραφικό υλικό, Γενικοί Έλεγχοι των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου του Αγίου Κωνσταντίνου, προσκλήσεις και σχέδια-χάρτες των προσφυγικών συνοικισμών. Η περιήγηση στο συνοικισμό με τη βοήθεια πληροφορητή, με οδήγησε στην παρατήρηση σπιτιών που διατηρούνται από τότε, παρατήρηση που συνοδεύτηκε από αφηγήσεις για πρόσωπα και χώρους. Μια περιήγηση που μου έδωσε τη δυνατότητα να αντιπαραβάλλω το φωτογραφικό υλικό που αποτυπώνει το συνοικισμό τη στιγμή της δημιουργίας του, με την κατάσταση που επικρατεί σήμερα, εντοπίζοντας χωρικά σημεία που μένουν εκεί αμετάβλητα στο χρόνο, επισημαίνοντας τις δράσεις που στο χώρο αυτό συντελέστηκαν.

---

⁴⁵Θανοπούλου Μαρία, Πετρονάη Μαρίνα, «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», ό.π., σ. 36.

⁴⁶ Θανοπούλου Μαρία, «Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας. Η περίπτωση μιας αγροτικής κοινότητας», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιμπραντή, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), *Εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 1999, σσ. 215-224(217).

⁴⁷ Bertaux Daniel (ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the social science*, Sage Publications, Beverly Hills 1981, σ. 187.

⁴⁸ Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ. 81.

1.3. Στοχοθεσία.

Μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες και την επιτόπια έρευνα, επιχειρείται να καταγραφούν και να αναδειχθούν οι ποικίλες αναπαραστάσεις και συγκροτήσεις του εαυτού των προσφύγων του Αγίου Κωνσταντίνου ως προς ποικίλες αναλυτικές κατηγορίες.

Σε πρώτη φάση θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε, αν οι αναφορές σχετικά με τον πρότερο βίο των προγόνων τους (οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική θέση) στη Μικρά Ασία αποτελούν μέρος του εαυτού τους, ενισχύοντας έτσι την αυτοεκτίμησή τους. Τα βιώματα των προγόνων και των ιδίων από τη συνύπαρξη με τους γηγενείς, πώς εκλαμβάνονται σήμερα και τι αντίκτυπο έχουν επάνω τους. Μέσα από τα λεγόμενά τους θα επιδιώξουμε να εντοπίσουμε χαρακτηριστικά του εαυτού, από τα οποία αναδύεται μια μικρασιατική ταυτότητα που μεταλαμπαδεύεται από γενιά σε γενιά. Θα αναζητήσουμε τα χαρακτηριστικά που ανέπτυξαν προκειμένου να άρουν τις αντίξοες συνθήκες επιβίωσης, καθώς και αν αυτά τα χαρακτηριστικά τους προσδιορίζουν και στη σημερινή εποχή.

Θα επιδιώξουμε να ανακαλύψουμε, αν μέσα από τις αφηγήσεις τους προβάλλεται και με την απόκτηση υλικού περιβάλλοντος-η οικονομική και η κοινωνική τους ανέλιξη. Θα αναζητήσουμε τα εφόδια που διέθεταν για αυτήν την εξέλιξη, αναλογιζόμενοι τις δυσκολίες πρόσβασης στις ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης. Προβάλλεται επίσης από τους ίδιους η οιαδήποτε ανέλιξη συγγενικών προσώπων και κατά πόσο αυτή η προβολή έχει στοιχεία οικειοποίησης στα πλαίσια της συλλογικότητάς τους;

Αναφορικά με τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του έμφυλου εαυτού, θα αναλύσουμε τον λόγο των υποκειμένων, ανδρών και γυναικών, προσπαθώντας να εντοπίσουμε χαρακτηριστικά που το κάθε φύλο προβάλλει, στην προσπάθειά του να τονίσει όχι μόνο την πολιτισμική του υπεροχή, αλλά και να καταδείξει τις μικρασιατικές του καταβολές. Χαρακτηριστικά που θα ενισχύουν την εικόνα τους, θα επιβεβαιώνουν τη συνεισφορά τους στην κοινωνία και θα ενδυναμώνουν τη συλλογική τους ταυτότητα.

Θα στραφούμε στο ρόλο που διαδραματίζουν οι προσφυγικοί σύλλογοι στη διατήρηση και στην ενίσχυση της μικρασιατικής ταυτότητας. Θα αναζητήσουμε στρατηγικές με τις οποίες ανασυγκροτείται η μικρασιατική οικογένεια και διατηρείται η προσφυγική μνήμη. Η ύπαρξη δύο συλλόγων προκαλεί ερωτηματικά, τα οποία θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στηριζόμενοι στις αντιλήψεις των πληροφορητών. Στόχος επίσης είναι η εύρεση του τρόπου με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα προσλαμβάνουν τους μνημονικούς τόπους οι οποίοι αναδύονται σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από τη συνεχή αναφορά στη μνήμη.

Λέγεται ότι η υλική πλευρά της προσφυγιάς που μεταφέρθηκε από τη Μικρά Ασία στον νέο τόπο κατοίκησης νοσηματοδοτείται εντελώς διαφορετικά, καθώς παραπέμπει στο εκεί. Συνδέει τόπους και χρόνους. Κινούμενοι στην υλική πλευρά (αντικείμενα, έγγραφα, φωτογραφίες, εικόνες), αναζητούμε τις σημασίες και τα βιώματα που κρύβουν, καθώς αυτή η υλική πλευρά είναι έμπληξη μνημών και συναισθημάτων.

Υποστηρίζεται πως όσοι έχουν βιώσει την προσφυγιά, παρουσιάζονται αλληλέγγυοι στις ομάδες που υποφέρουν. Θα διερευνήσουμε την ύπαρξη πολιτισμικού τραύματος στους πρόσφυγες δεύτερης και τρίτης γενιάς και θα αναζητήσουμε τον τρόπο ή τους τρόπους εκδήλωσής του στη σημερινή εποχή. Τα τελευταία χρόνια ο όρος χαμένες πατρίδες ήρθε να επαναξιοποιήσει και να υπενθυμίσει την προσφυγική ταυτότητα. Τη σύνδεση που εξυφαίνεται ανάμεσα στο πολιτισμικό τραύμα, τις χαμένες πατρίδες και το ταξίδι κληροδοτήματος θα προσπαθήσουμε να την ερμηνεύσουμε για να καταδείξουμε τη δυναμική της στη σημερινή εποχή. Η στάση των προσφυγογενών απέναντι σε αυτό το ταξίδι και πώς το εκλαμβάνουν είναι επίσης μία παράμετρος που θα μας απασχολήσει.

Μέσα από την ποιοτική ανάλυση των συνεντεύξεων που διαθέτουμε, έχουμε την αίσθηση ότι θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε μια ευδιάκριτη εικόνα για τη μικρασιατική κοινωνία του σήμερα. Θα εντυφλήσουμε στα πιστεύω τους, στις ιδεολογίες τους, στις αξίες τους, στους φόβους τους, καθώς διά μέσω αυτών μας προσφέρεται η δυνατότητα προσέγγισης του τρόπου με τον οποίο συντηρούν την ταυτότητά τους.

Κεφάλαιο 2. Χώρος και μνήμη

2.1. Ιστορική αναδρομή - Ο τόπος

Ανατρέχοντας στο παρελθόν και συγκεκριμένα στη δεκαετία του '20, η Ελλάδα κλήθηκε να αντιμετωπίσει μία τεράστια πρόκληση που έχρηζε άμεσης λύσης. Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 είχε ως αποτέλεσμα τον βίαιο ξεριζωμό 1,2 περίπου εκατομμυρίου προσφύγων από τις πατρογονικές τους εστίες.⁴⁹ Από το χρονικό αυτό σημείο και έπειτα η ελληνική κοινωνία είναι πλέον διαφορετική. Η ενσωμάτωση ενός τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων με τις κοινωνικές τους εμπειρίες, τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες, τα τοπικά ήθη και έθιμά τους συνετέλεσε σε αυτό.⁵⁰ Μια ενσωμάτωση που δεν κινήθηκε με τους ίδιους ρυθμούς σε όλα τα επίπεδα. Συγκεκριμένα, από οικονομικής σκοπιάς η ενσωμάτωση ακολούθησε ικανοποιητικούς ρυθμούς και πραγματοποιήθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αντίθετα σε κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο, στο επίπεδο της πολιτισμικής προσαρμογής και της νοοτροπίας δε συνέβη το ίδιο, αφού ο ρυθμός προσαρμογής υπήρξε βραδύς, ασαφής και ακανόνιστος⁵¹. Η εισροή, η εγκατάσταση και η ενσωμάτωση στον ελλαδικό χώρο ενός πληθυσμού που αντιστοιχούσε στο ένα πέμπτο του ντόπιου πληθυσμού της⁵², αποτέλεσε ένα τεράστιο εγχείρημα που παρά τις ατέλειες, τις αβλεψίες και τις κωλυσιεργίες, στέφθηκε τελικά από επιτυχία⁵³. Ας αναλογιστούμε ότι η χώρα βρισκόταν σε μία δεκαετή εμπόλεμη κατάσταση,

---

⁴⁹ Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, καταγράφηκαν στην Ελλάδα 1.221.849 πρόσφυγες. Βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, Αριθμός Προσφύγων Σύμφωνα με τον Τόπο Καταγωγής-Απογραφή του 1928, σ. 41. Όμως ο αριθμός δε συμπεριλαμβάνει τους πρόσφυγες που πέθαναν τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης ή αυτούς που μετανάστευσαν στο εξωτερικό. Αν συνυπολογίσουμε αυτούς τους παράγοντες, μπορούμε να μιλήσουμε για έναν αριθμό που κυμαίνεται μεταξύ 1.250.000 και 1.400.000. Για το θέμα του πληθυσμού των προσφύγων βλ. Kitromilides M. Paschalis, and Alexandris Alexis, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985) σ.34, Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities, and its Impact Upon Greece*, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris 1962, σσ. 98-100.

⁵⁰ Κυριακίδου Νέστορος Άλκη, «Πολιτισμός και παράδοση ή ποιος μιλάει για λογαριασμό μας», στο Κυριακίδου Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 53-58(56).

⁵¹ Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, Ισμηγλιάδου Αδέλλα, Παναγιωταρέα Άννα, Πυργάκη Άννα, Βουτυρά Έφη, Δέλτσου Ρίτσα, «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8 (1989), σσ. 39-57(39-41).

⁵² Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β', μέρος 1^ο, Αθήνα 2002, σ. 9.

⁵³ Ο Κιτρομηλίδης θεωρεί την αποκατάστασή τους ως το σημαντικότερο επίτευγμα της ελληνικής κοινωνίας σε όλον τον 20^ο αιώνα. Βλ. Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η Αττική Γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σσ. 38-43(40).

εξαθλιωμένη οικονομικά και πολιτικά διαιρεμένη. Ο τίτλος «Προσφυγική Ελλάδα», που της απέδωσε η Βουτυρά, έχει ως στόχο να καταδείξει ακριβώς το τιτάνιο έργο μιας αποκατάστασης τόσο ευρείας έκτασης.⁵⁴ Ευεργετικές ήταν οι επιδράσεις της έλευσης των προσφύγων οι οποίοι μακροπρόθεσμα έπαιξαν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη και στον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας.⁵⁵

Ένα μέρος των προσφύγων απορροφήθηκε από το Αγρίνιο. Συνολικά 2.571 πρόσφυγες, 1.196 άνδρες και 1.375 γυναίκες εγκαταστάθηκαν στο Αγρίνιο επί συνόλου 9.089 που τοποθετήθηκαν σε όλο το νομό. Μία μικρότερη πληθυσμιακή ομάδα είχε έρθει όμως ήδη από το 1914, κυρίως από την περιοχή της Ερυθραίας χερσονήσου.⁵⁶ Όπως φαίνεται από τα Μητρώα της Κοινότητας, κατάγονταν σε ποσοστό 76,7% από τη Μικρά Ασία, σε ποσοστό 19,4% από τον Πόντο, από τη Ρωσία (Καύκασο) σε ποσοστό 3,4% και από την Κων/πολη μόλις 0,5%.⁵⁷ Οι πρόσφυγες ήρθαν σταδιακά από το 1922 έως το 1924, οπότε έφθασαν και οι τελευταίοι από την τουρκόφωνη Καππαδοκία με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Τακτοποιήθηκαν σε αποθήκες, πρόχειρους καταυλισμούς και άλλους χώρους, ενώ εξαιτίας του συνωστισμού, της έλλειψης καθαριότητας και της στέρξης, οι εστίες μόλυνσης και ο εξανθηματικός τύφος ήταν στην ημερήσια διάταξη. Το 1926 παραδόθηκαν τα πρώτα προσφυγικά σπίτια, για να φθάσουμε στο έτος 1930 με το πρόβλημα των άστεγων οικογενειών να είναι ακόμα υπαρκτό.⁵⁸ Η αποκατάσταση αυτών αποτέλεσε σημείο τριβής με τους ντόπιους. Η τότε Κυβέρνηση προέκρινε τη λύση του σημερινού Πάρκου (τότε κτήμα 54 στρεμμάτων που οι Αφοί Παπαστράτου είχαν αγοράσει από τον ποιητή Κ. Χατζόπουλο). Σε συνεδρίαση στις 16/3/1929 ο Δήμαρχος Ανδρέας Παναγόπουλος συγκάλεσε δημοτικό συμβούλιο όπου εξέφρασε τις αντιρρήσεις του: «εζήτησα κύριοι την επείγουσαν πρόσκλησιν του Συμβουλίου, κατόπιν της δημοσιευθείσας εις την εφημερίδα της Κυβερνήσεως απαλλοτριώσεως του κτήματος των αδελφών Παπαστράτου, ίνα ανεγερθή συνοικισμός, εις τον να εγκατασταθούν οι εν τη πόλει διαμένοντες πρόσφυγες.....το κτήμα Παπαστράτου,

⁵⁴ Βουτυρά Ε., «Προσφυγική Ελλάδα: Παράδειγμα προς μίμηση», *Ιστορ* 7 (1994), σσ. 175-183.

⁵⁵ Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Οι Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό Δοκίμιο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 283-291(288).

⁵⁶ Παπαθανασίου Ανθή, «Αγρίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία», στο Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του Επαρχιακού Αστικού Τόπου και Τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, ό.π., σσ. 63-65.

⁵⁷ Φωτιάδης Γιώργος, (επιμ.), *Μνήμες Αζέχαστων Πατρίδων*, Έκδοση Γιώργος Φωτιάδης-S.I.T., Αγρίνιο 1993, σσ. 9-10.

⁵⁸ Παπατρέχας Ηρ. Γερ., *Ιστορία του Αγρινίου*, Εκδόσεις Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991, σσ. 396-397.

ευρισκόμενον εις την κεφαλήν της πόλεως, δεν ενδείκνυται δια συνοικισμό». Την επόμενη μέρα διενεργήθηκε συλλαλητήριο στην πόλη για την άρση της απαλλοτριώσεως, όπως πληροφορούμαστε από την εφημερίδα «Τριχωνίς», στο φύλλο που κυκλοφόρησε στις 24/3/1929: «Κατόπιν της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως του γηπέδου των Αδελφών Παπαστράτου, επιτροπή εκ συμπολιτών εξήτησε άδειαν παρά της Χωροφυλακής δια συγκρότησιν συλλαλητηρίου, όπερ και εγένετο την πρωίαν της παρελθούσης Κυριακής..... Επίσης την πρωίαν της αυτής ημέρας συνήλθον εν κλειστά χώρω και οι πρόσφυγες, οίτινες έλαβον αποφάσεις όπως υποχωρήσωσι της αξιώσεως της εγκαταστάσεως των εις το γήπεδον των Αδελφών Παπαστράτου και ότι δέον το ταχύτερον να εξευρεθή άλλο τοιούτον κατάλληλον από υγιεινής απόψεως.»⁵⁹ Τελικά, οι πρόσφυγες τακτοποιήθηκαν στην περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου με τη σύμφωνη γνώμη των αντιπροσώπων τους, οι οποίοι δεν ήθελαν να έρθουν σε οξεία αντιπαράθεση με τους γηγενείς με τους οποίους έπρεπε να συμβιώσουν.⁶⁰ Ο Άγιος Κωνσταντίνος αποτελεί έναν από τους τόπους που εγγράφουν πάνω τους την ιστορία των προσφύγων του 1922. Μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια κουκίδα στο χάρτη που μας παραπέμπει σε μια διαφορετική γεωγραφία και μας υπενθυμίζει το προσφυγικό παρελθόν της σημερινής Ελλάδας.⁶¹ Ο Άγιος Κωνσταντίνος είναι μια περιοχή που βρίσκεται στα δυτικά του Αγρινίου. Το ρέμα του Ρεμπελιά αποτελούσε το φυσικό και συνάμα το συμβολικό όριο ντόπιων και προσφύγων. Σύμφωνα με τον Bourdieu, η χάραξη ορίων και συνόρων είναι μια αρχαία γεωγραφική πρακτική που διενεργείται από τους έχοντες τη μεγαλύτερη εξουσία.⁶² Το όριο-σύνορο λοιπόν είναι αυτό που συγκεκριμενοποιεί και συμβολίζει τη διαφορά, καθώς τα υποκείμενα εγκαθίστανται σε έναν τόπο ο οποίος διαχωρίζεται και επιπρόσθετα αντιτάσσεται στους άλλους.⁶³ Η εύρεση αεροφωτογραφίας από την περίοδο του Μεσοπολέμου καταδεικνύει με τον

---

⁵⁹ Παπατρέχας Ηρ. Γερ., *Ιστορία του Αγρινίου*, ό.π., σ. 398.

⁶⁰ Μανικάρου Μεταξούλα, Σπυρέλη Χρυσούλα, *Δήμος Αγρινίου: Αγρίνιο: Δήμαρχοι και Δημαρχίες 1833-2007*, Το δόντι, Αγρίνιο 2007, σσ. 101, 109-110. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Παπατρέχας Γερ. Ηρ., *Ιστορία του Αγρινίου*, Εκδόσεις Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991, σσ. 397-399.

⁶¹ Σκουτέρη-Διδασκάλου Ελεονόρα, «Φωτογραφίζοντας την Προσφυγική Ελλάδα: Μνήμη και Ιστορία», *Εντευκτήριο* 25(1994), σσ. 85-92(89).

⁶² Bourdieu Pierre, «Ταυτότητα και αναπαράσταση: στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιδέας της περιφέρειας» Αναδημοσίευση στο περιοδικό *Πόλη και Περιφέρεια* 4-5 (Μάιος-Δεκέμβριος 1982), σσ. 7-34.

⁶³ Gupta A. & Ferguson J., «Culture, Power, Place: Ethnography at the end of an Era», στο A.Gupta & J.Ferguson (eds.), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Duke University press, Durham and London 1997, σσ. 1-29 (14). Επίσης βλ. Κωνταντζόγλου Ρ., *Στη σκιά του Ιερού Βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ό.π., σ. 242.

πλέον πασιφανή τρόπο αυτόν τον διαχωρισμό,⁶⁴ ενώ ταυτόχρονα σε αυτή διακρίνονται ξεκάθαρα, ο παλαιός συνοικισμός με τα λεγόμενα «προσφυγικά καλύβια», ο νέος συνοικισμός, η Ερυθραία που παραδόθηκε το 1930 και ο τελευταίος στο κτήμα Καπέλ(ι)α.⁶⁵ Μια αεροφωτογραφία που όπως ο χάρτης, μας δίνει τη δυνατότητα να ταξιδέψουμε σε ανοίκεια και άγνωστα μέρη, σε περιόδους και εποχές για τις οποίες δε διαθέτουμε εμπειρία. Οι χάρτες-σχέδια⁶⁶ των παραπάνω συνοικισμών και οι φωτογραφίες⁶⁷ από την περίοδο εκείνη, μας βάζουν στο κλίμα της εποχής.

Το γεγονός ότι το Αγρίνιο υπήρξε μία πόλη στην οποία άνθισε η καλλιέργεια και η επεξεργασία του καπνού έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην εγκατάσταση των προσφύγων. Απορρόφησε σημαντικό κομμάτι του προσφυγικού πληθυσμού, εντάσσοντάς τον οργανικά στο τοπικό κοινωνικό σώμα, ελαχιστοποιώντας τις συνέπειες του δημογραφικού-εποικιστικού προβλήματος.⁶⁸ Η μεγάλη προσφορά εργασίας και ειδικότερα η απασχόληση του γυναικείου πληθυσμού⁶⁹ είχε σαν αποτέλεσμα τη συμπίεση των ημερομισθίων που οδηγήθηκαν σε πολύ χαμηλά επίπεδα.⁷⁰ Το καθημερινό δρομολόγιο Προσφυγικά Αγίου Κωνσταντίνου-Αγρίνιο για την εργασία τους στα καπνεργοστάσια, είχε μείνει αξέχαστη με την έκφραση «η τσοκαρία των προσφυγικών», εξαιτίας των ξυλοπάπουτσων που φορούσαν οι καπνεργάτισσες.⁷¹ Το γεγονός ότι μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα η καλλιέργεια του καπνού εξακολουθούσε να υφίσταται στο Αγρίνιο, αποδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο που

---

⁶⁴ Η αεροφωτογραφία προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο Ξυθάλη και δημοσιεύεται στο Μονιούδη-Γαβαλά Δώρα, *Αγρίνιο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του Μεσοπολέμου (1830-1940)*, Έκδοση Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 2010, σσ. 152-153.

⁶⁵ Μονιούδη-Γαβαλά Δ., *Αγρίνιο...*, ό.π., σ. 122.

⁶⁶ Το αρχείο της Κοινωνικής Πρόνοιας Αγρινίου βρίσκεται καταχωρημένο στις συλλογές των ΓΑΚ/Αρχεία νομού Αιτ/νίας με τις ενδείξεις Α.Β.Ε.:169/1999 και Α.Ε.Ε.:ΔΙΟΙΚ.17, Φάκελος 88, υποφ. 3. Επίσης εμπεριέχονται στο Μονιούδη-Γαβαλά Δώρα, *Αγρίνιο...*, ό.π., σσ. 123-125.

⁶⁷ Οι φωτογραφίες από το αρχείο Χ. Δημάδη περιέχονται στο, Μανικάρου Μ., – Σπυρέλη Χ., *Δήμος Αγρινίου: Αγρίνιο: Δήμαρχοι και Δημαρχίες 1833-2007*, ό.π., σσ. 102, 119 και στο Παπαθανασίου Ανθούλα, «Στη Δίνη του Εθνικού Διχασμού», στο «ΑΓΡΙΝΙΟ. Η πόλη του καπνού» *Ιστορικά* 152, Ελευθεροτυπία, 26 Σεπτεμβρίου 2002, σσ. 36-41. Όλα διαθέτονται στο Παράρτημα, σσ. 136-141.

⁶⁸ Πατρώνης Βασίλης, «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου», στο Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του Επαρχιακού Αστικού Τόπου και Τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, ό.π., σσ. 161-169.

⁶⁹ Ρηγίνος Μιχάλης, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936, Βιομηχανία- Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1987, σ. 144.

⁷⁰ Παπατρέχας Ηρ. Γεράσιμος, *Ιστορία του Αγρινίου*, ό.π., σ. 414.

⁷¹ Μπαρχαμπάς Αριστείδης, *Καπνεργάτες: Οι κνηγοί του ονείρου*, Ιβυκός, Αγρίνιο 2007, σ. 198. Επίσης βλ. Μπάδα Κων., «Οι Καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο Κων. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του Επαρχιακού Αστικού Τόπου και Τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, ό.π., σσ. 117-130.

έπαιξε ως βιοποριστικό μέσο όχι μόνο των προσφύγων αλλά και των απογόνων τους. Οι αφηγήσεις των πληροφορητών είναι δηλωτικές της συνεισφοράς του καπνού στην επιβίωση της οικογένειας.

Η σύσταση της Κοινότητας του Αγίου Κωνσταντίνου πραγματοποιήθηκε το 1929 με την απόσπαση του οικισμού Άγιος Κωνσταντίνος από το Δήμο Αγρινίου και τον ορισμό του ως έδρα της Κοινότητας. Η συγκεκριμένη πράξη καταργήθηκε και επακολούθησε η συνένωση με τον Δήμο Αγρινίου. Κατόπιν φθάνουμε στο 1946, έτος που οριστικοποιήθηκε η αναγνώριση του Αγίου Κωνσταντίνου ως Κοινότητας.⁷² Από το 1947 μέχρι το 1994 υπήρξε αυτοτελής κοινότητα. Την τετραετία 1995-1998 έγινε δήμος. Κατόπιν, με το Σχέδιο Καποδίστριας πέρασε ως Δημοτική Κοινότητα στο Δήμο Αγρινίου. Την ίδια χρονιά, το 1998, ιδρύθηκε ο Σύλλογος Μικρασιατών προσφύγων Αιτ/νίας. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι την ίδια πάλι χρονιά και συγκεκριμένα τον Οκτώβριο, η Βουλή των Ελλήνων με απόφασή της ανακήρυξε την 14^η Σεπτεμβρίου-ημέρα κατάληψης της Σμύρνης από τον τουρκικό στρατό- ως ημέρα μνήμης της καταστροφής του μικρασιατικού ελληνισμού. Είχε προηγηθεί η απόφαση του Φεβρουαρίου του 1994 για την ανακήρυξη της 19^{ης} Μαΐου-ημέρα αποβίβασης του Μουσταφά Κεμάλ στην Αμισό-ως ημέρα μνήμης και γενοκτονίας του ποντιακού ελληνισμού.⁷³ Τα Γραφεία του Συλλόγου Μικρασιατών συστεγάζονται με τα Γραφεία του Συλλόγου Ποντίων και το Γραφείο της Κοινότητας στο Δημοτικό Σχολείο που δημιουργήθηκε για τους πρόσφυγες το 1930.⁷⁴ Υπάρχει κοινή αίθουσα εκδηλώσεων-διδασκαλίας χορών η οποία έχει παραχωρηθεί επίσης και στον Σύλλογο Πραμαντιωτών. Όλοι ενωμένοι κάτω από την ίδια στέγη, έχοντας ως κοινό τους χαρακτηριστικό τη μετακίνηση-βίαιη ή ηθελημένη-από έναν τόπο σε έναν άλλο. Με την απογραφή του 2011, ο πληθυσμός του Αγίου Κωνσταντίνου ανέρχεται στους 6.534 μόνιμους κατοίκους.⁷⁵ Ο συνοικισμός με την πάροδο των χρόνων επεκτείνεται, ο ενδιάμεσος χώρος που λειτουργούσε ως συμβολικό όριο διαχωρισμού έχει οικιστεί και πλέον αποτελεί το δυτικό κομμάτι του Αγρινίου.

⁷² Μπαρχαμπάς Αριστείδης, *Το Αγρίνιο κάποτε*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2003, σ. 171.

⁷³ Εξερτζόγλου Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Λιάκος Αν.(επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 191-201 (199).

⁷⁴ Αξίζει να αναφερθεί ότι ονομαζόταν 7^ο Δημοτικό Σχολείο Αγρινίου. Τις τελευταίες δεκαετίες, όλο το αρχαικό υλικό και οι μαθητές μετακινήθηκαν σε καινούριο κτήριο που πλέον στεγάζει το 1^ο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Κωνσταντίνου.

⁷⁵ ΦΕΚ Β 3465/28.12.2012, Απόφαση 11247/28.12.2012.

2.2. Η συμβολική διάσταση του χώρου

Κινούμενοι στο χώρο του Αγίου Κωνσταντίνου, κατέστη δυνατό να προσεγγίσουμε χωρικά σημεία τα οποία νοηματοδοτούνται εντελώς διαφορετικά από τους προσφυγογενείς σε σχέση με κάποιον εξωτερικό παρατηρητή. Χωρικά σημεία τα οποία είναι έμπλεα νοημάτων και αξιών, καθώς φέρουν μέσα τους ίχνη του παρελθόντος, εμπειρεύοντας τα βιώματα των πρωταγωνιστών τους. Βιώματα που η μνήμη τους πριμοδοτείται από την ύπαρξη του χώρου. Η έννοια του χώρου επομένως καθίσταται μία από τις αναλυτικές κατηγορίες για την οποία έχουν ενδιαφερθεί κοινωνικές επιστήμες όπως η Ανθρωπολογία και η Λαογραφία. Ένας χώρος ο οποίος αποκτά νόημα μέσα από ένα πλέγμα κοινωνικο-πολιτισμικών σχέσεων, καθώς μέσα από την δράση των υποκειμένων μετατρέπεται σε τόπο που συμβάλλει στη συμβολική ανασυγκρότηση του βίου της κοινότητας και συντελεί στην ενίσχυση της μνήμης της συλλογικότητας. Το βίωμα επομένως είναι αυτό που διαμεσολαβεί και συντελεί στη μετατροπή του χώρου σε τόπο. Ένα βίωμα που εκλαμβάνεται ως εκδήλωση των βασικών καταστάσεων της ζωής, των θεμελιωδών παραστάσεων του κάθε ανθρώπου, εκείνο που υποστασιοποιείται στους τόπους, που τους προσδιορίζει και προσδιορίζεται από αυτούς. Ο χώρος ενδύεται με αξίες και σημασίες που του αποδίδει η συγκεκριμένη κοινωνία, επιλέγεται ως κέντρο προσοχής, θέτοντας σε κίνηση μια χαρακτηριστική όψη της κοινωνικής εμπειρίας, την οποία ο Σταυρίδης αποδίδει ως συμβολική σχέση με τον χώρο. Ο χώρος δεν χαρακτηρίζεται από διαύγεια, έτσι ώστε να κάνει ορατές τις σχέσεις που περιλαμβάνει. Συχνά αποσιωπά, εξαπατά, παρασύρει και γίνεται δυσανάγνωστος και δυσνόητος για κάποιον παρατηρητή.⁷⁶ Επομένως επιδέχεται αναγνώσεις σε πολλά επίπεδα, καθώς διαφορετικά υποκείμενα ενδέχεται να αντιλαμβάνονται διαφορετικά το χώρο, να τον προσεγγίζουν ανάλογα με τις εμπειρίες και τις παραστάσεις που διαθέτουν, λαμβάνοντας υπόψη και τις προθέσεις τους για το διάβασμα του χώρου. Ένα διάβασμα που σε προσανατολίζει σε μία προσπάθεια ερμηνείας και απόδοσης σημασιών στον χώρο, που πολλές φορές προσεγγίζεται με όρους κειμένου.⁷⁷

⁷⁶ Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με το χώρο: Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο*, Κάλβος, Αθήνα 1990, σσ. 17, 103.

⁷⁷ Hirsch Emil, «Landscape: Between Place and Space», στο Hirsch E. & O' Hanlon M., *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place & Space*, Clarendon Press, Oxford 1995, σσ. 1-30(1).

Βρισκόμαστε μπροστά σε μία σχέση η οποία διαρθρώνεται μεταξύ χώρου, κοινωνικών διαδικασιών και υποκειμένων ειδικά από τη στιγμή που ο χώρος άρχισε να εκλαμβάνεται ως μία κοινωνική και πολιτισμική διαδικασία, ως μία σφαίρα πολλαπλών δράσεων και πολυεπίπεδων σχέσεων, ως μία περιοχή συμβολικών αναπαραστάσεων.⁷⁸ Αντιμετωπίζουμε τον τόπο, ως τον χώρο που χαρακτηρίζεται από το πολιτισμικό αποτύπωμα μιας κοινωνικής ομάδας με την οποία είναι ιστορικά συνδεδεμένος και εκλαμβάνεται ως σύμβολο της συλλογικής της ταυτότητας.⁷⁹ Ένας τόπος που εμφορούμενος από ένα σύστημα σημείων-συμβόλων συνεισφέρει όχι μόνο στη συμβολική συγκρότηση της κοινότητας, αλλά και στη διατήρηση-ενδυνάμωση του αισθήματος «του κοινώς ανήκειν» μιας πολιτισμικής ομάδας.⁸⁰ Ο χώρος αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο που ενδέχεται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις προσπάθειες του εαυτού για κύρωση της συλλογικής ταυτότητας, της μικρασιατικής στην προκειμένη περίπτωση, που μπορεί να εκληφθεί ως ένα υλικό άμεσα και έμμεσα χρησιμοποιήσιμο για τη συγκρότηση, την κατασκευή και ανακατασκευή ποικίλων αντιλήψεων περί εαυτού.⁸¹ Ένας τόπος εντός του οποίου έχουν εγγραφεί οι δραστηριότητες του παρελθόντος, ενώ σήμερα επιλεγμένα σημεία του, προσεγγισμένα ως σύμβολα, χρησιμοποιούνται για την προβολή του παρελθόντος στο παρόν μέσω εκδηλώσεων που πραγματοποιούνται στα πλαίσια ανασύστασης της κοινότητας, της δόμησης της ταυτότητας και της συμβολικής αναγέννησης της συλλογικότητας. Αποτελεί κοινό τόπο η προβολή τέτοιων επιτελεστικών δρωμένων σε επιλεγμένα χωρικά σημεία, προβολή που αποσκοπεί στην ενίσχυση της μνήμης της κοινότητας, προβολή που συνδέει νέες δραστηριότητες των υποκειμένων με προγενέστερες, ανοίγοντας το δρόμο για τη θεώρηση του τόπου ως παλίμψηστο.⁸²

---

⁷⁸ Μπάδα Κωνσταντίνα, «Ιστορίες μετανάστευσης μέσα από παράνομα μονοπάτια. Χώρος και ταυτότητες», στο Σπυριδάκης Μάνος (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα 2009, σσ. 227-256 (227-228).

⁷⁹ Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003, σ. 19.

⁸⁰ Οικονόμου Ανδρομάχη, «Τόπος, τοπίο, τοπωνύμιο: Θεωρητικά σχόλια με αφορμή εθνογραφικά παραδείγματα», *Εθνολογία* 15 (2011/2012), σσ. 91-107(99).

⁸¹ Κανταντζόγλου Ρ., *Στη Σκιά του Ιερού Βράχου: Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ό.π., σ. 44.

⁸² Δαλκαβούκης Βασίλης, Δρίνης Γιάννης, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου», στο Σπυριδάκης Μάνος (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου*, ό.π. 2009, σσ. 311-340.

2.3. Η διάσταση της μνήμης

Η Μικρασιατική Καταστροφή ήταν ένα γεγονός που σηματοδότησε την εθνική ενοποίηση η οποία επιτεύχθηκε όχι μέσω μιας πολεμικής επιτυχίας και της πρόσκτησης εδαφών, αλλά αντιθέτως μέσω μίας στρατιωτικής ήττας και τη συνεπακόλουθη ενσωμάτωση και αποκατάσταση ενός μεγάλου όγκου προσφύγων στον ελληνικό χώρο.⁸³ Το 1922 αποτελεί έναν τόπο μνήμης⁸⁴ για τους Έλληνες. Αναφερόμαστε σε έναν τόπο νοερό που απαρτίζεται από τα τραγικά γεγονότα και τις συνέπειες αυτών. Η φράση «το βιος που αφήσαμε πίσω μας» αποδίδει με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο την πολλαπλή απώλεια που δεν αφορά μόνο το υλικό μέρος αλλά και την αγάπη του πατρογονικού τόπου και των συνηθειών, ένα κομμάτι της προσωπικότητας, ένα μέρος του εαυτού.⁸⁵ Αυτοί οι άνθρωποι που έφυγαν από έναν τόπο που συντελέστηκε αιματοχυσία, βρέθηκαν κυριολεκτικά αιωρούμενοι μεταξύ ουρανού και γης. Απώλεσαν την άγκυρα, κόπηκαν τα φτερά τους. Αγωνίζονται να ξαναβρούν τη χαμένη συνέχεια, «να λαξέψουν την πέτρα δηλαδή τον εαυτό τους που μεταφέρθηκε σαν πέτρα από το ένα μέρος στο άλλο με καινούριο τρόπο», σύμφωνα με τον Χάιντεγκερ.⁸⁶ Αυτό το μεταβατικό στάδιο, αυτή η κατάσταση εκκρεμότητας, «ανάμεσα και μεταξύ»,⁸⁷ υποδηλώνει το ψυχολογικό, κοινωνικό και οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο βρέθηκαν. Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης τις πρώτες δεκαετίες της ενσωμάτωσης,⁸⁸ ήρθε να καλύψει ένα μέρος του κενού, επιτελώντας συνάμα πολλαπλές λειτουργίες. Μία από αυτές είναι ότι εκλαμβάνεται ως το στήριγμα πάνω στο οποίο καθορίζεται η προσφυγιά ως πολιτισμική ιδιαιτερότητα, οργανώνεται και διατηρείται η προσφυγική συνείδηση.⁸⁹ Οι πρόσφυγες κουβαλούν

⁸³ Εξερχζόγλου Χάρης, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Έφη Αβδελλά, Χάρης Εξερχζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σσ. 217-236 (217).

⁸⁴ Για την έννοια του τόπου μνήμης βλ. Nora P., *Les Lieux de memoire*, Gallimard, Paris 1984-1992

⁸⁵ Λιάκος Αντώνης, «Εισαγωγή. Το 1922 και εμείς», στο Λιάκος Α.(επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ό.π., σσ. 11-23 (11,14).

⁸⁶ Λίμπυ Τατά Αρσέλ, *Με το διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Κέδρος, Αθήνα 2014, σ. 29.

⁸⁷ Βουτυρά Έ., «Προσφυγική Ελλάδα: Παράδειγμα προς μίμηση;», ό.π., σ. 177.

⁸⁸ Για τη διαχείριση της μνήμης σήμερα βλ. Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σσ. 148-174. Επίσης βλ. Βεργέτη Μαρία, «Η Ποντιακή Ταυτότητα της τρίτης γενιάς», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 80-96, Εξερχζόγλου Χ. «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Λιάκος Αν.(επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ό.π., σσ. 191-201.

⁸⁹ Η Κυριακίδου-Νέστορος διακρίνει τρία είδη προσφυγικής συνείδησης. Συγκεκριμένα η προσφυγική συνείδηση που διακατέχει την πρώτη γενιά είναι προσανατολισμένη στη συνεχή προσπάθεια για επιβίωση και στη νοσταλγία του πατρογονικού τόπου που χάθηκε οριστικά γι' αυτούς. Στη δεύτερη

τις μνήμες τους, το συμβολικό τους κεφάλαιο, το οποίο σχηματίζεται από τις προσωπικές μαρτυρίες του παρελθόντος.⁹⁰ Είναι κοινώς αποδεκτό, πως τις τελευταίες δεκαετίες παρουσιάζεται μία αλματώδη αύξηση ερευνών που έχουν ως βασικό τους αντικείμενο αυτό το πολύπλευρο φαινόμενο της μνήμης.⁹¹

Η διατήρηση του όρου στη σημερινή κοινωνία με τη μετάδοσή της από τη μια γενιά στην άλλη και έχοντας περάσει σχεδόν εκατό χρόνια από τον εκπατρισμό, κρύβει κάτι πολύ βαθύτερο. Σύμφωνα με τη Hirschon, αυτός ο υπερτονισμός της προσφυγικής καταγωγής παραπέμπει στην ιδιαίτερη αίσθηση ταυτότητας στην οποία ανιχνεύονται δύο κυρίαρχα χαρακτηριστικά. Από τη μια ο τονισμός της επί χρόνια περιθωριοποίησης και της υποδεέστερης θέσης τους στον ελλαδικό χώρο και από την άλλη η συνεχής αναφορά τους στην παλιά θέση που κατείχαν στην οθωμανική κοινωνία. Μια θέση που αντανάκλασε ένα ανώτερο πολιτισμικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, αναπτύσσοντας την αίσθηση μιας ξεχωριστής ταυτότητας που τους παρείχε τη δυνατότητα να θέτουν όρια.⁹² Κυρίαρχος είναι επομένως ο ρόλος της μνήμης που αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα, έναν αποφασιστικό κρίκο⁹³ για την ανασυγκρότηση της ζωής τους, ένα μέσο που συντελεί στην πολιτισμική τους επιβίωση, ένα εργαλείο για τη διατήρηση της ξεχωριστής ταυτότητάς τους. Μέσω της προσαρμοστικής λειτουργίας της μνήμης ξαναζούσαν πτυχές του παρελθόντος και τόνιζαν το στοιχείο της συνέχειας. Η έντονη δε, θρησκευτικότητα που τους χαρακτήριζε αναδείκνυε τη σημασία της μνήμης και ενίσχυε την αποτελεσματικότητά της. Με αυτή τη λογική η θρησκεία παίζει το ρόλο του ενδυναμωτή της μνήμης και

γενιά η προσφυγική συνείδηση έχει ατονήσει. Συντελούν σε αυτό, οι φυλετικές διακρίσεις που βίωσαν ως προσφυγία και η προσπάθεια ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία. Η τρίτη γενιά όμως κινείται σε εντελώς διαφορετικά μονοπάτια, καθώς σε αυτή παρατηρείται μια έξαρση της προσφυγικής συνείδησης. Προβάλλουν συνεχώς την καταγωγή τους για την οποία νιώθουν υπερήφανοι, κάτι που συνδέεται άμεσα με την επιτυχημένη πορεία τους στην ελληνική κοινωνία, υπερκερνώντας όλες τις αντιξοότητες. Συγκεκριμένα βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, κ.ά., «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8, ό.π., σ. 44.

⁹⁰ Connerton Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σσ. 2-5.

⁹¹ Μπάδα Κωνσταντίνα, Ματσούκη Ευαγγελία, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο Κορρέ Κατερίνα, Κούζας Γεώργιος (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Δημερίδας Αθήνα (7-8 Μαΐου 2007), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σσ. 375-399(375).

⁹² Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2006, σ. 41.

⁹³ Hirschon – Φιλιππάκη Renee, «Μνήμη και Ταυτότητα», στο Παπαταξιάρχης Ε.(επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, ό. π., σσ.327-356 (331). Για μελέτες περί μνήμης βλ. Collard A., «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο Παπαταξιάρχης Ε.(επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, ό.π., σσ. 357-389.

αυτό γιατί αποδίδει σε αυτήν έμφυτη αξία, στηρίζοντας πάνω της αρκετές τελετουργίες.

Οι αφηγήσεις για τα βιώματα στους πατρογονικούς τόπους, διηθημένες μέσα από τις υποκειμενικές αναμνήσεις τους, συνιστούσαν μια συλλογική μνήμη που αποτελούσε ένα πολύτιμο εργαλείο για την ταυτότητά τους, αφού καθόριζε ποια ήταν τα πολιτισμικά γνωρίσματα που τους προσδιόριζαν και τους ξεχώριζαν από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Συστήνοντας τους εαυτούς τους ως Μικρασιάτες, εν συγκρίσει με τους γηγενείς, τόνιζαν την πεποίθησή τους για την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα που είχε την αφετηρία της στις μαρτυρίες του παρελθόντος, στις βιωμένες εμπειρίες, στην παράδοσή τους, στις συνήθειές τους. Όλα αυτά τα εκλάμβαναν ως συστατικά διαφοροποιημένα από τα αντίστοιχα των γηγενών. Για κάποιον όμως εξωτερικό παρατηρητή η προσέγγιση ήταν λίγο διαφορετική, καθώς ανίχνευε και ομοιότητες σε αντιπαράθεση με τις διαφορετικότητες που πρέσβευαν οι πρόσφυγες και οι προσφυγικής καταγωγής δεύτερης και τρίτης γενιάς. Αντικρίζουμε επομένως μια συλλογική μνήμη που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της πολιτισμικής διάστασης της ταυτότητας.⁹⁴ Οι αφηγηματικές αναπαραστάσεις των υποκειμένων δεν είναι μόνο προϊόντα, αλλά δρουν ενεργητικά, καθώς εμφανίζουν την ικανότητα να δημιουργούν δομές και πρακτικές.⁹⁵ Αφηγήσεις που φέρνουν στο προσκήνιο τις αξίες και τα σύμβολα της ομάδας.

Το φαινόμενο «της έκρηξης ή του πληθωρισμού» της μνήμης, που έχει κυριαρχήσει στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, έχει γίνει αντικείμενο έρευνας από τον Πιέρ Νορά.⁹⁶ Οι λόγοι του φαινομένου παρουσιάζονται σε ένα κείμενό του που συμπεριλαμβάνεται στην εισαγωγή του συλλογικού έργου *Les Lieux de Memoire*:

«Μιλούμε τόσο πολύ για μνήμη, επειδή δεν υπάρχει πλέον... Η συνείδηση του χάσματος με το παρελθόν συγγέεται με την αίσθηση μιας μνήμης θρυμματισμένης, αλλά αυτό το ξέσχισμα ξυπνά ακόμη αρκετή μνήμη για να μπορούμε να θέσουμε το

⁹⁴ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σσ. 61-63.

⁹⁵ Μπενβενίστε Ρίκα, «Αφήγηση και Ιστορία: Μια Εισαγωγή στη Συζήτηση περί Αφηγηματικότητας στην Ιστορία», στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 1994, σσ. 1-24(5).

⁹⁶ Nora Pierre, *Les Lieux de memoire*, τόμ. 3, Quatro-Gallimard, Παρίσι 1997.

πρόβλημα της ενσάρκωσής της... Οι μνημονικοί τόποι γεννώνται και παίρνουν ζωή από την αίσθηση ότι δεν υπάρχει πλέον αυθόρμητη μνήμη, ότι πρέπει να δημιουργηθούν αρχεία, να τηρηθούν συμβολαιογραφικές πράξεις, να διατηρηθούν επέτειοι, να διοργανωθούν εορτασμοί, να απαγγελθούν επικήδειοι, όλες αυτές οι ενέργειες δεν είναι φυσικές... Η διάλυση της μνήμης εξαγοράζεται από μια γενικευμένη επιθυμία καταγραφής.»⁹⁷

Αναφορικά με τη συλλογική μνήμη, ο Nora την ορίζει ως «αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων» ή ως «αυτό που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους».⁹⁸ Ο φόβος για την εξασθένηση της μνήμης οδήγησε στην παραγωγή τόπων μνήμης.⁹⁹ Οι μνημονικοί τόποι καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, καθώς αυτό κυμαίνεται από τις πιο υλικές εκφράσεις-εκδηλώσεις μέχρι τις πιο φανταστικές.¹⁰⁰ Μια μνήμη που πλέον ούτε εναντιώνεται ούτε συγχέεται με την ιστορική μνήμη. Η δημιουργία πλήθους συλλογικών μνημών, είχε ως αποτέλεσμα η ιστορία να παράγεται σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι άλλοτε, δεχόμενη την επιρροή αυτών των συλλογικών μνημών. Επομένως η χαρακτηριζόμενη ως «Νέα Ιστορία»¹⁰¹ μπορεί να εκληφθεί ως η επανάσταση της μνήμης, επιλέγοντας την αποστασιοποίηση από τη γραμμική διάσταση του χρόνου, κάτι που τελικά βαίνει προς το συμφέρον των «πολλαπλών βιωμένων χρόνων.»¹⁰² Όλα αυτά ενταγμένα σε ένα πλαίσιο όπου και το ατομικό αναφέρεται και αναδεικνύεται εντός του συλλογικού και του κοινωνικού. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο εντάσσεται και ο διπλός ελιγμός, αυτή η παλινδρομική μέθοδος της ιστορίας μεταξύ παρελθόντος και παρόντος. Όπως επισημαίνει ο Marc Bloch:¹⁰³ « Η έλλειψη κατανόησης του παρόντος γεννιέται από την άγνοια του παρελθόντος. Ίσως δεν είναι λιγότερο μάταιο, να πασχίζουμε να κατανοήσουμε το παρελθόν, όταν δε γνωρίζουμε τίποτα για το παρόν.»

---

⁹⁷ Παρατίθεται μεταφρασμένο στο Μπενβενίστε Ρίκα, «Μνήμη και Ιστοριογραφία», στο Μπενβενίστε P. & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι Μνήμης*, ό.π., σσ. 11-26 (20).

⁹⁸ Βλ. Nora P., «Memoire Collective», στο J. Le Goff, P. Chartier, J. Revel (eds.), *L'histoire nouvelle*, Paris, Retz 1978, σσ.73-106, όπως περιέχονται στο Le Goff Jacques, *Ιστορία και Μνήμη*, ό.π., σ. 140.

⁹⁹ Nora Pierre, «Τόποι μνήμης», *Ιστορ* 14, 2005, σσ. 179-198.

¹⁰⁰ Μπάδα Κωνσταντίνα, Ματσούκη Ευαγγελία, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», ό.π., σ. 376.

¹⁰¹ Για τη «Νέα Ιστορία» των Annales βλ. Dosse Francois, *Η ιστορία σε ψίχουλα*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.

¹⁰² Le Goff J., *Ιστορία και Μνήμη*, ό.π., σ. 140.

¹⁰³ Bloch Marc, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Παρίσι 1974 (1941-42), σ. 47, όπως αναφέρεται στο Le Goff J., *Ιστορία και Μνήμη*, ό.π., σ. 47.

Σχετικά με τη διερεύνηση της έννοιας της μνήμης, καθοριστική ήταν η συνεισφορά του Maurice Halbwachs. Το άτομο, υποστηρίζει, είναι εφοδιασμένο με ατομική και συλλογική μνήμη που συχνά παρεισφρέουν η μία στην άλλη. Αφενός η ατομική μνήμη οδηγούμενη από την ανάγκη επαλήθευσης και επικρότησης ορισμένων από τις αναμνήσεις της, για να καλύψει κάποιες πιθανές απώλειες, βασίζεται στη συλλογική μνήμη, δραστηριοποιείται μέσα της, βαδίζει παροδικά μαζί της, αλλά δεν σταματά να κινείται στα δικά της μονοπάτια. Αφετέρου η συλλογική μνήμη εγκοιλώνεται τις ατομικές μνήμες, αλλά δεν μπερδεύεται με αυτές. Ο Halbwachs διατείνεται ότι η μνήμη αποτελεί σε μεγάλο ποσοστό ανασύνθεση του παρελθόντος, έχοντας ως στήριγμα στοιχεία του παρόντος.¹⁰⁴ Μια μνήμη που αποτελεί δυναμική διαδικασία, καθώς δεν προσδιορίζεται μόνο από την ανάκληση του παρελθόντος, αλλά περιέχει ένα συγκροτημένο δίκτυο εξωτερικών, αναφορικά ως προς το υποκείμενο, σχέσεων, μορφών και αντικειμένων που υποστηρίζουν, πραγματώνουν και μετουσιώνουν το παρελθόν.¹⁰⁵ Η ατομική μνήμη αποτελεί μία όψη της συλλογικής μνήμης. Η μεταβολή της όψης σχετίζεται με τη θέση του ατόμου και τις σχέσεις του με πλήθος ομάδων, ενώ εξαρτάται από τα κοινωνικά πλαίσια μέσα στα οποία τα άτομα δραστηριοποιούνται στη διάρκεια της ζωής τους. Σε κάθε ατομική μνήμη συνυπάρχουν ή διασταυρώνονται αναμνήσεις από ομάδες στις οποίες ανήκει ο αφηγητής, ή αναμνήσεις ομάδων που του είχαν μεταβιβαστεί προφορικά. Το περιεχόμενο του έργου του και ο τρόπος σκέψης του αποδίδονται επιτυχέστερα με τον τίτλο κοινωνική και όχι συλλογική, ένας επιθετικός προσδιορισμός που χρησιμοποιείται κατά κόρον από τον συγγραφέα. Ο ίδιος επί του θέματος αναφέρει: «Δεν αντλούν όλοι από το ίδιο μέρος αυτού του κοινού εργαλείου (τη μνήμη). Όταν κάποιος αποπειράται να εξηγήσει την ποικιλότητα αυτή, καταλήγει πάντα σε έναν συνδυασμό επιρροών που είναι όλες κοινωνικές ως προς τη φύση τους.»¹⁰⁶ Θεωρεί ότι οι αναμνηστικές τελετουργίες συντελούν στη διατήρηση της κοινωνικής μνήμης, ενώ ο Connerton διακρίνει τρία είδη κοινωνικής μνήμης, την προσωπική, την γνωστική και τη μνήμη-έξη που περιλαμβάνει τις αναμνηστικές τελετές.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλυτά, Παπαζήση, Αθήνα 2013, σσ. 75, 94.

¹⁰⁵ Παραδέλλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Μπενβενίστε P. & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι Μνήμης*, ό.π., σσ. 27-58(28).

¹⁰⁶ Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, ό.π., σ. 73.

¹⁰⁷ Connerton Paul, *How Societies Remember*, C.U.P., Cambridge 1989, σσ. 22-23.

Σύμφωνα με την άποψη των Fentress & Wickham, ο Halbwachs έδωσε μεγάλη βαρύτητα στο συλλογικό πρόσωπο της μνήμης, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα να οδηγηθεί στην υποτίμηση της υποκειμενικής-ατομικής μορφής της. Οι συλλογικές ιδέες, τις οποίες υιοθετεί μια ομάδα ατόμων, συνιστούν κοινωνικά γεγονότα και ως τέτοια δημιουργούνται ως αποτέλεσμα κοινωνικών και ιστορικών συνισταμένων. Για να αντιμετωπιστεί λοιπόν αυτή η «αδυναμία» προτείνουν την χρήση του όρου κοινωνική μνήμη. Υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μια σημαντική εννοιολογική διαφοροποίηση, καθώς η χρήση του όρου κοινωνική μνήμη έχει το πλεονέκτημα ότι τονίζει περισσότερο ικανοποιητικά το συλλογικό-ομαδικό πρόσωπο της μνήμης, ταυτόχρονα όμως επιτρέπει την ύπαρξη χώρου προκειμένου να εξεταστεί και η υποκειμενική της διάσταση.¹⁰⁸

Ο Halbwachs ασχολήθηκε με την εξασθένηση της μνήμης, μια εξασθένηση που κινείται μέχρι την εξαφάνιση, οδηγώντας στη λήθη. Κάθε κοινωνία έχει την τάση να διαγράφει από τη μνήμη της γεγονότα των οποίων οι αναμνήσεις δημιουργούν συγκρούσεις μεταξύ των ατόμων, δίνοντας προτεραιότητα σε αυτές που επιφέρουν ισορροπία και εσωτερική συνοχή στην ομάδα. Μια λήθη αποτέλεσμα κάποιες φορές της απομάκρυνσης από την ομάδα.¹⁰⁹ Ο Λιάκος θεωρεί ότι μνήμη και λήθη προβαίνουν μαζί στην επιλογή και στη νοηματοδότηση των όσων έχουν διαδραματιστεί στο παρελθόν. Η αναξιοσύνη που αποδίδουμε στη λήθη και η εκτίμηση στη μνήμη δε λαμβάνουν υπόψη την αλληλεξάρτησή τους, καθώς και το γεγονός ότι η λήθη σημαίνει επίσης αποσιώπηση, απώθηση από τη μνήμη, αποφυγή ενθύμησης. «Μνήμη και λήθη αποτελούν δομικά υλικά με τα οποία κατασκευάζονται θεσμοί, κοινωνίες, νοοτροπίες, ιδεολογίες.» Επισημαίνει δε, ότι η απουσία της λήθης θα καθιστούσε τον κόσμο ανυπόφορο, καθώς θα οδηγούσε σε υπερμνησία, μια κατάσταση προβληματική σαν την αμνησία.¹¹⁰ Άξια αναφοράς είναι και η επίσημη «εντολή» λήθης, απέναντι στην οποία η μνήμη αντιστέκεται παράγοντας την αντιμνήμη, την counter memory, όπως την όρισε ο Foucault. Ο όρος υπαινίσσεται την αδυναμία της συλλογικής μνήμης στη σύνδεση διαφορετικών εποχών και επισημαίνει την έλλειψη συνέχειας όχι μόνο μεταξύ ιστορικών περιόδων, αλλά και μεταξύ των

¹⁰⁸ Θεολόγου Κ., «Η Αξία της Μνήμης για μια κοινωνία», *Intellectum* 3 (2007-2008), σσ.53-69 (55), Fentress J. & Wickham C., *Social Memory*, Blackwell, Oxford & Cambridge 1992, σσ. ix-x,1-40.

¹⁰⁹ Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, ό.π., σ. 49.

¹¹⁰ Λιάκος Αντώνης, *Πώς το Παρελθόν γίνεται Ιστορία*; ό.π., σσ. 97-98, 279.

εμπειριών που έχουν ομάδες που πορεύονται μαζί την ίδια περίοδο.¹¹¹ Οι Μπάδα-Ματσούκη, οδηγούμενες από την άποψη ότι η συλλογική μνήμη δεν είναι ομοιογενής, ορίζουν ως αντιμνήμη τον αντίλογο που η ανεπίσημη συλλογική μνήμη δημιουργεί, προκειμένου να αμφισβητήσει τον ηγεμονικό λόγο της επίσημης-κυρίαρχης συλλογικής μνήμης, ενώ θέτουν εν αμφιβόλω και την ομοιογένεια των δύο αυτών μνημών.¹¹²

Με τον αποσυντονισμό της συλλογικής μνήμης, έναν αποσυντονισμό που αποτελεί φυσικό επακόλουθο των αναγκαστικών μετακινήσεων πληθυσμών σε άλλους τόπους ασχολήθηκε ο Bastide. Διατείνεται ότι η δομή της ομάδας είναι ο κύριος παράγοντας που προσφέρει το πλαίσιο της συλλογικής μνήμης. Όσο για τα κενά της μνήμης που είναι απότοκο του αποσυντονισμού της, αυτά δεν έχουν ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική λήθη, αλλά απεναντίας ενεργοποιούν την ομάδα στην εύρεση νέων χαρακτηριστικών, έτσι ώστε οι ελλείψεις αυτές να αντιμετωπιστούν.¹¹³

Η Μαντόγλου επικεντρώνεται στον δυναμικό χαρακτήρα της κοινωνικής μνήμης ο οποίος οικοδομείται σε μια χρονική περιοδολόγηση παρόντος, παρελθόντος και μέλλοντος τα οποία συνυπάρχουν, συνδέονται και αλληλοϋποστηρίζονται. Η μνήμη συνδιαλέγεται με το παρελθόν, οδηγώντας το στο παρόν. Ένα παρόν που δέχεται επιρροές από το παρελθόν, ενώ δε λείπουν οι έριδες μεταξύ τους. Μεταχειριζόμενοι το παρελθόν, οδηγούμαστε στον προσδιορισμό του παρόντος και στην εξάρτηση-υποθήκευση του μέλλοντος.¹¹⁴

Όπως υποστηρίζει ο Λιάκος, η μνήμη αναπληρώνει σε ένα ποσοστό την αποτυχία αξιοποίησης της εμπειρίας κάτι που αποτελεί φυσικό επακόλουθο σε βάθος χρόνου, καθώς το παρόν παύει να υφίσταται από τη στιγμή που η ιστορία αναλαμβάνει να το κάνει παρελθόν. Η συνεισφορά όμως της μνήμης είναι καθοριστική, καθώς συμβάλλει όχι μόνο στην αποκατάσταση, αλλά και στη σύλληψη των νοημάτων που

---

¹¹¹ Foucault M., *Language, Counter Memory, Practice*, Ίθακα- Νέα Υόρκη 1977, σσ. 139-164. Επίσης βλ. Μπενβενίστε Ρ., «Μνήμη και Ιστοριογραφία», στο Μπενβενίστε Ρ. & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι Μνήμης*, ό.π., σσ. 11-26 (21).

¹¹² Μπάδα Κωνσταντίνα-Ματσούκη Ευαγγελία, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη», ό.π., σ. 379.

¹¹³ Παραδέλλης Θ., «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Μπενβενίστε Ρ. & Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι Μνήμης*, ό.π., σσ. 31-32.

¹¹⁴ Μαντόγλου Άννα, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», στο Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, ό.π., σ. 11-28 (12-13). Επίσης βλ. Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη: Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Πεδίο, Αθήνα 2010, σ. 23.

εξαφανίζονται μες στην ιστορική διερεύνηση. Δε στοχεύει στο πώς ακριβώς διαδραματίστηκαν τα γεγονότα κάτι που παραπέμπει στο αληθινό, σε αυτό που τελέστηκε, αλλά επικεντρώνεται στο μνημονικό σχόλιο που τη συνδέει με το παρόν, στα συναισθήματα των υποκειμένων για τα τεκταινόμενα, στον τρόπο βίωσης τους, με ποια νοήματα επενδύθηκαν και ποιες σημασίες τούς αποδόθηκαν. Μια μνήμη που πλέον λογίζεται ως πυρήνας ταυτότητας και συνοχής. Τονίζει πώς δεν υπάρχει μνήμη αυθεντική, καθώς αφενός τα νοήματα που προσλαμβάνουμε μέσω αυτής έχουν τροποποιηθεί κατά τη μεταλαμπάδευσή τους στο πέρασμα του χρόνου και αφετέρου προσαρμόζονται στα συλλογικά πρότυπα ενθύμησης. Υπενθυμίζει τέλος, ότι η μνήμη παρότι μεταφέρει με ικανοποιητικό τρόπο τη βιωμένη εμπειρία, είναι και μερική, καθώς ιδίως σε τραγικά γεγονότα και δυσάρεστες καταστάσεις, αδυνατεί να συνθέσει χωρίς βοήθεια τις εμπειρίες που βρίσκονται σε αντίθεση.¹¹⁵

Ο Le Goff παρομοιάζει την κάθε είδους μνήμη με ένα ενυδρείο από το οποίο προμηθεύονται το υλικό τους οι ιστορικοί. Επειδή όμως συμπεριφέρεται ως επί το πλείστον ασυναίσθητα, είναι επιρρεπής στην καθοδήγηση που επιβάλλουν ο χρόνος και οι κοινωνικές ομάδες. Η σε μέγιστο βαθμό «προνομιακή αντιμετώπιση της μνήμης» θα έχει ως αποτέλεσμα την καταβύθισή της στην «αδάμαστη παλίρροια του χρόνου.»¹¹⁶ Αυτή η αναζήτηση, η διερεύνηση, η ανάδειξη και η διάσωση της μνήμης σε μικρότερο βαθμό με τη χρήση των κειμένων και σε μεγαλύτερο ποσοστό χρησιμοποιώντας το λόγο, τις εκφράσεις και τις τελετουργίες, υποδηλώνει μια ανησυχία και μια παρατεταμένη αγωνία για την ενδεχόμενη απώλειά της, κάτι που ενδέχεται να καταλήξει σε συλλογική αμνησία και σε συνεπακόλουθες προβληματικές καταστάσεις αναφορικά με τη συλλογική ταυτότητα. Έτσι μπορεί να ερμηνευθεί η στάση των υποκειμένων που δραστηριοποιούμενα σε συλλογικά πλαίσια, στρέφονται σε μία «μόδα-ρετρό» που αποτελεί αντικείμενο εκμετάλλευσης από όσους εμπορεύονται τη μνήμη, καθώς τυγχάνει ευρείας κατανάλωσης.¹¹⁷ Η μνήμη προσπαθεί μέσα από τις επανερμηνείες και τις επανεγκλήσεις του παρελθόντος να εξυπηρετήσει το παρόν, αποσκοπώντας ταυτόχρονα στο μέλλον.

---

¹¹⁵ Λιάκος Αντώνης, *Πώς το Παρελθόν γίνεται Ιστορία*; ό.π., σσ. 157-159, 277.

¹¹⁶ Le Goff Jacques, *Ιστορία και Μνήμη*, ό.π., σ. 10.

¹¹⁷ Le Goff Jacques, *Ιστορία και Μνήμη*, ό.π., σσ. 89, 139.

Η Anna Collard διατείνεται ότι η κοινωνική μνήμη μας εφοδιάζει με μερικά ιστορικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τα οποία εμείς στη συνέχεια χρησιμοποιούμε για την εκ νέου δημιουργία ενός ενεργού παρελθόντος. Η κοινωνική μνήμη αναπαριστά τον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο βιώνεται στην πραγματικότητα η ιστορία, μετασχηματίζεται και εντέλει τη μεταχειριζόμαστε στο παρόν. Η κοινωνική μνήμη μπορεί να εκληφθεί ως μια διαφορετικού τύπου ιστορία που αφορά ένα συνεχόμενο λόγο πάνω σε συμβάντα που έχουν παρέλθει-σε συσχέτιση με τα τωρινά-και σχέσεις που δημιουργούνται στο περιβάλλον μιας ομάδωσης. Από την ανάλυσή της εξυφαίνεται η ανασύσταση ενός όχι υποχρεωτικά ακριβούς, αλλά αποτελεσματικού παρελθόντος. Η Collard εκλαμβάνει τη μνήμη ως κοινωνική, καθώς προέρχεται από ένα κοινωνικό περιβάλλον, ενώ σε αυτήν περιλαμβάνει την εξατομικευμένη-ιδιωτικοποιημένη, τη συλλογική και τη λαϊκή μνήμη.¹¹⁸

Ο Traverso δέχεται ότι η μνήμη χαρακτηρίζεται από υποκειμενικότητα και αυτοαναφορικότητα παρουσιάζοντας χαρακτηριστικά επιβεβαίωσης. Βρίσκεται προσδεδεμένη στο βιωμένο γεγονός και στην ανάκληση αυτού, ενώ επανανοηματοδοτείται ανάλογα με τις ανάγκες που επιτάσσουν οι παροντικές συνθήκες. Οι νέες εμπειρίες που αποκτά κάθε φορά το δρων υποκείμενο κινούνται προς την κατεύθυνση αυτή. Επομένως μιλάμε για μνήμη ευμετάβλητη και τμηματική.¹¹⁹

Εν κατακλείδι, διαφαίνεται ότι αυτή η έκρηξη μνήμης που παρατηρείται συνδέεται με τους φόβους για ενδεχόμενη απώλειά της, κάτι που θα έχει επιπτώσεις στην δόμηση των ταυτοτήτων. Καταδεικνύεται ότι η μνήμη αποτελεί μία διαλεκτική εμπειρία που περιφέρεται μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Το παρελθόν ανασυγκροτείται και ανασηματοδοτείται ανάλογα με τις διαθέσεις του παρόντος, ιδιαίτερα σε ότι σχετίζεται με τις πολιτισμικές και τις κοινωνικές του συνιστώσες.¹²⁰ Το παρελθόν συνεχώς αλλάζει, γιατί «κάθε πράξη του παρόντος έχει

---

¹¹⁸ Collard A., «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο Παπαταξιάρχης Ε.(επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν...*, ό.π., σσ. 357-389(359-361).

¹¹⁹ Κόκκινος Γιώργος, «Τυπολογίες και περιπέτειες της μνήμης», στο Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου, Β. Αγτζίδης (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης: Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2010, σσ. 33-53 (45-46).

¹²⁰ Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, « Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», ό.π., σ.37.

προθετικότητα που στηρίζεται στην παροντική αντίληψη του μέλλοντος.»¹²¹ Η συλλογική μνήμη¹²² δεσμεύει το άτομο σε κοινές δράσεις ενθύμησης, καθώς αυτές συνδέονται με την ομάδα-ομάδες που συμμετέχει και τα κοινωνικά πλαίσια αυτών. Άρα είναι μνήμη κοινωνική¹²³ και οι επικλήσεις της, συνιστούν την ουσία ύπαρξης της ομάδας, καθότι «η μνήμη καθιστά περιττή την επιχειρηματολογία, νομιμοποιεί ισχυρισμούς και διεκδικήσεις.»¹²⁴ Η μνήμη δεν είναι αυθεντική αλλά εκλεκτική και αποσπασματική. Η μνήμη συμπεριφέρεται ως ένας διαλογέας που η χρησιμοποίησή του αποσκοπεί στην προώθηση των εικόνων εκείνων που στερεώνουν την ταυτότητα της ομάδας. Επομένως η μνήμη είναι μια κοινωνική κατασκευή, από τη στιγμή που το περιεχόμενό της δημιουργείται έχοντας ως κριτήριο και συνάμα ως βασικό στήριγμα την ταυτότητα των μελών της συλλογικότητας και των συνεπειών που συνεπάγεται στην ταυτότητα.¹²⁵ Η επιλεκτική λειτουργία της μνήμης σχηματίζει στην πραγματικότητα τις ιστορικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος προσαρμοζόμενες όμως στις επιταγές του παρόντος,¹²⁶ ενώ οι αναμνηστήριες τελετουργίες συντελούν στην διατήρηση της συνέχειας της κοινωνικής μνήμης.

---

¹²¹ Ricoeur Paul, *Time and Narrative*, Chicago U.P., vol. 1, σσ. 91-226, όπως αναφέρεται στο Λιάκος Αντώνης, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31(1999), σσ. 259-290.

¹²² Για το χώρο, το χρόνο και τη συλλογική μνήμη βλ. Σταυρίδης Σταύρος, «Η σχέση του χώρου και του χρόνου στη συλλογική μνήμη», στο Σταυρίδης Σταύρος (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 13-40.

¹²³ Η Tonkin έδειξε ότι η μορφή και το περιεχόμενο της μνήμης κατά ένα μεγάλο ποσοστό δέχονται την επιρροή των κοινωνικών πλαισίων μέσα στα οποία παράγονται. Βλ. Tonkin Elizabeth, *Narrating our Pasts: The social construction of Oral History*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

¹²⁴ Μπενβενίστε Ρίκα, «Εβραϊκή ιστορία, εβραϊκή μνήμη, μνημονικοί τόποι», στο J. Hassoun, Γ. Θανασέκος, Ο. Βαρών-Βασάρ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Αθήνα 1998, σ. 30.

¹²⁵ Μαντόγλου Άννα, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», στο Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, ό.π., σσ. 11-28 (27-28).

¹²⁶ Hobsbawm Eric, «Introduction: Inventing Traditions», στο Hobsbawm E. and Ranger T. (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, σσ. 1-14.

Κεφάλαιο 3. Ταυτότητες

3.1. Ταυτότητα και ετερότητα. Ο εαυτός και ο άλλος

Η έννοια της ταυτότητας βρίσκεται στο επίκεντρο των σύγχρονων θεωρητικών αναζητήσεων τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ η ετερότητα αφενός μπορεί να εκληφθεί ως αναγκαίο συστατικό της, αφετέρου θεωρείται και η πιο προβληματική της συνιστώσα.¹²⁷ Θεμελιώδες συστατικό της ταυτότητας θεωρείται η ύπαρξη του άλλου, καθώς η συγκρότησή της έχει ως αποτέλεσμα τη διπλή και συμπληρωματική ζύμωση της συγκρότησης και της διαφοροποίησης, της ένταξης και του αποκλεισμού. Κάτι που έχει ως αποτέλεσμα οι ιδέες, οι αξίες και τα πιστεύω των άλλων να εκλαμβάνονται ως υποτιμητικά και αρνητικά.¹²⁸ Οι έννοιες της ταύτισης, του αναστοχασμού και της διυποκειμενικότητας προεικάζουν ότι για να διαμορφωθούν οι ταυτότητες έχουν ανάγκη και την ύπαρξη του άλλου. Καμία ταυτότητα δεν μπορεί να συγκροτηθεί εν κενώ, καθώς η αναπαράσταση του εαυτού δεν πραγματώνεται σε ένα απομονωμένο περιβάλλον, αφού νοηματοδοτείται από την παρουσία του άλλου.

Η διαφορά και η ανισότητα αποτελούν αποφασιστικούς παράγοντες πάνω στους οποίους θεμελιώνονται οι ταυτότητες. Αυτό αποδίδεται με αντιθετικά σημαίνοντα όπως άνδρας-γυναίκα, γηγενής-πρόσφυγας, όπου ο πρώτος πόλος αναγνωρίζεται ως ο κυρίαρχος, ενώ ο δεύτερος υποβιβάζεται, καθώς εικάζεται ότι εμπεριέχει αρνητικές συνδηλώσεις.¹²⁹ Μια διαφοροποίηση όμως που συνιστά μια αξιολογική διαδικασία όπου μεγαλύτερη αξία έχει το οικείο, το γνώριμο, το δικό μας, οδηγώντας στην ενίσχυση του εαυτού. Σε αυτό αποσκοπεί και η έμφαση στις διαφορές και όχι στις ομοιότητες. Η διαφορά σηματοδοτεί την ετερότητα. Ο εαυτός αρνείται στον άλλο την ικανότητα για επιτυχία, ατομική, διαφοροποιημένη δράση, κάτι που αυτός διατείνεται ότι διαθέτει. Βλέπουμε λοιπόν ότι η αξιολόγηση κάθε έννοιας είναι συνάρτηση του ποιος είναι αυτός που προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά του εαυτού και του άλλου και

---

¹²⁷Κωνσταντοπούλου Χ., «Εισαγωγή. Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου-Αλιμπραντή Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ., (επιμ.), «*εμείς*» και οι «*άλλοι*». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα, ΕΚΚΕ,Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 2000, σσ. 11-30 (29).

¹²⁸ Δραγώνα Θ.-Φραγκουδάκη Α., «Εισαγωγή», στο Δραγώνα Θ.- Φραγκουδάκη Α. (επιμ.),«*Τι είν' η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 13-26(15).

¹²⁹ Γκέφου-Μαδιανού Δ., «*Εννοιολογήσεις του εαυτού και του «Άλλου»: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία*», στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος» Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Gutenberg, Αθήνα 2006(2003), σσ. 15-110 (43-44,68).

κατά πόσο αυτό πραγματοποιείται με πολιτισμικούς ή πολιτικούς όρους.¹³⁰ Η εδραίωση επομένως της ταυτότητας επιτυγχάνεται μέσω της διαρκής σύγκρισης με άλλες ομάδες. Η συγκεκριμένη μορφή που έχει στο παρόν η ταυτότητα είναι πιθανό να τεθεί σε διαδικασία σύγκρισης με εκείνη του παρελθόντος, η οποία ξεχώριζε. Αυτή η στρατηγική σε συνδυασμό με την εξιδανίκευση, μεταφέρει τις αρετές και τα προτερήματα του παρελθόντος στο σήμερα και συμβάλλει στη δημιουργία ενός θελκτικού, ξεχωριστού και επιθυμητού εαυτού. Όταν όμως υπάρχουν περιπτώσεις που η ταυτότητα απειλείται, αυτή χρησιμοποιεί την αφομοίωση, την εναρμόνιση και τη αξιολόγηση.¹³¹

Ενώ ο όρος ταυτότητα βρίσκεται στο επίκεντρο θεωρήσεων και συζητήσεων, σε επιστήμες όπως η Ανθρωπολογία, παρατηρείται πως αυτός ο όρος ενδέχεται να μη μας οδηγεί σε μια αδιάσπαστη και αρραγή πραγματικότητα. Αυτό προφανώς συνδέεται με τον αδιάκοπο αγώνα των συλλογικοτήτων για την ανάδειξη πολλαπλών και διακριτών ταυτοτήτων σε μια κοινωνία. Το όλο θέμα έχει να κάνει πρωτίστως με τις έννοιες του εαυτού και της υποκειμενικότητας,¹³² από τη στιγμή που η ταυτότητα αποτυπώνει τις ποικίλες εκφάνσεις του εαυτού. Ένας εαυτός που προσλαμβάνεται ως εσωτερικός και υποκειμενικός, από τη στιγμή που το επίκεντρο τοποθετείται στα προσωπικά βιώματα, στις συναισθηματικές αντιδράσεις και στις αυθόρμητες ενέργειες του ανθρώπου.¹³³ Η εξιστόρηση των προσωπικών τους εμπειριών από το παρελθόν, η γνωστοποίηση των απόψεών τους για μια ποικιλία θεμάτων, η νοηματοδότηση της παροντικής εικόνας τους, η παρουσίασή τους ως ενεργητικά υποκείμενα, επιστρατεύονται στην προσπάθεια αναπαράστασης του εαυτού. Η αίσθηση του ανήκειν σε μια συλλογικότητα διαθέτοντας μια ξεχωριστή ταυτότητα, εκλαμβάνεται ως κοινωνική αναγκαιότητα έτσι ώστε το υποκείμενο να διακατέχεται από σιγουριά και ψυχολογική ισορροπία. Ως επακόλουθο μπορεί να θεωρηθεί η

¹³⁰ Herzfeld Michael, *Η Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*. ό.π., σ. 180.

¹³¹ Δραγώνα Θ., «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Δραγώνα Θ.- Φραγκουδάκη Α. (επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας;»...*, ό.π., σσ.72-105(79,85). Η συγκρότηση της ταυτότητας είναι το αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας: α. του αυτοπροσδιορισμού ή εσωτερικού προσδιορισμού, που τα μέλη μίας ομάδας υιοθετούν για τον εαυτό τους ένα σύνολο χαρακτηριστικών τα οποία προσπαθούν να προβάλλουν στις άλλες ομάδες και β. του ετεροπροσδιορισμού ή εξωτερικού προσδιορισμού που αναφέρεται στην εικόνα που τα μέλη μίας ομάδας υιοθετούν για τους άλλους. Και οι δύο βρίσκονται σε διαλεκτική αλληλεπίδραση χωρίς να χρειάζεται να συγκλίνουν. Brubaker & Cooper, «Beyond Identity», *Theory and Society* 29/1 (2000), σσ. 1-47(15). Βλ. και Jenkins Richard, «Categorization and power», *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, Sage Publications, Los Angeles-London-New Delhi-Singapore 2008, σσ. 54-76.

¹³² Για την έννοια της υποκειμενικότητας βλ. Παζερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σσ.13-19.

¹³³ Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του «Άλλου»», ό.π., σσ. 15,31.

καλύτερευση του εαυτού από τη στιγμή που εντάσσεται σε μια συμβολική κοινότητα.¹³⁴

Από την άλλη, αυτή η συνεχιζόμενη αναφορά στην πολιτισμική ταυτότητα στη σημερινή εποχή, καταδεικνύει τον κλυδωνισμό της συγκρότησής της, οπότε η αναφορά αυτή έχει αμυντικό χαρακτήρα. Αυτός ο κλυδωνισμός και η αποσταθεροποίηση της πολιτισμικής ταυτότητας εκλαμβάνεται ως απότοκο των αλλαγών που συντελούνται στην σημερινή κοινωνία και συναρτάται άμεσα με την παγκοσμιοποίηση και τη δόμηση μίας συλλογικής-οικουμενικής ταυτότητας. Άρα η αυξανόμενη προβολή των ταυτοτήτων (πολιτισμικών, θρησκευτικών, εθνικών) εκλαμβάνεται ως αντίδραση στο διεθνισμό, στην πολιτισμική ομοιογενοποίηση και στην παγκοσμιοποίηση.¹³⁵ Η έννοια όμως πολιτισμική ταυτότητα είναι αμφίσημη, καθώς μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους, να συγκροτηθεί από δύο διαφορετικά χαρακτηριστικά, τα αμετάβλητα (φύλο, ιθαγένεια), αλλά και χαρακτηριστικά που αλλάζουν ή πιθανολογείται ότι θα αλλάξουν (ιδέες, κοινωνική θέση, μόρφωση, οικονομική κατάσταση, τρόπος ζωής, αξίες, πεποιθήσεις). Επομένως, ένα κομμάτι της ταυτότητάς μας είναι προκαθορισμένο, καθώς δεν τίθεται υπό διαπραγμάτευση. Παραμένει σταθερό και αμετάβλητο. Αυτό συμβαίνει επίσης, διότι ένα μέρος από τα γνωρίσματα που μας χαρακτηρίζουν ως μέλη μιας κοινότητας είναι ιστορικά διαμορφωμένα, κάτι που ασκεί περιορισμούς στην ταυτότητά μας, από τη στιγμή που ανήκουμε στη συγκεκριμένη κοινότητα. Η όλη αυτή διαδικασία είναι γνωστή και ως «κατηγορική εμπέδωση της ταυτότητας»¹³⁶.

Στη σημερινή εποχή, η πολιτισμική ταυτότητα συγκροτείται από τον τρόπο ζωής, τις νοητικές αντιλήψεις, τα κοινά πιστεύω και αποτελεί μια βιωμένη παράδοση. Μη λησμονούμε όμως το γεγονός ότι οι ταυτότητες αλληλοτροφοδοτούνται και αλληλοδιαμορφώνονται ως προς τα βασικά τους γνωρίσματα, καθώς σημειώνονται ανταλλαγές, δάνεια και αμοιβαία βελτίωση αυτών στο πλαίσιο της ιστορικής

---

¹³⁴ Μουτάφη-Γαλάνη Β., «Αυτοαναφορικότητα ενός διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού εγχειρήματος», στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος»...*, ό.π., σσ. 421-461(434).

¹³⁵ Αλιμπραντή-Μαράτου Λ., Γαληνού Π., «Πολιτισμικές Ταυτότητες: Από το Τοπικό στο Παγκόσμιο;», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., κ.ά. (επιμ.), *«εμείς» και οι «άλλοι». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα*, ό.π., σσ. 109-120.

¹³⁶ Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος, «Προλογικό σημείωμα. Περί πολυπολιτισμικότητας», στο Gutmann Amy (επιμ.), *Τσαρλς Ταίηλορ. Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Παιονίδης Φιλήμων, Πόλις, Αθήνα 1997, σσ. 11-25(15).

διαδρομής των κοινωνιών.¹³⁷ Η κατασκευή της πολιτισμικής ταυτότητας αποτελεί μια πράξη αυτοπροσδιορισμού και αυτοενίσχυσης, που χρησιμοποιεί με ιδανικό τρόπο το ιστορικό βίωμα και το πολιτισμικό απόθεμα μιας συλλογικότητας. Μέσα από μία διαλεκτική σχέση που άλλοτε λαμβάνει και συγκρουσιακό χαρακτήρα, μέσα από μία προσέγγιση με όρους δυαδικής αντίστιξης, κατασκευάζονται οι ταυτότητες ως αντίλογος στο συμβολικό ανταγωνισμό ή στη συμβολική αντιπαραβολή με τις «άλλες» ταυτότητες.¹³⁸ Ταυτότητες που έχουν συσχετικό υπόβαθρο από τη στιγμή που στην πραγματικότητα ορίζονται σε σχέση με κάτι άλλο το οποίο είναι οι αντίστοιχες ετερότητες.

Η ταυτότητα αποτελεί ένα από τα πεδία που όπως το φύλο, η παράδοση, ο χώρος, έχουν γίνει αντικείμενο συζητήσεων και εποικοδομητικού διαλόγου, καθώς έχουν αποτελέσει τοπίο αντιπαραθέσης της ουσιοκρατίας και του κονστρουκτιβισμού. Η ουσιοκρατία πρέσβευε ότι οι ταυτότητες περιέχουν έμφυτα χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικά αμετάβλητα που έχουν δοθεί από τη φύση, και τα οποία δεν υπόκεινται σε εξαρτήσεις και επιρροές από το κοινωνικό, το πολιτισμικό και το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο ενυπάρχουν.¹³⁹ Κάτι που έχει σαν αναπόφευκτο αποτέλεσμα την ελαχιστοποίηση της δράσης των υποκειμένων.

Σε αυτή τη θεωρία αντίκειται η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής κατά την οποία οι ιδιότητες των πραγμάτων, το περιεχόμενο των σχέσεων και των ταυτοτήτων εκλαμβάνονται ως συνέπεια της δράσης των υποκειμένων, ενώ η γνώση που προκύπτει, σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή παρουσιάζεται ως μια δυναμική διαδικασία. Στα πλαίσια της συμβολικής ανθρωπολογίας, η ταυτότητα δύναται να εκληφθεί ως η πολιτισμική νοηματοδότηση του εαυτού, κάτι στο οποίο συνετέλεσε και ο Mauss διαχωρίζοντας την αίσθηση του εαυτού από τη αντίληψη του εαυτού που διαφέρει σε κάθε πολιτισμό. Το περιεχόμενο επομένως της ταυτότητας που απαρτίζεται από πολιτισμικά χαρακτηριστικά δεν είναι καθορισμένο από τη φύση και μπορεί να αποκτηθεί από τα δρώντα υποκείμενα. Η ταυτότητα δε θεωρείται κάτι δεδομένο και αυθύπαρκτο, αλλά κατασκευάζεται και αποτελεί προϊόν μιας

---

¹³⁷ Πρυνεντό Ζακ, «Πολιτισμική Ταυτότητα: Μεταξύ Μύθου και Πραγματικότητας», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., κ.ά. (επιμ.), «εμείς» και οι «άλλοι». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα, ό.π., σσ. 49-60 (51-52).

¹³⁸ Πασχαλίδης Γ., «Η Πολιτισμική Ταυτότητα ως Δικαίωμα και ως Απειλή», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., κ.ά. (επιμ.), «εμείς» και οι «άλλοι». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα, ό.π., σσ.73-83(81).

¹³⁹ Καυταντζόγλου Ρ., Στην σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιότικα, ό.π., σ. 254.

επινοητικής και επιλεκτικής δράσης που δε διαδραματίζεται σε πολιτισμικό κενό.¹⁴⁰ Πρόκειται για μια νοητική κατασκευή που συγκροτείται και αναδιαμορφώνεται στο πέρασμα του χρόνου και μέσα από ένα πλέγμα πολύπλοκων διαδικασιών και σχέσεων και ως εκ τούτου βρίσκεται υπό συνεχή διαπραγμάτευση και υπόκειται σε αναθεωρήσεις. Τέσσερα είναι τα καθοριστικά στοιχεία που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας. Πρόκειται για την ιδεολογία, την ιστοριογραφία, τη λογοτεχνία και τη γλώσσα, καθώς έχει επισημανθεί πως κάθε υποκείμενο αντιλαμβάνεται την ταυτότητά του προβάλλοντας και συνάμα αντικρίζοντας τον εαυτό του χρησιμοποιώντας τους άλλους.¹⁴¹

Η ουσιοκρατία που αποζητούσε φανερά και αντικειμενικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά για την δόμηση των συλλογικών ταυτοτήτων οπισθοδρομεί αισθητά, παραχωρώντας τη θέση της στις έννοιες της διαφοράς και της ομοιότητας που διέπονται από υποκειμενικότητα, στην υποκειμενική αίσθηση του ανήκειν, στην άποψη ότι η ταυτότητα συγκροτείται με πολιτισμικούς και συμβολικούς όρους.¹⁴²

Η θεωρία της κατασκευής εφαρμόστηκε στις πολιτικές της ταυτότητας που τόσο πολύ αναδύθηκαν το τελευταίο διάστημα. Ταυτότητες εκλαμβάνόμενες, ως κατασκευές με συμβολικό προσανατολισμό και όχι ως έξω από την ιστορία, υπερβατικές οντότητες, ταυτότητες που προσδιορίζονται συσχετιζόμενες με το διαφορετικό. Σε μια σύγχρονη κοινωνία που χαρακτηρίζεται από τάσεις παγκοσμιοποίησης και ομοιογενοποίησης, και στα πλαίσια της προβολής της ταυτότητας, ίσως καθίσταται επιτακτική η προσπάθεια ανάδειξης της ετερότητας η οποία κινδυνεύει με απόσυρση από το προσκήνιο.¹⁴³

---

¹⁴⁰ Παπαταξιάρχης Ε., «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», στο Πούλος Π.(επιμ.), *Περί Κατασκευής*. Τοπικά β', Ε.Μ.Ε.Α.-Νήσος, Αθήνα 1996, σσ.197-216(197,204-205).

¹⁴¹ Hobsbawm E., *Έθνη και εθνικισμός από το 1870 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χρ. Νάντρις, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

¹⁴² Γκέφου-Μαδιανού Δ., «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του «Άλλου»: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», ό.π., σ. 34.

¹⁴³ Παπαταξιάρχης Ε., «Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα», στο Παπαταξιάρχης Ε. (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015(2006), σσ.1-85 (14).

3.2. Η προσφυγική ταυτότητα και τα στερεότυπα

Η μνήμη αποτελεί καθοριστικό στοιχείο στη δόμηση των ταυτοτήτων, οι οποίες με τη σειρά τους προσπαθώντας να επιβιώσουν προβαίνουν στη διατήρηση της μνήμης. Μπορούμε να διακρίνουμε μια διαλεκτική σχέση, μία αλληλεξάρτηση, καθώς η κάθε μια εξυπηρετεί τους δικούς της στόχους, ποντάροντας στη συνεισφορά της άλλης. Οι πολλαπλές δυναμικές εξαρτήσεις της ταυτότητας του παρόντος από τη γνώση του παρελθόντος, θα μας απασχολήσουν στην περίπτωση των Μικρασιατών. Οι ιστορίες για το παρελθόν κατακλύζουν τις αφηγήσεις τους, κάτι αναμενόμενο, καθώς «η ιστορία της ομάδας αποτελεί τον καταστατικό χάρτη της ύπαρξής της».¹⁴⁴ Η διήγηση του παρελθόντος μπορεί να θεωρηθεί ως ο κύριος άξονας, καθώς η ταυτότητα βασίζεται σε μια ιστορία που εκλαμβάνεται από τα άτομα που την αποτελούν ως αυθεντική και απαραβίαστη. Αυτό επομένως που συγκροτεί την ταυτότητα είναι το παρελθόν. Η σύγκρουση, ο ξεριζωμός και η αναζήτηση του νέου τόπου εγκατάστασης αποτελούν ένα ρήγμα στη συνέχεια, διακόπτουν τη συνέχεια. Η ρήξη της εντοπιότητας είναι βασικό χαρακτηριστικό αυτής της ασυνέχειας, κάτι που έχει ως επακόλουθο τη ρήξη και στην ταυτότητα.¹⁴⁵ Καθώς ελάχιστα υπάρχοντα μπόρεσαν να διασώσουν και να μεταφέρουν στον νέο τόπο, προσπάθησαν να ξεκινήσουν μια ζωή από το μηδέν, στηριζόμενοι σε πτυχές από το παρελθόν οι οποίες θα έδιναν προτεραιότητα στη συνέχεια.¹⁴⁶ Παρά το γεγονός ότι βρέθηκαν να ζουν σε συνθήκες τραγικές και απόλυτης φτώχειας αποτελώντας την κατώτερη οικονομική και συνάμα κοινωνική ομάδα, δεν απογοητεύθηκαν. Χάσανε το σπίτι τους, κάτι που υποδηλώνει την απώλεια της οικειότητας της καθημερινής ζωής. Χάσανε το επάγγελμά τους, κάτι που συνιστά απώλεια της αυτοπεποίθησης και της πίστης ότι είχαν κάποια χρησιμότητα στον κόσμο αυτό.¹⁴⁷ Το ξεριζωμα αυτό έχει ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση και την πολιτισμική απαξίωση αυτών των ανθρώπων. Ο

---

¹⁴⁴ Buckser A., «Modern Identities and the Creation of History: Stories of Rescue Among the Jews of Denmark», *Anthropological Quarterly* 72/1(1999), σσ. 1-17(2), όπως αναφέρεται στο Ελ. Δέλτσου, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική. Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Γούναρη Κ., Μιχαηλίδη Ι. (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και Ενσωμάτωση*, Πατάκη, Αθήνα 2004, σσ. 253-285(257).

¹⁴⁵ Παπαταξιάρχης Ε., « Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», ό.π., σ. 54.

¹⁴⁶ Hirschon – Φιλιππάκη Renee, «Μνήμη και Ταυτότητα», στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, ό.π., σσ. 327-356 (332).

¹⁴⁷ Arendt Hanna, «Εμείς οι πρόσφυγες», στο Hanna Arendt, Giorgio Agamben, Enzo Traverso, *Εμείς οι πρόσφυγες. Τρία κείμενα*, μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης, Άκης Γαβριηλίδης, Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015, σσ.9-34(11).

πρόσφυγας επομένως εκλαμβάνεται ως πρόβλημα, συνιστά μια ανωμαλία. Κάτι που υπάρχει σε ένα χώρο που δεν έπρεπε να βρίσκεται, που τον βεβηλώνει.¹⁴⁸ Ας μη λησμονούμε ότι η έννοια πρόσφυγας από ανθρωπολογική σκοπιά αναφέρεται σε ανθρώπους που έχουν με τη βία εγκαταλείψει τη χώρα τους. Ξεκινούν έναν νέο αγώνα που αποσκοπεί στην προσπάθεια ένταξης στο νέο μέρος που τους υποδέχεται. Η έννοια πρόσφυγας¹⁴⁹ χαρακτηρίζεται από αρνητικές συνδηλώσεις, καθώς είναι συνώνυμο της αθλιότητας, της ανημποριάς, της εξαθλίωσης και της εξάρτησης.¹⁵⁰ Στην ελληνική περίπτωση υπάρχει μία σημαντική διαφοροποίηση, καθώς ο όρος δεν ακολουθεί τον επίσημο νομικό ορισμό που θεωρεί την αποξένωση ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της έννοιας του πρόσφυγα. Και αυτό διότι οι Μικρασιάτες δεν εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα σαν ξένοι αλλά σαν ομογενείς.¹⁵¹ Ένα τεράστιο κενό δημιουργήθηκε μέσα τους το οποίο μπορούσε να επουλωθεί με τη χρήση όρων όπως «χαμένες πατρίδες».¹⁵² Η Hirschon επισημαίνει ότι η απώλεια μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, από τη στιγμή που το σύνδρομο της χαμένης πατρίδας είναι οικουμενικό και θεμελιώδες στην ύπαρξη του ανθρώπου.¹⁵³

Εδώ είναι χρήσιμη η ανασηματολογία του όρου Μικρασιατική Καταστροφή, γιατί νοηματοδοτείται διαφορετικά. Αρχικά ο όρος δήλωνε την ντροπιαστική ήττα. Στη συνέχεια σήμαινε την καταστροφή του ελληνικού στοιχείου που συνδέθηκε με τον όρο χαμένες πατρίδες, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες εισήχθηκε το αίτημα της αναγνώρισης της Καταστροφής ως γενοκτονίας. Όταν λοιπόν το παρελθόν δεν επαναξιοποιείται για να διατηρηθεί στην επικαιρότητα, τότε είναι πολύ πιθανό να απωλεστεί, να αποαξιοποιηθεί, έχοντας ως συνέπεια την αποδυνάμωση της ταυτότητας.¹⁵⁴ Οι χαμένες πατρίδες έχουν αναγορευτεί σε ιδανικό. Αποτελούν έναν όρο με συμβολικό περιεχόμενο, καθώς συντελεί στη διαμόρφωση-διατήρηση της ομάδας, ενώ την ίδια στιγμή εφοδιάζει την ομάδα με μια γεωγραφία της μνήμης που

¹⁴⁸ Κουταντζόγλου Ρωξάνη, *Στην σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ό.π., σ. 39.

¹⁴⁹ Για την χρησιμοποίηση του όρου πρόσφυγας και τον ορισμό του βλ. Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σσ.15-57 (15-16).

¹⁵⁰ Βουτυρά Ε., «Προσφυγική Ελλάδα: Παράδειγμα προς μίμηση;», ό.π., σ. 177.

¹⁵¹ Voutira E., «Pontic Greeks today: migrants or refugees;», *Journal of Refugee Studies*, 4/1(1991).

¹⁵² Για το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε ο όρος «χαμένες πατρίδες» βλ. Λιάκος Α., *Το 1922 και οι πρόσφυγες με μία νέα ματιά*, ό.π., σ. 12.

¹⁵³ Hirschon Renee, *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York 2003, σ. 20.

¹⁵⁴ Λιάκος Αντώνης, *Πώς το Παρελθόν γίνεται Ιστορία*; Πόλις, Αθήνα 2007, σσ. 157-159, 170.

αποσκοπεί στην προβολή της προσφυγικής ταυτότητας.¹⁵⁵ Μια προσφυγική ταυτότητα που συγκροτήθηκε όχι μόνο από πολιτισμικά χαρακτηριστικά που εδράζονται στα συμβάντα, στις εμπειρίες του παρελθόντος και στη συλλογική τους αναπαράσταση, αλλά και από δομικούς παράγοντες όπως είναι τα ιστορικά πεπραγμένα της εποχής, οι οικονομικές συνθήκες της περιόδου εκείνης και το ομιχλώδες πολιτικό τοπίο, προσέχοντας όμως να μην εξαφανίζει τις τοπικές διαφοροποιήσεις και τα στερεότυπα που τις συνδέουν.

Μη λησμονούμε ότι και στην κρατική μηχανή αναλογεί ένα μερίδιο ευθύνης για τη διαμόρφωση της προσφυγικής ταυτότητας, καθότι τα παράπονά τους δεν λαμβάνονταν υπόψη από τις κρατικές υπηρεσίες, ενώ την ίδια στιγμή το μεγαλύτερο ποσοστό τους βρισκόταν κάτω από καθεστώς κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας πολιτικής απομόνωσης. Οι απραγματοποίητες επιθυμίες τους αποτέλεσαν βασικό άξονα ενίσχυσης αυτής της ταυτότητας, ενώ αυτοπροσδιοριζόμενοι ως πρόσφυγες δεύτερης και τρίτης γενιάς¹⁵⁶ υποδήλωναν τη χρόνια περιθωριοποίηση σε όλα τα επίπεδα, αναδεικνύοντας τις πολιτισμικές διαστάσεις της συλλογικότητάς τους.¹⁵⁷ Μια ταυτότητα που χαρακτηρίζεται από μια αίσθηση αδικίας και ενός αναπάντητου ερωτήματος, για τον τρόπο που τους συμπεριφέρθηκαν οι γηγενείς.¹⁵⁸ Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τη φράση «στρατόπεδα εγκλεισμού από φίλους»¹⁵⁹ προκειμένου να αποδώσουμε την περιθωριοποίηση και τον πολυεπίπεδο αποκλεισμό που βίωσαν οι πρόσφυγες.

Η προσπάθεια διαμόρφωσης ενός προσφυγικού λόγου που παρουσίαζε τους πρόσφυγες ως μία ενιαία οντότητα,¹⁶⁰ συντέλεσε στην παραγωγή μιας υπερβατικής

---

¹⁵⁵ Δέλτσου Ε., «Ποντιακές μνήμες. Σύλλογοι και Πολιτική...» ό.π., σ. 257.

¹⁵⁶ Η Κυριακίδου ασχολήθηκε μέσα από τις αφηγήσεις τριών γενεών προσφύγων με το πρόβλημα της ένταξης και της κοινωνικής αλλαγής, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της όχι τόσο στην οικονομική προσαρμογή, αλλά περισσότερο στα επίπεδα της νοοτροπίας, της ιδεολογίας και της πολιτισμικής προσαρμογής. Για περισσότερα βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Α., «Τρεις γενιές προσφύγων της Μικράς Ασίας. Η σημασία της προσωπικής τους μαρτυρίας», στο Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 233-240.

¹⁵⁷ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 104.

¹⁵⁸ Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σσ. 72-73.

¹⁵⁹ Arendt Hanna, «Εμείς οι πρόσφυγες», ό.π., σσ. 9-34(12).

¹⁶⁰ Τρεις κοινοί τόποι ανατρέπονται μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κ.Μ.Σ. Συγκεκριμένα οι τρεις τόποι αναφέρονται: α. στη βάση της ομοιομορφίας ως προς την εθνική σύσταση των προσφύγων, β. στη βάση της ομοιομορφίας ως προς την εθνική σύσταση των γηγενών και γ. στην κοινωνική συνοχή και στη συμπαγή πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων. Βλ. Πετροπούλου Ιωάννα, «Κτερίσματα προσφύγων», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 163-180 (167).

προσφυγικής ταυτότητας που υπερκερνούσε τις τοπικές ταυτότητες. Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι η μικρασιατική ταυτότητα δεν χαρακτηριζόταν αρχικά από σαφήνεια, καθώς αναδιαμορφώθηκε μέσα από την εμπειρία της προσφυγιάς σε συνδυασμό με τις τοπικές ταυτότητες που για τους πρόσφυγες συνοδεύονταν από ένα ειδικό βάρος. Μια θετική υπερβατική ταυτότητα που χαρακτηρίζεται από εμπρόθετη δράση και επισημαίνει την ανθεκτικότητα των προσφύγων αναφορικά με τα όσα απώλεσαν και στερήθηκαν, την ανάπτυξη που πρόσφερε η παρουσία τους και τον τονισμό της αδιαφιλονίκητης ελληνικότητάς τους την οποία είχαν διατηρήσει κάτω από αντίξοες συνθήκες στη μακρά διάρκεια.¹⁶¹

Αυτή η έκρηξη της προσφυγικής συλλογικότητας, που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες, αυτή η προσπάθεια να διαδοθεί η ιστορική μνήμη και στις νεότερες γενιές, αυτός ο τονισμός της ιδιαιτερότητάς τους, πιστώνεται στο γεγονός ότι αυτή αποτελεί κυρίαρχο γνώρισμα της ατομικής τους ταυτότητας. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η αδιαφορία και η ουδέτερη στάση απέναντι στην προσφυγική τους ταυτότητα θα διατάρασσε τον συναισθηματικό τους κόσμο από τη στιγμή που θα επέκρινε τον ίδιο τους τον εαυτό, αλλά συνάμα θα κατέκρινε το παρελθόν και το παρόν «των δικών τους ανθρώπων.»¹⁶² Οι απόγονοι επομένως των προσφύγων, αισθάνονται ότι ανήκουν σε μια ιδιαίτερη συλλογικότητα. Τα χαρακτηριστικά που προβάλλουν για τους εαυτούς τους είναι περισσότερο συμβολικά, καθώς χρησιμοποιούνται για την υπαγωγή τους σε μια συμβολική κοινότητα. Εφοδιάζονται με μία συλλογική ταυτότητα που στηρίζεται στην αίσθηση του εμείς σε αντιδιαστολή με τους άλλους και συγκροτείται στηριζόμενη στις κοινές εμπειρίες, στην κοινή καταγωγή, στις περιπέτειες και στις κοινές αντιλήψεις αυτής της νοεράς κοινότητας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Κιτρομηλίδης.¹⁶³ Μία συλλογική ταυτότητα που, όπως όλες στις οποίες συμμετέχει το δρων υποκείμενο, έχει ως επικρατέστερο γνώρισμα, πραγματικό ή υποθετικό, την παρουσία στερεοτύπων,¹⁶⁴ τα οποία τα άτομα

---

¹⁶¹ Εξερτζόγλου Χάρης, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», ό.π., σσ. 217-236(220,235).

¹⁶² Βεργέτη Μαρία, «Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 80-96(88).

¹⁶³ Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Νοερές Κοινότητες και οι Απαρχές του Εθνικού Ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Βερέμης Θ. (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997, σσ. 53-129 (102-103).

¹⁶⁴ Για στερεότυπα βλ. Δραγώνα Θάλεια, *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις: Κλειδιά και Αντικλειδιά*, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007, Michael Herzfeld, «La pratique des Stereotypes», *L'Homme* 121(1992), σσ. 67-77.

αναδεικνύουν, προκειμένου να επιβεβαιώσουν την συμμετοχή τους σε αυτή σε σχέση με το ιστορικό, πολιτισμικό, κοινωνικό και τοπικό πλαίσιο ένταξής της.¹⁶⁵

Η πρώτη γενιά καταθέτοντας τα βιώματά της αποτέλεσε την ασφαλιστική δικλείδα για τη διατήρηση της ταυτότητας, καθώς ήταν αυτή που έζησε τα γεγονότα, αυτή που κατοίκησε στις χαμένες πατρίδες και αποτέλεσε το εφελτήριο, το θεμέλιο λίθο για την ανασυγκρότηση της κοινότητας.¹⁶⁶ Η μεταλαμπάδευση της μικρασιατικής καταγωγής και στις μελλοντικές γενεές είναι κάποιες φορές έντονη και ζωντανή και άλλοτε ασύνειδη και ανομολόγητη.¹⁶⁷ Με αυτές τις αφηγήσεις μετέφεραν την αίσθηση μιας πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, μιας ιδιαίτερης ταυτότητας, η οποία στηριζόταν σε μια κοινή κληρονομιά, σε κοινούς αγώνες και σε κοινά πάθη. Παρόλα αυτά όμως δεν εξέλειπε η σημασία που απέδιδαν στην τοπική διαφοροποίηση που ήταν και αυτή φορέας πολιτισμικών στερεοτύπων τα οποία τους συνόδευαν και τους χαρακτήριζαν και στην ελληνική κοινωνία στην οποία ενσωματώθηκαν. Αναφερόμαστε σε ισχυρές τοπικές ταυτότητες που πολλές φορές επικάλυπταν την ευρύτερη ποντιακή ή μικρασιατική, γεγονός που θεωρείται συνηθισμένο σε προσφυγικούς πληθυσμούς.¹⁶⁸

Κάθε τόπος ορεινός ή πεδινός ή παραθαλάσσιος, λογικό και επόμενο ήταν να διαθέτει τον δικό του τρόπο ζωής, τη δική του ξεχωριστή μαγειρική, διαφορετικούς χορούς και τραγούδια. Η εδαφική παράμετρος (εντοπιότητα) και η θρησκεία αποτελούν δύο καθοριστικές ιδεολογικές συνιστώσες στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.¹⁶⁹ Εντυπωσιακή αντοχή στο πέρασμα του χρόνου είχαν αυτά τα τοπικά πολιτισμικά στερεότυπα που οι πρόσφυγες μετέφεραν στις νέες πατρίδες τους. Η διατήρηση τέτοιων τοπικών χαρακτηριστικών όπως: «εγώ είμαι Ποντία, αυτή είναι Μικρασιάτισσα», αποτελεί ένα ιδιαίτερο στοιχείο στη σημερινή κοινωνία. Αυτές οι τοπικότητες συνοδεύονταν από στερεότυπα τα οποία οι πρόσφυγες επικαλούνταν για να δικαιολογήσουν ή να κατακρίνουν συμπεριφορές, καθώς τα στερεότυπα εμπεριέχουν θετικά και αρνητικά στοιχεία, σε αντίθεση με την προκατάληψη που

---

¹⁶⁵ Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Ταυτότητες και Ετερότητες: Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Δωδώνη, Αθήνα 2006(2001), σσ. 165-166.

¹⁶⁶ Hirschon – Φιλίππική Renee, «Μνήμη και Ταυτότητα», ό.π., σσ. 327, 330.

¹⁶⁷ Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 49.

¹⁶⁸ Αγτζίδης Βλάσης, «Μνήμη, Ταυτότητα και Ιδεολογία στον Ποντιακό Ελληνισμό», στο Γ. Κόκκινος, κ.ά., *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*, ό.π., σσ. 191-222 (199).

¹⁶⁹ Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Ταυτότητες και Ετερότητες*, ό.π., σ. 231.

περιλαμβάνει μόνο αρνητικά.¹⁷⁰ Αναφέρουμε συνοπτικά τα κυριότερα ανά τόπο καταγωγής όπως τα διέκρινε η Hirschon στην έρευνά της: οι κάτοικοι των παραθαλάσσιων περιοχών της Ιωνίας, από όπου και οι Σμυρνιοί, χαρακτηρίζονταν λόγω του πολυπολιτισμικού περιβάλλοντος κοινωνικοί, με ριζοσπαστικές ιδέες και έφεση στο γλέντι. Τα χαρακτηριστικά αυτά συνυπήρχαν με την επιπολαιότητα, την ηθική χαλαρότητα, την τάση για φιλονικίες, τη ροπή στο κουτσομπολιό. Οι κάτοικοι του Πόντου και των ακτών της Μαύρης Θάλασσας χαρακτηρίζονταν από συντηρητικότητα, εργατικότητα και υπερηφάνεια, ενώ συνάμα θεωρούνταν ευέξαπτοι και πεισματάρηδες. Οι κατοικούντες στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας λογίζονταν ως σοβαροί, φιλήσυχοι και άριστοι οικογενειάρχες, αλλά την ίδια στιγμή κατηγοριοποιούνταν ως ράθυμοι, αργόστροφοι και άξεστοι.¹⁷¹

Μάλιστα ο Μαραντζίδης, αναφερόμενος κυρίως στους κατοίκους του Πόντου κάνει λόγο για εθνοτοπικές ταυτότητες, θέλοντας να καταδείξει τη σημασία που πρόσβευε η τοπικότητα. Ένας όρος ο οποίος διαμορφώθηκε τον 20^ο αιώνα έχοντας, όπως υποστηρίζει, ως στήριγμα πέντε βασικούς παράγοντες : δύο πολιτισμικούς (γλώσσα και θρησκεία), έναν γεωγραφικό ως προς την ευρύτερη περιοχή προέλευσης, έναν ιστορικό (πόλεμος και καταστροφή) και έναν κοινωνικό (προσφυγιά και αποκατάσταση).¹⁷² Τονίζει δε, πως παρά το γεγονός ότι και οι πέντε παράγοντες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της εθνοτοπικής ταυτότητας, παρόλα αυτά η αξία και η δυναμική του καθενός καθορίζεται από τη διασύνδεση με κάτι άλλο. Αν δηλαδή αναφερθούμε στην αντιπαράθεση γηγενών και προσφύγων, αυτός ο παράγοντας που ξεχωρίζει είναι ο κοινωνικός.¹⁷³

Στην υποδεέστερη θέση που βρέθηκαν αντέτειναν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προκειμένου να διαμηνύσουν την πολιτισμική τους ανωτερότητα. Χαρακτηριστικά που αναδεικνύονταν από τις ελάχιστες διαφορές που πίστευαν ότι

---

¹⁷⁰ Δραγώνα Θάλεια, *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις: Κλειδιά και Αντικλειδιά*, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 21-22.

¹⁷¹ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σσ. 73-74.

¹⁷² Μαραντζίδης Ν., *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, σ. 34. Για την εθνοτοπική ταυτότητα βλ. Βεργέτη Μ., *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες και διαμόρφωση μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1994, σ. 57.

¹⁷³ Ο όρος εθνοτοπική ταυτότητα χρησιμοποιήθηκε πρώτα από τη Βεργέτη στη διδακτορική της διατριβή οριζόμενη ως « η ταυτότητα της κοινωνικής ομάδας, μέλους ευρύτερου έθνους, που μεταναστεύει μαζικά από τον τόπο καταγωγής του, χωρίς δυνατότητα επιστροφής σ' αυτόν. Η ταυτότητα δεν είναι εθνική ή εθνοτική, γιατί η ομάδα αποτελεί τμήμα ευρύτερου έθνους και δεν είναι απλά τοπική, γιατί έχει χαθεί ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς», βλ. Μαρία Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα: Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1993, σ. 29.

διέθετε ο τρόπος ζωής τους. Η επικοινωνία ντόπιου και πρόσφυγα είχε τη μορφή λόγου-αντίλογου ή ερεθίσματος-αντίδρασης κατά την οποία ο πρόσφυγας δεν είναι μόνο θύμα υποβάθμισης, αλλά λειτουργεί και ως δρών υποκείμενο που αναζητά τρόπους με τους οποίους επιδιώκει να υπερκεράσει αυτή την υποβάθμιση.¹⁷⁴ Η όλη κατάσταση έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστεί σε πρώτη φάση με έναν «πόλεμο» στερεοτύπων.¹⁷⁵ Εξάλλου είναι γνωστό ότι η συμμετοχή σε μια ομάδα που χαρακτηρίζεται ως κατώτερη, αποτελεί απειλή, καθώς επισυνάπτει στα μέλη της μια ταυτότητα που αξιολογείται αρνητικά κάτι που πλήττει την αυτοεκτίμηση. Επομένως γίνεται αντιληπτό ότι η πρωτοβουλία για διαφοροποίηση και για δημιουργία νέων κριτηρίων αποσκοπεί στην άρση της αρνητικής εικόνας.¹⁷⁶ Στην κατεύθυνση αυτή κινείται η υιοθέτηση εκ νέου στερεοτύπων, των οποίων η μορφή και το περιεχόμενό τους αντλείται από το κοινωνικό πλαίσιο¹⁷⁷ στο οποίο δραστηριοποιούνται οι πρόσφυγες. Η ανωτερότητά τους συμπεριλάμβανε τους καλούς τρόπους, την αυξημένη θρησκευτικότητα, τη συμπεριφορά, την εργατικότητα, την ξεχωριστή μαγειρική, την καθαριότητα, την ηθική, την πολιτισμική υπεροχή.¹⁷⁸ Μια καθιερωμένη πρακτική που αντιμετώπιζε με ιδιαίτερη επιτυχία την απειλή της ταυτότητάς τους είναι η σύνδεση ενός «μειωτικού» χαρακτηριστικού που προσάπτεται στην ομάδα με ένα άλλο θετικά ενδεδυμένο.¹⁷⁹ Στην υποτιθέμενη ανηθικότητά τους προβάλλουν την ευσέβεια, στην φτώχεια τους απαντούν με την φιλοξενία, στην υποτιθέμενη ραθυμία τους αντιπαραθέτουν την εργατικότητα, στα κακοφτιαγμένα σπίτια τους ξεπροβάλλει η καθαριότητα. Με τη χρήση αυτών των δυαδικών αντιθέσεων ανέπτυξαν μία ιδιότυπη άμυνα με την οποία αποσκοπούσαν στην προβολή της δικής τους αξίας, καθώς και στην συγκρότηση, διατήρηση και ενίσχυση της ταυτότητάς τους. Δυαδικές αντιθέσεις με τις οποίες στόχευαν στην ενίσχυση της εικόνας τους, ενώ παράλληλα επιζητούσαν την παρουσίαση ενός θελκτικού εαυτού στους άλλους.

---

¹⁷⁴ Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 49.

¹⁷⁵ Για την αντιπαράθεση σε πολιτικό, πολιτισμικό και οικονομικό επίπεδο και τη χρήση στερεοτύπων βλ. Κατσάπης Κ., «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή*, ό.π., σσ. 104-126.

¹⁷⁶ Δραγώνα Θάλεια, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται», ό.π., σ. 80.

¹⁷⁷ Δραγώνα Θάλεια, *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις: Κλειδιά και Αντικλειδιά*, ό.π., σ. 14.

¹⁷⁸ Hirschon-Φιλλιπάκη Renee, «Μνήμη και Ταυτότητα», ό.π., σ. 350.

¹⁷⁹ Δραγώνα Θάλεια, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται», ό.π., σ. 89.

3.3. Κοινότητα και «εθνοτική ταυτότητα»

Μέσα από την προσπάθεια εδραίωσης της ταυτότητάς τους εξυφάνεται η τάση τους για θεσμοθέτηση ορίων και η ανάγκη διαφοροποίησης από τον υπόλοιπο πληθυσμό.¹⁸⁰ Οι πρόσφυγες κατάφεραν να διατηρήσουν εδώ και δεκαετίες την ιδιαίτερη ταυτότητά τους εντάσσοντας το παρελθόν στο παρόν, αποτελώντας μια ξεχωριστή συλλογικότητα. Όπως υποστηρίζει ο Carr:

«Μια κοινότητα υπάρχει όπου και όποτε υπάρχει μια αφηγηματική απόδοση του εμείς που προεκτείνεται στο χρόνο, όπου και όποτε... η απόδοση του εμείς, έργο ενός ή περισσοτέρων μελών της ομάδας, γίνεται αποδεκτή ή υιοθετείται από τα υπόλοιπα μέλη... Το να είναι κανείς μέλος μιας κοινότητας και το να θεωρεί το εμείς ομαδικό υποκείμενο της κοινής αυτής ιστορίας είναι στην πραγματικότητα ένα και το αυτό.»¹⁸¹

Ο Cohen¹⁸² επισημαίνει ότι η λέξη κοινότητα κάνει ορατή την ίδια στιγμή την ομοιότητα και τη διαφορά, υποδηλώνει την αντιπαραβολή μιας ομάδας απέναντι σε άλλες. Μια διάκριση που είναι επιθυμητή, καθώς επιβεβαιώνει την ύπαρξη της κοινότητας, ειδικά όταν νιώθει ότι απειλείται με αποδυνάμωση και αποδιάρθρωση.

Παρά το γεγονός ότι υπήρχαν ελάχιστες πιστοποιημένες διαφορές, αφού τα βασικά πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά ήταν κοινά πέρα από τις ιστορικές τους εμπειρίες, η συνειδητή διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης προσφυγικής ταυτότητας, η οποία δομήθηκε μέσα από τις συγκρουσιακές καταστάσεις με τους γηγενείς, οδήγησε σε ένα χάσμα που θα μπορούσαμε να το εκλάβουμε ως εθνοτικού χαρακτήρα,¹⁸³ καθώς δημιουργούσε σύνορα, κάτι που θεωρείται ως κύριο γνώρισμα των εθνοτικών ομάδων. Ο Barth θεωρούσε την εθνοτική ταυτότητα ως επακόλουθο όχι των πρωτογενών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, αλλά συνέπεια των κοινωνικών σχέσεων, καθώς τα άτομα είναι αυτά που επιλέγουν τις πολιτισμικές διαφορές για να ορίσουν τη διαφορετικότητα, θέτοντας διακριτές γραμμές ανάμεσα σε αυτούς και

¹⁸⁰ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 17.

¹⁸¹ Carr D., *Time, Narrative and History*, Indiana University Press, Bloomington 1991, σ. 163, όπως παρατίθεται μεταφρασμένο στο Κανταντζόγλου P., *Στην σκιά του ιερού βράχου*, ό.π., σ. 240.

¹⁸² Cohen A.P., *The symbolic Construction of Community*, Tavistok, London 1985.

¹⁸³ Ο Αγγελόπουλος θεωρεί ότι πρόκειται για πλασματική διάκριση. Η εντύπωση ιδιαίτερης ταυτότητας είναι ένα μοντέλο που τίθεται σε λειτουργία κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Βλ. Αγγελόπουλος Γιώργος, «Ζώντας ανάμεσα: Ταυτότητα και πολιτικές μιας χωρισμένης κοινότητας», *Εθνολογία* 2 (1993), σσ. 111-127.

στους άλλους.¹⁸⁴ Θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι διαφαίνονται ψήγματα εθνοτικής ταυτότητας μέσα στα όρια του έθνους. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ο Μαυρογορδάτος, υποστηρίζοντας ότι η διάκριση γηγενών και ντόπιων μπορεί να θεωρηθεί ως εθνοτικού χαρακτήρα, παρότι ενδέχεται κάτι τέτοιο να συνιστά προσβολή για την ελληνικότητα των προσφύγων. Είναι εξάλλου γνωστό ότι ένα μεγάλο ποσοστό αμφισβητούσε την ελληνικότητά τους. Το ευρύτερο περιβάλλον αντιμετώπιζε επιφυλακτικά έως εχθρικά τους πρόσφυγες αγγίζοντας τα όρια του ρατσισμού.¹⁸⁵ Δεν υπήρξε συμπάθεια, δεν υπήρξε απάθεια, υπήρξε αντιπάθεια.¹⁸⁶

Για τον Smith, ο θεμέλιος λίθος κάθε εθνότητας είναι συνισταμένη τεσσάρων παραγόντων-μύθοι, μνήμες, αξία, σύμβολα-δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στους μηχανισμούς με τους οποίους αυτοί οι παράγοντες διαχέονται σε μία συγκεκριμένη συλλογικότητα και μεταδίδονται διαγενεακά. Ως εκ τούτου, κάθε εθνοτική ομάδα μπορεί να καθοριστεί «ως πληθυσμός με κοινό όνομα, μύθο καταγωγής, ιστορίες και πολιτισμό, ο οποίος συνδέεται με μια συγκεκριμένη εδαφική περιοχή και ένα αίσθημα αλληλεγγύης.»¹⁸⁷ Βαρύνουσα αξία αποδίδεται στην υποκειμενική πτυχή της βεβαιότητας σε μια κοινή καταγωγή, σε ένα κοινό πολιτισμικό περιβάλλον και επομένως στη δημιουργία του διαχωρισμού εμείς και αυτοί. Ο υπερτονισμός της θρησκευτικότητας, της καταγωγής και των συνεπακόλουθων πολιτισμικών χαρακτηριστικών που ενδύονται με το μανδύα εθνοτικών συμβόλων, μπορούν να γίνουν κατανοητά, αν λάβουμε υπόψη την ανάλυση του Tajfel που αναφέρεται στην έντονη επιθυμία των υποδεέστερων κοινωνικά συλλογικοτήτων, χωρίς εμπιστοσύνη και σιγουριά στην ταυτότητά τους, να υπερτονίσουν εκείνα τα στοιχεία τους που πιστεύουν ότι θα πριμοδοτήσουν τον αγώνα για ενίσχυση της θέσης τους μέσα στο

---

¹⁸⁴ Barth F. (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Oslo University Press, Oslo 1969, περιέχεται στο Αγγελόπουλος Γ., «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες: οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997), σσ. 18-25 (19). Για εθνοτικές ταυτότητες επίσης βλ. Λαφαζάνη Δώρα, «Μικτά χωριά του Κάτω Στρυμόνα: εθνότητα, κοινότητα και εντοπιότητα», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997), σσ. 96-107. Για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η εθνοτική ταυτότητα βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, Ισμηρλιάδου Αδέλλα, Παναγιωταρέα Άννα, Πυργάκη Άννα, Βουτυρά Έφη, Δέλτσου Ρίτσα, «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8 (1989), σσ. 39-57(51).

¹⁸⁵ Mavrogordatos G., *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley 1983, σσ. 182, 194.

¹⁸⁶ Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Οι κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

¹⁸⁷ Smith A. D., *The Ethnic Origin of Nations*, Blackwell, Oxford 1986, σσ. 15, 32, όπως αναφέρεται στο Αγγελόπουλος Γιώργος, «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες...», ό.π., σ. 21.

χώρο που δραστηριοποιούνται και είναι παράγοντες τόνωσης-ενδυνάμωσης της συλλογικής αυτοεκτίμησης.¹⁸⁸ Η Βεργέτη κινείται σε παρεμφερείς δρόμους:

«η εθνοτική ταυτότητα (ethnic identity) εκφράζει τη διαλεκτική σχέση του συναισθήματος θετικής ψυχολογικής ταύτισης και των διαδικασιών διαρκούς αλληλεπίδρασης των μελών της ομάδας, σχέση η οποία είναι αποτέλεσμα της συνείδησης του γεγονότος ότι τα μέλη της ομάδας αποτελούν ένα ενιαίο και ξεχωριστό όλο, γιατί συνδέονται μεταξύ τους με αμοιβαίους δεσμούς λόγω ιστορικής μνήμης και πολιτισμικών προτύπων.»¹⁸⁹

Ο Tajfel συλλαμβάνει την εθνοτική ταυτότητα ως επακόλουθο δύο αντιλήψεων, της υποκειμενικής θεώρησης των μελών της που την ενστερνίζονται και της απόδοσής της από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.¹⁹⁰ Μία θέση που καταδεικνύει τις ιδεολογικές της καταβολές, αφού φαίνεται ξεκάθαρα ότι η χρήση της στην ελληνική περίπτωση προσεγγίζει την πραγματικότητα, όμως στοχεύει σε κάτι πολύ βαθύτερο. Η χρησιμοποίηση του όρου επικεντρώνεται ακριβώς σε αυτή την ανάγκη που ένιωθαν οι εκπατρισμένοι για μια ταυτότητα που θα τους ήταν οικεία και μέσα στην οποία θα ένιωθαν ασφάλεια. Σημαντικός παράγοντας υπήρξε το κλίμα πόλωσης που χαρακτήρισε τη συνύπαρξη ντόπιων και προσφύγων, καθώς υπερτονίζει το συγκρουσιακό χαρακτήρα των σχέσεων τους που διήρκεσε αρκετά χρόνια, υποδηλώνοντας την ύπαρξη δύο διακριτών σφαιρών στην ελληνική κοινωνία.

---

¹⁸⁸Μαραντζίδης Ν., *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, ό.π., σ. 98. Επίσης βλ. Tajfel H., (ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, Academic Press, London 1978.

¹⁸⁹Βεργέτη Μαρία, *Εθνοτοπική ταυτότητα: Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1993, σ. 18.

¹⁹⁰ Tajfel H., «Social identity and intergroup behaviour», *Social Science Information* 13 (1974), σσ. 65-93.

Κεφάλαιο 4. Αναλύοντας το λόγο των υποκειμένων

4.1. Το ιστορικό υπόβαθρο ως μέρος του εαυτού

Βρισκόμαστε σε ένα χρονικό σημείο που χαρακτηρίζεται από μία κατάσταση που αποτελεί πραγματικότητα. Η δεύτερη γενιά προσφύγων σιγά σιγά αποχωρεί, ενώ η τρίτη έχει αναλάβει το χρέος να μεταλαμπαδεύσει την κληρονομιά αυτή στην επόμενη γενιά. Συνομιλώντας με κατοίκους δεύτερης και τρίτης γενιάς, διαπίστωσα ότι ο λόγος τους κατακλυζόταν από αναφορές για το παρελθόν. Ένα παρελθόν που αφενός χαρακτηρίζεται από τον πρότερο βίο της πρώτης γενιάς στη Μικρά Ασία και εδώ και αφετέρου από τα δικά τους βιώματα στον νέο τόπο εγκατάστασης. Μια αφήγηση που αποτελεί συνισταμένη δύο παραμέτρων, της διαμεσολαβημένης γνώσης και της βιωματικής εμπειρίας. Μια αφήγηση που στηρίζεται και στη βιωματική και στην κληροδοτημένη μνήμη, από τη στιγμή που η δεύτερη και η τρίτη γενιά διαθέτουν εκτός από τα δικά τους βιώματα και όσα έχουν κληροδοτηθεί από τους προγόνους. Ο συνδυασμός αυτών των δύο μνημών τούς προσφέρει τη δυνατότητα προσδιορισμού της θέσης τους αναφορικά με τη μικρασιατική ταυτότητα. Η ιστορία που χαρακτηρίζει τον κάθε πληροφορητή αποτελεί μία πλευρά της παροντικής του ταυτότητας.

Οι αφηγήσεις τους βρίθουν από αναφορές που σχετίζονται με την πρότερη θέση των προγόνων στη Μικρά Ασία. Αφηγήσεις τόσο παραστατικές που αντιλαμβάνεσαι τον κυρίαρχο ρόλο που αυτές διαδραμάτισαν και οι οποίες διαπότισαν το είναι τους, διατηρώντας ζωντανή την αίσθηση της χαμένης πατρίδας, ενισχύοντας παράλληλα τους δεσμούς με τη μικρασιατική ταυτότητα. Τα λόγια του πληροφορητή Κ.Κ. είναι ενδεικτικά και χαρακτηρίζουν το σύνολο των αφηγήσεων.:

«Η γιαγιά μου, όταν ήρθε το '22, ήταν δεκαέξι-δεκαεφτά χρονών. Ο τρόπος που περιέγραφε, όταν ήμουν μικρός, δεν μπορώ να σου το εξηγήσω, να σου το περιγράψω! Ήταν σαν να ζούσα μαζί της στα μέρη αυτά! Οι αφηγήσεις της μας γίναν βίωμα και ήταν τόσο παραστατικές!»

Είναι αδύνατο να μη δείξουν ενδιαφέρον για όσα γεγονότα και καταστάσεις κάνουν συνεχώς αισθητή την παρουσία τους στις διηγήσεις των ηλικιωμένων. Με τον τρόπο αυτό ενσωματώνονται στη μνήμη τους, τα γεγονότα που έχει βιώσει ο πρόγονος, οι

αντιλήψεις και το πνεύμα μιας άλλης εποχής. Στο ρόλο κυρίως των παππούδων αναφέρεται ο Marc Bloch λέγοντας ότι: «τα μικρά παιδιά, όταν βρίσκονται υπό την εποπτεία τους, δέχονται από αυτούς το κληροδότημα εθίμων και παραδόσεων κάθε είδους εξίσου ή πολύ περισσότερο απ' ό,τι από τους ίδιους τους γονείς τους.»¹⁹¹ Ιστορίες των παππούδων που εκπληρώνουν τρεις λειτουργίες, της μετάδοσης, της αναβίωσης και του αναστοχασμού. Αυτό καταδεικνύει πως κάθε οικογενειακή ιστορία περιλαμβάνει τη μυθολογία της και χαρακτηρίζεται από ιστορίες που άλλες ξέρουμε, ενώ άλλες τις φανταζόμαστε χωρίς να υπάρχει μία διακριτή γραμμή μεταξύ τους.¹⁹² Όπως αναφέρουν οι Samuel & Thompson,¹⁹³ η συλλογική μνήμη και ο μύθος αποτελούν για τους ανίσχυρους, για τις μειονότητες και γενικά για όλους όσους βρέθηκαν στο περιθώριο, πηγές για να ενδυναμώσουν την εικόνα του εαυτού τους και να δημιουργήσουν τεχνικές που θα συμβάλλουν στην επιβίωσή τους στο εκάστοτε περιβάλλον.

Στις αφηγήσεις τους παρατήρησα τη συχνή χρήση του τρίτου προσώπου (οι Μικρασιάτες είναι... οι πρόσφυγες έχουν... οι Πόντιοι χαρακτηρίζονται από...) το οποίο αποτελεί έναν απρόσωπο τύπο που δεν παραπέμπει σε δια-υποκειμενικές συνδέσεις οι οποίες εκπορεύονται από τη χρησιμοποίηση του δίπολου εσύ-εγώ, όπου οι δύο πόλοι είναι αυτόνομοι αλλά και αλληλοσυμπληρούμενοι. Με το τρίτο πρόσωπο προωθείται μορφικά μια αντικειμενικότητα η οποία καθίσταται χρήσιμη για την αφήγηση του υποκειμένου.¹⁹⁴ Η επιλογή του τρίτου προσώπου καταδεικνύει επίσης και ένα συσχετισμό μετριοπαθούς, αλλά ταυτόχρονα και υπερήφανης στάσης που κινείται επιδέξια ανάμεσα στην ατομική και στη μικρασιατική ταυτότητα. Από την άλλη, προτιμάται η χρήση του εμείς έναντι του εγώ, κάτι που υποδηλώνει ξεκάθαρα ότι προέχει η συλλογικότητα παρά η ατομικότητα του καθενός η οποία υποτάσσεται στο σύνολο. Ο στόχος των υποκειμένων δεν υπακούει στις απαιτήσεις του εγώ, αλλά ακολουθεί τα κελεύσματα της κοινότητας. Το ατομικό στοιχείο υποχωρεί δίνοντας την πρωτοκαθεδρία στα χαρακτηριστικά της συλλογικότητας.¹⁹⁵

---

¹⁹¹ Bloch Marc, «Memoire Collective, Traditions et Coutumes», *Revue de Synthèse Historique* 118-120(1925), σ. 79, διατίθεται μεταφρασμένο στο Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, ό.π., σ. 88.

¹⁹² Τατά Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 469.

¹⁹³ Samuel R. & Thompson P. (eds.), *The Myths We Live By*, Routledge, London & New York 1990, σ. 19. Επίσης βλ. Κανταντζόγλου Ρωξάνη, *Στη σκιά του ιερού βράχου*, ό.π., σ. 258.

¹⁹⁴ Πασερίνη Λουίζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 132.

¹⁹⁵ Τατά Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 243.

Ο λόγος τους πλαισιωμένος από μη λεκτικά μηνύματα αποδίδει με έναν ιδιαίτερο τόνο, τον τρόπο ζωής στα πατρογονικά εδάφη. Ένας λόγος που διαπνέεται από την πεποίθηση για την ανώτερη θέση των προγόνων στη Μικρά Ασία. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Μ.Κ.:

«Η μητέρα μου ήταν από τη Σμύρνη. Η μητέρα μου δε δούλευε. Ήταν εύπορη οικογένεια, είχαν και τους υπηρέτες τους, Τούρκους υπηρέτες, οι οποίοι ήταν πάρα πολύ καλοί και τους αγαπούσανε. Εφέντη μου! τον έλεγε τον παππού μου.»

Έντονη είναι η πεποίθηση της πλειοψηφίας των πληροφορητών ότι οι πρόγονοι διέθεταν οικονομική επιφάνεια που τους έδινε τη δυνατότητα να διαθέτουν υπηρετικό προσωπικό. Μια πλειάδα Τούρκων υπηρετών¹⁹⁶ που αναδείκνυε όχι μόνο την οικονομική άνεση αλλά και το κύρος της ελληνικής οικογένειας στη Μικρά Ασία. Βρισκόμαστε μπροστά σε αφηγήσεις που κατακλύζονται από την αναγκαιότητα αναγνώρισης του υλικού και του άυλου κεφαλαίου που απωλέσθηκε με τα τραγικά γεγονότα. Το παρελθόν είναι το πεδίο πάνω στο οποίο και μέσα από τη σύγκριση εγγράφεται η σύνθετη ιδιαιτερότητα του παρόντος. Ένα παρόν που μπορεί να εκληφθεί ως ανασύσταση του παρελθόντος, ειδικά αν αναφερθούμε στις κοινωνικές και στις πολιτισμικές του παραμέτρους.¹⁹⁷ Επομένως το παρελθόν μπορεί να εκληφθεί ως πολιτισμική ιδιαιτερότητα. Η πλειοψηφία των πληροφορητών κάνει λόγο για μια εξαιρετική οικονομική κατάσταση που αντανακλούσε την ανωτερότητά τους στη συμβίωσή τους με τους Τούρκους. Χρησιμοποιώντας το μηχανισμό της ταύτισης ενισχύουν την αυτοεκτίμησή τους, καθώς αυτοπροσδιορίζονται με χαρακτηριστικά-πλούτο, κύρος-που προφανώς διέθετε μία μερίδα Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Συνάμα όμως αποτελούν και έναν μηχανισμό προβολής ενός κεφαλαίου-πετυχημένη ζωή-που διέθεταν, προκειμένου να αντιπαρέλθουν τη δυσχερή θέση στην οποία βρέθηκαν οι γονείς των πληροφορητών καθώς και οι ίδιοι.

---

¹⁹⁶ Σύμφωνα με έρευνα της Άννας Παναγιωταρέα, αυτές οι καταστάσεις κατά τις οποίες οι Έλληνες ζούσαν αρμονικά με τους Τούρκους και μάλιστα τους χρησιμοποιούσαν στις χειρωνακτικές εργασίες, ενώ οι ίδιοι ήταν επιστάτες στα χωράφια και αναλάμβαναν τη διοίκηση, υπήρχαν μέχρι το 1909. Έτος που η τουρκική διοίκηση σκληραίνει τη στάση της στα πλαίσια της εθνικιστικής σοβινιστικής της πολιτικής. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, Ισμηρλιάδου Αδέλλα, Παναγιωταρέα Άννα, Πυργάκη Άννα, Βουτυρά Έφη, Δέλτσου Ρίτσα, «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8 (1989), σσ. 39-57(43). Επίσης βλ. Παναγιωταρέα Άννα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Παρατηρητής, Αθήνα 1994.

¹⁹⁷ Παπαταξιάρχης Ε., «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν...», ό.π., σ. 36.

Σύμφωνα με τον Πεντζόπουλο¹⁹⁸ τρεις κατηγορίες προσφύγων ήρθαν στην Ελλάδα: μία μειοψηφία που διέθετε πλούτο τον οποίο μετέφερε στην Ελλάδα και αναδείχθηκε στο εμπόριο και στη βιομηχανία, μία μεγάλη μερίδα που μπόρεσε και προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες και ένα μεγάλο ποσοστό προσφύγων που μόλις και μετά βίας αυτοσυντηρούνταν. Επομένως εικάζεται ότι αυτός ο διαχωρισμός υποδήλωνε και την κοινωνική τους θέση πριν τον ξεριζωμό.¹⁹⁹

Αν κινηθούμε στο θέμα των εκεί σχέσεων Τούρκων και Ελλήνων, παρουσιάζεται μία εικόνα καλών σχέσεων²⁰⁰ όπου οι δυο κοινότητες συνήθως ζούσαν αρμονικά, διατηρώντας μάλιστα και φιλικές σχέσεις. Ενδεικτικά αναφέρω τα λόγια της Μ.Π.:

«Τη μάνα μου τη λέγανε Σουλτάνα. Όταν ρωτήσαμε γιατί τη βγάλανε Σουλτάνα, μας είπε τότε η γιαγιά ότι προς τιμήν του Σουλτάνου, γιατί δεν είχανε να πούνε κακό, δεν περνάγανε άσχημα. Μας έλεγε ο παππούς ότι περνούσαν πολύ καλά, ότι ήταν αγαπημένοι με τους Τούρκους.»

Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης επισημαίνει ότι οι αφηγήσεις των προσφύγων για την ωραία ζωή που περνούσαν στα πατρογονικά τους εδάφη, είναι σε μεγάλο ποσοστό φανταστικές. Το ωραιοποιημένο αυτό παρελθόν τους δίνει την δυνατότητα να μιλούν για το παρόν τους. Η μελέτη αρχαιακού υλικού του Κ.Μ.Σ. αποδεικνύει ότι οι συνθήκες ζωής τους ήταν αρκετές φορές χειρότερες από τις περιγραφές τους.²⁰¹ Η διόγκωση επομένως του μεγέθους της παρουσίας αποτελούσε και μια αντίδραση στον κοινωνικό υποβιβασμό που υπέστησαν στην Ελλάδα, ενώ το ωραιοποιημένο παρελθόν αποτελεί μια επινοήση που εξυπηρετούσε την προσπάθεια για αυτοσυντήρηση. Στον ίδιο δρόμο καταλήγουν η νοσταλγική ματιά που τους διακρίνει και η επίκληση της φαντασίας.

Οι πρόσφυγες όταν έφθασαν στην Ελλάδα, ήρθαν σε επαφή με τον ντόπιο πληθυσμό, μια επαφή που είναι δυνατό να θεωρηθεί ως ένα ισχυρό τραυματικό

---

¹⁹⁸ Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities, and its Impact Upon Greece*, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris 1962, σσ. 114-115.

¹⁹⁹ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 78.

²⁰⁰ Μια θέση που αναφέρεται και στη μαρτυρία πατέρα πληροφορήτριας στην ερευνήτρια Ελένη Γαζή του Κ.Μ.Σ. το 1960. Μαρτυρία που διατίθεται στο Παράρτημα, σσ. 123-128.

²⁰¹ Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Η Έξοδος, τόμ. Β': Μαρτυρίες από επαρχίες Νότιας και Κεντρικής Μικρασίας*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2004, σ. λη. Βλ. Hirschon Renee, «We Got on well with the Turks: Christian-Muslim Relations in Late Ottoman Times», στο D. Shankland, *Archaeology, Anthropology and Heritage: The Life and Times of F.W. Hasluck*, Κων/πολη 2003.

πολιτισμικό σοκ.²⁰² Βρέθηκαν σε ένα εχθρικό περιβάλλον και είχαν μια αντιμετώπιση εξόχως υποτιμητική. Η φρασεολογία που χρησιμοποιούσαν οι γηγενείς για να χαρακτηρίσουν τους πρόσφυγες ήταν δηλωτική της περιφρονητικής στάσης που υιοθέτησαν απέναντί τους. Εκφράσεις όπως «τουρκόσποροι», «γιαουρτοβαφτισμένοι», «αούτηδες», «ογλούδες», «τουρκάκια», ήταν χαρακτηριστικές αυτής της υποτιμητικής αντιμετώπισης.²⁰³ Σύμφωνα με την Ι.Α.:

«Πηγαίναμε για κατάθεση στεφάνων στις 25 Μαρτίου και στις 28 Οκτωβρίου μετά την Κατοχή. Όταν φθάναμε στο Μνημείο, εδώ που είναι η Βιβλιοθήκη, μας φτύνανε, μας τραβάγαν τα μαλλιά, μας πετάγανε πέτρες. Μας λέγανε αουτάκια, Τούρκοι και τέτοια.»

Καταστάσεις τόσο έντονες που έχουν αποτυπωθεί στη μνήμη των υποκειμένων παρότι έχουν περάσει αρκετές δεκαετίες από τότε που διαδραματίστηκαν. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως παρόμοιες συμπεριφορές εντοπίσαμε σε μικρότερη κλίμακα και ένταση στη δεκαετία του '80, όπως μας αποκάλυψε ο Κ.Κ.:

«Και εγώ ως τρίτη γενιά φυσικά βίωσα τέτοια πράγματα. Εχθρική αντιμετώπιση, εντάξει, όχι από όλους τους ανθρώπους. Αλλά μεμονωμένα περιστατικά υπήρχαν. Λεκτικά. Και μόνο που το σκεφτόσουν, ένιωθες τρισάθλια!»

Το ψυχικό βάρος της προσφυγιάς και η αίσθηση της αδικίας από τις συμπεριφορές που άγγιζαν τα όρια του ρατσισμού, νοούνται ως πολιτισμικά χαρακτηριστικά τα οποία ενισχύουν την εδραίωση μιας ξεχωριστής ταυτότητας. Μπορούμε να εκλάβουμε το εχθρικό περιβάλλον που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες ως έναν καθοριστικό παράγοντα στη δόμηση και στη διατήρηση της προσφυγικής ταυτότητας. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της αυξημένης κοινωνικής συνοχής που επιτεύχθηκε αντιπαρατιθέμενη στο εχθρικό αυτό περιβάλλον.²⁰⁴ Η Κ.Ι. σχετικά με αυτό αναφέρει:

«Ήταν και οι ίδιοι πολύ δεμένοι και το αντιμετώπιζαν έτσι. Και την αποστροφή να το πω που είχαν από τους άλλους, από τους ντόπιους, αυτοί την έκαναν δύναμη με το να αλληλοϋποστηρίζονται ο ένας με τον άλλο.»

---

²⁰² Μανρογορδάτος Γ., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, ό.π., σ. 193.

²⁰³ Κατσάπης Κώστας, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», ό.π., σ. 114.

²⁰⁴ Βεργέτη Μαρία, «Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», ό.π., σ. 87.

Η καταγραφή ως συγκεκριμένη πρακτική και ως τελετουργία μπορεί να χαρακτηριστεί ως σημαντικός παράγοντας δόμησης της προσφυγικής ταυτότητας κάτι που εμπλουτίζει και ενισχύει τη συλλογική μνήμη.²⁰⁵ Μέσα από την καταγραφή ο πρόσφυγας παρουσιάζεται ως μια θεσμικά αναγνωρίσιμη οντότητα η οποία εκλαμβάνεται από γραφειοκρατικής πλευράς ως ενιαία και αρραγής στο εσωτερικό της και ταυτόχρονα ως μια οντότητα που διαχωρίζεται από τους ντόπιους. Η παρουσίαση τέτοιων εγγράφων στη σημερινή εποχή, καταδεικνύει την ενόχληση που ένιωθαν, αλλά και το αίσθημα της αδικίας που τους κατακλύζει για την επισύναψη της λέξης πρόσφυγας σε οποιαδήποτε δημόσιο έγγραφο, καθιστώντας τους έτσι μία διακριτή κατηγορία ανθρώπων. Ένα τέτοιο πιστοποιητικό²⁰⁶ μου επιδόθηκε με πρωτοβουλία της ίδιας της πληροφορήτριας της Γ.Μ., καθώς υπερτονίζει την ενόχληση που ένιωθε κάθε φορά που απαιτούνταν κάποιο δημόσιο έγγραφο:

«Ό,τι χαρτιά ήθελε να πάρει, για ταυτότητα, για να πάει για δουλειά, για φαντάρος, κάτι στρατολογικά χαρτιά που έχω (λέγανε) πρόσφυζ, πρόσφυζ, πρόσφυζ. Έπαιρνε το πιστοποιητικό Μ. Γ. του Β. πρόσφυζ, έμπαινε αυτός ο τίτλος που σήμερα δε μπαίνει. Διαχωρισμός. Όσο μεγάλωνα και καταλάβαινα, με πείραζε στα χαρτιά του πατέρα μου!»

Καταδεικνύεται ότι αυτή η πρακτική όχι μόνο ομοιογενοποιούσε τους πρόσφυγες, αλλά επέτεινε και το διαχωρισμό σε βάθος χρόνου. Μια προσφυγική ταυτότητα που προσδιορίζεται από τη βιωμένη εμπειρία και τη συλλογική αναπαράσταση αυτής, αλλά καθορίζεται και από την κοινωνική πρακτική των προσφύγων, από το πώς δραστηριοποιούνται και συμπεριφέρονται εντός της κοινωνίας.

Οι αφηγήσεις των όσων αντιμετώπισαν, αποτελούν τον συνδετικό κρίκο των παθόντων σε βάθος πολλών γενεών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι απόγονοι να θεωρούν τους εαυτούς τους ως ανήκοντες σε μια αόρατη κοινωνική ομάδα που την προσδιορίζει το κοινό προσφυγικό παρελθόν. Όταν υπάρχουν περιπτώσεις που προσφυγογενείς έρχονται σε επαφή με άλλους προσφυγογενείς, υπάρχει διάχυτη η αίσθηση στο περιβάλλον ότι τους συνδέει ένα κοινό μυστικό. Αναπτύσσουν μεταξύ τους μια ιδιότυπη εσωτερική επικοινωνία που είναι απόρροια της ταυτότητας που

---

²⁰⁵ Βαρλάς Μ., «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή*, ό.π., σ. 153.

²⁰⁶ Το Πιστοποιητικό αυτό είναι διαθέσιμο στο Παράρτημα, σ. 135.

δομείται από την περηφάνια των πεπραγμένων των προγόνων, από την κοινή ιστορία, από το αίσθημα αδικίας για τον μειωτικό τρόπο αντιμετώπισης.²⁰⁷ Η μαρτυρία της Κ.Ι. κινείται στο παραπάνω μοτίβο:

«Θυμάμαι γνώρισα μια συνάδελφο όταν έκανα στα Γιάννενα το Διδασκαλείο, η οποία ήταν από την Αθήνα. Και μου ήταν οικεία, δηλαδή αμέσως ταιριάζαμε. Μου είπε ότι δεν της έφερνα τα χαρακτηριστικά των Αγρινιωτών που είχε γνωρίσει και εμένα ότι δε μου θύμιζε τους Αθηναίους που είχα γνωρίσει. Τελικά αυτή ήταν από την Αλικαρνασσό οι παππούδες της και είχαν περάσει στην Κω, και εμένα ήταν από το Νιχώρι και περάσανε Μυτιλήνη, κι όταν είπαμε την καταγωγή μας τελικά, αναφωνήσαμε και οι δυο ταυτόχρονα: Α! Γι' αυτό! Δηλαδή η οικειότητα που είχαμε νιώσει, όλα αυτά ήταν επειδή είχαμε άλλες (κοινές) καταβολές.»

Οι απόγονοι των Μικρασιατών αναγνωρίζονται μεταξύ τους χάρη σε ανείπωτους κώδικες, έχοντας την αίσθηση ότι τους χαρακτηρίζει μια ξεχωριστή ταυτότητα που την ίδια στιγμή είναι και διαφορετική από τον υπόλοιπο ελληνισμό. Αυτή η έντονη «μικρασιατικότητα» που διαποτίζει το είναι τους, αυτό το πολιτισμικό απόθεμα που μεταδίδεται διαγενεακά αποτελεί τον καθοριστικότερο ίσως παράγοντα εντοπισμού της διαφορετικότητας. Οι προσφυγογενείς προσπαθούν να διατηρήσουν επαφές με άλλους προσφυγογενείς όχι μόνο λόγω του κοινού παρελθόντος, αλλά και επειδή επιθυμούν να διατηρήσουν ή ακόμη και να ενισχύσουν την ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα, ενόσω απορροφώνται από την τοπική κουλτούρα.²⁰⁸ Ένα ακόμη κοινό στοιχείο είναι ότι η πολιτισμική τους ταυτότητα δεν έχει ρίζες μόνο στην Ελλάδα, αλλά διακατέχονται από ένα συνειδητό ή ασυνείδητο δέσιμο με εδάφη εκτός της ελληνικής επικράτειας.

---

²⁰⁷ Τατά Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 72.

²⁰⁸ Τατά Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σσ. 268, 425.

4.2. Θρησκευτικότητα, ελληνικότητα, φιλοξενία

Ο εαυτός στην προσπάθειά του να αντιπαρέλθει αυτές τις αντιξοότητες, που τον είχαν οδηγήσει σε περιθωριοποίηση και υποβάθμιση, έχει ανάγκη από υιοθέτηση χαρακτηριστικών που θα παίξουν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της ταυτότητας και στην ενίσχυση της θέσης του στο νέο περιβάλλον. Στον άξονα αυτόν κινείται και ο χαρακτηρισμός του τόπου εγκατάστασης με λέξεις που σημασιοδοτούνται εντελώς διαφορετικά, όπως στα λεγόμενα της Α.Μ.:

«Ο πολιτισμός ήρθε από εκεί και τότε ήτανε βλαχοχώρι εδώ το Αγρίνιο. Αλλά όταν ήρθαν οι πρόσφυγες, δώσαν άλλη όψη.»

Η χρήση της λέξης βλαχοχώρι δεν παραπέμπει απλά σε καταγωγή των ντόπιων από χωριό, από ορεινό μέρος, αλλά αποκτά αρνητικές συνδηλώσεις και για τα χωριά της ελληνικής υπαίθρου, ορεινής και πεδινής. Υπονοείται μια απότομη μετάβαση από πολυπολιτισμικά και ποικιλόχρωμα περιβάλλοντα σε κλειστές παραδοσιακές κοινωνίες. Πρόκειται για το πέρασμα των προσφύγων από έναν χώρο πρωτοκαπιταλιστικό σε έναν χώρο προκαπιταλιστικό, όπως επισημαίνει η Πυργάκη²⁰⁹. Μία σύγκριση που παίρνει τη μορφή συμβολικών αντιθέσεων, καθώς αυτές χρησιμοποιήθηκαν για να τους προσδώσουν, μέσα από την επισήμανση των διαφορών, μια πολιτισμική ανωτερότητα. Το «ανοιχτός» και «κλειστός» αποτελούν αυτό το σύστημα δυαδικών αντιθέσεων με το οποίο τεκμηρίωναν τις θέσεις τους. Το «ανοιχτός» χρωματίζεται με θετική χροιά, εκφράζει κοινωνικότητα, καινούρια ζωή, ευημερία, συνδέεται με ριζοσπαστικές ιδέες, παραπέμπει σε εξωστρεφείς, ανοιχτόκαρδους, φιλόξενους ανθρώπους, προσιδιάζει σε πεδινό ή παραθαλάσσιο έδαφος. Το «κλειστό» μας προσανατολίζει σε καταστάσεις που συνοδεύονται από αρνητικό πρόσημο, καθώς εμπεριέχει την περιθωριοποίηση, τον αποκλεισμό, τη στέρηση, παραπέμπει σε εσωστρεφείς, ακοινωνήτους χαρακτήρες, υπονοεί την οπισθοδρομικότητα, που προσιδιάζει στον αγροτικό χώρο, στον ορεινό.²¹⁰ Αυτός ο διαχωρισμός που προτάσσεται, παραπέμπει σε μία μορφή διάκρισης με όρους υπεροχής, κάτι που παρουσιάζεται ως κυρίαρχο γνώρισμα της ταυτότητάς τους.²¹¹

²⁰⁹ Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, κ.ά., «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8, ό.π., σ. 45.

²¹⁰ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σσ. 89-91.

²¹¹ Μουτάφη-Γαλάνη Βασιλική, «Αυτοαναφορικότητα στο πλαίσιο ενός διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού εγχειρήματος», στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και Άλλος*, ό.π., σ. 439.

Η διεκδίκηση μιας ιδιαίτερης ταυτότητας στηρίζεται στις θρησκευτικές και τις πολιτισμικές διαφορές που τους προσέδιδαν μια αίσθηση ανωτερότητας στον νέο τόπο κατοίκησης. Η αυξημένη θρησκευτικότητα που χαρακτήριζε και εξακολουθεί να χαρακτηρίζει τη δεύτερη και την τρίτη γενιά έχει τις ρίζες της στην οθωμανική κοινωνία όπου η ορθόδοξη θρησκεία συνδέθηκε με την ελληνικότητα, ακόμα και σε περιοχές που δε χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα. Μια θρησκεία που αποτελούσε βασικό δομικό χαρακτηριστικό που τους προσδιόριζε ως ξεχωριστή ομάδα. Μια έντονη θρησκευτικότητα που είναι διάχυτη στα λεγόμενά τους, ενώ οι εικόνες που μετέφεραν από τις χαμένες πατρίδες είναι πραγματικά ανεκτίμητες. Η μαρτυρία της Γ.Μ. μας μεταφέρει στο κλίμα της καταστροφής της Σμύρνης:

«Το λιμάνι της Σμύρνης είχε γεμίσει πτώματα. Σε ένα από αυτά τα πτώματα ήταν κάποιος (νεκρός) που είχε το εικόνισμα έτσι(κινήσεις χεριών)αγκαλιά και το βλέπει η ανιψιά της γιαγιάς μου, φαντάσου τι σεβασμό και τι αγάπη είχανε στη θρησκεία και στα εικονίσματα και σε όλα, και της φεύγει από της γιαγιάς μου το χέρι και πατάει πάνω στα πτώματα, παίρνει το εικόνισμα και γυρίζει. Την έχουμε την εικόνα αυτή, είναι ο Άγιος Δημήτριος και έχουμε και την εικόνα της Αγίας Παρασκευής την οποία είχαμε στο σπίτι (στη Σμύρνη). Αυτά τα πλούτη φέραμε από εκεί, τα δυο εικονίσματα και το ένα έχει και την ιστορία αυτή.»

Οι εικόνες αγίων που κουβάλησαν από την πατρογονική γη και τις οποίες έχουν ακόμη και σήμερα στην κατοχή τους οι πρόσφυγες δεύτερης γενιάς, δεν αποτελούν απλά ένα κειμήλιο που παραπέμπει στο τότε και στο εκεί, αλλά παράλληλα έχουν και συμβολικό χαρακτήρα, καθώς αποτελούν αποδεικτικό στοιχείο της αδιαμφισβήτητης και αδιατάραχτης στο χρόνο θρησκευτικότητας. Τους χαρακτήριζαν ως «τουρκόσπορους», μη λαμβάνοντας υπόψη ότι παρά τα όσα τράβηξαν και τις κακουχίες που συνάντησαν σε βάθος τόσων αιώνων, αυτοί έφεραν τη θρησκεία μαζί τους, ένα γεγονός το οποίο δεν επιδέχεται αμφισβήτηση.²¹² Εξάλλου όλα τα μέλη της ορθόδοξης εκκλησίας στην οθωμανική κοινωνία αυτοαποκαλούνταν Έλληνες και αισθάνονταν ως τέτοιοι ακόμη κι αν διέφεραν γλωσσικά.²¹³

²¹² Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, ό.π., σ. 96.

²¹³ Augustinos Gerasimos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent State University Press, 1992, σ. 109.

Για την θρησκευτικότητα καθώς και για την ελληνικότητα που αμφισβητήθηκαν, δε χάνουν ευκαιρία να προβάλλουν αδιάσειστα στοιχεία που να τις αποδεικνύουν. Με πολλούς τρόπους εκφράστηκε αυτή τους η αγανάκτηση στη σημερινή εποχή για την πολυεπίπεδη αμφισβήτηση που βίωσαν αυτοί και οι πρόγονοί τους. Μία πληροφορήτρια κατέφθασε στη συνέντευξή μας με ντοκουμέντα αδιαμφισβήτητα της ελληνικότητας των προγόνων της. Η επίδειξη εκκλησιαστικών βιβλίων του 1898 γραμμένα στην караμανλίδικη γλώσσα (τουρκική γλώσσα με ελληνική γραφή) και η παρουσίαση Σουλτανικού Μονογράμματος²¹⁴ στο οποίο αναφέρεται ο πρόγονος ως ελληνορθόδοξος κάτοικος χωρίου, αποτελούν τρανταχτή απόδειξη της διατήρησης της ελληνικότητας και της θρησκευτικότητας σε δύσκολους καιρούς ανάμεσα σε αλλόφυλους και αλλόθρησκους. Αναφέρει η Μ.Κ.:

«Αυτό είναι ληξιαρχική πράξη γέννησης, αδερφού του πατέρα μου από το χωριό Γιαρλά, το τούρκικο το έτος, 325 (1909). Εθνικότητα ελληνορθόδοξος, αυτό είναι τεκμήριο ότι είμαστε 100% Έλληνες. Αυτό είναι επίσημο έγγραφο από το Υπουργείο Εξωτερικών. Είναι Σουλτανικό Μονόγραμμα. Τότε ήταν ακόμα ο Σουλτάνος όταν γεννήθηκαν τα παιδιά αυτά. Αυτό που έχει σημασία είναι η ελληνικότητα, ελληνορθόδοξος και το χριστιανικό χωριό Γιαρλά. Οπότε δε μπορεί κανείς να μας αμφισβητήσει που μας έλεγαν εμάς τουρκόσπορους!»

Η συνέντευξη με ιερωμένο πρόσφυγα δεύτερης γενιάς αποτελεί επαλήθευση των προαναφερθέντων, καθώς στη διάρκεια της συνομιλίας μας με διαβεβαίωνε ότι την τουρκική γλώσσα την ομιλεί απταιστώως, ενώ υπήρχαν χρονικά διαστήματα που μιλούσε τουρκικά. Η θρησκεία λοιπόν από εδώ εξυφαίνεται ότι μπορεί να εκληφθεί ως συνώνυμο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, αλλά πολύ περισσότερο μπορεί να αντιμετωπιστεί ως εθνικό σύμβολο, ως εθνικό αγκυροβόλιο που η απώλειά του έχει ολέθριες επιπτώσεις στη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας.

Σημαντικός παράγοντας στην παραπάνω κατεύθυνση αποτελεί και η επιμονή των πληροφορητών στην αναφορά τους σε βαφτιστικά ονόματα προγόνων, συγγενών, απογόνων και άλλων προσφύγων, όπως μας επισημαίνει εύστοχα η Η.Κ.:

«Εκεί στον Πόντο βγάζανε ονόματα Παλαιάς Διαθήκης. Ιάκωβο. Ακουγες αλλού Ιάκωβο; Ενώ στους Ποντίους ακούς! Ισαάκ ακούς στους Ποντίους! Αυτοί τα φέρανε!

---

²¹⁴ Το συγκεκριμένο Σουλτανικό Μονόγραμμα διατίθεται στο Παράρτημα, στη σελίδα 134.

Ησαΐα, του προφήτη Ησαΐα. Το λέμε ανδρικό, γιατί δεν είναι συνηθισμένο εδώ. Αλλά εμείς εδώ οι Πόντιοι έχουμε! Κι είναι και άλλες που τις λένε Ησαΐα! Εμένα μου αρέσει και το καμαρώνω!»

Όπως τους αρέσει να συζητούν για θέματα που έχουν σχέση με τη μουσική και τα φαγητά τους, το ίδιο ενδιαφέρον επιδεικνύουν, όταν η συζήτηση πηγαίνει στα ονόματά τους. Η επιθυμία τους να τα διατηρούν και να τα προβάλλουν στο λόγο τους σε κάθε περίπτωση, επισημαίνεται και από τη Βουτυρά.²¹⁵ Θέλουν να γνωστοποιούν στους άλλους ονόματα που τους διακρίνουν, ονόματα που κρύβουν μια ιστορία πίσω τους, φέρνοντας στο προσκήνιο ξεχασμένες πτυχές της. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αντιπροσωπευτική είναι η δήλωση της Μ.Κ.:

«Η μαμά μου γεννήθηκε το 1920, εκείνη την περίοδο είχε γίνει και η Σμύρνη αυτόνομη. Και για να τιμήσουν αυτό το γεγονός τη βάπτισαν Ελλάς... Η κόρη μου η μεγάλη, έκανε ένα κοριτσάκι τώρα, θα το βγάλει Γεωργία Σιμέλα, από την Παναγία Σουμελά.»

Χαρακτηριστική είναι και η μαρτυρία της Α.Μ., όταν σε μία χριστουγεννιάτικη εκδήλωση έκανε μία ερώτηση:

«Σε λίγες μέρες παιδάκια, γιορτάζουμε τη γέννηση του Χριστού. Και σε λίγες μέρες μετά γιορτάζαμε τη βάπτισή του. Μήπως ξέρει κανείς να μου πει τι όνομα του δώσανε; Δεν ξέρανε! Τους λέω τότε λοιπόν ότι όταν τον βάπτισαν του έδωσαν το όνομα Εμμανουήλ. Αυτό το φέρανε οι πρόσφυγες το όνομα. Έρχεται μια καθηγήτρια Θεολογίας και με χαιρετάει. Μου δίνει συγχαρητήρια και μου λέει ότι παρότι καθηγήτρια Θεολογίας δεν το ήξερε.»

Ονόματα των οποίων επισημαίνεται η σπουδαιότητα, καθώς ενέχουν επιβεβαιωτικό χαρακτήρα για τις πεποιθήσεις τους, ενώ η γνώση-γνωστοποίηση στοιχείων που μόνο αυτές κατέχουν, ενισχύει την αυτοεικόνα τους. Ονοματοποιία μέσα από την οποία ανιχνεύεται και η συλλογική μνήμη πέραν κυρίως της προφορικής μαρτυρίας.²¹⁶ Στην περίπτωση εδώ, το προσωπικό-βαπτιστικό όνομα δεν αποτελεί μόνο σημαντικό στοιχείο της ατομικής ταυτότητας,²¹⁷ καθώς η απόκτησή του είναι άρρηκτα

²¹⁵ Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, κ.ά., «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8, ό.π., σ. 56.

²¹⁶ Βερβενιώτη Τασούλα, «Ζαπάντ', Η Μεγάλη Χώρα της σιωπής», στο Κων. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του Επαρχιακού Αστικού Τόπου και Τοπίου*, ό.π., σσ. 29-34 (32).

²¹⁷ Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Ταυτότητες και Ετερότητες: Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, ό.π., σ. 165. Για την ταυτοποιητική και την κατατακτήρια λειτουργία του βαπτιστικού

συνδεδεμένη με τα κοινά βιώματα και τις καταστάσεις εκείνης της περιόδου, αλλά εκλαμβάνεται και ως αποδεικτικό στοιχείο της συλλογικής τους ταυτότητας που χαρακτηρίζεται από ελληνικότητα και θρησκευτικότητα. Μέσα από τη θρησκευτικότητα επιδιώκεται να εδραιωθεί στη μνήμη των επόμενων γενεών η προσφυγική ταυτότητα, όπως διαφαίνεται με τη διενέργεια του μνημόσυνου²¹⁸ κάθε Σεπτέμβρη. Επί τούτου, αναφέρει η πληροφορήτρια Μ.Ο.:

«Δεν είδες που φτιάχναμε το δίσκο με το μνημόσυνο; Τι να κάνουμε! Να μείνουνε πίσω να θυμούνται και τα παιδιά μας και τα εγγόνια μας. Όπως κάνουμε, όταν πεθαίνει ένας δικός μας. Ήθελαν να μοιρολογήσουν κιόλας τη στιγμή που φτιάχνουν το δίσκο, αλλά λέω καθίστε τώρα!(χαμόγελα) Φέτος φτιάξαμε τον δικέφαλο αητό, πέρσι φτιάξαμε τον Χρυσόστομο Σμύρνης.»

Ένα μνημόσυνο που ενέχει το χαρακτήρα εργαλείου το οποίο αποσκοπεί στην ενδυνάμωση της μνήμης η οποία πραγματώνεται μέσω και της θρησκευτικής τελετουργίας που λαμβάνει χώρα την περίοδο των εκδηλώσεων για την καταστροφή της Σμύρνης και κατ' επέκταση του μικρασιατικού ελληνισμού.

Σημαντικό μερίδιο στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του εαυτού καταλαμβάνουν η αλληλεγγύη και η φιλοξενία που αποτελούν πολιτισμικά εφόδια διατηρημένα αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου. Εφόδια που μπορούμε να τα θεωρήσουμε ως θεμελιώδη συστατικά της «ανοιχτής» κατάστασης που αντιπαραβάλλεται στην «κλειστή», όπως προαναφέραμε. Η εγκάρδια φιλοξενία και η αλληλεγγύη είναι γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τη μικρασιατική πολιτισμική ταυτότητα και αποτελούν μέρος της αντίδρασης απέναντι στις συνθήκες στέρησης που αντιμετώπισαν οι πρόγονοί τους, καθώς και οι ίδιοι στη διάρκεια της ζωής τους.²¹⁹ Αυτό εξυφαίνεται από τη διήγηση της Μ.Β.:

«Εν τω μεταξύ, το 1939²²⁰ είχαν έρθει οι Ρώσοι (πρόσφυγες από Καύκασο)και μπαίνανε σε όποια σπίτια είχανε δύο δωμάτια. Κι ο πατέρας μου ερχόταν στο σπίτι. Κι

ονόματος βλ. Levi-Strauss Claude, *Άγρια Σκέψη*, μτφρ. Εύα Καλπουρτζή, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σσ. 271-285.

²¹⁸ Φωτογραφία από το δίσκο του μνημόσυνου με τη δημιουργία του δικέφαλου αετού στη σ. 142.

²¹⁹ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 30.

²²⁰ Η παλιννόστηση των Ποντίων συνεχίστηκε και τις επόμενες δεκαετίες και κορυφώθηκε με τη διάλυση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στις αρχές της δεκαετίας του '90. Η εγκατάσταση και η ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία, έδωσαν το έναυσμα για τη διεξαγωγή ερευνών στις οποίες

όπως ερχόταν στην εκκλησία από 'ξω του Αγίου Κωνσταντίνου, καθότανε μία γυναίκα και είχε δυο κορίτσια. Και τους πήρε στο σπίτι και έμειναν μέχρι το 1960 στο ένα δωμάτιο.»

Η φιλοξενία που χαρακτήριζε και χαρακτηρίζει την «προσφυγική οικογένεια» μπορεί να εκληφθεί ως απάντηση, ως μία νύξη απέναντι στους γηγενείς οι οποίοι τους εξέλαβαν ως μη Έλληνες, ως Τούρκους, ως ξένους. Θεωρούν ηθική υποχρέωση να συμπαρασταθούν σε ανθρώπους που βιώνουν καταστάσεις που θυμίζουν τα δικά τους βιώματα. Η φιλοξενία αποτελεί έναν αδιαφιλονίκητο μάρτυρα έκφρασης σύμπνοιας και έμπρακτης έκφρασης της αλληλεγγύης. Μια φιλοξενία προσανατολισμένη στην ανοιχτοσύνη, στην κοινωνικότητα, από την οποία εξυφαίνεται η αλληλοβοήθεια και η διάθεση προσφοράς προς το συνάνθρωπο, όπως αναφέρει η Μ.Ο.:

«Της πεθεράς μου το σόι από το Μαλατέικο, κι όποιος ήθελε να πάει στο Μεσολόγγι ή στο Αγρίνιο να φτιάξει χαρτιά για διάφορες υποθέσεις πέρναγε και τον φιλοξενούσαμε. Πάντα ήταν στρωμένα κάτω, στρωματσάδα. Αφού ήρθε ένας από το χωριό της πεθεράς μου και του λέει ο πεθερός μου, “ έμπα μέσα στο σπίτι και άμα βρεις πουθενά, μπορείς να κοιμηθείς” ήταν για φιλοξενούμενους το σπίτι μας, κατάλαβες! Εγώ να έρθει ο άλλος στο σπίτι μου, να του δώσω τα πάντα!»

Μια φιλοξενία που εκλαμβάνεται ως στοιχείο ανιδιοτελούς προσφοράς με χροιά θετικής αμοιβαιότητας, αποτελώντας μια θετική συνιστώσα της μικρασιατικής ταυτότητας. Απεναντίας η αντιμετώπιση που βίωσαν από τους γηγενείς, προσέγγιζε τα όρια του ρατσισμού και της ξενοφοβίας και χαρακτηριζόταν από κλειστότητα, απομόνωση, αποκλεισμό και αδιαφορία για τον πλησίον.²²¹

η ταυτότητά τους διατέλεσε αντικείμενο μελέτης. Βλ. σχετικά Μπάδα-Τσομώκου Κ., «Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στην Ελλάδα: Αποκλεισμοί, ενσωματώσεις και διλήμματα ταυτότητας», *Ουτοπία* 21 (1996), Μικρό Αφιέρωμα στο Έθνος και τον Εθνικισμό, σσ. 49-61, Βουτυρά Ε., «Βίαιες Μετακινήσεις, Μεταναστεύσεις και Επαναπατρισμός: Διλήμματα Ταυτότητας των Ελλήνων της Κεντρικής Ασίας», στο *Η Διασπορά των Ελλήνων στη Ρωσία από την Πτώση της Πόλης μέχρι Σήμερα*, Εκάτη, Αθήνα 1997, σσ. 171-206.

²²¹ Για την ξενοφοβία και τη φιλοξενία στις σημερινές πολυπολιτισμικές κοινωνίες, καθώς και τη σχέση της συμπληρωματικότητας που τις χαρακτηρίζει βλ. Παπαταξιάρχης Ε., «Οι περιπέτειες της ετερότητας καλά κρατούν: από την κρίση στην πολιτικοποίηση της φιλοξενίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, *Περιπέτειες της Ετερότητας*, ό.π., σσ. xi-lxii.

4.3. Οικονομική-κοινωνική κινητικότητα και στοιχεία ανάσχεσής της.

Κινούμενοι στο χώρο του Αγίου Κωνσταντίνου όπου δραστηριοποιούνται τα υποκείμενα της έρευνας, κατέστη δυνατή η παρατήρηση στιγμών της καθημερινότητάς τους. Επισημάνθηκαν από τους πληροφορητές οι αλλαγές στη ζωή τους, ενώ έγινε αντιληπτός ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζουν αυτές τις αλλαγές. Η απόκτηση υλικού περιβάλλοντος και πρωτίστως η κοινωνική βελτίωση της πρότερης θέσης αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του εαυτού. Η επαγγελματική και κοινωνική καταξίωση ήταν πρωταρχικός σκοπός, καθώς αντανakλούσε πολλαπλά οφέλη ακόμη και σε συμβολικό επίπεδο. Αφενός συντελούσε στην καταξίωση του ατόμου, αφετέρου προσέδιδε μία μεγαλύτερη ικανοποίηση καθότι εκλαμβάνονταν ως μια απάντηση σε όσα βίωσαν στην παιδική ηλικία. Κάτι που καθιστά την καταξίωση ως ένα τεράστιο επίτευγμα, αν συνυπολογίσουμε τους παράγοντες που για δεκαετίες έπαιζαν ανασχετικό ρόλο και έθεταν φραγμούς στην οποιαδήποτε κινητικότητα. Συνεπώς η επαγγελματική και κοινωνική καταξίωση από τη στιγμή που επιτεύχθηκε, ερχόταν να άρει την περιφρονητική στάση, καθιστώντας το άτομο υπερήφανο για αυτά που πέτυχε και τα οποία έχουν μεγαλύτερη αξία, καθώς συντελέστηκαν σε αρνητικό κλίμα. Η επικέντρωσή τους δε, στο γεγονός της ορθοπόδησης και της προσαρμογής σε μη οικεία περιβάλλοντα, εκλαμβάνεται ως επιθυμία αναγνώρισης μιας διακριτής ταυτότητας με όρους υπεροχής.²²²

Στην πορεία της επιτόπιας έρευνας μου επισημάνθηκε από πληροφορήτρια ότι ένα μεγάλο μέρος των παιδιών που είχαν έρθει στον Άγιο Κωνσταντίνο ήταν ορφανά, κάτι που πολλαπλασίαζε τις δυσκολίες αποκατάστασης. Με παρακίνησε να ανατρέξω στα αρχεία του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου, καθότι ως δασκάλα γνώριζε την ύπαρξή τους. Σε επίσκεψή μου στο 1^ο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Κωνσταντίνου, βρέθηκαν τα αρχεία, συγκεκριμένα τα Μαθητολόγια και οι Γενικοί Έλεγχοι των ετών 1924-1928²²³ τα οποία μελετώντας τα, κατέληξα σε παρεμφερή συμπεράσματα. Παρακάτω παραθέτω σε συνοπτικό πίνακα τα αποτελέσματα της έρευνας:

²²² Μουτάφη-Γαλάνη Βασιλική, «Αυτοαναφορικότητα στο πλαίσιο ενός διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού εγχειρήματος», ό.π., σ. 430.

²²³ Τα μαθήματα από το 1924 διεξάγονταν στην εκκλησία και σε διάφορες παράγκες. Τα εγκαίνια του Δημοτικού Σχολείου πραγματοποιήθηκαν στις 19 Οκτωβρίου του 1930. Από τότε αποτέλεσε το χώρο που στέγαζε τους μαθητές επί δεκαετίες. Φωτογραφία των εγκαίνιων διατίθεται στο Παράρτημα, στη σελίδα 142.

Σχολικό Έτος	Αριθμός μαθητών	Αριθμός ορφανών
1924-1925	115	43
1925-1926	124	50
1926-1927	126	59
1927-1928	150	56

Από εδώ αποδεικνύεται ότι ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών που σε κάποια χρονιά αγγίζει και το 40% ήταν ορφανά, κάτι που δυσχέραινε αισθητά τις ομαλές συνθήκες ένταξης και αποκατάστασης στην τοπική κοινωνία. Ως άμεση συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν η χρησιμοποίηση γυναικών και παιδιών ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό με χαμηλές αμοιβές,²²⁴ ενώ δεν έλειπε η εκμετάλλευση. Μια χρησιμοποίηση ως εργατικού δυναμικού που αποτελεί κινητήρια δύναμη για την επιβίωση σε πιεστικές συνθήκες, σταθεροποιώντας με τον τρόπο αυτόν μακροχρόνια πρότυπα²²⁵ και αίροντας τις δυνατότητες για κοινωνική και οικονομική κινητικότητα. Ειδικά τα χρόνια που πήγε σχολείο η πρώτη γενιά, η υπερπήδηση του δημοτικού και η πρόσβαση στο γυμνάσιο δεν ήταν μια συνηθισμένη πρακτική. Οι πενιχρές οικονομικές δυνατότητες των προσφύγων στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης στο συνοικισμό αλλά και αργότερα, στέρησαν από τα παιδιά τους τη δυνατότητα να προχωρήσουν σε σπουδές.²²⁶ Το οικονομικό βάρος της φοίτησης στο γυμνάσιο και ο αγώνας για επιβίωση οδηγούσαν σε εργασία από μικρή ηλικία και καθιστούσαν απαγορευτική την προοπτική για ολοκλήρωση της εκπαίδευσης.²²⁷ Ας αναλογισθούμε ότι την περίοδο 1927-1938 φοίτησαν στο γυμνάσιο 32 πρόσφυγες από τους οποίους μόνο δύο αποφοίτησαν.²²⁸ Μέσα από τη συζήτηση με τους πληροφορητές της

²²⁴ Οι μισθοί συμπίεστηκαν προς τα κάτω λόγω της αφθονίας εργατικών χεριών κάτι που επαληθεύεται και από το Δ. Γ. Ε. το 1929. Συγκεκριμένα βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα 1993, σ. 451.

²²⁵ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 97.

²²⁶ Κακογιάννης Θ., «Η εγκατάσταση των προσφύγων», στο Φωτιάδης Γιώργος (επιμ.), *Μνήμες αξέχαστων πατρίδων*, Γιώργος Φωτιάδης – S.I.T., Αγρίνιο 1993, σσ. 29-41(38).

²²⁷ Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, *Νέα Μηχανιώνα. Από τις «χαμένες πατρίδες» στην πατρίδα του «Σήμερα»*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 183.

²²⁸ Παπαθανασίου Ανθή, «Αγρίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία», ό.π., σ. 64.

δεύτερης γενιάς-γεννημένων την περίοδο από το 1934 έως τα τέλη της δεκαετίας του '40-αντλήθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία για την πορεία της εκπαίδευσής τους. Η ολοκλήρωση του δημοτικού παρουσίαζε δυσχέρειες, αν αναλογισθούμε ότι φοίτησαν σε αυτό από τα μέσα της δεκαετίας του '40 έως τα τέλη της επόμενης δεκαετίας. Τα Μαθητολόγια και οι Γενικοί Ελέγχοι²²⁹ αποτέλεσαν πηγές ενδιαφέροντος υλικού, καθώς αντικατοπτρίζουν σε ικανοποιητικό βαθμό το κλίμα της περιόδου εκείνης. Στο διάστημα 1945-1949 εντόπισα τα εξής δεδομένα που παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Έτος 1945-1946 431 μαθητές (12 διέκοψαν)					
A' 134	B' 103	Γ' 63	Δ' 68	Ε' 32	Στ' 31
Αριθμός ορφανών 50		Προήχθησαν 333/431		Ποσοστό 77%	
Έτος 1946-1947 436 Μαθητές (59 διέκοψαν)					
A' 101	B' 102	Γ' 102	Δ' 61	Ε' 40	Στ' 30
Αριθμός ορφανών 60		Προήχθησαν 290/436		Ποσοστό 67%	
Έτος 1947-1948 412 Μαθητές(31 διέκοψαν)					
A' 85	B' 79	Γ' 105	Δ' 81	Ε' 36	Στ' 26
Αριθμός ορφανών 60		Προήχθησαν 313/412		Ποσοστό 76%	
Έτος 1948-1949 371 Μαθητές (37 διέκοψαν)					
A' 51	B' 73	Γ' 82	Δ' 84	Ε' 63	Στ' 18
Αριθμός ορφανών 47		Προήχθησαν 287/371		Ποσοστό 77%	

Παρατηρείται ότι: α. υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ορφανών μαθητών που δικαιολογείται λόγω της περιόδου, β. ο αριθμός των μαθητών που φθάνουν στην Στ' τάξη ακολουθεί φθίνουσα πορεία, γ. το μέσο ποσοστό προαγωγής αγγίζει το 74%, ενώ ο αριθμός των μαθητών που διέκοψαν παίζει το ρόλο του σε αυτή τη μέτρηση. Ενδέχεται οι μικρότεροι σε ηλικία πληροφορητές της δεύτερης γενιάς να

²²⁹ Αναλυτικούς πίνακες βλέπε στο Παράρτημα, σσ. 129-133.

αντιμετώπισαν μια διαφορετική κατάσταση, κάτι που με οδήγησε στα μέσα της επόμενης δεκαετίας και συγκεκριμένα στην περίοδο 1953-1957:

Έτος 1953-1954 324 Μαθητές (12 διέκοψαν)					
Α΄ 85	Β΄ 81	Γ΄ 49	Δ΄ 49	Ε΄ 34	Στ΄ 26
Αριθμός ορφανών 22	Προήχθησαν 277/324			Ποσοστό 85%	
Έτος 1954-1955 365 Μαθητές (15 διέκοψαν)					
Α΄ 88	Β΄ 83	Γ΄ 70	Δ΄ 52	Ε΄ 42	Στ΄ 30
Αριθμός ορφανών 24	Προήχθησαν 292/365			Ποσοστό 80%	
Έτος 1955-1956 391 Μαθητές(16 διέκοψαν)					
Α΄ 94	Β΄ 77	Γ΄ 77	Δ΄ 62	Ε΄ 50	Στ΄ 31
Αριθμός ορφανών 13	Προήχθησαν 327/391			Ποσοστό 83%	
Έτος 1956-1957 392 Μαθητές (7 διέκοψαν)					
Α΄ 71	Β΄ 95	Γ΄ 66	Δ΄ 70	Ε΄ 51	Στ΄ 39
Αριθμός ορφανών 11	Προήχθησαν 328/392			Ποσοστό 83%	

Διαπιστώνεται ότι: α. ο αριθμός των ορφανών και των μαθητών που διέκοψαν περιορίστηκε αισθητά, β. ο αριθμός των μαθητών που αποφοιτούν από την Στ΄ τάξη κυμαίνεται σε παραπλήσια επίπεδα με τον προηγούμενο πίνακα και γ. το μέσο ποσοστό προαγωγής έφθασε το 82%. Κοινός παρονομαστής και των δύο αποδελτιώσεων είναι το γεγονός ότι όσοι μαθητές τελικά φοίτησαν στην Στ΄ τάξη αποφοίτησαν σχεδόν όλοι (90% και 95% αντίστοιχα). Επομένως είχαν τα εχέγγυα για συνέχιση και ολοκλήρωση του γυμνασίου. Όμως υπήρχαν ανασχετικοί παράγοντες, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά επί τούτου η Μ.Π.:

«Εγώ ήμουν η τυχερή που συνέχισα και στο γυμνάσιο, γιατί ήμουν καλή μαθήτρια. Τότε τα περισσότερα παιδιά τα στέλναν και για τέχνες, γιατί πίστευαν ότι η τέχνη θα δώσει κι όχι το σχολείο.»

Ένα μέρος μόνο των παιδιών προχώρησαν στο γυμνάσιο, κάτι που δεν έχει να κάνει μόνο με τις μαθησιακές ικανότητες των παιδιών, αλλά και με τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας, όπως εξυφαίνεται και στα λόγια της, καθώς η στροφή στην τέχνη και η διακοπή του γυμνασίου συνδέεται με τον καθημερινό αγώνα για επιβίωση. Μια οικονομική δυσπραγία που δημιουργεί καταστάσεις οι οποίες περιορίζουν τις ελπίδες ενός ατόμου για απρόσκοπτη και επιτυχημένη σχολική πορεία. Γίνεται αμέσως κατανοητό ότι τα οικονομικά χαρακτηριστικά της οικογένειας αντανακλούν και την κοινωνική της θέση, αφού η οικογένεια χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία εκείνα που αποδίδονται και στην κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει.²³⁰ Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η μαρτυρία της Α.Ι.:

«Εγώ μόνο δημοτικό! Γιατί; Ήθελα κι ήμωνα και καλή! Ο πατέρας μου μεροκάματο έπαιρνε τότε και πληρώναμε και εγγραφή στο σχολείο.»

Πολλοί υποστηρίζουν πως η εκπαιδευτική διαδικασία είναι ένας μηχανισμός μέσω του οποίου προσφέρεται στο άτομο η δυνατότητα να βελτιώσει τη θέση του στην κοινωνία και να επικαρπωθεί ανοδική κοινωνική κινητικότητα.²³¹ Η οικονομική κατάσταση και η κοινωνική προέλευση ομάδων-πρόσφυγες, μετανάστες-που εκλαμβάνονταν ως μειονεκτικές, καθιστούσαν εκείνα τα χρόνια απαγορευτική τη συνέχιση των σπουδών σε ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης, εγκλωβίζοντας τα άτομα σε ένα τέλμα από το οποίο αναζητούσαν διέξοδο διαφυγής.²³²

Όσοι κατάφεραν να ολοκληρώσουν το γυμνάσιο και να συνεχίσουν, αποκτούσαν τα εχέγγυα για μία επιτυχημένη επαγγελματική αποκατάσταση, κάτι που προβάλλεται δεόντως από πληροφορητές τρίτης γενιάς, όπως ο Κ.Τ.:

«Ο πατέρας μου πήρε πτυχίο από τη Μέση Δημοσία Τεχνική Σχολή τότε ας πούμε και μετά προσελήφθηκε στη ΔΕΗ. Γενικά δηλαδή αυτό τον βοήθησε να ανεβεί κοινωνική

---

²³⁰ Ασκούνη Νέλλη, *Κοινωνικές Ανισότητες στο σχολείο*, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 15,22. Για μια ολοκληρωμένη μελέτη της κοινωνικής ανισότητας στην εκπαίδευση και των μηχανισμών που την παράγουν βλέπε Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985.

²³¹ Κασιμάτη Κ., *Κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1988, σ. 73.

²³² Τζωρτζοπούλου Μαρία, «Η Νεολαία των Ποντίων: Ζητήματα Κοινωνικής Ενσωμάτωσης», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., κ.ά. (επιμ.), *«εμείς» και οι «άλλοι». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα*, ό.π., σσ. 317-337(326).

τάξη. Από προλετάριος, γιατί ουσιαστικά προλετάριος ήτανε, να ανέβει κοινωνική τάξη.»

Αναφερόμαστε σε μία κατάσταση που χαρακτήριζε τις αξεπέραστες πολλές φορές δυσκολίες για την περαιτέρω μόρφωση. Εξάλλου κάτι ανάλογο δε συμβαίνει και στη σημερινή εποχή με παιδιά φτωχών και μειονεκτικών ομάδων; Σύμφωνα με μία ευρωπαϊκή έκθεση που αναφέρεται στο θέμα της φτώχειας σε μία κοινότητα, αυτή καταλήγει στη διαπίστωση ότι τα παιδιά που προέρχονται από φτωχές και περιθωριακές ομάδες, συνεχίζουν να είναι εκείνα που θα ωφεληθούν σε μικρότερο βαθμό από το εκπαιδευτικό σύστημα, έχουν τις λιγότερες πιθανότητες να συνεχίσουν στο λύκειο ή σε κάποιο πανεπιστήμιο, ενώ είναι ορατό το ενδεχόμενο να εγκαταλείψουν το σχολείο πριν ολοκληρώσουν την υποχρεωτική φοίτηση.²³³

Η επαγγελματική ενασχόληση προσανατολιζόταν στην καπνοκαλλιέργεια, στα καπνεργοστάσια, στην απασχόληση ως εργάτες. Σύμφωνα με τα Μαθητολόγια, το μεγαλύτερο ποσοστό των γονέων της παραπάνω περιόδου δήλωναν εργάτες, κάτι που μόνο τυχαίο δεν είναι. Η λέξη εργάτης παραπέμπει σε έναν κλάδο με ασάφεια ως προς το είδος της εργασίας που επιτελείται, με έντονες εσωτερικές αντιθέσεις που στερείται ομοιογένειας και συνοχής. Αυτός ο κλάδος χαρακτηρίζεται από μεγάλη επαγγελματική κινητικότητα, από τη στιγμή που σπάνια ασκείται ένα επάγγελμα για μεγάλο χρονικό διάστημα,²³⁴ ενώ υποδηλώνεται και η ύπαρξη περιόδων ανεργίας. Η ευελιξία στην εύρεση εργασίας ήταν χαρακτηριστική, όπως αναφέρει η Γ.Μ.:

«Μετά κάπου έπεσε η δουλειά της καρέκλας, βγήκανε τα έτοιμα και βάλαμε καπνά. Πήγαμε πάλι στο αγροτικό εκεί. Και το διάστημα που τελείωνε η καπνοκαλλιέργεια παίρνανε και το μεροκάματο από το καπνεργοστάσιο.»

Η ακούραστη εργατικότητα, η προσαρμοστικότητα στις νέες συνθήκες, η πολυαπασχόληση, η ελαστικότητα μετάβασης από τη μια δουλειά στην άλλη, απότοκο της συνεχούς αναζήτησης, λειτουργούσαν αντισταθμιστικά στους

---

²³³Κάτσικας Χ., Καββαδίας Γ., *Η ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση. Η εξέλιξη των ευκαιριών πρόσβασης στην ελληνική εκπαίδευση 1960-1994*, Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 75. Επίσης βλ. Τζωρτζοπούλου Μαρία, «Η Νεολαία των Ποντίων: Ζητήματα Κοινωνικής Ενσωμάτωσης», ό.π., σσ. 317-337(326).

²³⁴Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σσ. 14, 69-70.

περιορισμούς που έθετε η μη συνέχιση σε ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης. Μια εργατικότητα που ενέχει κοινωνική και ψυχολογική χρησιμότητα, καθώς αφενός αποσπά το μυαλό από τις δυσάρεστες καταστάσεις και αφετέρου εφοδιάζει το άτομο με ικανοποίηση, καθώς βλέπει τον εαυτό του ως ένα άτομο ικανό, δυναμικό, υπεύθυνο, που κρατάει την τύχη στα χέρια του.²³⁵

Η τρίτη γενιά με την οποία συνομίλησα, γεννήθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του '60, οπότε προέκυψε ο ανάλογος πίνακας:

Έτος 1972-1973 366 Μαθητές (17 διέκοψαν)					
A' 73	B' 61	Γ' 66	Δ' 56	E' 45	Στ' 65
Αριθμός ορφανών 6		Προήχθησαν 319/366		Ποσοστό 87%	
Έτος 1973-1974 353 Μαθητές					
A' 74	B' 66	Γ' 49	Δ' 71	E' 48	Στ' 43
Αριθμός ορφανών 8		Προήχθησαν 315/353		Ποσοστό 89%	
Έτος 1974-1975 393 Μαθητές (17 διέκοψαν)					
A' 83	B' 76	Γ' 67	Δ' 48	E' 75	Στ' 44
Αριθμός ορφανών 6		Προήχθησαν 364/393		Ποσοστό 93%	
Έτος 1975-1976 398 Μαθητές					
A' 72	B' 74	Γ' 78	Δ' 64	E' 47	Στ' 63
Αριθμός ορφανών 5		Προήχθησαν 370/398		Ποσοστό 93%	
Έτος 1976-1977 386 Μαθητές (7 διέκοψαν)					
A' 59	B' 65	Γ' 76	Δ' 78	E' 63	Στ' 45
Αριθμός ορφανών 4		Προήχθησαν 363/386		Ποσοστό 94%	

Διαπιστώνεται ότι α. ο αριθμός μαθητών όσο ανεβαίνουμε τάξη παρουσιάζει σημαντική εξισορρόπηση και β. το μέσο ποσοστό προαγωγής φθάνει πλέον το 91%.

²³⁵Τατά Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 175.

Η τρίτη γενιά ακολουθεί ανοδική πορεία στην εκπαίδευση, καθώς η πρώτη βαθμίδα είναι προσπελάσιμη από το σύνολο σχεδόν των μαθητών. Η συνέχιση στο λύκειο και οι σπουδές στο πανεπιστήμιο προσέδωσαν ικανοποίηση στους πληροφορητές, επειδή έδωσαν τη δική τους απάντηση για τις δυνατότητες που έχουν, όταν μπορούν απρόσκοπτα να συνεχίσουν σε ανώτερες βαθμίδες. Πλέον η δεύτερη γενιά έχοντας συνειδητοποιήσει τη σπουδαιότητα της μόρφωσης, προσπαθεί να στρέψει την τρίτη γενιά προς τα εκεί, όπως μας λέει η Α.Ι. για τη στάση του πατέρα της:

«Το μόνο που έλεγε στα αδέρφια μου τα μεγάλα ‘να μην πιάσετε το τσαπί, να μάθετε γράμματα’, τα βοηθούσε. Ο μεγάλος και ο μικρός σπούδασε.»

Επισημάνθηκαν από τους πληροφορητές της τρίτης γενιάς οι επιτυχίες που είχαν, καθώς κατόρθωσαν να εισαχθούν στο πανεπιστήμιο. Αναφέρει ο Κ.Τ.:

«Εγώ είχα περάσει το '86 στο πανεπιστήμιο, όπως κι άλλα παιδιά που είχανε προσφυγική καταγωγή από την Ερυθραία και από τον Άγιο Κωνσταντίνο. Μπορώ να αναφέρω και ονόματα. Και συνάδελφοι καθηγητές και πολιτικοί μηχανικοί. Γενικά πήγε καλά το 2^ο Λύκειο τότε. Εκείνη την εποχή δεν πέρναγε ο καθένας. Πέρναγε ο ένας στους εφτά στην τρίτη δέσμη που ήμουνα εγώ. Δεν είχα συνείδηση τότε ότι το 2^ο Λύκειο ήταν το λύκειο στο οποίο στέλνανε τις περιοχές εντός εισαγωγικών τις πιο υποβαθμισμένες. Μετά τα κατάλαβα όλα αυτά!»

Να τονιστεί ότι μέχρι τη δεκαετία του '80, το 2^ο Λύκειο βρισκόταν στα ανατολικά του Αγρινίου εκεί που σήμερα βρίσκεται το Πανεπιστήμιο Αγρινίου. Στο 2^ο Λύκειο, σύμφωνα με τα λεγόμενα των πληροφορητών, πήγαιναν οι πρόσφυγες του Αγίου Κωνσταντίνου, και οι μαθητές των γύρω χωριών. Υπήρχε έτσι μία διάκριση από τη στιγμή που στο 1^ο Λύκειο πήγαιναν μαθητές του Αγρινίου. Η ολοκλήρωση του λυκείου και η είσοδος στο πανεπιστήμιο προβάλλεται εξίσου και από τη δεύτερη γενιά, όταν αυτή αναφέρεται στην τρίτη γενιά. Αυτό συμβαίνει διότι η επιτυχία της τρίτης γενιάς συνεισφέρει στην ενδυνάμωση της εικόνας του εαυτού της δεύτερης και συνάμα αποτελεί ένα ξεκάθαρο σκαλοπάτι οικονομικής και κοινωνικής κινητικότητας, όταν η τρίτη γενιά αντιπαρατεθεί με την πρώτη στα μάτια της δεύτερης. Εδώ χαρακτηριστικός είναι ο λόγος της Γ.Μ. Ένας λόγος πλημμυρισμένος αφενός από τα επιτεύγματα των απογόνων, αφετέρου από τον αντίκτυπο που έχουν:

«Τελείωσε βιολόγος και αυτός και η νύφη μου και τώρα παίρνουν τα διδακτορικά τους. Είδες! Καταφέρνουμε και ανελίσσόμαστε. Γενιά γενιά και προχωράμε. Και ο γιος του ξαδέρφου μου έχει σπουδάσει οικονομολόγος, η κόρη του είναι χημικός. Και εδώ από το συνοικισμό, έχουμε τόσα παιδιά που γίνανε επιστήμονες, οικογενειών προσφύγων. Οι παπούδες καμαρώνανε, κάτι προλάβανε λίγο πολύ. Ο πατέρας ο δικός μου δεν πρόλαβε, οι άλλοι κάτι προλάβανε. Η μάνα μου τα ένιωσε όλα.»

Η εικόνα της τρίτης γενιάς που ανελίσσεται κατακλύζει τις αφηγήσεις της δεύτερης γενιάς, ενώ τονίζεται η υπερηφάνεια και η ικανοποίηση που ένιωσαν όσοι από την πρώτη γενιά πρόλαβαν να δουν την πρόοδο των εγγονιών τους.

Η επιθυμία για κύρος, η αναγνώριση της επίτευξης της στοχοθεσίας τους, πραγματώνεται όχι μόνο με την απαρίθμηση προσφυγογενών που ανελίχθηκαν στον επαγγελματικό στίβο, αλλά και με την προβολή της απόκτησης του υλικού περιβάλλοντος. Μια απόκτηση που είναι ατράνταχτο στοιχείο της ανοδικής πορείας που επιτυγχάνει η προσφυγική οικογένεια από γενιά σε γενιά. Αυτό καταδεικνύεται από τα λεγόμενα των πληροφορητών. Ενδεικτικά αναφέρω τα λόγια της Γ.Μ.:

«Παλέσαμε για να αποκτήσουμε αυτά που έχουμε. Να φτιάξουμε σπίτι που δεν είχαμε. Και σιγά σιγά ξαναανεβήκαμε δόξα σοι ο Θεός.»

Το οικόπεδο που αγοράστηκε, το σπίτι που οικοδομήθηκε, το χωράφι που αποκτήθηκε, αποτελούν όχι μόνο εκφάνσεις του υλικού τους περιβάλλοντος, αλλά και απόδειξη της ανέλιξης που πραγματώθηκε μέσω του περιβάλλοντος αυτού. Το αποκτηθέν υλικό περιβάλλον σε συνάρτηση με τη γνωστοποίηση της διαγενεακής επαγγελματικής-κοινωνικής ανέλιξης που κατοχυρώνει το κύρος²³⁶ και την προκοπή, χρησιμοποιήθηκε ως επί το πλείστον από τη δεύτερη γενιά που πλέον αισθάνεται ανακουφισμένη από την εκπλήρωση των στόχων της. Ίσως γιατί η δεύτερη γενιά διακατεχόταν από τον φόβο του υποβιβασμού, καθώς σε αυτήν έλαχε το βαρύ φορτίο να επανορθώσει την κοινωνική της υπόσταση, στρεφόμενη στην επιδίωξη του ανώτερου. Ο πρόγονος εκλαμβανόταν ως πρότυπο ανθεκτικότητας που επιβίωσε σε δυσμενέστερες συνθήκες, κάτι που αποτελεί και οδηγό για τις επόμενες γενιές προκειμένου αυτές να εξισορροπήσουν την εχθρική και δυσμενή αντιμετώπιση.

---

²³⁶ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 403.

Μέσα από την προβολή της επαγγελματικής καταξίωσης, της κοινωνικής κινητικότητας, της απόκτησης υλικού περιβάλλοντος, αναδεικνύεται η ικανοποίηση που αισθάνονται οι Μικρασιάτες, καθώς μέσα από αντιξοότητες κατάφεραν να καταξιωθούν και να ανελιχθούν στην νεοελληνική κοινωνία. Μια καταξίωση που εκλαμβάνεται ως συλλογικό επίτευγμα, καθώς προτάσσεται το σύνολο, το οποίο παίρνει μια άτυπη «ρεβάνς» για την πρότερη αντιμετώπιση. Μια καταξίωση που νοηματοδοτείται εντελώς διαφορετικά, που κινείται σε μια άλλη διάσταση, καθώς αποτελεί ένα αδιάσειστο επιχείρημα της μορφής: «Τα καταφέραμε! Παρά τα όσα υπομείναμε, ανταπεξήλθαμε και προκόψαμε το ίδιο, αν όχι περισσότερο.» Αυτή η υπερηφάνεια που τους συνοδεύει, αποτελεί απότοκο των επιτευγμάτων που πραγματώθηκαν σε βάθος χρόνου, αντλώντας από τον εαυτό τους χαρακτηριστικά όπως η εργατικότητα, η υπομονή, η ανθεκτικότητα, η πολυαπασχόληση.²³⁷ Και ίσως το σημαντικότερο επίτευγμα όλων, που δεν είναι μετρήσιμο, μπορεί να θεωρηθεί η εκτίμηση που απολαμβάνουν πλέον από την υπόλοιπη κοινωνία. Η αναγνώριση από τους γηγενείς της αξίας των προσφύγων εξυφαίνεται και στο λόγο του Κ.Κ.:

«Μέχρι που καταλάβανε ότι είμαστε μπροστά... εργατικοί, πράγματα που δεν τα φανταζόντουσαν. Είχαμε μία κουλτούρα διαφορετική και μάθαν πολλά πράγματα από εμάς. Αυτό όμως αναγνωρίστηκε μετά από χρόνια. Σε βάθος χρόνου καταλάβανε ότι είμαστε σωστοί άνθρωποι τέλος πάντων!»

Ο τονισμός της αναγνώρισης έχει ιδιαίτερη σημασία γι' αυτούς, καθώς ενδεχόμενη απουσία της θα αποτελούσε πλήγμα για την ταυτότητά τους. Η αυτοεικόνα τους θα είχε υποστεί μεγάλη ζημία, αν η υπόλοιπη κοινωνία διατηρούσε μία μειωτική και περιφρονητική στάση απέναντί τους.²³⁸ Η αποδοχή τους όμως από την κοινωνία και η εκτίμηση στο πρόσωπό τους αποτελούν γνωρίσματα που τους γεμίζουν ικανοποίηση. Η κοινωνική αναγνώριση αφενός αποτελεί επιστέγασμα της προσπάθειάς τους αποδεικνύοντας την αξία τους, αφετέρου έχει στενή σχέση με τη διαμόρφωση μιας ισχυρής αίσθησης ταυτότητας.²³⁹

²³⁷ Τατά Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 378.

²³⁸ Ταίηλορ Τσαρλς, «Η πολιτική της αναγνώρισης» στο Gutmann Amy (επιμ.), *Τσαρλς Ταίηλορ. Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Παιονίδης Φιλήμων, Πόλις, Αθήνα 1997, σσ. 71-140(72).

²³⁹ Rockefeller C. Steven, «Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης. Σχόλιο», στο Gutmann Amy (επιμ.), *Τσαρλς Ταίηλορ. Πολυπολιτισμικότητα*, ό.π., σσ. 157-173(171).

4.4. Πολιτισμικές αναπαραστάσεις του έμφυλου εαυτού

Συνεχίζοντας την ανάλυση, θα κινηθούμε στα μονοπάτια του φύλου και θα διερευνήσουμε τις αναπαραστάσεις του εαυτού που υποδηλώνει ο λόγος ανδρών και γυναικών. Το μεγαλύτερο μέρος των πληροφορητών είναι γυναίκες δεύτερης και τρίτης γενιάς, κάτι από το οποίο εξυφαίνεται και η μεγαλύτερη διάθεση που τις χαρακτηρίζει προκειμένου να εξωτερικεύσουν τις αντιλήψεις τους, την ιδεολογία τους, τα πιστεύω τους. Το πεδίο του γυναικείου λόγου χαρακτηρίζεται από συμβολική και πολιτισμική αυτονομία, όπως αυτή εντοπίζεται μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες, τη μετάδοση εμπειριών και ιστοριών είτε διαγενεακά από μητέρα σε κόρη και από γιαγιά σε εγγονή είτε από τη μετάδοση μέσω του ευρύτερου συγγενικού, φιλικού και οικείου περιβάλλοντος.²⁴⁰

Μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητριών έρχονται στην επιφάνεια πλήθος στερεοτύπων τα οποία αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας, η οποία παντρεύει τη μικρασιατική με τη γυναικεία ταυτότητα, λειτουργώντας αντιστικτικά ως προς την τοπική αγρινιώτικη ταυτότητα. Η ροπή στην καθαριότητα, ο ιδιαίτερος τρόπος μαγειρικής, ο πολιτισμός, η διάθεση για εργασία, η συνετή διαχείριση του νοικοκυριού και η φροντισμένη εμφάνιση εκλαμβάνονται ως βασικά συστατικά της μικρασιατικής πολιτισμικής κληρονομιάς τα οποία χρησιμοποιούνται για να αποτελέσουν την πρώτη ύλη για τη στοιχειοθέτηση της προσφυγικής ταυτότητας που θα τους προσφέρει το απάγκιο στον νέο τόπο εγκατάστασης. Μια ταυτότητα η οποία λειτουργεί ως συνεκτικός ιστός που αγκαλιάζει τα μέλη της και τα εφοδιάζει με δεσμούς κοινότητας.²⁴¹ Αυτή λοιπόν η προσφυγική ταυτότητα κυριαρχεί στο λόγο τους, καθώς χαρακτηρίζει τον τρόπο ζωής τους σε ποικίλες εκφάνσεις του.

Η οικογένεια αποτελεί τον αποφασιστικότερο παράγοντα στην εδραίωση και στην ενίσχυση της ταυτότητας στη δεύτερη και στην τρίτη γενιά.²⁴² Μιας ταυτότητας ιδιαίτερης που για αυτήν το ιστορικό παρελθόν αποτελεί καθοριστικό συστατικό για την τωρινή υπόσταση της ομάδας, αν αναλογιστούμε ότι αυτό το παρελθόν περιλαμβάνει και γεγονότα από τα οποία δεν έχουν καθόλου προσωπικά βιώματα.

²⁴⁰ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αι*, ό.π., σ. 119.

²⁴¹ Μπάδα Κωνσταντίνα, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», ό.π., σ. 121.

²⁴² Βεργέτη Μαρία, «Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», ό.π., σ. 88.

Ίσως γιατί μέσα από την ιδιαιτερότητα αυτή, διασφαλίζεται η ενότητα της συλλογικότητας. Ο ρόλος της οικογένειας υπερτονίζεται, καθώς αποτελεί έναν μηχανισμό που θεωρείται άρρηκτα συνδεδεμένος-πέραν της θρησκευτικότητας-με την ηθική που τόσο πολύ είχε υποστεί τα βέλη των γηγενών. Οι αναφορές του τύπου της εποχής για βίαιες και λεκτικές επιθέσεις ακόμη και οργάνων της τάξης αντανακλούσαν το κλίμα της περιόδου εκείνης, όπως του χωροφύλακα που κατηγορήθηκε ότι:

«εξυλοκόπησε βιαίως και αναιτίως τας πρόσφυγας γυναίκας του συνοικισμού και εμωλώπησεν αυτάς εις διάφορα μέλη του σώματός των. Ο χωροφύλακας αυτός κατά τον δαρμό των γυναικών ύβρισεν αυτάς με τας λέξεις παληοτουρκαλούδες και παληοπουτάνες.»²⁴³

Χαρακτηρισμοί που συνοδεύονταν από αρνητικά στερεότυπα, όπως αυτά της ηθικής διάβρωσης και της σεξουαλικής χαλαρότητας. «Παστρικές» χαρακτηρίζονταν οι προσφυγοπούλες από τους ντόπιους, αναδεικνύοντας την αντιμετώπιση που βίωσαν. Αποκρούουν αυτές τις κατηγορίες, καθώς μέσα από το λόγο τους αναδεικνύεται ο προσανατολισμός τους στις οικογενειακές αξίες, όπως λέει η Α.Μ.:

«Την προίκα την έχει στην πλάτη της. Η καλοσύνη στις προσφυγούλες δε λεγότανε! Ποια προσφυγούλα δεν ήταν καλή με τον άντρα της! Ή είχανε ας πούμε μία ιδιοτροπία, ας πούμε αρραβωνιαζότανε, δε χάλαγε.»

Φράσεις που καταρρίπτουν όχι μόνο τις κατηγορίες περί ανηθικότητας, αλλά υπερκερνούν και την έλλειψη περιουσίας. Η «πλάτη» επενδύεται με συμβολικό χαρακτήρα, καθώς εκλαμβάνεται ως ένα πολύτιμο γνώρισμα που διαθέτουν, ως ένα ανεκτίμητο εφόδιο τέλεσης έντονης εργασίας, προκειμένου να αντιπαρέλθουν τη φτώχεια. Φράσεις που επισημαίνουν την ποιότητα του χαρακτήρα, την εργατικότητα, την αφοσίωση και την πίστη στο σύζυγο.

Μέσα από τον γυναικείο λόγο ανιχνεύονται ενδιαφέρουσες εκφράσεις της γυναικείας αρετής που συνδέονται με τις οικογενειακές αξίες και έρχονται να συμπληρώσουν τα παραπάνω. Η έμφαση που δίνουν στην οικονομία, η αφοσίωση

---

²⁴³Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 6 Σεπτεμβρίου 1925, όπως αναφέρεται στο Κατσάπης Κώστας, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», ό.π., σσ. 108, 117.

στην οικογένεια, η αυτοσυγκράτηση και η μετρημένη συμπεριφορά, η άσκηση ευεργετικής επίδρασης στους συζύγους τους προκειμένου να αποτραπούν από υπερβολές από τις οποίες ενδεχομένως να κλονιζόταν το γόητρο και η περιουσία της οικογένειας, είναι μερικές από αυτές τις εκφράσεις-δεξιότητες. Δύο από τους παράγοντες που συμβάλλουν αποφασιστικά στη δημιουργία ενός επιτυχημένου νοικοκυριού είναι η εργατικότητα του άνδρα και η συνετή οικονομική διαχείριση από τη γυναίκα. Αναφέρει ενδεικτικά η Γ.Μ.:

«Ήθελα να φτιάξω κάτι, το έφτιαχνα. Μάθαμε στην οικονομία, δε μάθαμε να έχουμε σπατάλη. Αυτά όλα από μια στέρηση και μια οικονομία δεν τα καταφέραμε έτσι. Πρόσφυγες ήμασταν!»

Να είναι λοιπόν η γυναίκα «οικονομολόγος». Μέσα επομένως από τη σωστή διαχείριση του οίκου, απόρροια και της αυτοσυγκράτησης που τη χαρακτηρίζει, η γυναίκα αφενός εφοδιάζεται με γόητρο και κύρος,²⁴⁴ στοιχεία που πλέον διέπουν και την οικογένειά της, αφετέρου εμφανίζεται σαν ένα δρων υποκείμενο που φέρνει στην επιφάνεια τη δύναμη που διαθέτει και η οποία πολλές φορές αποκρύπτεται και εγκλωβίζεται εντός της οικιακής σφαίρας. Η φράση «στο πρόσωπο του άνδρα μου έμενα βλέπουν»,²⁴⁵ αντικατοπτρίζει αυτήν ακριβώς την αναγνώριση της δύναμης της γυναίκας.

Ο λόγος των γυναικών είναι πλημμυρισμένος από ένα χαρακτηριστικό το οποίο διαρκώς ερχόταν στο προσκήνιο και αφορούσε τη φροντισμένη εμφάνιση, όπως αναφέρει η Μ.Κ.:

«Ήρθαμε εμείς εδώ. Εμείς είχαμε τη νυχτικιά μας, τη ρόμπα μας, είχαμε το πασουμάκι μας, ωραία παπουτσάκια, ντυνόμασταν ωραία οι γυναίκες και άρχισαν κι αυτοί να μαθαίνουν να ξεχωρίζουν! Και γι' αυτό τις θεωρούσαν ότι δεν ήταν και καλές από ηθική άποψη. Γιατί της βλέπαν ότι ήταν περιποιημένες, φροντισμένες και παστρικά έτσι η καθαριότητα!»

---

²⁴⁴ Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Λόγοι για το φύλο και αναπαραστάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα», στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, ό.π., σσ. 519-581(550-552).

²⁴⁵ Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Στα μάτια του άνδρα μου έμενα βλέπουν. Το δημόσιο και το ιδιωτικό ως τόποι κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας», στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επιμ.), *Εαυτός και Άλλος*, ό.π., σσ. 111-181.

Μια εμφάνιση που περιλαμβάνει την καθαριότητα του σώματος, την περιποίηση του προσώπου, το φροντισμένο ντύσιμό τους. Προερχόμενες οι περισσότερες από τα μικρασιατικά παράλια που χαρακτηρίζονταν από ένα διαφορετικό πολιτισμικό επίπεδο, είχαν εντυπώσει σε μια διαφορετική νοοτροπία αναφορικά με τη σημασία που αποδιδόταν στην εμφάνισή τους. Η επίδειξη φωτογραφιών που απεικονίζουν γυναίκες εκείνης της εποχής να ξεχωρίζουν με το κομψό ντύσιμό τους-με το καπέλο να θεωρείται απαραίτητο συμπλήρωμα που υπερτόνιζε την κομψότητα-ήταν μια καθιερωμένη πρακτική. Η περιποίηση του προσώπου θεωρούταν γι' αυτές κάτι το συνηθισμένο, ενώ τονίζεται η χρήση κραγιόν και πούδρας. Για τους ντόπιους όμως, όλη αυτή η περιποίηση εκλαμβάνονταν ως παρεξηγήσιμη και οδηγούσε στην υιοθέτηση χαρακτηρισμών που συνδέονταν με την ανηθικότητα κάτι το οποίο επισημαίνεται από τις πληροφορήτριες. Ενδεικτικά αναφέρω τα λόγια της Γ.Μ.:

«Επειδή τις έβλεπες, εκείνο το φτωχό το ρουχαλάκι που φοράγανε, θα βάζανε λίγο κραγιόν, θα βάζανε λίγο την πουδρίτσα τους, τις κακοφημίζανε και τις λέγανε ότι είναι ανήθικες, λέγανε διάφορες εκφράσεις που δε θέλω να τις πω!»

Οι κατηγορίες όμως περί ανηθικότητας και οι υποτιμητικές εκφράσεις που χρησιμοποιούσαν οι ντόπιοι για τις προσφυγοπούλες, υποκρύπτουν κάτι βαθύτερο. Αυτές οι κατηγορίες φέρνουν στην επιφάνεια μια υποβόσκουσα ζηλοτυπία, όπως αποκαλύπτεται αναλύοντας τα λεγόμενα της Μ.Ο.:

«Θυμάμαι που μου έλεγε η μαμά μου, ερχόταν οι άνδρες από το Αργίνιο, επειδή ήταν όμορφες οι γυναίκες εδώ, και γύρναγαν εδώ, δε φεύγανε. Ανέβαιναν οι άντρες εδώ πάνω και οι Αργινιώτισσες τις λέγανε πουτάνες και καλά ερχόντουσαν οι άντρες να τις δούνε αυτές και θα τους ξελόγιαζαν. Ζήλευαν αυτές και λέγανε τέτοια.»

Οι προσφυγοπούλες θεωρούνταν θελκτικές, με αποτέλεσμα οι ντόπιοι να ελκύονται από αυτές, κάτι που δεν περνούσε απαρατήρητο από τις ντόπιες οι οποίες έβλεπαν ότι ανέκυψε ξαφνικά κίνδυνος που μπορούσε να γκρεμίσει απροσδόκητα τα θεμέλια του δικού τους νοικοκυριού. Ο λόγος όμως των πληροφορητριών βλέπουμε ότι προσανατολίζεται και στην επισήμανση ενός άλλου χαρακτηριστικού το οποίο υποστήριζαν ότι διέθεταν στο μέγιστο βαθμό. Εκτός από τη φροντισμένη εμφάνιση και την περιποίηση του σώματος προβάλλουν και την φυσική τους εμφάνιση, καθώς

αυτά τα τρία χαρακτηριστικά συνδέονται στενά μεταξύ τους.²⁴⁶ Οι προσφυγοπούλες ξεχώριζαν για την ομορφιά τους, μια ομορφιά που αποτελούσε αντικείμενο θαυμασμού και συζήτησης στην πόλη του Αγρινίου. Οι «καπνουλούδες ομορφονιές» από τον προσφυγικό συνοικισμό Αγίου Κωνσταντίνου διέσχιζαν την κεντρική οδό της πόλης, την οδό Παπαστράτου, φορώντας τα ξύλινα σαντάλια τους πηγαίνοντας για μεροκάματο στις καπναποθήκες του Αγρινίου. Ήταν ένα γεγονός που, όπως αναφέρει και ο Μπαχαρμπάς, δεν περνούσε απαρατήρητο από τους γηγενείς οι οποίοι εξέφραζαν τον θαυμασμό τους, κάθε φορά που τις αντίκριζαν, ενώ ο ήχος τικ-τακ που έκαναν τα ξύλινα τσόκαρα ήταν χαρακτηριστικός, επισήμαινε την παρουσία τους και σηματοδοτούσε τη μετάβασή τους από και προς τις καπναποθήκες.²⁴⁷

Η καθαριότητα προβάλλεται στα λεγόμενα όλων των πληροφορητριών, αποτελώντας μία από τις κοινές αφηγηματικές φόρμες που τις χαρακτηρίζει ακόμη και σήμερα, καθώς αποτελεί μία από τις πολιτισμικές αξίες του μικρασιατικού κόσμου που δόμησε την ταυτότητά τους. Συγκεκριμένα αναφέρει η Μ.Π.:

«Εμείς βγαίνουμε έξω στο δρόμο, θα σκουπίσουμε μπροστά από τα σπίτια μας. Αν ασβεστώσω το πεζοδρόμιο, ξεκινώ από τη μια άκρη και μου φωνάζουν: «σε πήρε ο Δήμος;» Αυτό μας είχε μείνει, να καθαρίζουμε. Τώρα δεν καθαρίζουνε οι καινούριες.»

Μια καθαριότητα που αποτελεί μέρος του πολιτισμικού κεφαλαίου της μικρασιατικής κοινωνίας που τις έκανε να ξεχωρίζουν από τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης, όπως αποκαλύπτεται στο λόγο της Γ.Μ.:

«Όταν είχαν έρθει εδώ στο Αγρίνιο, τους προσέφεραν αυτά τα μικρά τα καλύβια, τα σπιτάκια. Μοσχοβολούσε ο τόπος από τον ασβέστη, από το βασιλικό, από το αγιόκλημα, δεντρολίβανο πολύ. Νοικοκυροσύνη, ένα δωμάτιο σπίτι κι αυτό έλαμπε!»

Τα μικρά και στενόχωρα σπίτια τους διακρίνονταν για την καθαριότητά τους, ενώ οι καταπράσινες μικρές αυλές με τους ασπρισμένους τενεκέδες λουλουδιών συμπλήρωναν την εικόνα μιας φροντισμένης και περιποιημένης εγκατάστασης, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κακογιάννης.²⁴⁸ Μια καθαριότητα που έκρυβε την κακοτεχνία των σπιτιών και τις ελλείψεις της κρατικής μηχανής. Μια καθαριότητα

²⁴⁶ Αλεξιάκης Ελευθέριος, *Ταυτότητες και ετερότητες*, ό.π., σ. 135.

²⁴⁷ Μπαχαρμπάς Αριστείδης, *Καπνεργάτες. Οι κνηγοί του ονείρου*, ό.π., σσ. 198-199.

²⁴⁸ Κακογιάννης Θ., «Η εγκατάσταση των προσφύγων», στο Φωτιάδης Γιώργος (επιμ.), *Μνήμες αξέχαστων πατρίδων*, ό.π., σσ. 29-41(38).

που δε λειτουργεί μόνο αντισταθμιστικά για την κακοτεχνία των σπιτιών του τότε, αλλά επισημαίνει με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο τις ιδιαίτερες ικανότητες της γυναίκας να ανταποκρίνεται επαρκέστατα στα οικοκυρικά της καθήκοντα, από τη στιγμή που η προβολή της ευταξίας του οικιακού χώρου στη γειτονιά προσέδιδε κύρος και ικανοποίηση στον εαυτό.²⁴⁹ Χτισμένα πολλές φορές σε ακατάλληλα περιβάλλοντα, οι πρόσφυγες θα μπορούσαν άνετα να μετατρέψουν τον τόπο κατοίκησης σε μία προβληματική περιοχή αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης και την εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών. Η φροντίδα του σπιτιού, οι ασβεστωμένοι τοίχοι, ο περιποιημένος αυλόγυρος, η επένδυση του αύλειου χώρου με λουλούδια και η φροντισμένη διάταξη των υπαρχόντων τους απέφεραν ένα διπλό όφελος στις προσφυγικές οικογένειες. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που η καθαριότητα προβάλλεται τόσο πολύ από όλες τις πληροφόητριες. Μια καθαριότητα που συμβάλλει όχι μόνο στην ευπρεπή εμφάνιση του οικιστικού χώρου και της γειτονιάς γενικότερα προσφέροντας ένα ανεκτό επίπεδο ζωής, αλλά συνάμα εφοδιάζει την πολιτισμική τους ταυτότητα με ένα βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα, τη νοικοκυροσύνη, που αντιπαραβάλλεται στους γηγενείς στα πλαίσια του πολέμου στερεοτύπων της εποχής. Μια τάση για καθαριότητα που διατηρείται αναλλοίωτη και στη σημερινή εποχή στο βαθμό βέβαια που το σώμα μπορεί να ανταποκριθεί στη δραστηριότητα αυτή.

Μια καθαριότητα όμως που συνοδευόταν και από έναν υλικό εξοπλισμό που θεωρούνταν εκείνα τα χρόνια ως ένα αποκλειστικό εφόδιο των Μικρασιατών και που σχετιζόταν με τη χρησιμοποίηση σεντονιών, παπλωμάτων, εσωρούχων με δαντέλα, κεντημάτων. Η ύπαρξή τους και μόνο μπορούσε να θεωρηθεί ότι εφοδίαζε τις Μικρασιάτισσες με όρους υπεροχής, όπως εξυφαίνεται από τα λόγια της Μ.Β.:

«Ποτέ δεν κοιμηθήκαμε με κουβέρτες εμείς! Ποτέ! Με σεντόνια, άσπρα σεντόνια! Κάτασπρα σεντόνια και κεντημένα στο απάνω το κεφαλάρι! Τα μαξιλάρια μας κεντημένα! Γιατί κοιμόμασταν με παπλώματα εμείς!»

Είναι δε, χαρακτηριστική η διάθεσή τους να αποδεικνύουν τα προλεγόμενα, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις μου παρουσίασαν ολόλευκα σεντόνια με κεντημένες λεπτομέρειες, ροτόντες πλεγμένες με πολύ λεπτή κλωστή, ενώ στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι συνεχιζόμενες αναφορές τους στη χρήση της δαντέλας. Η προβολή

---

²⁴⁹ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σσ. 39, 273.

της ποιότητας του υφάσματος αποτελεί ένα μηχανισμό ενίσχυσης της εικόνας τους.²⁵⁰ Κομμάτια του νοικοκυριού που εκλαμβάνονται ως ορατά σημάδια του παρελθόντος²⁵¹ τα οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως οχήματα νοημάτων που ταξιδεύουν στο παρόν.

Η εργασία της δεύτερης γενιάς των πληροφορητριών κινήθηκε σε ένα μεγάλο ποσοστό μεταξύ καπνοκαλλιέργειας και καπνεργοστασίων. Για ένα μεγάλο μερίδιο της γενιάς αυτής παρατηρήθηκε μια διαγενεακή συνέχιση των επαγγελματιών, καθιστώντας ανενεργή κάθε προσπάθεια για κοινωνική κινητικότητα.²⁵² Δεν έλειπαν περιπτώσεις παιδικής εργασίας, ακόμα και στα καπνεργοστάσια, εκτελώντας βοηθητικές δουλειές. Η εργασία στους δύο συναφείς κλάδους και ιδιαίτερα στο καπνεργοστάσιο, αποτέλεσε σημαντικό στοιχείο της ταυτότητας των πληροφορητριών, καθώς τους έδωσε τη δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά στον οικογενειακό προϋπολογισμό, κάτι που τις γέμιζε με αυτοσεβασμό και ικανοποίηση. Η δυνατότητα να προσφέρεις στην οικογένειά σου ακόμη και αυτό το πενιχρό μεροκάματο, που δινόταν ανταποκρινόμενο στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης,²⁵³ ήταν ένας σημαντικός κρίκος της ταυτότητάς τους, παντρεύοντας τα οικιακά καθήκοντα με τη δουλειά στο εργοστάσιο ή και το καπνοχώραφο. Οι μνήμες έντονες ακόμη και σήμερα, οι εικόνες ζωντανές μπροστά τους, όπως είπε η Γ.Μ.:

«Ανθυγιεινή εργασία! Μες στη νικοτίνη, μες στη σκόνη. Και κουραστικό πολύ! Έβλεπες τις καημένες τις καπνεργάτριες να κάθονται σε ένα σκαμνί να καθαρίζουνε τα φύλλα, να τα διαχωρίζουνε. Είχε και γυναίκες τογκαδόρους. Μεταξύ αυτών και η μητέρα μου για να πάρει το παραπάνω. Ήταν δυναμικό στοιχείο και δε μπορούσε να κάθεται.»

Η περιγραφή των συνθηκών εργασίας στο εργοστάσιο, ο τρόπος που καθόντουσαν κατά τη διάρκεια της διαλογής των φύλλων καπνού, η αλλαγή πόστου πιο επίπνου και πιο κουραστικού για να πάρουν το κάτι παραπάνω στο ημερομίσθιο, οι επιβλαβείς συνθήκες απασχόλησης, τις αναδεικνύουν ως υποκείμενα που ο εαυτός

---

²⁵⁰ Αλεξιάκης Ελευθέριος, Ταυτότητες και ετερότητες, ό.π., σ. 137.

²⁵¹ Λιάκος Αντώνης, «Για μια ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31 (1999), σσ. 259-290.

²⁵² Παπαθανασίου Ανθή, «Αγρίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία», ό.π., σ. 64.

²⁵³ Ο μεγάλος αριθμός γυναικών που αναζητούσε δουλειά στα καπνεργοστάσια του Αγρινίου, είχε σαν αποτέλεσμα τη μεγάλη πτώση των μεροκαμάτων τους. Αναφέρω ενδεικτικά το 1926, χρονολογία στην οποία τα αντρικά μεροκάματα προσέγγιζαν τις 85 δραχμές, ενώ οι γυναίκες αμείβονταν με 37 δραχμές στην καλύτερη περίπτωση. Βλ. Παπατρέχας Ηρ. Γεράσιμος, *Ιστορία του Αγρινίου*, ό.π., σ. 414.

διαθέτει δυναμικότητα, ανθεκτικότητα, αγγίζοντας τα όρια της αυτοθυσίας η οποία προσανατολίζεται στην ανατροφή των παιδιών. Η εργασία στο εργοστάσιο εκλαμβάνεται ως αποφασιστικός παράγοντας για την ορθοπόδηση της οικογένειας, παρότι στο βάθος του μυαλού τους έχουν συναίσθηση της εκμετάλλευσης που συνεπάγεται η εργασιακή τους απασχόληση. Παρά τα ισχνά μεροκάματα, αυτοπαρουσιάζονται ως άτομα που μαθαίνουν γρήγορα και ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της συγκεκριμένης εργασίας. Η συνεχιζόμενη αναφορά των πληροφορητριών για την εργασία στις καπναποθήκες είτε αυτών είτε των μητέρων τους, καταδεικνύει τη μεγάλη σημασία που απέδιδαν στην τέλεσή της. Η καπνεργάτρια αποκόμιζε πολλαπλά οφέλη και δεν αναφερόμαστε μόνο στις οικονομικές απολαβές οι οποίες συμπλήρωναν το οικογενειακό εισόδημα. Μέσω της ενασχόλησης στο καπνεργοστάσιο η γυναίκα εντασσόταν στο περιβάλλον της μισθωτής εργασίας, ενώ ταυτόχρονα έκανε αισθητή την παρουσία της στη δημόσια σφαίρα.²⁵⁴ Μια μισθωτή εργασία που παρέχει στις γυναίκες υλική ανεξαρτησία και αποτελεί συστατικό στοιχείο δόμησης κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας.²⁵⁵

Μία μερίδα πληροφορητριών είχε προσανατολιστεί και στη μοδιστρική, η οποία τις εφοδίαζε με μία δραστηριότητα που μπορεί να χρησιμοποιηθεί αφενός για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειας και αφετέρου για τον προσπορισμό εσόδων ειδικά από τη στιγμή που δεν προκρινόταν η συνέχιση της μαθησιακής διαδικασίας.²⁵⁶ Μέσα από τις αφηγήσεις τους αναδεικνύεται η προβολή ενός εαυτού έμπλεου από ευστροφία και φαντασία, καθώς για το προϊόν που παράγεται, απαιτείται γέννηση ιδεών. Αναφέρει η Α.Μ.:

«Όποιο φόρεμα τους άρεγε, εγώ τους το έφτιαχνα καλύτερα από το φιγουρίνι που το βλέπανε. Είχε λεπτή δουλειά και φαντασία είχε πολλή, αφού έβγαζα σχέδια με τη φαντασία μου χωρίς να τα δω σε φιγουρίνι. Θα είχε εμένα η δασκάλα μου να δίδασκα τότε, γιατί γένναγε το μυαλό το νέο. Τότε ήμουν δεκαεπτά χρονών. Αλλά είχα μεταδοτικό και γι' αυτό μάθαιναν τα κορίτσια! Πήρα κορίτσια, τα έμαθα!»²⁵⁷

²⁵⁴ Μπάδα Κωνσταντίνα, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», ό.π., σ. 122.

²⁵⁵ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αι.*, ό.π., σ. 147.

²⁵⁶ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 194.

²⁵⁷ Η φωτογραφία που η πληροφορήτρια παραδίδει μαθήματα μοδιστρικής στον Άγιο Κωνσταντίνο και οι μαθήτριάς της παρακολουθούν, εμπεριέχεται στο *Ημερολόγιο 2015 «Σύλλογος Μικρασιατών Προσφύγων Ν. Αιτ/νίας»* και διατίθεται στο Παράρτημα, στη σελίδα 143. Η χρονολογία λήψης της φωτογραφίας, σύμφωνα με την πληροφορήτρια, είναι το 1960.

Μια μοδιστρική που ήταν σκαλοπάτι κοινωνικής ανόδου, καθώς το υποκείμενο μέσω αυτής της τέχνης λαμβάνει αναγνώριση της ειδικεισής του, βελτιώνει την εμφάνισή του, προβάλλει την αξιοπρέπειά του, κερδίζει το σεβασμό των άλλων, καθίσταται ένα άτομο ικανό για συνεισφορά στον οικογενειακό προγραμματισμό, κινούμενο επιδέξια ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα. Μία μηχανή Singer μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ασφαλιστική δικλείδα για την αντιμετώπιση οικονομικών δυσχερειών,²⁵⁸ ενώ συντελούσε και στη μείωση των οικογενειακών εξόδων, καθώς η γυναίκα αναλάμβανε μέσω της μοδιστρικής να καλύπτει τις ανάγκες του δικού της νοικοκυριού, όπως υποστηρίζει η Α.Ι.:

«Οι περισσότερες τα ρούχα τους τα ράβανε μόνες τους. Κεντήματα και πλεχτά. Έχω από τη μάνα μου μία μηχανή Singer κοντεύει να κλείσει τα 100 χρόνια. Εδώ την πήρε, όταν ήρθε, το 1926.»

Σε αυτό το πλαίσιο κινείται και η ενασχόληση των περισσότερων με το πλέξιμο που λειτουργούσε συμπληρωματικά ως προς τη μοδιστρική. Αναδεικνύονται οι δεξιότητες που διέθεταν, καθώς είχαν τη δυνατότητα να μετατρέπουν ευτελή, παραπεταμένα και άχρηστα υλικά σε χρήσιμα στοιχεία του νοικοκυριού τους, όπως λέει η Μ.Κ.:

«Πόσο προκομμένες γυναίκες ήτανε! Η θεία μου έφερνε τα σπάγγια από τις αρμάθες. Τα έκανε κουβάρι και μετά με εκείνα τα σπάγγια έπλεκε τετραγωνάκια τετραγωνάκια και έφτιαχνε κουβέρτες ή κάτω πατάκια. Το αξιοποιούσαν ακόμη και αυτό! Έχω ένα τέτοιο! Το χαλάκι αυτό το έχει η κόρη μου και το στρώνει στη Γερμανία. Και λέει ότι είναι από τις αποθήκες του Παπαστράτου, του Ηλιού. Δεν είχαν λεφτά για να αγοράσουνε καλές κλωστές, αλλά ήταν έργα τέχνης!»

Ο λόγος της πληροφορήτριας μας βοηθά να εντρυφήσουμε στο κλίμα της εποχής εκείνης και να αντιληφθούμε το μέγεθος της φτώχειας που χαρακτήριζε τον προσφυγικό πληθυσμό τη συγκεκριμένη περίοδο. Η δύσκολη οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν δεν τις απογοήτευε, αντιθέτως προσπαθούσαν να βρουν τρόπους να εκμεταλλευτούν υλικά που για τον απλό παρατηρητή δε θα είχαν καμία χρησιμότητα. Η στοχευμένη χρήση άχρηστων υλικών παραπέμπει σε άτομα που δεν εγκαταλείπουν την προσπάθεια για την άρση των δυσχερειών που εμφανίστηκαν στη ζωή τους. Δείχνει άτομα που ξεχωρίζουν και προκόβουν μέσω της τέχνης τους.

---

²⁵⁸Τατά Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 285.

Δεν έλειπαν περιπτώσεις που ευρισκόμενος στο σπίτι πληροφορήτριας, αυτή μου γνωστοποιούσε το φαγητό που υπήρχε διαθέσιμο εκείνη τη στιγμή στην κατσαρόλα, φαγητό που παρέπεμπε ευθέως σε μικρασιατικά παράλια ή Πόντο. Και μπορεί στο πέρασμα του χρόνου και φθάνοντας στο σήμερα να έχουν επέλθει αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες, η επιβίωση όμως κάποιων φαγητών που χαρακτηρίζαν την πατρίδα τους, μας οδηγεί στην υιοθέτηση της τροφής²⁵⁹ ως πολιτισμικής διαδικασίας. Αντιλαμβανόμενοι ότι οι τοπικές διαφοροποιήσεις στη Μικρά Ασία, επεκτείνονταν και στις διατροφικές συνήθειες, οδηγούμαστε στην υιοθέτηση της μαγειρικής ως μία μορφή γλώσσας²⁶⁰ που χαρακτηρίζει κάθε τοπική κοινωνία. Άρα η μαγειρική μπορεί να θεωρηθεί ως ένα συστατικό στη δόμηση μιας τοπικής ταυτότητας, καθώς αντιπαραθέτει δυο τόπους με διαφορετικές διατροφικές πρακτικές. Στα πλαίσια τώρα της κοινότητας του Αγίου Κωνσταντίνου όπου συνυπήρχαν Κων/πολίτες, Πόντιοι και Μικρασιάτες, η μαγειρική αποτέλεσε ένα πεδίο μέσα από το οποίο δημοσιοποιούσαν τις μαγειρικές τους ικανότητες, κάτι που συνέβαινε κατά την ανταλλαγή μερίδων φαγητού. Είναι το περίφημο πιάτο-φαγητό, όπως μας αποκάλυψε η Κ.Ι.:

«Όταν μαγειρεύανε, βγάζανε μια εκλεκτή μερίδα να την πάνε στο συγγενή ή στο γείτονα. Μάλιστα, το αντίκρισα εδώ στη γειτονιά. Βγαίνουν δυο γυναίκες από τα σπίτια τους κρατώντας ένα πιάτο, ειδωθήκαν στη μέση του δρόμου, βάλαν τα γέλια, αντάλλαξαν τα πιάτα και γύρισε η καθεμία στο σπίτι της. Αυτή ήταν μία μικρασιατική συνήθεια.»

Ένα πιάτο φαγητό που αποτελούσε μία από τις επικρατέστερες εκδηλώσεις αμοιβαίας ανταλλαγής μέσα στη γειτονιά, καθώς η αποδεχόμενη το πιάτο φαγητό, αναλάμβανε να ανταποδώσει²⁶¹ με ένα δικό της φαγητό ή γλυκό επιστρατεύοντας με τη σειρά της, τις δικές της μαγειρικές δεξιότητες. Και η δεύτερη και η τρίτη γενιά προβάλλουν μέσα από τις αφηγήσεις τους τις ξεχωριστές μαγειρικές τους ικανότητες που διοχετεύτηκαν από γενιά σε γενιά, περνώντας από μάνα σε κόρη και οι οποίες αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του φύλου.

---

²⁵⁹ Σκουτέρη-Διδασκάλου Ελεονόρα, *Ανθρωπολογία της Διατροφής* (Πανεπιστημιακές Σημειώσεις), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 9-11. Επίσης βλ. Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, *Νέα Μηχανιώνα*, ό.π., σ. 184.

²⁶⁰ Levi-Strauss, *L' Origine des Manieres de Table*, Plon, Paris 1968, σ. 411. Επίσης βλ. Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, *Νέα Μηχανιώνα*, ό.π., σ. 201.

²⁶¹ Η ανταλλαγή φαγητού, μια ανταλλαγή που περικλείει την προσφορά, την αποδοχή και την ανταπόδοση μας φέρνει στο νου τη συγκριτική μελέτη του Μαρσέλ Μως ο οποίος διερεύνησε τη σημασία του «δώρου» βλ. Mauss Marcel, *Το Δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής στις Αρχαϊκές Κοινωνίες*, μτφρ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Καστανιώτης, Αθήνα 1979.

Ο λόγος των γυναικών είναι πλημμυρισμένος με αναφορές στη μαγειρική, στη μοδιστρική, στο πλέξιμο, στη συνετή διαχείριση του νοικοκυριού, στην καπνεργασία και στην καθαριότητα. Η εξαιρετική ικανότητα που επιδεικνύουν στην εκτέλεση αυτών των δραστηριοτήτων, ενισχύει την αυτοεικόνα τους, επισημαίνει τις αρετές της ξεχωριστής τους ταυτότητας και παράλληλα ενδυναμώνει τη συλλογική μνήμη της κοινότητας, καθώς επαναφέρει το παρελθόν στο παρόν μέσω αυτών των δράσεων. Η φροντισμένη εμφάνιση, η ομορφιά τους και η περιποίηση του σώματος αποτελούν στοιχεία που αναδεικνύονται στον λόγο τους, ενώ οι οικογενειακές αξίες έρχονται να αποδείξουν την ποιότητα του χαρακτήρα τους.

Ο ανδρικός λόγος χαρακτηρίζεται από μία διαφορετική προσέγγιση, καθώς είναι προσανατολισμένος σε διαφορετικά μονοπάτια. Το μεγαλύτερο μέρος του καλύπτεται από αναφορές που σχετίζονται με την εργασία. Μια εργασία που συνοδεύεται από τη δημιουργικότητα και αντιστρατεύεται τη μοιρολατρία, ένα στοιχείο το οποίο αρνούνται ότι διαθέτουν, καθώς αυτό υποδηλώνει την παθητικότητα, την παραίτηση από οποιαδήποτε επιδίωξη και την υποταγή σε ότι επιφυλάσσει το μέλλον,²⁶² όπως υποδηλώνεται στο λόγο του Χ.Κ.:

«Είχαν μέσα τους το δημιουργικό πνεύμα και όπως ήρθαν εδώ, άρχισαν να φτιάχνουνε και να δημιουργούν. Και δεν είπαν τι θα φτιάσουμε εμείς τώρα (να κλαίνε τη μοίρα τους). Είπαν θα φτιάξουμε καλύτερα από ότι ήμασταν. Και πραγματικά έτσι έγινε. Όλοι παίρνανε τους πρόσφυγες. Ξέρανε άμα τον πάρω τον πρόσφυγα στην εργασία, θα δουλέψει, και έντιμα. Ο πρόσφυγας ήταν εργατικός και τίμιος άνθρωπος.»

Μια εργατικότητα που τους τροφοδοτεί με ένα εργασιακό ήθος το οποίο αποτελεί παράγοντα άρσης αρνητικών στερεοτύπων σε περιπτώσεις ομάδων που βιώνουν υποτιμητικές συμπεριφορές.²⁶³ Η επαγγελματική επιτυχία θεωρείται ότι είναι αποτέλεσμα ευσυνείδητης, επίπονης εργασίας, η οποία εκλαμβάνεται ως βασικό χαρακτηριστικό στις αναπαραστάσεις του εαυτού. «Εργατικοί στο έπακρο και φιλοπρόοδοι», είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τους αποδίδει ο Παπατρέχας.²⁶⁴ Οι συνεχιζόμενες αναφορές τους σε αυτά που έχουν δημιουργήσει, η

²⁶² Για τη χρήση της μοιρολατρίας ως εννοιολογικού εργαλείου και την απόδοσή του από τους δυτικοευρωπαίους στους Έλληνες βλ. Herzfeld Michael, *Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, μτφρ. Ράνια Αστρινάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σσ. 50-52.

²⁶³ Παπαταξιάρχης Ε., *Περιπέτειες της Ετερότητας*, ό.π., σ. xxv.

²⁶⁴ Παπατρέχας Ηρ. Γερ., *Ιστορία του Αγρινίου*, Έκδοση Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991, σ. 399.

ικανοποίηση για το αποτέλεσμα της δουλειάς τους που αποτελούσε συνισταμένη της ευσυνειδησίας, της επιμονής και της δεξιοτεχνίας, προσέδιδαν στα μάτια τους τον ρόλο του δημιουργού. Είναι κάτι που επισημαίνεται και από τον Κ.Τ.:

«Υπάρχουν ακόμη προσφυγικά σπίτια και μάλιστα τώρα τελευταία ανακαινίζονται και κάνα δυο. Είχα και την ευκαιρία να δω και το σκελετό του ενός, τον πέτρινο. Καλές κατασκευές! Καλοί στη δουλειά τους, καλλιτέχνες και θεωρώ ενδιαφέρον, είμαι αισιόδοξος ότι θα σωθούν πολλά από αυτά τα σπίτια!»

Πέτρινα σπίτια που, παρότι έχει περάσει περίπου ένας αιώνας από την ανοικοδόμησή τους, στέκουν εκεί ως ατράνταχτα επιχειρήματα της ποιότητας κατασκευής τους. Μια φροντισμένη κατασκευή που συνδέεται αναπόσπαστα με τον δημιουργό της. Η εικόνα του άνδρα δημιουργού είναι στενά συνδεδεμένη με το παραγόμενο προϊόν και παραπέμπει σε ένα από τα παραδοσιακά ανδρικά στερεότυπα, αυτό του εργάτη δημιουργού.²⁶⁵

Μέσα από την παρουσίασή τους ως ακούραστοι και ευσυνείδητοι εργάτες, αναδεικνύονται και άλλες συνιστώσες της ταυτότητάς τους που συνδέονται άμεσα με την τέλεση της εργασίας. Με τη συνεχιζόμενη αναφορά στην ποιότητα της εργασίας τους επισημαίνεται ο καίριος ρόλος της στην κοινωνία που διαβιώνουν. Οποιοδήποτε επάγγελμα κι αν εξασκούν, τονίζουν την επιδεξιότητά τους, την τελειομανία τους και την τεχνογνωσία τους. Παράγοντες που αφενός διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην υιοθέτηση θετικής στάσης από τους ντόπιους, αφετέρου γίνεται γνωστή η αποφασιστική συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη και στον εκσυγχρονισμό της χώρας. Μια εργασία που συνδέεται με την έννοια της προόδου που αναμένουν τα δρώντα υποκείμενα στην οικονομική και στην κοινωνική τους ζωή. Η πρόοδος ωστόσο δεν αφορά το ίδιο το υποκείμενο, το οποίο παραμένει διαρκώς αναλλοίωτο, ένα υποκείμενο έμπλεο χαρακτηριστικών όπως η ικανότητα, η εντιμότητα, η εργατικότητα και η ισχυρή θέληση. Μια εργατικότητα που αποτελεί γνώρισμα της προσφυγικής ταυτότητας και η οποία αντιτάχθηκε στην υποτιθέμενη ραθυμία που τους είχαν προσάψει οι γηγενείς. Στην προκειμένη περίπτωση, αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι η εργασία κατέχει θεμελιώδη θέση στις αυτοαναπαραστάσεις των υποκειμένων με διαφορετικό τρόπο από ότι στην πραγματικότητα κατέχει θεμελιώδη

---

²⁶⁵ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αι.*, ό.π., σ. 147.

θέση στη ζωή. Όταν η εργασία εξυπηρετεί την περιγραφή της ταυτότητας του υποκειμένου, τότε το πραγματικό και το φανταστικό συγχέονται.²⁶⁶

Η εργασία κάτω από αντίξοες και ανθυγιεινές συνθήκες στο καπνεργοστάσιο, στο κεραμοποιείο, στην οικοδομή καταδεικνύει την ανθεκτικότητα, την υπομονή και την καρτερικότητα που διέθεταν, ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνεται και ο περιορισμένος αριθμός επιλογών που είχαν στη διάθεσή τους. Επιβλαβείς για την υγεία συνθήκες εργασίας, με τη φυματίωση²⁶⁷ να караδοκεί, που όμως εφοδιάζουν τα άτομα με μια αίσθηση ικανοποίησης και υπερηφάνειας για την αντοχή που επέδειξαν στην τέλεσή της, κάτι που συνεισφέρει στην πληρότητα της ταυτότητας.²⁶⁸

Το καφενείο²⁶⁹ αποτελεί έναν από τους τόπους συγκρότησης της ανδρικής ταυτότητας. Ένας τόπος συνάντησης, επικοινωνίας, εκτόνωσης και ψυχαγωγίας που συχνά λόγω των υπερβολών λαμβάνει αρνητικές συνδηλώσεις κυρίως εξαιτίας της απειλής της οικογενειακής ευημερίας. Όπως υποστηρίζει ο Παπαταξιάρχης, ο λόγος του καφενείου βρίσκεται σε μία κατάσταση συνεχούς εκκρεμότητας με το λόγο της οικιακότητας.²⁷⁰ Μιλάμε για μια αντιπαράθεση μεταξύ καφενείου και νοικοκυριού, καθώς ο συμποσιασμός των ανδρών και η ενδεχόμενη παράλογη σπατάλη επιβαρύνει τον προϋπολογισμό της οικογένειας, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα τις διαμαρτυρίες των γυναικών προκειμένου να αποτραπεί περαιτέρω οικονομική αφαίμαξη.²⁷¹ Οι πρόσφυγες παρουσιάζονται ως άτομα που διάγουν μία μετρημένη ζωή προσανατολισμένη στα ιδεώδη της οικογένειας, ενώ η οινοποσία και γενικότερα η κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών δε συνάδει με τα χαρακτηριστικά της

---

²⁶⁶ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αι.*, ό.π., σσ. 135,142.

²⁶⁷ Η φυματίωση ως κοινωνική ντροπή οδηγούσε σε κοινωνική απαξίωση και συχνά την έκρυθση. Περισσότερα βλ. Κατσάπης Κώστας, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σσ. 41-73(68).

²⁶⁸ Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αι.*, ό.π., σ. 149.

²⁶⁹ Εδώ ο όρος καφενείο χρησιμοποιείται με μια πιο ευρεία έννοια, καθώς σε αυτόν συμπεριλαμβάνουμε τα ουζερί και κάθε χώρο που προσφέρεται για κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών. Για τις τελεστικές, κοινωνικές και συμβολικές όψεις του ανδρικού συμποσιασμού βλέπε Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σσ. 209-250.

²⁷⁰ Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εισαγωγή: Από τη σκοπιά του Φύλου: Ανθρωπολογικές Θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, ό.π., σσ. 11-98(68).

²⁷¹ Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», ό.π., σ. 238.

ταυτότητάς τους. Στο λόγο όμως των πληροφορητών εντοπίζεται μια διαφορετική προσέγγιση του καφενείου. Οι πρόσφυγες, ως οικογενειάρχες, χαρακτηρίζονταν από εγκράτεια και δεν έβλεπαν το καφενείο ως ένα χώρο διασκέδασης και ψυχαγωγίας, καθώς ο πρωταρχικός τους σκοπός ήταν άλλος. Το «πέραςμα» από το καφενείο, τους έδινε τη δυνατότητα να συναναστρέφονται με ανθρώπους που αναζητούσαν εργάτες για τις δουλειές τους. Από εδώ εξυφαίνεται ότι το καφενείο επιτελεί μια διαφορετική λειτουργία. Δεν αποτελεί ένα χώρο επικεντρωμένο στην οινοποσία, στην κραιπάλη και σε άλλες καταχρήσεις. Επομένως ο εαυτός δεν εκλαμβάνεται ως ένα πρότυπο κατανάλωσης το οποίο κινείται κατά της παραγωγής.²⁷² Αντιθέτως, το καφενείο συνδέθηκε με την προσπάθεια επιβίωσης της οικογένειας. Το πέραςμα από τον χώρο αυτόν γινόταν στα πλαίσια της αναζήτησης εργασίας συναντώντας άτομα που είχαν την ικανότητα να σου την προσφέρουν. Το καφενείο λειτουργούσε ουσιαστικά σαν πιάτσα²⁷³ όπου ήταν δυνατόν να βρεθεί διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Ο πρόσφυγας επομένως προσανατολίζεται σε αυτήν ακριβώς τη λειτουργία του καφενείου και δεν τίθεται ζήτημα αντιπαράθεσης του χώρου αυτού με το νοικοκυριό, καθώς εκλείπουν οι λόγοι που θα προκαλούσαν τη σύγκρουση.

Οι άνδρες παρουσιάζονται ως άτομα που είναι προσανατολισμένα στην τέλεση μίας εργασίας που διέπεται από εργασιακό ήθος και ευσυνειδησία. Η τελειομανία, η επιδεξιότητα και η τεχνογνωσία που τους χαρακτηρίζουν, είναι απαραίτητα συστατικά της εργασίας τους. Μια εργασία που τους αποδίδει πολυεπίπεδα οφέλη, ενώ το παραγόμενο προϊόν αφενός εφοδιάζει τα υποκείμενα με το ρόλο του δημιουργού, αφετέρου αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των ικανοτήτων τους. Η προσέγγιση του καφενείου είναι εντελώς διαφορετική, καθώς ο πρόσφυγας αποφεύγει την υπέρμετρη έκθεση σε καταστάσεις που θα έπλητταν το πρότυπο του ήρεμου, μετρημένου και συνετού οικογενειάρχη.

---

²⁷² Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, ό.π., σσ. 209-250 (210).

²⁷³ Ως πιάτσες, σύμφωνα με την οικοδομική ιδιόλεκτο, μπορούν να χαρακτηριστούν καφενεία στα οποία καθημερινά σύχναζαν οικοδόμοι, και όχι μόνο, ευελπιστώντας να βρουν δουλειά από εργολάβους ή ιδιοκτήτες που είχαν ανάγκη από εργατικά χέρια. Αναλυτικότερα βλέπε το υποκεφάλαιο «Η πιάτσα. Ταξική κοινότητα, κοινότητα ανδρών», στο Λαμπροπούλου Μαρία, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σσ. 265-277.

4.5. Ένας συνοικισμός, δύο σύλλογοι

Η παρουσία της πρώτης γενιάς με τις αφηγήσεις της έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη μετάδοση-παράδοση της κληρονομιάς που χαρακτήριζε το προσφυγικό στοιχείο. Η απώλεια ενός πρόσφυγα πρώτης γενιάς συνιστούσε απειλή για την επιβίωση των δεσμών με το μικρασιατικό παρελθόν, προκαλώντας ανησυχία για τη διατήρηση της ταυτότητας, όπως φαίνεται στο λόγο της Κ.Ι.:

«Εμείς η τρίτη γενιά θα ασχοληθούμε ακόμη, επειδή γνωρίσαμε αυτούς που ήρθαν από εκεί. Επειδή γνωρίσαμε την πρώτη γενιά. Δεν ξέρω για την τέταρτη τι θα κάνει! Προσπαθούμε να μεταδώσουμε, θεωρώ όμως ότι για τις επόμενες γενεές δε θα είναι το ίδιο! Γιατί εμείς γνωρίσαμε τους αυθεντικούς. Όσο κι εμείς, αν έχουμε πάρει χαρακτηριστικά και μνήμες τους, δεν είμαστε οι αυθεντικοί.»

Από τη στιγμή που εκλείπουν οι ζωντανές πηγές της συλλογικής ταυτότητας, αναζητείται τρόπος για την αντιμετώπιση της απώλειας. Έκδηλη είναι η ανησυχία στα λεγόμενα της τρίτης γενιάς, καθώς αυτή είναι εφοδιασμένη με μία πολυτέλεια που εκλείπει από τις υπόλοιπες γενιές. Η δυνατότητα να συνομιλείς με τους παππούδες, η τύχη να έχεις μπροστά σου ανθρώπους που βίωσαν τα δραματικά γεγονότα του ξεριζωμού, είναι κάτι που η τέταρτη αλλά και οι επόμενες γενιές θα στερηθούν. Η προσπάθεια μετάδοσης της μικρασιατικής κληρονομιάς τους θα συνεχιστεί, όμως πλέον τίποτα δε θα είναι το ίδιο. Καταδεικνύεται ότι η λέξη αυθεντικός είναι επενδυμένη με τεράστια αξία, καθώς ενσωματώνει μέσα της τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους. Εξάλλου οι άνθρωποι, σύμφωνα με τον Cohen, αποδίδουν συνήθως τεράστια σημασία στις έννοιες της αυθεντικότητας, των ορίων και της ταυτότητας.²⁷⁴

Μπροστά σε αυτό το αδιαμφισβήτητο γεγονός της καταλυτικής παρουσίας-απουσίας της πρώτης γενιάς, έρχονται τις τελευταίες δεκαετίες οι σύλλογοι να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στη συσπείρωση, στη διατήρηση και στην ενίσχυση της προσφυγικής ταυτότητας. Σύλλογοι που στα πρώτα χρόνια της δημιουργίας τους, αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, εξυπηρετούσαν άλλες

---

²⁷⁴ Cohen Anthony, «Introduction: discriminating relations-identity, boundary and authenticity», στο A. Cohen (επιμ.), *Signifying Identities. Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*, Routledge, London & New York 2000, σσ. 1-13(5), όπως αναφέρεται στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του «άλλου», ό.π., σ. 51.

λειτουργίες, καθώς εμφανίστηκαν ως μηχανισμοί εξυπηρέτησης συγκεκριμένων αιτημάτων. Αρχικά οι σύλλογοι εκλαμβάνονταν ως οι βασικές ομάδες που αφενός υποστήριζαν τους πρόσφυγες παρέχοντάς τους τα αναγκαία για την έναρξη της διαδικασίας αποζημιώσεων, αφετέρου προσπαθούσαν να πιέσουν τους δημόσιους φορείς για την υλοποίηση των αιτημάτων τους. Ενέργειες που αποσκοπούσαν στην ικανοποίηση των οικονομικών διεκδικήσεων και στην αποκατάσταση των προσφύγων. Στη δεκαετία του '50, οι σύλλογοι άλλαξαν πλαίσιο λειτουργίας. Εκλαμβάνονται ως φορείς προώθησης της προσφυγικής συνείδησης, καθώς έχουν ως στόχο την παροχή και τη μετάδοση όψων προσφυγικής ταυτότητας στους απογόνους των προσφύγων.²⁷⁵ Ως σκοποί ίδρυσης των συλλόγων αναφέρονται η ενδυνάμωση των σχέσεων των προσφύγων, η ύπαρξη αλληλεγγύης, η συνέχιση των παραδόσεων, ηθών και εθίμων, η προσπάθεια συλλογής λαογραφικού υλικού,²⁷⁶ ενώ δε λείπουν και οι ωφελμιστικοί λόγοι. Οι σύλλογοι αποτελούν το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο καθορίζεται και διατηρείται η συλλογική μικρασιατική μνήμη των μελών, ενώ την ίδια στιγμή εκλαμβάνονται ως ο χώρος εντός του οποίου δηλώνεται η ταυτότητά τους.²⁷⁷

Πλήθος μνημονικές πρακτικές που αναπτύχθηκαν αποδεικνύουν τη διάθεση να μη σβήσει η προσφυγική μνήμη, να κληροδοτηθεί ένα μέρος της μικρασιατικής ταυτότητας στην επόμενη γενιά.²⁷⁸ Μνημονικές πρακτικές που παίρνουν τη μορφή μνημόσυνων, επετείων, ανέγερσης μνημείων στο χώρο, νοσηματοδότησης χωρικών σημείων στα οποία σωματοποιείται η μνήμη. Σύμφωνα με τον Connerton, αυτές οι συλλογικές πρακτικές καλλιεργούν την κοινωνική μνήμη, καθώς εγγράφονται στη σωματική μνήμη των υποκειμένων.²⁷⁹ Δραστηριότητες, που εκλαμβάνονται ως αναμνηστήριες τελετές κατά τις οποίες προβάλλεται ο ιστορικός, κοινωνικός και πολιτισμικός λόγος. Οι μνήμες από το παρελθόν αναδιατυπώνονται και έρχονται για να νομιμοποιήσουν το παρόν. Η λήθη караδοκεί, αν οι παραδόσεις, τα έθιμα και η

---

²⁷⁵ Κυριακίδου- Νέστορος Α., Ισηρηλιάδου Α., Παναγιωταρέα Α., Πυργάκη Α., Βουτυρά Ε., Δέλτσου Ρ., «Λαογραφία και Προφορική Ιστορία», *Εντευκτήριο* 8(1989), σσ. 39-57(50).

²⁷⁶ Χατζητάκη-Καψωμένου Χ., «Οι πολιτιστικοί σύλλογοι και η παράδοση: Το πρόβλημα της αυθεντικότητας», *Επιστημονικό Συμπόσιο. Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, 19-21 Απριλίου 2002, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχ. Μωραΐτη), 2003, σσ. 369-382.

²⁷⁷ Δέλτσου Ε., «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική», ό.π., σ. 258.

²⁷⁸ Βαρλάς Μ., «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 164.

²⁷⁹ Connerton R., *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σσ. 1-12.

ιστορία δε μεταλαμπαδευτούν στην επόμενη γενιά. Εξάλλου, από τη δεκαετία του '80, οι σύλλογοι έρχονται ξανά στο προσκήνιο προβάλλοντας την ιστορία της προσφυγιάς, των χαμένων πατρίδων και της γενοκτονίας.

Σε βάθος χρόνου οι σύλλογοι απέκτησαν περισσότερο «εθνοτοπικό» χαρακτήρα, καθώς επικεντρώθηκαν στην καλλιέργεια μιας συλλογικής μνήμης η οποία θα στηριζόταν στα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που διέθετε η ποντιακή ή η μικρασιατική πολιτισμική ταυτότητα. Αυτό συνέβαινε, γιατί η τοπική ταυτότητα αποτέλεσε ένα καθοριστικό μέσο προσαρμογής στον νέο τόπο, καθώς όντας ανεπιθύμητοι σε αυτόν, εφοδιάστηκαν με μία συλλογικότητα μέσα στην οποία ένιωθαν οικειότητα και ασφάλεια.²⁸⁰ Επομένως σημαντικός παράγοντας της ταυτότητάς τους αποτελεί και αυτή η αυξημένη προσκόλληση στον ευρύτερο τόπο καταγωγής που προσδιόριζε την κοινωνική τους ζωή. Για τους ξενιτεμένους ανθρώπους, για τους πληθυσμούς προσφύγων, οι πραγματικοί ή φανταστικοί δεσμοί με συγκεκριμένους τόπους²⁸¹ έχουν αποδειχθεί ως βασικά στοιχεία δόμησης συλλογικών ταυτοτήτων.²⁸²

Στον Άγιο Κωνσταντίνο παρατηρήθηκαν καταστάσεις που μου προκάλεσαν στην αρχή εντύπωση. Αρχικά, η ύπαρξη δύο συλλόγων αντιμετωπίστηκε εκ μέρους μου στα πλαίσια των ευρύτερων τοπικότητων Πόντος και Δυτική Μικρασία. Όμως η ύπαρξη Ποντίων ως μέλη και στους δύο συλλόγους οφείλω να ομολογήσω ότι με αποπροσανατόλισε, μέχρι τη στιγμή που πληροφορητές, όπως η Κ.Ι. μου διευκρίνισαν το ιδιαίτερο καθεστώς αυτής της επιλογής :

«Μικρασιάτες είναι καθαρά στον Άγιο Κωνσταντίνο. Οι Πόντιοι που είχαν έρθει στον Άγιο Κωνσταντίνο ήταν ελάχιστοι. Από το '70 και μετά άρχισαν να έρχονται Πόντιοι εδώ. Όσοι φεύγαν από τα χωριά, Ματσούκι, Μπαμπαλιό, Σφήνα, που ήταν αμιγώς

²⁸⁰ Renee Hirschon-Φιλιππάκη, «Μνήμη και Ταυτότητα: Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο Παπαταξιάρχη Ε. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, ό.π., σ. 341.

²⁸¹ Η τοπική ταυτότητα δε βιώνεται συνειδητά, όταν κάποιος κατοικεί στον τόπο καταγωγής του. Αντιθέτως έρχεται στο προσκήνιο και ισχυροποιείται, όταν βρεθεί ηθελημένα ή βίαια μακριά και εκτός αυτού. Η ανάδυση της τοπικής ταυτότητας του προσφέρει το συναίσθημα της ασφάλειας στον ανοίκειο τόπο που πλέον δεν αποτελείται από τους δικούς του ανθρώπους. Βλ. Βεργέτη Μαρία, *Εθνοτοπική Ταυτότητα: Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 25. Για τη διαμόρφωση της τοπικής ταυτότητας λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης στη Γαλλία ασχολείται η Isabelle Bertaux-Wiame η οποία υποστηρίζει ότι ο τονισμός της τοπικής ταυτότητας επιτελεί κοινωνική λειτουργία και εκφράζει την άμεση ανάγκη για αυτοορισμό και δόμηση νέας ταυτότητας. Bertaux- Wiame Isabelle, «The life History Approach to the Study of Internal Migration», στο Daniel Bertaux (επιμ.), *Biography and Society*, Sage Publications Inc., Beverly Hills California 1981, σσ. 249-265 (262).

²⁸² Καυταντζόγλου Ρ., *Στην σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ό.π., σ. 44.

ποντιακά, έρχονταν όλοι να εγκατασταθούν στον Άγιο Κωνσταντίνο, ίσως γιατί αισθάνονται με τους Μικρασιάτες μια οικειότητα. Έφτιαξαν το 1978 τον Ποντιακό Σύλλογο για να κρατήσουν τη δική τους μνήμη. Ο Μικρασιατικός έγινε το 1998 όταν έγινε ο Καποδίστριας, η ένωση του Αγίου Κωνσταντίνου με το Αγρίνιο, για να κρατήσουν κι αυτοί το διαφορετικό. Τότε ένιωσαν την ανάγκη να κάνουν κάτι να διατηρήσουν αυτές τις μνήμες. Οπότε το να υπήρχε ένας σύλλογος θα ήταν το ιδανικό. Δεν ξέρω κατά πόσο θα ήταν διατεθειμένοι όλοι συμμετέχοντας σε αυτόν το σύλλογο να προβάλλουν εξίσου όλες τις καταγωγές, όλους τους χορούς, όλες τις μουσικές.»

Γίνεται αμέσως σαφές ότι ο διαχωρισμός έχει να κάνει πρωτίστως με τους τόπους εγκατάστασης, καθώς τους Μικρασιάτες τους έφεραν σε πεδινά εδάφη, στο Αγρίνιο, ενώ τους Πόντιους τους εγκατέστησαν στο ορεινό Μπαμπαλιό, στο Ματσούκι και στη Σφήνα που βρισκόντουσαν χιλιόμετρα μακριά από το Αγρίνιο. Ο πρώτος σύλλογος ιδρύθηκε σύμφωνα με τα λεγόμενα του πληροφορητή Κ.Κ.:

«Το ιστορικό είναι ότι το 1978 μια ομάδα ανθρώπων δεύτερης γενιάς, ξεκίνησε να φτιάξει ένα σωματείο. Δεν κατάφεραν να φτιάξουν έναν σύλλογο, γιατί αυτό που τους ενδιέφερε ήταν να επιβιώσουν. Λεγόταν Σύλλογος Ακαρνανών και είχε την έδρα του στον Άγιο Κωνσταντίνο. Και το 1994 με τροποποίηση του καταστατικού έγινε Σύλλογος Ποντίων Νομού Αιτωλοακαρνανίας Δημήτρης Ψαθάς. Και αναγνωρίστηκε ως ειδικά φιλανθρωπικός. Την αίθουσα μας την παραχώρησε ο δήμος εδώ και τέσσερα πέντε χρόνια. Πολύ σημαντικό για εμάς, γιατί δεν έχουμε έσοδα.»

Κάτι λογικό από τη στιγμή που οι άνθρωποι των χωριών αυτών στα πλαίσια της εσωτερικής μετακίνησης και λόγω του φράγματος²⁸³ ήρθαν και κατοίκησαν οι περισσότεροι στον Άγιο Κωνσταντίνο. Η παρουσία Μικρασιατών και Ποντίων στον Άγιο Κωνσταντίνο ήδη από το 1922 έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην απόφασή τους να έρθουν να εγκατασταθούν στο μέρος αυτό που τους φαινόταν εξαιρετικά οικείο.

Η ύπαρξη του «Μικρασιατικού Συλλόγου Προσφύγων Αιτωλοακαρνανίας» και του «Συλλόγου Ποντίων Νομού Αιτωλοακαρνανίας Δημήτρης Ψαθάς» μπορεί πλέον να εξηγηθεί, αν λάβουμε υπόψη τον τόπο καταγωγής και τον τόπο εγκατάστασης. Ο Σύλλογος Μικρασιατών αποτελείται από τους Μικρασιάτες και τους λίγους Πόντιους

---

²⁸³ Το 1969 η ΔΕΗ κατασκεύασε φράγμα κοντά στο Καστράκι. Τα νερά του Αχελώου θα δημιουργούσαν μία τεχνητή λίμνη. Ένα μέρος από το Μπαμπαλιό, ο κάμπος του χωριού, σκεπάστηκε από τα νερά της λίμνης.

που εγκαταστάθηκαν αρχικά στο Άγιο Κωνσταντίνο, ενώ ο Σύλλογος Ποντίων έχει μέλη που οι πρόγονοί τους εγκαταστάθηκαν στα χωριά πέριξ του Αγρινίου. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι η νέα τοπικότητα, ο Άγιος Κωνσταντίνος ή τα τρία χωριά, είναι αυτή που οριοθετεί τη συμμετοχή στον έναν ή στον άλλο σύλλογο. Έχοντας αναφερθεί στους όρους εθνοτοπική και εθνοτική ταυτότητα σε προηγούμενο κεφάλαιο και λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα της έρευνας, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για υπερτοπικές ή διατοπικές ταυτότητες, Πόντιοι-Μικρασιάτες, καθώς αυτές παρουσιάζουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ταυτότητες στις οποίες ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς τους είναι ο τόπος καταγωγής των προγόνων, ένας τόπος που δεν υφίσταται πλέον. Ταυτότητες όμως που παρόλα αυτά υπερβαίνουν και την έννοια του τόπου εγκατάστασης, καθώς οι προσφυγογενείς σήμερα είναι διάσπαρτοι εντός ακόμη και εκτός Ελλάδας. Ταυτότητες που βασίζονται στην κοινή καταγωγή, στις κοινές μνήμες, στις κοινές πολιτισμικές αξίες, στην αίσθηση του ανήκειν σε μία συγκεκριμένη συλλογικότητα. Ταυτότητες που διατρέχουν τα σύνορα, επομένως δεν υπόκεινται σε όρια και περιορισμούς.

4.6. Οι εκδηλώσεις και η υλική μνήμη στις αναπαραστάσεις του εαυτού

Επικεντρώνοντας την έρευνά μας στον συνοικισμό του Αγίου Κωνσταντίνου, ασχοληθήκαμε κυρίως με τον μικρασιατικό σύλλογο που αφορά αποκλειστικά τον Άγιο Κωνσταντίνο, καθώς η προσέγγιση του ποντιακού συλλόγου θα οδηγούσε την έρευνα σε διαφορετικά μονοπάτια. Συζητώντας με τους πληροφορητές διαφάνηκε από την πρώτη στιγμή η αγωνία για την διατήρηση της κληρονομιάς τους. Η μεγάλη συνεισφορά του συλλόγου στην προσπάθεια διατήρησης της μνήμης και η ανακούφιση για την αύξηση των εκδηλώσεων ειδικά την τελευταία διετία, κινείται προς αυτή την κατεύθυνση. Αναφέρει χαρακτηριστικά η Μ.Π.:

«Η πρώτη γενιά έφυγε. Η δεύτερη γενιά υπάρχει ακόμη, ενώ η τρίτη γενιά πολύ λιγότερο αντιλαμβάνεται και ίσως πάλι φταίμε. Τώρα ξεκίνησε λίγο. Κάποτε δε γίνονταν εκδηλώσεις, να πούνε οι πρόσφυγες ποιοι ήτανε, όταν ήρθανε.»

Την τελευταία διετία ο σύλλογος έχει αυξήσει εντυπωσιακά το πλήθος των εκδηλώσεων και των δραστηριοτήτων, καθώς γίνεται αντιληπτό ότι μέσω αυτών

επιτυγχάνεται η ανασυγκρότηση της κοινότητας και η προβολή της ιδιαίτερης ταυτότητας που τους χαρακτηρίζει. Πέρα από τις εκδηλώσεις για την καταστροφή της Σμύρνης στις 14 Σεπτεμβρίου, την ύπαρξη τμήματος διδασκαλίας χορού και εικαστικών, την ανταλλαγή επισκέψεων μεταξύ μικρασιατικών συλλόγων, τη διοργάνωση εκθέσεων, την προβολή ντοκιμαντέρ, την τελευταία διετία προστέθηκαν με αρκετή επιτυχία δύο εκδηλώσεις χαρακτηριστικές του τρόπου ζωής κάποτε. Αναφέρομαι στο πανηγύρι που λαμβάνει χώρα στο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία στις 19 Ιουλίου. Ένας χώρος στον οποίο ανέβαιναν πεζοπορώντας στα παλαιότερα χρόνια είτε για τη γιορτή είτε την Καθαρά Δευτέρα. Η άλλη εκδήλωση που προστέθηκε σε αυτές για την καταστροφή της Σμύρνης,²⁸⁴ διαδραματίζεται στο Κιούγκι(Κιούνι), μία πηγή με δύο στόμια που εφοδίαζε με νερό τις πρώτες δεκαετίες τον συνοικισμό. Μια εκδήλωση όπου το τραγούδι, ο χορός, το φαγητό και το γλέντι συνυπάρχουν σε έναν υπαίθριο χώρο όπου δεσπόζει η βρύση,²⁸⁵ ένας χώρος έμπορος εννοιών και σημασιών.

Οι εκδηλώσεις στο Κιούγκι παρεμβαίνουν ενεργητικά στο τοπικό κοινωνικό γίνεσθαι²⁸⁶ και επαναφέρουν στη μνήμη ενδιαφέροντα στοιχεία από το παρελθόν. Στοιχεία που χαρακτήριζαν τη ζωή της κοινότητας και τα οποία συντελούν στην αναπαράσταση εκείνης της εποχής στη σημερινή πραγματικότητα. Η προσφυγική κοινότητα αναγεννιέται, ενώ σφυρηλατούνται οι δεσμοί των προσφυγογενών οι οποίοι έχουν μία πρώτη τάξεως ευκαιρία, μέσα από τα δρώμενα, να εντυπώσουν σε συνήθειες περασμένων δεκαετιών. Συνήθειες που χαρακτήριζαν το προσφυγικό παρελθόν το οποίο ανακαλείται στη συλλογική μνήμη, διατηρώντας την αίσθηση ενός ιδιαίτερου εμείς. Αυτή η ενεργοποίηση του παρελθόντος πραγματώνεται, όταν μία κοινότητα βρίσκεται μπροστά σε σημαντικές αλλαγές.²⁸⁷ Ως μια τέτοια αλλαγή μπορεί να εκληφθεί η απώλεια της πρώτης γενιάς, καθώς ο φόβος της λήθης είναι πλέον υπαρκτός. Στο Κιούγκι, η αφήγηση της Α.Μ., που τόνισε πόσο σημαντική

---

²⁸⁴ Το Πρόγραμμα-Πρόσκληση που αναφέρεται στις «Εκδηλώσεις Μνήμης και Τιμής για την 94^η Επέτειο από την Μικρασιατική Καταστροφή» που διενεργήθηκαν το διάστημα 10-18 Σεπτεμβρίου 2016 υπό την αιγίδα του Συλλόγου Μικρασιατών Προσφύγων Αιτωλοακαρνανίας, της Κοινωφελούς Επιχείρησης Δήμου Αγρινίου και του Τοπικού Συμβουλίου Δημοτικής Κοινότητας Αγίου Κωνσταντίνου, περιέχεται στο Παράρτημα, στη σελίδα 147.

²⁸⁵ Φωτογραφίες από την συγκεκριμένη πηγή και το γλέντι που θεσπίστηκε την τελευταία διετία βλέπε Παράρτημα, σσ. 143-144.

²⁸⁶ Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, *Νέα Μηχανιώνα*, ό.π., σ. 250.

²⁸⁷ Cohen A., *The Symbolic Construction of Community*, Tavistock Publications, London and New York 1985, σ. 103.

ήταν αυτή η πηγή με τα δύο στόμια για την παροχή νερού, ήταν ιδιαίτερα συγκινητική, ενώ η άφιξή της στο χώρο με μία ποτίστρα στο χέρι έκανε ακόμα πιο παραστατικά τα λεγόμενά της. Η συνεισφορά της συγκεκριμένης πράξης στη διατήρηση της μνήμης αποκαλύπτεται από τον συναισθηματικά φορτισμένο λόγο της:

«Όταν πήρα την ποτίστρα και πήγα δήθεν να πάρω και νερό, είπα κιόλας στο μικρόφωνο, τα μικρά μου χρόνια μού θύμισε! Και ράγισε η καρδιά μου! Πάρα πολύ συγκινήθηκα! Και πήγα την ποτίστρα μόνο και μόνο για να θυμούνται πώς παίρναμε το νερό από εκεί. Καμιά φορά μαλλιοτραβιόνταν για τη σειρά. Καθόμασταν κόσμος! Πόσο να βγάλει νερό για να πάρει όλος ο κόσμος!»

Ο συγκεκριμένος τόπος,²⁸⁸ ο οποίος μπορεί να εκληφθεί ως «μία διαδραστική ολότητα που ενέχει κοινωνικές σχέσεις»,²⁸⁹ έχει αποκτήσει για τον εαυτό μια συμβολική διάσταση τα τελευταία χρόνια, καθώς αυτές οι εκδηλώσεις έγιναν μόλις για δεύτερη φορά φέτος. Μάλιστα την αναγέννηση της κοινότητας, μέσω της υιοθέτησης του περιβάλλοντος χώρου της βρύσης ως εστίας εκδηλώσεων, συμμερίζεται και η φύση, όπως προκύπτει από την αφήγηση της Μ.Π.:

«Και τώρα ο πλάτανος αυτός (δίπλα στη βρύση) λες και ανανεώθηκε, γιατί ένα διάστημα παρουσίασε μια ξεραϊλα. Τώρα δεν ξέρω, επειδή κάποτε παρατήθηκε η περιοχή, τώρα το βλέπεις το δέντρο σαν να ανανεώθηκε.»

Οι τόποι αναπαρίστανται ως σώματα που πρέπει να ζωντανέψουν, να αναγεννηθούν.²⁹⁰ Στην αναγέννηση αυτή ο σύλλογος αποτελεί τον καθοριστικότερο και ίσως τον μοναδικό παράγοντα που οδηγεί προς την κατεύθυνση αυτή. Στο Κιούγκι αναφέρεται και ο Χ.Κ., ο οποίος παρουσιάζει τον τρόπο λειτουργίας του:

«Το Κιούγκι είναι επί Τουρκοκρατίας. Το νερό έρχεται από πάνω από τον Προφήτη Ηλία. Ερχόταν μέσα από κεραμίδια πιασμένα (αναποδογυρισμένα το ένα αντικριστά στο άλλο για να σχηματίζουν σωλήνα). Το νερό έρχεται ακόμη και τρέχει στο Κιούγκι.»

---

²⁸⁸ Η συμβολική και συνάμα καθοριστική σημασία του χώρου για τους πληροφορητές, αποκαλύφθηκε το πρωινό που έγινε ο καθαρισμός του, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι εκδηλώσεις το επόμενο βράδυ. Η πιθανότητα βροχής τις βραδινές ώρες και το πένθος προσώπου που διαβιούσε ακριβώς δίπλα στη βρύση, γέμισαν με ανησυχία τους παριστάμενους, όχι για την εύρεση ενός κλειστού χώρου, αλλά για το γεγονός ότι η εκδήλωση κάπου αλλού, θα έχανε το πραγματικό της νόημα.

²⁸⁹ Σπυριδάκης Μάνος, «Εισαγωγή», στο Σπυριδάκης Μάνος (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα 2009, σσ. 11-22 (11).

²⁹⁰ Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Τόποι ενσώματοι, τόποι ενσωματωμένοι, κοινοί τόποι », *Σύγχρονα Θέματα* 93(2006), σσ. 15-22.

Γίνεται αμέσως γνωστό ότι το Κιούγκι δεν κατασκευάστηκε από τους πρόσφυγες, αλλά προϋπήρχε. Η πηγή από την οποία προέρχεται το νερό που και σήμερα τρέχει στη βρύση, αν και μη πόσιμο, αναζητείται στην ορεινή περιοχή που τοποθετείται κοντά στο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία. Η κατασκευή του τοποθετείται χρονικά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ στην ίδια διαπίστωση καταλήγει και η Βερβενιώτη.²⁹¹

Το Κιούγκι, ο Προφήτης Ηλίας²⁹² και το δημοτικό σχολείο με τη νέα του χρήση αποτελούν στηρίγματα που χρησιμοποιεί η μνήμη προκειμένου να ανακαλέσει αναμνήσεις ανατρέχοντας στο παρελθόν, καθιστώντας το χώρο ένα από τα κοινωνικά πλαίσια²⁹³ της μνήμης. Χωρικά σημεία τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως τοπόσημα, ως σημάδια του τόπου,²⁹⁴ ως συγκεκριμένα δηλαδή στοιχεία του περιβάλλοντος που είναι πλημμυρισμένα από τη βιωμένη εμπειρία των προσφύγων. Χωρικά σημεία που μπορούν άνετα να εκληφθούν ως θέατρα της μνήμης,²⁹⁵ καθώς μέσω των εκδηλώσεων που πραγματοποιούνται σήμερα, μεταφερόμαστε πίσω στο χρόνο, οδηγούμενοι στην υπενθύμιση συγκεκριμένων πρακτικών που συνδέονταν με τον χώρο στο παρελθόν. Ως μνημονικά εργαλεία οι τοποθεσίες αυτές συνδέουν το παρελθόν με το παρόν. Οι αφηγήσεις των πληροφορητών επιτελούνται σε σχέση με το περιβάλλον της κοινότητας, αλλά και με το σωματικό είναι τους μέσα σε αυτό το περιβάλλον. Οι αναμνήσεις των πληροφορητών μπορούν να εκληφθούν ως διαμεσολαβημένες από αυτό που ο Casey ονομάζει σωματική μνήμη. Το σώμα παρουσιάζεται ως ο συνδετικός παράγοντας που συνδέει τον χώρο με τη μνήμη, διότι μέσω του σώματος είμαστε στον κόσμο.²⁹⁶ Η μεγάλη ικανοποίηση του κόσμου για τη θέσπιση αυτών των εκδηλώσεων, αποκαλύπτεται στα λεγόμενα της Κ.Ι.:

«Από τότε που άρχισα να διοργανώνω αυτά τα πράγματα με πόση οικειότητα και αγάπη μου απευθύνονται ο κόσμος, κυρίως οι παλιοί! Νομίζω ότι τους δώσαμε λίγες μνήμες, λίγες στιγμές χαράς, λίγη τρυφερότητα και αγάπη από αυτή που είχαμε πάρει και εμείς!»

²⁹¹ Βερβενιώτη Γ., «Ζαπάντ', η Μεγάλη Χώρα της σιωπής», στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, ό.π., σσ.29-34(33).

²⁹² Για την εκδήλωση στον Προφήτη Ηλία χαρακτηριστική είναι η πρόσκληση που παντρεύει το τώρα με το χθες μέσα απ' το πετυχημένο κολάζ φωτογραφιών διαφορετικών εποχών. Παράρτημα, σ. 145.

²⁹³ Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ελευθερία Ζέη, Νεφέλη, Αθήνα 2013.

²⁹⁴ Κυριακίδου-Νέστορος Α., «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», στο Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα*, Ολκός, Αθήνα 1975, σσ. 15-40.

²⁹⁵ Samuel Raphael, *Theatres of Memory*, Verso, London 1994.

²⁹⁶ Casey E.S., *Remembering. A Phenomenological Study*, Indiana University Press, Bloomington 1987, σ. 149, περιέχεται στο Καυταντζόγλου Ρ., *Στην σκιά του ιερού βράχου*, ό.π., σ. 262.

Εκδηλώσεις στις οποίες τραγούδια όπως το «Είμαι ένας πρόσφυγας, ένας ξεριζωμένος» ή το «Είμαι ένα προσφυγάκι» σημασιοδοτούνται εντελώς διαφορετικά, καθώς πέρα από την επισήμανση της μικρασιατικής ταυτότητας μπορούν να ενεργοποιηθούν ως φορείς όχι μόνο αυτογνωσίας αλλά και ως μέσα δημόσιας παρουσίασης του εαυτού. Το γεγονός ότι οι εκδηλώσεις στο Κιούγκι άρχισαν με τα δύο αυτά συγκεκριμένα τραγούδια που εκτελέστηκαν από δύο άτομα προσφυγικής καταγωγής (άντρα-γυναίκα), επαληθεύει τα προλεγόμενα. Τραγούδια που εκλαμβάνονται ως ένας καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της κοινωνικής μνήμης και στην ενδυνάμωση της προσφυγικής ταυτότητας, χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η επιτέλεσή τους κινείται και προς την κατεύθυνση της επισήμανσης της διακριτότητας ανάμεσα σε αυτούς και στους άλλους, ενώ ταυτόχρονα παραπέμπουν σε ένα κοινό παρελθόν πλημμυρισμένο από μια αλληλουχία γεγονότων που άλλα βιώθηκαν και άλλα κληροδοτήθηκαν μέσω της αφήγησης και της φαντασίας. Γεγονότα στα οποία η συλλογική μνήμη διαρκώς επιστρέφει.²⁹⁷ Οι καταστάσεις που προβάλλονται μέσω των τραγουδιών, συνδέονται με τη ζωή στις χαμένες πατρίδες, με τις συνθήκες υποδοχής στον νέο τόπο, με τη φτώχεια και τον ξεριζωμό, αποτελώντας μομφή για τις συνθήκες που συνάντησαν και την αντιμετώπιση που είχαν. Αυτά τα τραγούδια αποτελούν μέρος της μικρασιατικής κληρονομιάς, προκαλούν έντονα συναισθήματα στους πρόσφυγες και συνάμα τους οδηγούν στην αίσθηση του ανήκειν στην ευρύτερη ομάδα της κοινής καταγωγής. Τραγούδια που συνιστούν μια από τις πρακτικές της ποιητικής επιτέλεσης της ταυτότητας.²⁹⁸ Πρακτικές στις οποίες η έκφραση του παρελθόντος είναι καίριας σημασίας. Σφυρηλατείται η μνήμη, καθώς η επιτέλεση λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένους τόπους που είναι συναισθηματικά φορτισμένοι, ενώ συνάμα αυτοί οι τόποι συνδέονται με τις προσωπικές ιστορίες και τα βιώματα των ιδίων και των προγόνων τους.

Περνώντας δε, από τον δημόσιο χώρο των εκδηλώσεων στον ιδιωτικό χώρο των συνεντεύξεων, έγινε αντιληπτή η διάθεσή τους να μου τραγουδήσουν, καθώς με τον τρόπο αυτό ενεργοποιούν τη μνήμη τους και εκφράζουν την προσφυγική τους ταυτότητα. Ένα τέτοιο τραγούδι που αποδόθηκε εξαιρετικά από μία πληροφορήτρια

---

²⁹⁷ Stokes M., *Ethnicity, Identity and Music: The Construction of the Place*, Berg, Oxford 1994, σ. 6. Βλ. και Τσιμουρή Γ., «Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας», στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, ό.π., σσ. 211-238(212, 219).

²⁹⁸ Τσιμουρή Γ., «Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας», ό.π., σ. 213.

είναι το «Αρχοντιός παντρεύεται και παίρνει προσφυγούλα», που αναφέρεται στην απόρριψη της προσφυγοπούλας από την ευκατάστατη γηγενή πεθερά. Κατά τη στιγμή της επιτέλεσής του η πληροφορήτρια ταυτίζεται με την προσφυγοπούλα, καθώς επανέρχονται στο προσκήνιο οι αντιπαραθέσεις ντόπιων και γηγενών οι οποίες ενδυνάμωσαν και την προσφυγική ταυτότητα, ενώ τραγούδια όπως «Την πατρίδα μ' έχασα» και «Στου Βοσπόρου τα αγιονέρια», που αποδόθηκαν από δύο πληροφορήτριες, δείχνουν τη νοσταλγία τους για τα πατρογονικά εδάφη.

Στις εκθέσεις του Συλλόγου σημαντικό χώρο καταλαμβάνουν οι φωτογραφίες που διατηρούν οι απόγονοι των προσφύγων και δε χάνουν ευκαιρία να προβάλλουν σε κάθε περίπτωση. Φωτογραφίες που αποκτούν συμβολική αξία και ταυτόχρονα συνεισφέρουν στην ανάκληση μνημών οι οποίες συνδέονται με την οικογενειακή-προσφυγική ιστορία και μπορούν να εκληφθούν και ως μέσο διατήρησης της μνήμης του πατρογονικού τόπου στη Μικρά Ασία, δίνοντας έναν νοσταλγικό τόνο στην όλη κατάσταση. Φωτογραφίες οι οποίες μπορούν να παρουσιαστούν ως φορείς αντικειμενικότητας και απόδοσης της πραγματικότητας που εμφανίζουν μπροστά στα μάτια του αναγνώστη την ιστορία και τον προσκαλούν να τη διαβάσει.²⁹⁹ Στις συναντήσεις μου με τους πληροφορητές δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που μου παρουσιάστηκαν φωτογραφίες από το μικρασιατικό παρελθόν των προγόνων. Έβλεπες στα πρόσωπά τους την ικανοποίηση, γιατί τα λεγόμενά τους συνοδεύονταν από απτά πειστήρια που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση. Οι φωτογραφίες προσφέρουν αποδείξεις. Κάτι για το οποίο αμφιβάλουμε ή δεν έχουμε σαφή εικόνα φαίνεται αποδεδειγμένο, όταν μας επιδειχθεί μία φωτογραφία του.³⁰⁰ Από την άλλη, τέτοιες φωτογραφίες εκλαμβάνονται ως εργαλεία που εναντιώνονται στη λήθη,³⁰¹ καθώς εντυπώνουν ανεξίτηλα στη μνήμη τα μέρη που χάθηκαν και τις μορφές των προγόνων που ως κρίκοι συνδέουν το παρελθόν με το παρόν. Η ροπή επίδειξης φωτογραφιών από προγόνους και πατρογονικούς τόπους, καταδεικνύουν την αξία των φωτογραφιών ως μνημονικά στηρίγματα. Αυτή η επισήμανση παρουσιάζει διαφοροποίηση ανάλογα με το φύλο και την ηλικία. Συγκεκριμένα οι γυναίκες και οι

²⁹⁹ Σκουτέρη-Διδασκάλου Ε., «Φωτογραφίζοντας την Προσφυγική Ελλάδα: Μνήμη και Ιστορία», *Εντευκτήριο* 25(1994), σσ. 85-92(90).

³⁰⁰ Sontag Susan, *Περί Φωτογραφίας*, μτφρ. Παπαϊωάννου Ηρακλής, Φωτογράφος, Αθήνα 1993, σ. 17.

³⁰¹ Θεολόγου Κώστας, «Η αξία της μνήμης για μια κοινωνία», ό.π., σ. 61.

ηλικιωμένοι αποδίδουν μεγαλύτερη αξία στη φωτογραφία από ότι οι άνδρες και οι νεότεροι άνθρωποι.³⁰²

Τον ίδιο ρόλο ως βοηθήματα μνήμης παίζουν και τα αντικείμενα, συνήθως οικογενειακά κειμήλια. Αντικείμενα που μεταφέρουν μέσα τους όψεις του εαυτού. Τέτοια ήταν τα μαγειρικά σκεύη που έφεραν από τη Μικρά Ασία, όπως λέει η Α.Ι.:

«Η γιαγιά με τις κόρες της, η οποία μάλιστα είχε φορτωθεί και το καζάνι, το οποίο το έχω και όταν κάνουμε έκθεση εδώ, το φέρνω. Αυτό το καζάνι το μεταχειρίστηκε όλος ο συνοικισμός τα πρώτα χρόνια που ήταν καινούριο και δεν είχαν εδώ τέτοια πράγματα.»

Όλα αυτά όπως και εικόνες, εκκλησιαστικά βιβλία και κεντήματα, διατηρούν άσβηστες τις μνήμες, καθώς η παρουσία τους υπενθυμίζει αυτό που χάθηκε, παραπέμπει στο μικρασιατικό παρελθόν. Οι πληροφορητές στις αφηγήσεις τους τονίζουν την ύπαρξη αντικειμένων που έχουν φέρει οι πρόγονοί τους από τη Μικρά Ασία. Είναι λογικό πως όσο λιγότερα αντικείμενα φέρεις από τον πατρογονικό τόπο, τόσο μεγαλύτερη αξία και μάλιστα συμβολική αυτά αποκτούν. Τα εναπομείναντα αντικείμενα επιβεβαιώνουν την ταυτότητα του πληροφορητή και ταυτόχρονα καταδεικνύουν τη σύνδεση με το παρελθόν.³⁰³ Αντικείμενα που δεν εξετάζονται ως προς την εμπορευματική τους ιδιότητα, καθώς επενδύονται με «κοινωνική ζωή» και των οποίων η παρουσία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με πρόσωπα και καταστάσεις των οποίων έτσι οι μνήμες διατηρούνται στο πέρασμα του χρόνου. Αντικείμενα που μετατρέπονται σε φορείς αναμνήσεων, καθώς περικλείουν μέσα τους την ιστορία και τη βιωμένη εμπειρία των προγόνων,³⁰⁴ κάτι που τα ενδύει με ιδιαίτερη αξία.

Η αναζήτηση χώρου για δημιουργία λαογραφικού μουσείου αποτελεί ένα όνειρο όλων των προσφύγων, όπως γίνεται αντιληπτό από το λόγο της Κ.Ι.:

«Καταρχήν είναι επιδίωξή μας να γίνει ένα μουσείο στον Άγιο Κωνσταντίνο με μικρασιάτικα αντικείμενα. Υπάρχει άνθρωπος που έχει φέρει χαλί από εκεί ή κάποιο

---

³⁰² Κουμαριανού Μ., «Προφορική ιστορία και γενεαλογική μνήμη στους Μικρασιάτες πρόσφυγες της Μυτιλήνης», στο Χατζητάκη- Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία*, ό.π., σ. 213.

³⁰³ Τατά Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 190.

³⁰⁴ Μαυραγάνη Μαρία, «Αντικείμενα του παρελθόντος ή η υλική μνήμη: Η κατανάλωση μιας ετερότητας», στο Ρ. Μπενβένιστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, ό.π., σσ. 175-192(179). Για την κοινωνική ζωή των αντικειμένων βλ. Appadurai Arjun, *The Social life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

μουσικό όργανο. Υπάρχουν αρκετές εικόνες ή εργόχειρα που φέρανε από εκεί. Βλέπω πόσο πολύτιμα είναι για τους ανθρώπους που τα κρατάνε ακόμα, γιατί θυμούνται τους παλιούς. Για τους μικρότερους προσπαθούμε να τους μεταδώσουμε μια μνήμη, αλλά είναι λίγο δύσκολο. Σαν πρώτη κίνηση πριν από έξι εφτά χρόνια ξεκινήσαμε το Σεπτέμβρη και κάναμε κάποιες εκθέσεις. Να βρουν τη θέση τους σε ένα μουσείο και να δοθεί η γνώση από αυτές τις γενιές. Εμείς θα θέλαμε ο Δήμος Αγρινίου να αγοράσει ένα παλιό προσφυγικό σπίτι και να ντυθεί με τα αντικείμενα που έχουν οι Μικρασιάτες.»

Θα ήταν ιδανικό το σενάριο να στεγαστεί το μουσείο σε κάποιο από τα εναπομείναντα σπίτια που στέκουν εκεί ως αδιάσειστοι μάρτυρες του προσφυγικού παρελθόντος. Αυτή η προσπάθεια για τη δημιουργία λαογραφικού μουσείου καταδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο που παίζει η υλική μνήμη στις συλλογικές αναπαραστάσεις του εαυτού. Αντικείμενα και φωτογραφίες μετατρέπονται σε κειμήλια και ενδύονται με συμβολική αξία, ενώ αναζητείται διαρκώς η ευκαιρία να προβάλλονται σε δημόσια θέα και σε ποικίλες εκδηλώσεις, καθώς διατηρούν ζωντανές τις μνήμες και παράλληλα προσφέρουν τη δυνατότητα στις επόμενες γενιές να εντυφήσουν στο πνεύμα της μικρασιατικότητας, αφού είναι αυτές που επιλέγουν τι θα κρατήσουν και τι όχι από τη μικρασιατική πολιτισμική κληρονομιά. Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η χρήση φωτογραφιών και αντικειμένων συμβάλλει όχι μόνο στην συνεχιζόμενη επίκληση ενός παρελθόντος που μοιράζονται τα μέλη της κοινότητας, αλλά αποτελεί και μέρος της προσπάθειας που αυτά καταβάλλουν, ώστε να παραμείνει αυτό το παρελθόν ενεργό στη σύγχρονη πραγματικότητα έχοντας ως απώτερο στόχο την ενίσχυση της αίσθησης συμμετοχής σε μια ξεχωριστή συλλογικότητα.

Στην προσπάθεια ενδυνάμωσης της μνήμης κινείται και το Μνημείο Μικρασιατών και Ποντίων³⁰⁵ που φιλοτεχνήθηκε από τον Θύμιο Πανουργιά και τα αποκαλυπτήριά του πραγματοποιήθηκαν στις 17 Μαΐου 2009, στην πλατεία του Αγίου Κωνσταντίνου. Η κεντρική φιγούρα της γυναίκας στο μέσο, θυμίζει την κορυφαία του χορού του αρχαιοελληνικού δράματος, είναι εμποτισμένη με απρόσμετη δραματικότητα και φέρει επάνω της αποτυπωμένα σήματα-σύμβολα της τοπικής καταγωγής. Η ζώνη με την ποντιακή αγκράφα και τα μικρασιατικά

---

³⁰⁵ Φωτογραφία του μνημείου διατίθεται στο Παράρτημα, σ. 145.

υποδήματα διαμερίζουν τη φιγούρα και την τοποθετούν στους τόπους του δράματος, σύμφωνα με τα λεγόμενα του γλύπτη.³⁰⁶ Ένα μνημείο που κάλλιστα μπορεί να αποτελέσει ένα έρεισμα στην προσαύξηση της μνήμης.³⁰⁷ Υποδηλώνει δε, την προσπάθεια των συλλόγων, ειδικά από τα μέσα της δεκαετίας του '80, να βρουν τρόπους με τους οποίους θα διατηρήσουν την ταυτότητά τους. Ο Bruneau διατείνεται ότι η ανάγκη για τη δημιουργία τόπων μνήμης και αναφοράς, όπως είναι τα μνημεία, κινείται προς αυτή την κατεύθυνση.³⁰⁸ Ένα μνημείο που επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις και ενέχει συμβολικό χαρακτήρα, καθώς δεν απεικονίζει μία συγκεκριμένη φιγούρα, όπως τις προηγούμενες δεκαετίες. Αποτυπώνεται με συμβολικό τρόπο το δράμα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής και κατ' επέκταση το δράμα των απανταχού προσφύγων το οποίο δυστυχώς καθίσταται επίκαιρο και στις μέρες μας. Το συγκεκριμένο μνημείο αποτελεί τη μοναδική περίπτωση που συνδέθηκε με τόσες αντικρουόμενες γνώμες και απόψεις οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα κινούμενες από την άκριτη αποδοχή και την επικρότηση της δημιουργίας του μέχρι την έντονη έκφραση δυσαρέσκειας. Αφενός η επιλογή του δημιουργού να αποδώσει συμβολικά το δράμα της Καταστροφής και της προσφυγιάς, αφετέρου το πάντρεμα μικρασιατικών και ποντιακών στοιχείων στη γυναικεία φιγούρα, ενδέχεται να έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στο πώς ο κάθε πληροφορητής εκλαμβάνει την παρουσία του μνημείου στον χώρο.

Η πολυεπίπεδη ενεργοποίηση του συλλόγου μέσα από μία σειρά εκδηλώσεων και δράσεων καταδεικνύει αυτόν ακριβώς τον κίνδυνο υποχώρησης της μικρασιατικής ταυτότητας, τον κίνδυνο να χαθεί η ιστορία τους. Η απώλεια της πρώτης γενιάς υπήρξε καθοριστική, αφού είναι αυτή που εγκατέλειψε τον πατρογονικό τόπο, έζησε τα γεγονότα και μετέδωσε τη βιωμένη εμπειρία. Οι μνημονικές πρακτικές που ξεπροβάλλουν, αποδεικνύουν την προσπάθεια που καταβάλλεται από τους προσφυγογενείς να μη σβήσει η προσφυγική μνήμη. Οι αναμνηστήριες τελετές, η υλική μνήμη και η ανάδειξη χώρων έμφορτων από το προσφυγικό παρελθόν, κινούνται προς την παραπάνω κατεύθυνση.

---

³⁰⁶ Προσπελάσιμο στο agriniomemories.blogspot.gr.

³⁰⁷ Le Goff Jacques, *Ιστορία και Μνήμη*, ό.π., σ. 97.

³⁰⁸ Bruneau Michel, *Les Grecs pontiques. Diaspora, identité, territoires*, CNRS, Παρίσι 1998, σσ. 21-41. Επίσης βλ. Αγτζίδης Βλ., «Μνήμη, Ταυτότητα και Ιδεολογία στον Ποντιακό Ελληνισμό», στο Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου, Β. Αγτζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*, ό.π., σ. 198.

4.7. Το πολιτισμικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και οι εκφράσεις του

Το τραύμα της απώλειας, της εξόδου, του ξεριζωμού και της συμπεριφοράς των ντόπιων, από βιωμένο μετατράπηκε σε πολιτισμικό, καθώς δε στηρίζεται μόνο στη βίωση αυτών των γεγονότων αλλά και στη διάδοση αυτής, στην πολιτισμική αναπαραγωγή της.³⁰⁹ Το πολιτισμικό τραύμα χαρακτηρίζει τους ανήκοντες σε μια συλλογικότητα που τα τραγικά γεγονότα του παρελθόντος έχουν σημαδέψει τη συλλογική τους συνείδηση, παίζουν επί μακρών καθοριστικό ρόλο στη μνήμη τους και συντελούν στον μετασχηματισμό της ταυτότητάς τους.³¹⁰ Ο όρος πολιτισμικό τραύμα μας βοηθά να κατανοήσουμε συμπεριφορές μίας συλλογικότητας οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα μας προκαλούσαν ερωτηματικά αναφορικά με το λόγο εκδήλωσής τους. Αναφορικά με τη Μικρασιατική Καταστροφή, χρειάστηκε ένα διάστημα σαράντα περίπου ετών προκειμένου να εστιαστεί η συζήτηση στο τραύμα που αυτή προκάλεσε. Χρονικό διάστημα που αντιστοιχεί σε μια ολόκληρη γενιά.³¹¹

Η ασυνέχεια που προκλήθηκε στην ταυτότητα από τη διάρρηξη των σχέσεων με τον τόπο καταγωγής, χαρακτηρίζει τις επόμενες γενιές οι οποίες ως φορείς του πολιτισμικού τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής επιδιώκουν με διάφορες τεχνικές να επιτύχουν τη γεφύρωση του τότε με το τώρα, του εδώ με το εκεί. Ένας τέτοιος παράγοντας που αποτελεί συνάμα και μορφή εκδήλωσης του πολιτισμικού τραύματος είναι το ταξίδι της επιστροφής στη γενέθλια γη που συνήθως επιτελείται σε μεγάλη ηλικία. Ένα ταξίδι κληροδοτήματος που αποκτά συμβολικές διαστάσεις, καθώς για πολλούς μέσω αυτού πραγματώνεται η ζύμωση του πένθους.³¹² Το μεγαλύτερο ποσοστό των πληροφορητών έχει πραγματοποιήσει αυτό το ταξίδι στα μικρασιατικά εδάφη, ενώ δε λείπουν οι περιπτώσεις εύρεσης του πατρογονικού σπιτιού, κάτι που συνοδεύεται από απερίγραπτα συναισθήματα. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της Γ.Μ. που βρήκε το πατρογονικό κτήμα με το υποστατικό. Βρισκόταν σε εξαιρετική κατάσταση και μάλιστα το επισκέφθηκε δύο φορές:

---

³⁰⁹ Λιάκος Α., «Εισαγωγή. Το 1922 και εμείς», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ό.π., σσ. 11-23(11). Για την έννοια του πολιτισμικού τραύματος βλ. Δεμερτζής Νίκος, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες», στο Ν. Δεμερτζής, Ε. Πασχαλούδη, Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό Τραύμα*, Αθήνα 2013, σσ. 19-42.

³¹⁰ Alexander J.C., «Toward a theory of cultural trauma», στο Alexander J.C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N. J., Sztompka P. (eds.), *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkley 2004, σσ.1-30(1).

³¹¹ Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; ό.π., σ. 225.

³¹² Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 104.

« Αυτό το κτήμα το μεγάλο είναι κρατικό και το σπίτι το αγροτικό, το υποστατικό, το 'χουν κάνει σχολείο. Το βρήκα, γιατί μέσα στην οικογένεια, από το πρωί μέχρι το βράδυ, οι αφηγήσεις ήτανε συνέχεια: στην πατρίδα έτσι εκείνο, το άλλο, έτσι ήταν το σπίτι μας. Βρήκα το χρώμα όπως το έλεγε ο πατέρας μου ώχρα του σπιτιού, δεν το είχαν αλλάξει καθόλου. Μου ήρθε σαν να είδα την γιαγιά μου στην είσοδο, τον πατέρα μου. Αφού ζαλίστηκα. Προσκύνησα. Κι εγώ κι ο γιος μου και η μάνα μου προσκυνήσαμε...Είναι πολύ λίγο έξω από τη Σμύρνη δηλαδή καμιά δεκαπενταριά χιλιόμετρα. Εκεί την πρώτη χρονιά, μου επιτρέψανε και πήρα κλαδιά, πήρα χώμα. Τότε αλλάξανε από τη μία αίθουσα τα παράθυρα που ήταν ξύλινα και τα βρήκα με το χρώμα το μπλε που έλεγε ο πατέρας μου. Τους παρακάλεσα και μου δώσαν ένα φεγγίτη.³¹³

Ο εντοπισμός-παρουσία του σώματος στα εδάφη που δραστηριοποιούνταν και στο σπίτι που κατοικούσαν οι πρόγονοι, συνδέει το παρελθόν με το παρόν, συμβάλλοντας σε μια φαντασιακή συνύπαρξη με τον πρόγονο. Αυτή η παρουσία δίνει στους απογόνους τη δυνατότητα να ενισχύσουν την ταυτότητά τους, να βαδίσουν στιγμιαία στα σωματικά χνάρια των προγόνων τους, να συναισθανθούν τον πόνο που επέφερε σε αυτούς ο βίαιος εκπατρισμός και να βεβαιωθούν ότι αυτός ο τόπος δεν ήταν αποκύημα της φαντασίας, μετατρέποντας το φαντασιακό σε πραγματικό. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται και το πλήθος φωτογραφιών που αποδεικνύουν περίτρανα τις συνθήκες ζωής των προγόνων, ενώ το χώμα, τα κλαδιά, ο φεγγίτης που μεταφέρθηκαν από τα πατρογονικά εδάφη, εφοδιάζουν το υποκείμενο με την αίσθηση της παρουσίας στον χώρο. Φωτογραφίες και αντικείμενα, από αυτό το ταξίδι «προσκυνηματικού» χαρακτήρα, που προσδίδουν υλική υπόσταση στη μνήμη³¹⁴ παίζοντας ταυτόχρονα το ρόλο του τροφοδότη και ενδυναμωτή αυτής. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι και η αφήγηση της Η.Κ. που κινείται στο ίδιο επίπεδο:

«Όταν έφθασα στο σπίτι του πατέρα μου, η καρδιά μου φτερούγιζε. Ένιωθα ότι έβλεπα εκεί τον πατέρα μου μωρό και έπαιζε. Ότι έρχεται και με φωνάζει. Κι έτρεξα και πήρα λίγο χώμα και πετραδούλες από το σπίτι του. Έφερα χώμα και φουντούκια και τα πήγα στον τάφο του πατέρα μου, γιατί η επιθυμία του ήταν να πάει πάει μια φορά να δει το

³¹³ Στο Παράρτημα, στη σελίδα 146, περιέχονται φωτογραφίες που τεκμηριώνουν τα λεγόμενα της αφηγήτριας. Συγκεκριμένα παρατίθενται οι φωτογραφίες του υποστατικού, του φεγγίτη και του δοχείου με κλαδιά και χώμα από τα πατρογονικά εδάφη.

³¹⁴ Δέλτσου Ε., «Ποντιακές μνήμες. Σύλλογοι και Πολιτική», ό.π., σ. 270.

σπίτι μου κι ας πεθάνει, αλλά δεν πρόλαβε... Μας λέει ο Τούρκος: «όλη αυτή η πλαγιά ήταν του πατέρα σου! Ο παππούς σου ήταν εδώ ο άρχοντας της περιοχής. Και στο φούρνο βρήκαμε τα πεντόλιρα!» Κι αυτό κάπως με ικανοποίησε. Βεβαιωθήκανε τα λόγια που έλεγε ο πατέρας μου. Αλλά εδώ ποιος τα πίστευε αυτά! Αλλά εκείνη τη στιγμή δεκαπέντε άτομα ήταν στην παρέα. Τα έλεγε ο Τούρκος και τα άκουγαν όλοι!»

Η φυγή της πρώτης γενιάς από τη ζωή αποτελεί σταθμό στη ζωή τους, καθώς αυτή παίρνει μαζί της τα προσωπικά βιώματα από το βίο εκεί. Κατά τη μετάδοσή τους από γενιά σε γενιά οι αναμνήσεις θαμπώνουν. Είναι λοιπόν φυσικό η συλλογική μνήμη και τα πολιτισμικά πρότυπα σταδιακά να ξεθωριάζουν, οπότε ξεπροβάλλει η αίσθηση εμπλουτισμού της ιστορικής μνήμης. Το ταξίδι λοιπόν πρωτίστως στην Μικρά Ασία και η εύρεση του τόπου που έζησαν οι πρόγονοι, αν αυτό καταστεί εφικτό, συντελεί στην αυτοεπιβεβαίωση και στην ενδυνάμωση της συλλογικότητάς τους,³¹⁵ ενώ ταυτόχρονα είναι δυνατό να αποδειχθεί η οικονομική και κοινωνική θέση της οικογένειας στα πατρογονικά εδάφη, καθώς όπως προαναφέραμε στα πλαίσια της εξιδανίκευσης της ζωής εκεί, όλοι εμφάνιζαν κοινές αφηγήσεις. Η δεύτερη γενιά λοιπόν βρίσκει το σπίτι σύμφωνα με τις αφηγήσεις των γονέων που ήταν κυρίαρχες στις συζητήσεις τους. Αφηγήσεις που βρίθουν από λεπτομέρειες για το μέρος που βρισκόταν το σπίτι, και το φέρνουν στο μυαλό τους με μια μνήμη την οποία η Hirsch χαρακτηρίζει με το επίθετο μεταγενέστερη (post-memory) και η οποία μπορεί να εκληφθεί ως ένα μείγμα από ιστορίες των προγόνων, συναισθήματα, εικόνες και ερμηνείες των απογόνων.³¹⁶ Ακόμη όμως κι αν δε βρεθεί το πατρογονικό σπίτι, όπως συμβαίνει με τους περισσότερους, το ταξίδι και μόνο στη Μικρά Ασία είναι πραγματικά αξέχαστο, διότι συνοδεύεται από απερίγραπτα συναισθήματα και έντονη συγκινησιακή φόρτιση. Σύμφωνα με την Powers, τα ταξίδια αυτά αποτελούν μία πολιτισμική κατασκευή, επειδή δίνεται η δυνατότητα στους απογόνους να γνωρίσουν τα μέρη που διαβιούσαν οι προγονοί τους, να μιλήσουν για την καταγωγή τους και ταυτόχρονα να ενισχύσουν την ξεχωριστή πολιτισμική τους ταυτότητα στα πλαίσια

³¹⁵ Βεργέτη Μ., «Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», ό.π., σ. 91.

³¹⁶ Ο όρος μεταγενέστερη μνήμη περιγράφει τη σχέση της δεύτερης γενιάς με τις ισχυρές, συχνά τραυματικές, εμπειρίες που προηγήθηκαν των γεννήσεών τους. Αλλά αυτές οι εμπειρίες τούς μεταδόθηκαν τόσο βαθιά και αποτελεσματικά, ώστε να φαίνονται να αποτελούν δικές τους αναμνήσεις. Επομένως, η σύνδεση του όρου μεταγενέστερη με το παρελθόν δεν διαμεσολαβείται από την ανάκληση, αλλά από την ευρηματική επένδυση, την προβολή και τη δημιουργία. Βλ. Hirsch Marianne, «The Generation of Postmemory», *Poetics Today* 29 (2008), σσ. 103-128(103-107).

της ευρύτερης κοινωνίας στην οποία δραστηριοποιούνται. Τα ταξίδια αυτά προσφέρουν την ευκαιρία στους απογόνους που συμμετέχουν, να συγκροτήσουν πραγματικές κοινότητες αποκτώντας εμπειρίες που συνδέονται με τις αξίες, τις πεποιθήσεις και τις πρακτικές μιας μεγαλύτερης κοινότητας. Αυτή η αίσθηση της ξεχωριστής καταγωγής από την οποία διακατέχονται οι προσφυγογενείς, ακόμη κι αν δεν υφίσταται το στοιχείο της φυσικής επαφής με άλλα μέλη της ίδιας συλλογικότητας, αυτή η αίσθηση του συνανήκειν, οδηγεί στη συγκρότηση μιας φαντασιακής κοινότητας που μέλη της βρίσκονται διάσπαρτα σε όλο τον κόσμο.³¹⁷ Τα ταξίδια επομένως της επιστροφής, όπως και η συνεχιζόμενη ίδρυση μικρασιατικών συλλόγων, αποτελούν εκφράσεις του πολιτισμικού τραύματος.

Οι φορείς του πολιτισμικού τραύματος σήμερα, φορείς στους οποίους συμπεριλαμβάνονται οι επόμενες γενιές, προσανατολίζονται στην εδραίωση μιας ταυτότητας η οποία εμπεριέχει τη συλλογική μνήμη της καταστροφής, του ξεριζωμού και επιπλέον μνήμη που προκύπτει από ένα τεράστιο γιατί, για τις διακρίσεις που βίωσαν ερχόμενοι εδώ. Μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών, εντοπίστηκε άλλη μία έκφραση του πολιτισμικού τραύματος η οποία έρχεται να αντιπαρέλθει το αίσθημα της αδικίας και ταυτόχρονα να προβάλλει ένα χαρακτηριστικό το οποίο είναι κοινό γνώρισμα ομάδων που έχουν βρεθεί στο περιθώριο και έχουν δεχθεί υποτιμητικές κρίσεις. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα λεγόμενα της Γ.Μ.:

«Για να είμαι ειλικρινής επειδή είμαι στον Ερυθρό Σταυρό. Για τον εθελοντισμό, για την προσφορά! Κι εγώ κι ο γιος μου. Αιμοδότρια κι εγώ κι ο γιος μου. Στους σεισμούς στην Αθήνα ήμασταν μπροστά. Στους σεισμούς στην Καλαμάτα είχε πάει ο γιος μου. Στη Λευκάδα και οι δύο. Έχω στήσει σκηνές εγώ! Από εκεί ξεκινάει. Από τις ρίζες!»

Ο λόγος των πληροφορητών κατακλύζεται από περιστατικά που χαρακτηρίζονται από τη διάθεση προσφοράς στο συνάνθρωπο. Μια προσφορά η οποία κινείται σε πολλά επίπεδα, καθώς περιλαμβάνει πλήθος δραστηριοτήτων. Μπορεί να πάρει τη μορφή αιμοδοσίας, κάτι που δείχνει ξεκάθαρα το ενδιαφέρον για άτομα που αντιμετωπίζουν πρόβλημα υγείας. Η συμμετοχή σε εθελοντικούς και φιλανθρωπικούς οργανισμούς αποτελεί έκφραση αυτής της επιθυμίας που έχουν οι προσφυγογενείς προκειμένου να

---

³¹⁷ Powers L. Jillian, «Reimagining the Imagined Community. Homeland Tourism and the Role of Place», *American Behavioral Scientist* 55(10)(2011), σσ. 1-25(1). Για το πώς εκλαμβάνεται η φαντασιακή κοινότητα από τον Anderson βλ. Anderson B., *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Χαντζαρούλα Ποθητή, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 26.

συμπαρασταθούν εκεί όπου καταστεί ανάγκη. Η προσπάθεια στήριξης ασθενών ομάδων που χρήζουν άμεσης βοήθειας, είναι απολύτως κατανοητή από τη στιγμή που και οι ίδιοι έχουν βιώσει δύσκολες καταστάσεις στη διάρκεια της ζωής τους. Ως εκ τούτου, θεωρούν ηθική υποχρέωση να συμπαρασταθούν σε κάθε αδύναμη κοινωνική ομάδα.³¹⁸ Επιπρόσθετα, μόνο τυχαία δε μπορεί να θεωρηθεί η στροφή των απογόνων σε επαγγέλματα που ενέχουν τη μορφή λειτουργήματος, καθώς χαρακτηρίζονται από τη διάθεση προσφοράς προς τον συνάνθρωπο. Ως τέτοια μπορούν να χαρακτηρισθούν τα επαγγέλματα που συνδέονται με την υγεία και την εκπαίδευση και τα οποία επισημαίνονται, όταν αυτά ασκούνται από άτομα προσφυγικής καταγωγής. Το κοινωνικό έργο που εξυφαίνεται μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών αποτελεί έναν καίριο παράγοντα που συνδέει το παρελθόν με το παρόν, καθώς μεταδίδει αναλλοίωτα στο παρόν, χαρακτηριστικά που διέθετε η μικρασιατική ταυτότητα στο παρελθόν.³¹⁹ Η παροχή κοινωνικού έργου μέσα από αγαθοεργίες, φιλανθρωπίες και εθελοντικές πράξεις συνιστά μία ακόμη εκδήλωση του πολιτισμικού τραύματος.

Όταν η συζήτηση πηγαίνει στις συνεχόμενες ροές προσφύγων που παρατηρούνται την τελευταία περίοδο στην Ελλάδα, το μυαλό τους γυρίζει στα όσα αντιμετώπισαν οι πρόγονοί τους. Στη μνήμη τους επανέρχονται τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η επιθυμία τους για ανθρώπινες συνθήκες διαβίωσης των σημερινών προσφύγων καταδεικνύει το πόσο αλληλέγγυοι αισθάνονται απέναντι σε ανθρώπους με τους οποίους τους ενώνει μία κοινή μοίρα. Διαφαίνεται η ευαισθησία τους για αυτούς τους ανθρώπους που έχουν εγκλωβιστεί σε μία κατάσταση για την οποία δεν ευθύνονται οι ίδιοι, έχουν τεθεί στο περιθώριο και αντιμετωπίζουν μία σωρεία προβλημάτων³²⁰.

Γίνεται αντιληπτό πως σήμερα μέσα από την οργάνωση ταξιδιών στις χαμένες πατρίδες με πρωτοβουλίες συνήθως των συλλόγων, μέσα από την παροχή κοινωνικού έργου και την έκφραση ευαισθησίας στις ευπαθείς ομάδες, εξυφαίνεται η ύπαρξη μιας κουλτούρας μικρασιατικότητας η οποία καταβάλλεται προσπάθεια να διαχυθεί και στις επόμενες γενιές.

---

³¹⁸ Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 442.

³¹⁹ Δέλτσου Ε., «Ποντιακές μνήμες. Σύλλογοι και Πολιτική», ό.π., σ. 261.

³²⁰ Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή*, ό.π., σ. 423.

Συμπεράσματα

Με τη διεξαγωγή της έρευνας κινηθήκαμε στα μονοπάτια της μνήμης και της ταυτότητας που χαρακτηρίζουν τις αφηγήσεις των προσφυγογενών κατοίκων του Αγίου Κωνσταντίνου. Το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα αυτοπροσδιορίζονται ως Μικρασιάτες είναι άξιο αναφοράς. Η προκατάληψη και η εχθρότητα των γηγενών αποτέλεσε συστατικό στοιχείο στη δόμηση και στην εδραίωση της ταυτότητας η οποία δεν μπορεί να πραγματωθεί χωρίς την παρουσία του άλλου, ενώ συνάμα η έκρηξη μνήμης σχετίζεται με την πιθανή απώλειά της. Η προσφυγική ταυτότητα δεν χαρακτηρίζεται από στατικότητα αλλά από δυναμικότητα, καθώς αναδιαμορφώνεται και επαναπροσδιορίζεται μέσα από τις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς που υφίσταται η κοινωνία, ενώ η συνεχιζόμενη αναφορά σε αυτή καταδεικνύει τον κλυδωνισμό της συγκρότησής της, κάτι που σχετίζεται με τις τάσεις διεθνισμού και παγκοσμιοποίησης που χαρακτηρίζουν τη σημερινή εποχή.

Η θρησκευτικότητα και η ελληνικότητα προβάλλονται σε κάθε στιγμή μέσω στοιχείων που τις αποδεικνύουν. Η φιλοξενία που τους χαρακτηρίζει αποτελεί μομφή για την εχθρότητα που βίωσαν, ενώ ισχυροποιεί την ταυτότητά τους.

Η προβολή της επαγγελματικής καταξίωσης, της κοινωνικής κινητικότητας που συντελέστηκε σταδιακά από γενιά σε γενιά και η επισήμανση της απόκτησης υλικού περιβάλλοντος των ιδίων, των συγγενών και άλλων προσφυγογενών, αποτελούν κοινές αφηγηματικές πρακτικές στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του εαυτού. Μέσω της πολυαπασχόλησης, της εργατικότητας, της ικανότητας προσαρμοστικότητας στις επικρατούσες συνθήκες και της διάθεσης για ανέλιξη, αίρονται οι φραγμοί που παρουσιάστηκαν, ενώ επιτυγχάνεται η καταξίωση και η κοινωνική αναγνώριση που έχουν συλλογικό και συμβολικό χαρακτήρα.

Ο γυναικείος λόγος συνοδεύεται από συμβολική και πολιτισμική αυτονομία, ενώ προβάλλει χαρακτηριστικά που παντρεύουν τη γυναικεία με τη μικρασιατική ταυτότητα. Ένας λόγος που είναι πλημμυρισμένος από την καπνεργασία, την έφεση στην καθαριότητα, στη μαγειρική και στη συνετή διαχείριση του νοικοκυριού. Τονίζεται η ομορφιά τους, η φροντισμένη τους εμφάνιση και η προσήλωση στις οικογενειακές αξίες. Από την άλλη, οι άνδρες χαρακτηρίζονται από εργασιακό ήθος, ενώ ξεχωρίζουν για την τεχνογνωσία τους. Παρουσιάζονται ως συνετοί και ήρεμοι

οικογενειάρχες, καθώς αποφεύγουν την υπέρμετρη έκθεση σε καταστάσεις που θα έπλητταν το κύρος τους, ενώ το καφενείο προσεγγίζεται από άλλη οπτική γωνία.

Η προσπάθεια να μη χαθεί η μνήμη και να διατηρηθεί η προσφυγική ταυτότητα συνδέεται με μια σειρά από συλλογικές πρακτικές που εμφανίστηκαν σταδιακά το τελευταίο διάστημα. Η ίδρυση του «Μικρασιατικού Συλλόγου Προσφύγων Αιτωλοακαρνανίας» το 1998, χρονιά που ο Δήμος Αγίου Κωνσταντίνου απορροφήθηκε από το Δήμο Αγρινίου, αυτό ακριβώς καταδεικνύει. Η δημιουργία του μνημείου το 2009, η διοργάνωση εκθέσεων αντικειμένων-φωτογραφιών την τελευταία εξαετία, η αύξηση των εκδηλώσεων στις οποίες προστέθηκαν αυτές στο Κιούγκι και στον Προφήτη Ηλία την τελευταία διετία, μπορούν να εκληφθούν ως μνημονικά στηρίγματα, ως ερείσματα προσαύξησης της μνήμης, καθώς επισημαίνουν το φόβο που τους διακατέχει μπροστά στον κίνδυνο υποχώρησης της ταυτότητάς τους, μπροστά στον κίνδυνο να χαθεί η ιστορία τους. Η ανησυχία που εκφράζεται για τον δρόμο που θα ακολουθήσει η τέταρτη γενιά, συνδέεται με το ότι αυτή ταυτίζεται περισσότερο με τους γηγενείς παρά με τη μακρινή καταγωγή. Οι ενέργειες για ίδρυση λαογραφικού μουσείου αναδεικνύουν τη χρησιμότητα της υλικής μνήμης στην ανάδειξη του παρελθόντος και στην προβολή της ταυτότητας.

Το βιωμένο τραύμα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής μετατράπηκε σε πολιτισμικό τραύμα που διακατέχει τους απογόνους, καθώς τα τραγικά συμβάντα που συνέβησαν στο παρελθόν έχουν σημαδέψει τη συλλογική τους συνείδηση, παίζουν καίριο ρόλο στη μνήμη τους και συμβάλλουν στον μετασχηματισμό της ταυτότητάς τους. Η συνεχόμενη δημιουργία μικρασιατικών και ποντιακών συλλόγων, τα ταξίδια προσκυνηματικού χαρακτήρα στα πατρογονικά εδάφη και η παροχή κοινωνικού έργου στις ευπαθείς ομάδες αποτελούν μορφές εκδήλωσης του πολιτισμικού τραύματος. Η αυξημένη ευαισθησία απέναντι στους πρόσφυγες της σημερινής εποχής αποδεικνύει ότι εννοιολογούν τον εαυτό τους μέσα από την εμπειρία την κοινή με τον όμοιο άλλο.

Δυστυχώς και τη σημερινή εποχή οι προσφυγικές ροές παρουσιάζουν αυξητικές τάσεις, τοποθετώντας ζητήματα περί προσφυγικής ταυτότητας συνεχώς στο προσκήνιο. Ας είναι το παρελθόν, οδηγός στις σκέψεις του παρόντος για τις δράσεις που θα εφαρμόσουμε στο μέλλον.

Βιβλιογραφία

Αβδελά Έφη, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: Εμείς και οι άλλοι», στο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα, *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 27-45.

Αγγελόπουλος Γιώργος, «Ζώντας ανάμεσα: Ταυτότητα και πολιτικές μιας χωρισμένης κοινότητας», *Εθνολογία* 2 (1993), σσ. 111-127.

Αγγελόπουλος Γιώργος, «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες: Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997), σσ. 18-25.

Αγτζίδης Βλάσης, «Μνήμη, Ταυτότητα και Ιδεολογία στον Ποντιακό Ελληνισμό», στο Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου, Β. Αγτζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης: Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2010, σσ. 191-222.

Αλεξάκης Ε., *Ταυτότητες και Ετερότητες: Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Δωδώνη, Αθήνα 2006(2001).

Alexander J.C., «Toward a theory of cultural trauma», στο Alexander J.C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N. J., Sztompka P. (eds.), *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkley 2004, σσ. 1-30.

Αλιμπραντή-Μαράτου Λ., Γαληνού Π., «Πολιτισμικές Ταυτότητες: Από το Τοπικό στο Παγκόσμιο;», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου-Αλιμπραντή Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ., (επιμ.), «εμείς» και οι «άλλοι». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα, ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 2000, σσ. 109-120.

Anderson Benedict, *Φαντασιακές κοινότητες : Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Appadurai Arjun, *The Social life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

Arendt Hanna, «Εμείς οι πρόσφυγες», στο Hanna Arendt, Giorgio Agamben, Enzo Traverso, *Εμείς οι πρόσφυγες. Τρία κείμενα*, μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης, Άκης Γαβριηλίδης, Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015, σσ. 9-34.

Ασκούνη Νέλλη, *Κοινωνικές Ανισότητες στο σχολείο*, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.

Augustinos Gerasimos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent State University Press, 1992.

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, *Περάσαμε πολλές πόρτες κορίτσι μου...*, Πλέθρον, Αθήνα 1998.

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, «Απαξίωση και αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών», στο Χατζητάκης - Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 159-165.

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 2003.

Βαρλάς Μιχάλης, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σσ. 148-174.

Barth Fredrik (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference*, Oslo University Press, Oslo 1969.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Ζαπάντ' Η Μεγάλη Χώρα της σιωπής», στο Κων. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Μεταίχιμο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 29-34.

Βεργέτη Μαρία, «Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 80-96.

Βεργέτη Μαρία, *Εθνοτοπική Ταυτότητα: Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1993.

Βεργέτη Μαρία, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1994.

Bertaux, Daniel (ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the social science*, Sage Publications, Beverly Hills 1981.

Bertaux - Wiame Isabelle, «The life History Approach to the Study of Internal Migration», στο Daniel Bertaux (επιμ.), *Biography and Society*, Sage Publications Inc., Beverly Hills California 1981, σσ. 249-265.

Bloch Marc, «Memoire Collective, Traditions et Coutumes», *Revue de Synthese Historique* 118-120 (1925).

Bloch Marc, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Παρίσι 1974 (1941-42).

Buckser A., «Modern Identities and the Creation of History: Stories of Rescue Among the Jews of Denmark», *Anthropological Quarterly* 72/1(1999), σσ. 1-17.

Bourdieu Pierre, «Ταυτότητα και αναπαράσταση: στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιδέας της περιφέρειας», Αναδημοσίευση στο περιοδικό *Πόλη και Περιφέρεια* 4-5 (Μάιος-Δεκέμβριος 1982), σσ. 7-34.

Βουτυρά Ευτυχία, «Η Λαογραφία της Άλκης και η προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8 (1989), σσ. 58-61.

Βουτυρά Ευτυχία, «Προσφυγική Ελλάδα: Παράδειγμα προς μίμηση» *Ιστορ* 7 (1994), σσ. 175-183.

Βουτυρά Ευτυχία, «Βίαιες Μετακινήσεις, Μεταναστεύσεις και Επαναπατρισμός: Διλήμματα Ταυτότητας των Ελλήνων της Κεντρικής Ασίας», στο *Η Διασπορά των Ελλήνων στη Ρωσία από την Πτώση της Πόλης μέχρι Σήμερα*, Εκάτη, Αθήνα 1997, σσ. 171-206.

Brubaker Rogers & Cooper Frederick, «Beyond Identity», *Theory and Society*, Vol. 29, No. 1 (2000), σσ. 1-47.

Bruneau Michel, *Les Grecs pontiques. Diaspora, identite, territories*, CNRS, Παρίσι 1998, σσ. 21-41.

Carr David, *Time, Narrative and History*, Indiana University Press, Blomington 1991.

Casey S. Edward, *Remembering. A Phonomological Study*, Indiana University Press, Bloomington 1987.

Χατζιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμος Β', μέρος 1^ο, Αθήνα 2002.

Χατζητάκη-Καψωμένου Χρυσούλα, «Οι πολιτιστικοί σύλλογοι και η παράδοση: Το πρόβλημα της αυθεντικότητας», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία*, Πρακτικά (19-21 Απριλίου 2002), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχ. Μωραΐτη), 2003, σσ. 369-382.

Clifford James, «On Ethnographic Allegory», στο J. Clifford & G. Marcus (επιμ.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, Berkeley 1986.

Clifford James & Marcus George (επιμ.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, Berkeley 1986.

Cohen A.P., *The symbolic Construction of Community*, Tavistok, London 1985.

Cohen Anthony, «Introduction:discriminating relations-identity, boundary and authenticity», στο A. Cohen (επιμ.), *Signifying Identities. Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*, Routledge, London & New York 2000, σσ. 1-13.

Collard Anna, «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 357-389.

Comaroff John & Comaroff Jean, *Ethnography and the Historical Imagination*, Westview Press, Boulder Colorado 1992.

Connerton Paul, *How Societes Remember*, C.U.P., Cambridge 1989.

Δαλκαβούκης Βασίλης-Δρίνης Γιάννης, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου», στο Σπυριδάκης Μάνος (επιμ.), *Μετασηματισμοί του χώρου*, Νήσος, Αθήνα 2009, σσ. 311-340.

Δέλτσου Ελευθερία, «Ποντιακές μνήμες. Σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Β. Γούναρης, Ιακ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Πατάκη, Αθήνα 2004, σσ. 253-285.

Δεμερτζής Νίκος, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες», στο Ν. Δεμερτζής, Ε. Πασχαλούδη, Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό Τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σσ. 19-42.

Δημητρίου-Κοτσώνη Σίβυλλα, Δημητρίου Σωτήρης, *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.

Dosse Francois, *Η ιστορία σε ψίχουλα*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.

Δραγώνα Θάλεια-Φραγκουδάκη Άννα, «Εισαγωγή», στο Δραγώνα Θ.- Φραγκουδάκη Α. (επιμ.), «*Τι είν' η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ.13-26.

Δραγώνα Θάλεια, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Θ. Δραγώνα, Α. Φραγκουδάκη (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ.72-105.

Δραγώνα Θάλεια, *Στερεότυπα και προκαταλήψεις. Κλειδιά και Αντικλειδιά*, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.

Εξερτζόγλου Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 191-201.

Εξερτζόγλου Χάρης, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χ. Λυριντζής, *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σσ. 217-236.

Erickson Paul-Murphy Liam, *Ιστορία της ανθρωπολογικής σκέψης*, μτφρ. Φανή Μπουμπούλη, Κριτική, Αθήνα 2002.

Evans-Pritchard Edward Evan, *Essays in Social Anthropology*, Faber & Faber, London 1969(1950).

Evans-Pritchard Edward Evan, *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, (μτφρ.) Παρίση Αριστέα, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2009(1987).

ΦΕΚ Β 3465/28.12.2012, Απόφαση 11247/28.12.2012.

Fentress J. & Wickham C., *Social Memory*, Blackwell, Oxford & Cambridge 1992.

Foucault Michel, *Language, Counter Memory, Practice*, Ίθακα-Νέα Υόρκη 1977, σσ. 139-164.

Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985.

Φωτιάδης Γιώργος, (επιμ.), *Μνήμες αζέχαστων πατρίδων*, Έκδοση Γιώργος Φωτιάδης- S.I.T., Αγρίνιο 1993.

Γιαννακόπουλος Γ., «Οι Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό Δοκίμιο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 283-291.

Gefou-Madianou D., «Mirroring Ourselves Through Western Texts: The limits of an Indigenous Anthropology», στο Hank Driessen (επιμ.), *The Politics of Ethnographic Reading and Writing: Confrontations of Western and Indigenous Views*, Verlag Breitenbach, Saarbrücken-Fort Lauderdale, 1993.

Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκοι: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις», στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 365-435.

Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του «Άλλου»: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος» Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Gutenberg, Αθήνα 2006(2003), σσ. 15-110.

Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Στα μάτια του άνδρα μου εμένα βλέπουν. Το δημόσιο και το ιδιωτικό ως τόποι κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας», στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος», Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Gutenberg, Αθήνα 2006(2003), σσ. 111-181.

Gupta Akhil & Ferguson James, «Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of Difference», *Cultural Anthropology* 7(1992), No 1. σσ. 6-23.

Gupta A. & Ferguson J., «Culture, Power, Place: Ethnography at the end of an Era», στο A. Gupta & J. Ferguson (eds.), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Duke University Press, Durham and London 1997, σσ. 1-29.

Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ελευθερία Ζέη, Νεφέλη, Αθήνα 2013.

Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλωτά, Παπαζήση, Αθήνα 2013.

Hastrup Kirsten & Elsass Peter, «Anthropological Advocacy: A Contradiction in Terms?», *Current Anthropology* 31/3(1990), σσ. 301-311.

Hastrup Kirsten (επιμ.), *Other Histories*, Routledge, London 1992.

Hastrup Kirsten, «Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 337-364.

Herzfeld Michael, «La pratique des Stereotypes», *L'Homme* 121(1992,) σσ. 67-77.

Herzfeld Michael, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, μτφρ. Ράνια Αστρινάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

Hirsch Emil, «Landscape: Between Place and Space», στο Hirsch E. & O' Hanlon M., *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place & Space*, Clarendon Press, Oxford 1995, σσ. 1-30.

Hirsch M., «The Generation of Postmemory», *Poetics Today* 29 (2008), σσ. 103-128.

Hirschon-Φιλίππια Renee, «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 327-356.

Hirschon Renee, *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York 2003.

Hirschon Renee, «We Got on well with the Turks: Christian-Muslim Relations in Late Ottoman Times», στο D. Shankland, *Archaeology, Anthropology and Heritage: The Life and Times of F.W. Hasluck*, Κωνσταντινούπολη 2003β.

Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006(1989).

Hobsbawm E., «Introduction: Inventing Traditions», στο Hobsbawm E. and Ranger T. (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, σσ. 1-14.

Hobsbawm Eric, *Έθνη και εθνικισμός από το 1870 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χρ. Νάντρις, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Jenkins Richard, «Categorization and power», *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, Sage Publications, Los Angeles-London-New Delhi-Singapore 2008, σσ. 54-76.

Κακάμπουρα Ρέα, *Αφηγήσεις ζωής: Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Διάδραση, Αθήνα 2011.

Κακογιάννης Θανάσης, «Η εγκατάσταση των προσφύγων», στο Φωτιάδης Γ. (επιμ.), *Μνήμες αξέχαστων πατρίδων*, Γιώργος Φωτιάδης-S.I.T., Αγρίνιο 1993, σσ. 29-41.

Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σσ.15-57 (15-16).

Κασιμάτη Κούλα, *Κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1988.

Κατσάπης Κώστας, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σσ. 41-73.

Κατσάπης Κώστας, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σσ. 104-126.

Κατσάπης Κ., «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος, Γ. (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σσ. 127-147.

Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 125-169.

Κάτσικας Χ., Καββαδίας Γ., *Η ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση. Η εξέλιξη των ευκαιριών πρόσβασης στην ελληνική εκπαίδευση 1960-1994*, Gutenberg, Αθήνα 1994.

Καυταντζόγλου Ρωξάνη, *Στην σκιά του ιερού βράχου: Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, ΕΚΚΕ-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

Kitromilides M. Paschalis and Alexandris Alexis, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985).

Κιτρομηλίδης Π., «Νοερές Κοινότητες και οι Απαρχές του Εθνικού Ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Βερέμης Θ. (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997, σσ. 53-129.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Η Έξοδος*, τόμ. Β': *Μαρτυρίες από επαρχίες Νότιας και Κεντρικής Μικρασίας*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2004, σ. λη'.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου», στο Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η Αττική Γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σσ. 38-43.

Κόκκινος Γιώργος, «Τυπολογίες και περιπέτειες της μνήμης», στο Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου, Β. Αγτζίδης (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης: Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2010, σσ. 33-53.

Κουμαριανού Μαρία, «Προφορική ιστορία και γενεαλογική μνήμη στους Μικρασιάτες πρόσφυγες της Μυτιλήνης», στο Χατζητάκη - Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Αλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001.

Κούρκουλος Ν., (επιμ.), *Εμείς οι πρόσφυγες, Τρία κείμενα*, μτφρ. Δεσποινιάδης Κ., Γαβριηλίδης Α., Κούρκουλος Ν., Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015.

Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», στο Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα*, Ολκός, Αθήνα 1975, σσ. 15-40.

Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας», *Σύγχρονα Θέματα* 35-37(1988), σσ. 233-238.

Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, Ισημηλιάδου Αδέλλα, Παναγιωταρέα Άννα, Πυργάκη Άννα, Βουτυρά Έφη, Δέλτσου Ρίτσα, «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8(1989), σσ. 39-57.

Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Πολιτισμός και παράδοση ή ποιος μιλάει για λογαριασμό μας», στο Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 53-58(56).

Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Τρεις γενιές προσφύγων της Μικράς Ασίας. Η σημασία της προσωπικής τους μαρτυρίας», στο Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 233-240.

Κυριακίδου-Νέστορος Α., «Προφορική Ιστορία και Λαογραφία», στο Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 227-270.

Κωνσταντοπούλου Χ., «Εισαγωγή Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου-Αλιμπραντή Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ., (επιμ.), *«εμείς» και οι «άλλοι». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα*, ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 2000, σσ. 11-30 .

Λαλιώτου Ιωάννα, «Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα στον 20^ο αιώνα», στο Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σσ. 175-184.

Λαφαζάνη Δώρα, «Μικτά χωριά του Κάτω Στρυμόνα: εθνότητα, κοινότητα και εντοπιότητα», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997), σσ. 96-107.

Le Goff Jacques, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Κουμπουρλής Γιάννης, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

Λαμπροπούλου Μαρία, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Levi-Strauss Claude, *L' Origine des Manieres de Table*, Plon, Paris 1968.

Levi-Strauss Cl., *Άγρια Σκέψη*, μτφρ. Εύα Καλπουρτζή, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα 1993.

Λιάκος Αντώνης, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31(1999), σσ. 259-290.

Λιάκος Αντώνης, *Πώς το Παρελθόν γίνεται Ιστορία*; Πόλις, Αθήνα 2007.

Λιάκος Α., «Το 1922 και εμείς, εξερευνώντας τις αποσιωπήσεις», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 11-23.

Μανικάρου Μεταξούλα, Σπυρέλη Χρυσούλα, *Δήμος Αγρινίου. Αγρίνιο. Δήμαρχοι και Δημαρχίες 1833-2007*, Το δόντι, Αγρίνιο 2007.

Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη: Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Πεδίο, Αθήνα 2010.

Μαντόγλου Άννα, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», στο Halbwegs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλυτά, Παπαζήση, Αθήνα 2013, σσ. 12-28

Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν μιλέτ. Ζήτω το Έθνος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

Mauss Marcel, *Το Δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής στις Αρχαϊκές Κοινωνίες*, μτφρ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Καστανιώτης, Αθήνα 1979.

Marcus G. & Fischer M., *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment In The Human Sciences*, The University of Chicago Press, Chicago 1986.

Μαυραγάνη Μαρία, « Αντικείμενα του παρελθόντος ή η υλική μνήμη: Η κατανάλωση μιας ετερότητας», στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σσ. 175-192.

Mavrogordatos George, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley 1983.

Μονιούδη-Γαβαλά Δώρα, *Αγρίνιο, Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του μεσοπολέμου (1830-1940)*, Έκδοση Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 2010.

Μουτάφη-Γαλάνη Βασιλική, «Αυτοαναφορικότητα ενός διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού εγχειρήματος» στο Γκέφου-Μαδιανού Δ., (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος» Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Gutenberg, Αθήνα 2006(2003), σσ. 421-461.

Μπάδα-Τσομώκου Κωνσταντίνα, «Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στην Ελλάδα: Αποκλεισμοί, ενσωματώσεις και διλήμματα ταυτότητας», *Ουτοπία* 21(1996), Μικρό Αφιέρωμα στο Έθνος και στον Εθνικισμό, σσ. 49-61.

Μπάδα Κωνσταντίνα, «Ο Θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός ως βιωμένη εμπειρία», στο Χατζητάκη-Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.),

Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 230-240.

Μπάδα Κωνσταντίνα, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 117-130.

Μπάδα Κωνσταντίνα, «Προς μια διεπιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας και του πολιτισμού», στο Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα (7-8 Δεκεμβρίου 2001)*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2004, σσ. 275-289.

Μπάδα Κ.-Ματσούκη Ε., «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο Κορρέ Κατερίνα, Κούζας Γεώργιος (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Δημερίδας Αθήνα (7-8 Μαΐου 2007), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σσ. 375-399.

Μπάδα Κωνσταντίνα, «Ιστορίες μετανάστευσης μέσα από παράνομα μονοπάτια. Χώρος και ταυτότητες», στο Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα 2009, σσ. 227-256 (227-228).

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Λόγοι για το φύλο και αναπαραστάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα», στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 519-581.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Τόποι ενσώματοι, τόποι ενσωματωμένοι, κοινοί τόποι », *Σύγχρονα Θέματα* 93(2006), σσ. 15-22.

Μπαρχαμπάς Αριστείδης, *Το Αγρίνιο κάποτε*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2003.

Μπαρχαμπάς Αρ., *Καπνεργάτες: Οι κυνηγοί του ονείρου*, Ιβυκός, Αγρίνιο 2007.

Μπενβενίστε Ρίκα, «Αφήγηση και Ιστορία: Μια Εισαγωγή στη Συζήτηση περί Αφηγηματικότητας στην Ιστορία», στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 1994, σσ. 1-24.

Μπενβενίστε Ρ., «Εβραϊκή ιστορία, εβραϊκή μνήμη, μνημονικοί τόποι», στο J. Hassoun, Γ. Θανασέκος, Ο. Βαρών-Βασάρ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Αθήνα 1998.

Μπενβενίστε Ρίκα, «Μνήμη και Ιστοριογραφία» στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σσ. 11-26.

Μπενβενίστε Ρίκα, «Ιστορία και Ανθρωπολογία», *Σύγχρονα Θέματα* 56(22-9-2002), σσ. 44-48.

Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.

- Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Προσανατολισμοί: Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Κριτική, Αθήνα 2014.
- Nora Pierre, «Memoire Collective», στο J. Le Goff, P. Chartier, J. Revel (eds.), *L'histoire nouvelle*, Paris, Retz 1978, 73-106.
- Nora Pierre, *Les Lieux de memoire*, Gallimard, Paris 1984-1992.
- Nora Pierre, «Τόποι μνήμης», *Ιστορ 14* (2005), σσ. 179-198.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, «Τόπος, τοπίο, τοπωνύμιο: Θεωρητικά σχόλια με αφορμή εθνογραφικά παραδείγματα», *Εθνολογία 15* (2011/2012), σσ. 91-107.
- Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος, «Προλογικό σημείωμα. Περί πολυπολιτισμικότητας», στο Gutmann Amy (επιμ.), *Τσαρλς Ταίηλορ. Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Παιονίδης Φιλίμων, Πόλις, Αθήνα 1997, σσ. 11-25.
- Παπαθανασίου Ανθή, «Αγρίνιο 1920-1940. Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία», στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Μεταίχιμο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 63-65.
- Παπαθανασίου Ανθούλα, «Στη Δίνη του Εθνικού Διχασμού», στο «Αγρίνιο. Η πόλη του καπνού», *Ελευθεροτυπία-Ιστορικά 152* (26 Σεπτεμβρίου 2002), σσ. 36-41.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εισαγωγή: Από τη σκοπιά του Φύλου: Ανθρωπολογικές Θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σσ. 11-98.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Ο κόσμος του καφεineίου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σσ. 209-250.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 13-74.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», στο Πούλος Π. (επιμ.), *Περί Κατασκευής*, Ε.Μ.Ε.Α.-Νήσος-Τοπικά β', Αθήνα 1996, σσ. 197-216.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Οι περιπέτειες της ετερότητας καλά κρατούν: Από την κρίση στην πολιτικοποίηση της φιλοξενίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, *Περιπέτειες της Ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015(2006), σσ. xi-lxii.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015(2006), σσ. 1-85.

Παπατρέχας Γερ., *Ιστορία του Αγρινίου*, Εκδόσεις Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991.

Παραδέλλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σσ. 27-58.

Πασσερίνη Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ου αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

Πασχαλίδης Γρηγόρης, «Η Πολιτισμική Ταυτότητα ως Δικαίωμα και ως Απειλή», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου-Αλιμπραντή Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ., (επιμ.), «*εμείς*» και οι «*άλλοι*». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα, ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 2000, σσ.73-83.

Πατρώνης Βασίλης, «Ο καπνός και το καπνεργατικό κίνημα», στο «Αγρίνιο: Η πόλη του καπνού», *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά 152* (26 Σεπτεμβρίου 2002), Τράπεζα Πειραιώς, σσ. 30-35.

Πατρώνης Βασίλης, «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου» στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 161-169.

Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities, and its Impact Upon Greece*, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris 1962, σσ. 98-100.

Πετροπούλου Ιωάννα, «Κτερίσματα προσφύγων», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, (11-12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σσ. 163-180.

Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, *Νέα Μηχανιώνα: Από τις «χαμένες πατρίδες» στην πατρίδα του «σήμερα»*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003.

Powers L. Jillian, «Reimagining the Imagined Community. Homeland Tourism and the Role of Place», *American Behavioral Scientist* 55(10)(2011).

Πρυνεντύ Ζακί, «Πολιτισμική Ταυτότητα: Μεταξύ Μύθου και Πραγματικότητας», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου - Αλιμπραντή Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ., (επιμ.), «*εμείς*» και οι «*άλλοι*». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα, ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 2000, σσ. 49-60.

Ρηγίνος Μιχάλης, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936, Βιομηχανία- Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1987.

Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Οι κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Ricoeur Paul, *Time and Narrative*, Chicago U.P., vol. 1, σσ. 91-226.

Rockefeller C. Steven, «Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης. Σχόλιο», στο Gutmann Amy (επιμ.), *Τσαρλς Ταίηλορ. Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Παιονίδης Φιλήμων, Πόλις, Αθήνα 1997, σσ. 157-173.

Samuel Raphael, *Theatres of Memory*, Verso, London 1994.

Samuel Raphael & Thompson Paul (eds.), *The Myths We Live By*, Routledge, London & New York 1990.

Σκουτέρη-Διδασκάλου Ελεονόρα, «Φωτογραφίζοντας την προσφυγική Ελλάδα : Μνήμη και Ιστορία», *Εντευκτήριο* 25 (1994), σσ. 85-92.

Σκουτέρη-Διδασκάλου Ελεονόρα, *Ανθρωπολογία της Διατροφής* (Πανεπιστημιακές Σημειώσεις), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.

Smith D. Anthony, *The Ethnic Origin of Nations*, Blackwell, Oxford 1986.

Sontag Susan, *Περί Φωτογραφίας*, μτφρ. Παπαϊωάννου Ηρακλής, Φωτογράφος, Αθήνα 1993.

Σπυριδάκης Μάνος, «Εισαγωγή», στο Σπυριδάκης Μ. (επιμ.) *Μετασηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα 2009, σσ. 11-22 (11).

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930, Αριθμός προσφύγων σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής-Απογραφή του 1928.

Σταυρίδης Σταύρος, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Σταυρίδης Σταύρος, *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο: Πώς οι Κοινωνικές Αξίες Διαμορφώνουν και Ερμηνεύουν το Χώρο*, Κάλβος, Αθήνα 1990.

Stokes Martin, *Ethnicity, Identity and Music: The Construction of the Place*, Berg, Oxford 1994.

Strathern Marilyn, «The limits of auto-anthropology», στο A. Jackson (επιμ.), *Anthropology at home*, Routledge, London 1987.

Ταίηλορ Τσαρλς, «Η πολιτική της αναγνώρισης» στο Gutmann Amy (επιμ.), *Τσαρλς Ταίηλορ. Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Παιονίδης Φιλήμων, Πόλις, Αθήνα 1997, σσ. 71-140.

Τατά-Αρσέλ Λίμπυ, *Με το διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Κέδρος, Αθήνα 2014.

Tajfel Henri, «Social identity and intergroup behaviour», *Social Science Information* 13 (1974), σσ. 65-93.

Tajfel Henri, (ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, Academic Press, London 1978.

Θανοπούλου Μαρία- Πετρονώτη Μαρίνα, «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64 (1987), σσ. 20-42.

Θανοπούλου Μαρία, «Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας. Η περίπτωση μιας αγροτικής κοινότητας», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιμπραντή, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), *Εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 1999, σσ. 215-224.

Θεολόγου Κώστας, «Η Αξία της Μνήμης για μια κοινωνία», *Intellectum* 3 (2007-2008), σσ. 53-69.

Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Νίκος Ποταμιάνος, Επιμέλεια Κωνσταντίνα Μπάδα, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Πλέθρον, Αθήνα 2002.

Tonkin Elizabeth, *Narrating our Pasts: The social construction of Oral History*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

Τζωρτζοπούλου Μαρία, «Η Νεολαία των Ποντίων: Ζητήματα Κοινωνικής Ενσωμάτωσης», στο Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου – Αλιμπραντή Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ., (επιμ.), *«εμείς» και οι «άλλοι». αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα*, ΕΚΚΕ-Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 2000, σσ. 317-337.

Τσιμουρής Γιώργος, «Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των Ρεϊσντερειανών Μικρασιατών προσφύγων», στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σσ. 211-238.

Van Velsen Jaap, «The Extended Case-Method and Situational Analysis», στο A.L. Epstein (επιμ.), *The Craft of Social Anthropology*, Tavistok Publications, London 1967.

Voutira Effie, «Pontic Greeks today: Migrants or Refugees;», *Journal of Refugee Studies*, Volume 4, Issue 4 (1/1991), σσ. 400-420.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Μαρτυρία του Δήμου Βασιλειάδη στην Ελένη Γαζή στο Κ.Μ.Σ.....	123
2. Γενικοί Έλεγχοι Δημοτικού Σχολείου Αγίου Κωνσταντίνου	129
3. Σουλτανικό Μονόγραμμα-Ληξιαρχική Ταυτότητα 1909	134
4. Πιστοποιητικό πρόσφυγα του 1934	135
5. Αεροφωτογραφία Μεσοπολεμική του Αγρινίου	136
6. Φωτογραφίες και σχέδια του συνοικισμού	137
7. Φωτογραφίες εκδηλώσεων και χώρων	142
8. Πρόσκληση Προφήτη Ηλία – Μνημείο Μικρασιατών και Ποντίων	145
9. Φωτογραφίες υποστατικού και βάζου με χώμα-κλαδιά	146
10. Πρόσκληση Μικρασιατών – Χορευτικές εκδηλώσεις	147

Μαρτυρία του Δήμου Βασιλειάδη στην Ελένη Γαζή Κ.Μ.Σ. 22 Αυγούστου 1960
Γεννημένος στην Πάφρα το 1899. Κατόπιν κάτοικος Αγίου Κωνσταντίνου Αργινίου.

Θα σου τα πω όλα με τη σειρά όπως έγιναν. Από τότε που άρχισε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος του 1914 χάλασε η ησυχία μας και η καλή ζωή που είχαμε. Οι άντρες που είχανε στρατιωτική ηλικία τους πήρανε στον τουρκικό στρατό. Τούρκοι υπήκοοι, βλέπεις, ήμασταν. Πολλοί έγιναν και αξιωματικοί. Από το σπίτι μου φύγανε και τα αδέρφια μου. Μείναμε εγώ κι ο πατέρας μου. Εκείνος ήτανε ηλικιωμένος. Εγώ πολύ νέος ακόμη. Άρχισε σε όλα τα σπίτια η αγωνία. Τι έγινε ο δικός τους; Πληγώθηκε ή πέθανε; Στα 1915 μάθαμε κι εμείς. Πήραμε το μαύρο μαντάτο. Ο μεγαλύτερος αδερφός μου αξιωματικός στον τουρκικό στρατό πέθανε στο Παϊπούρ από τύφο. Θέριζε τότε στο στρατό η ψείρα και ο εξανθηματικός τύφος. Ο αποκλεισμός έφερε την πείνα και σε εμάς που δεν την είχαμε φανταστεί ποτέ μας. Δύσκολα ήταν όλα και κάθε μέρα αγωνία για τον δικό μας που έλειπε.

Στα 1916 έγινε ο μεγάλος διωγμός και η σφαγή των Αρμενίων. Τους μάζεψαν όλους άντρες και γυναίκες και παιδιά και τους πήρανε δήθεν πως θα τους πάνε εξορία γιατί υπήρχε τάχα η κατηγορία ότι υποκινούσανε επανάσταση. Στο δρόμο έγινε η σφαγή. Ένα 10% μόλις μπόρεσε να διαφύγει και πήγαν προς τα παράλια και κρύφτηκαν για να σωθούνε. Μα το 90% σφάχτηκαν. Εξόντωση, δηλαδή, των Αρμενίων. Αυτή ήταν η πρώτη μεγάλη τρομάρα που πήραμε «Μήπως έρθει κι η δική μας σειρά;», λέγαμε. Αλλά είχαμε πάντα εμπιστοσύνη στους Τούρκους. «Δεν μπορούν να βάλουν χέρι σε μας» λέγαμε. Είναι η ελπίδα, βλέπεις, που δεν τον αφήνει ποτέ τον άνθρωπο. Δεν ξέραμε τι άγρια σκυλιά ήταν πάνω από τους αγαθούς Τούρκους τους δικούς μας. Μετά τη σφαγή των Αρμενίων σε λίγους μήνες άρχισαν οι εξορίες των δικών μας και το κάψιμο των χωριών. Εξόρισαν τους κατοίκους όλους- οι νέοι έλειπαν στο στρατό-και ύστερα έβαζαν φωτιά στο χωριό. Γέμιζε ο τόπος από καμένα και ερειπωμένα χωριά. Τους εξόρισαν από την Κασταμονή μέχρι την Αραβία. Πολλοί πήγαν στο Χαλέπ. Τους πήγαιναν πορεία. Πεινούσαν, αρρώσταιναν, πέθαιναν στους δρόμους. Όλα αυτά ήτανε δάκτυλος των Γερμανών. Δεν ήτανε του Τούρκου το κεφάλι. Γιατί δεν τα είχαν κάνει τόσα χρόνια.

Τότε άρχισαν και το αντάρτικο. Έφευγαν οι άντρες και πολλές γυναίκες και παιδιά και ζούσανε σε σπηλιές και σε καλύβες στα άγρια βουνά για να γλιτώσουνε την εξορία και το κάψιμο των χωριών. Στην Πάφρα μέσα δεν έγινε τίποτα. Εμείς

ζούσαμε ήσυχα. Αν μπορείς ήσυχα, όταν γύρω σου γίνεται τέτοιο κακό. Φύγανε μερικοί και από μέσα από την Πάφρα στα βουνά με το φόβο μην έρθει κι εκεί το κακό. Σε μας το μεγάλο κακό έγινε το 1921. Μόλις μπήκε ο χρόνος ο Ιανουάριος του 1921 για μας ξημέρωσε ο χρόνος των παθών μας. Θριάμβευε τότε ο Μουσταφά Κεμάλ και τον στρατό τον είχανε στα χέρια τους οι άνθρωποι από το κόμμα που με το δικό τους μυαλό και με το μίσος στην καρδιά τους. Μαύροι άνθρωποι. Σκυλιά αληθινά. Βγήκε, λοιπόν, διαταγή να μαζευτούν οι προύχοντες της Πάφρας, επιστήμονες, έμποροι, δεσποτάδες, κληρικοί, δάσκαλοι και τους είπανε πως πρέπει να συγκεντρωθούν όλοι στην Σαμψούντα γιατί θέλει να τους μιλήσει ο Μουσταφά Κεμάλ για ζητήματα που τους ενδιαφέρουνε. Μεταξύ αυτών ήτανε και ο επίσκοπός μας Ευθύμιος Ζήλων και ο πρωτοσύγκελος Αϊβαζόγλου. Όλοι άνθρωποι με αξία που ξέρανε οι τουρκικές αρχές και για αυτό θέλανε να τους εξοντώσουνε. Να μείνει ακέφαλος ο λαός και να κάνουνε ό,τι θέλουνε. Μόλις φθάσανε στη Σαμψούντα τους κλείσανε στα μουντρούμια της φυλακής χωρίς καμιά δικαιολογία, με τον πιο άγριο τρόπο. Σε λίγους μήνες, το Μάρτιο, νέα διαταγή έλεγε να παραδώσουνε όλα τα όπλα στις Τουρκικές αρχές. Στρατοδικείο και θάνατος περίμενε όποιον θα παρενέβαινε τις διαταγές. Δώσανε πραγματικά τα όπλα αλλά και κάθε μέρα μεγάλωνε το αντάρτικο. Φεύγανε όσοι μπορούσανε. Τις νύχτες γυναίκες που ξέρανε τα λημέρια των ανταρτών ξεκινούσανε μέσα στα βουνά και τους πηγαίνανε αλάτι. Αυτό ήταν η μεγάλη έλλειψη αυτών που ζούσανε στο βουνό. Πριν χαράξει γύριζαν οι γυναίκες πίσω στα σκοτεινά και στα κρυφά.

Τον Ιούνιο του 1921 μέρα Σάββατο παραμονή που θα ξημέρωνε η γιορτή της Πεντηκοστής βγήκε άλλη διαταγή των Τούρκων:«Να πάνε εργάτες να ανοίξουνε χαντάκια έξω από το Τσαϊρλίκ-τοποθεσία λίγα λεπτά έξω από τη Πάφρα-για να φεύγουνε όπως είπανε τα νερά. Στην πραγματικότητα όμως για να ρίξουνε τα πτώματα από τη σφαγή που ετοιμάζανε. Οι άνθρωποι δούλεψαν και τους είπανε αύριο θα 'ρθείτε πάλι να συνεχίσετε. Τη νύχτα όμως περικυκλώθηκε η πόλη από το στρατό και στις τρεις η ώρα όρμησαν μέσα και μπαίνανε στα σπίτια και λεηλατούσανε και αρπάζανε. Δεν πρόλαβαν όλα τα σπίτια. Γειτονιά-γειτονιά πήγαιναν. Παίρνουν μαζί τους και τους άντρες που βρίσκανε στα σπίτια. Όσους άντρες μάζεψαν την πρώτη νύχτα-400 ήτανε-τους πήγανε στην εκκλησία στην Αγία Μαρίνα. Την άλλη μέρα τους βγάλανε από εκεί και είπανε ότι θα τους πάνε εξορία.

Μόλις περάσανε το μεγάλο γεφύρι του Κιζίλ Ιρμάκ ένα χιλιόμετρο πάνω κάτω έξω από την Πάφρα και τους οδήγησαν στο τουρκικό χωριό Γκοϊβτζέσου κι εκεί τους κατακρεούργησαν. Αυτοί οι 400 ήτανε η πρώτη δόση. Σε λίγες μέρες μάζεψαν άλλους 300 άντρες και είχανε κι αυτοί την ίδια μοίρα με τους πρώτους. Μόνο τα πτώματά τους μείνανε. Σε λίγες μέρες μάζεψαν 800 άντρες. Αυτούς τους κράτησαν 15 μέρες στο Φρουραρχείο και μετά τους είπαν δήθεν ότι θα τους στείλουν στον τουρκικό στρατό και τους πήγανε στο χωριό Σελαμαλίκ. Ελληνικό χωριό που το είχανε κάψει από το 1916 και εκεί έπεσε μαχαίρι και σε αυτούς. Οχτακόσιοι άντρες κατακρεουργηθήκαν. Ένας μόνο γλίτωσε ο Λάζαρος Χατζηευφραΐμογλου. Δεν χτυπήθηκε καλά, έμεινε κάτω από τα πτώματα. Έζησε έτσι ώσπου φύγανε οι Τούρκοι και τότε κατάφερε και πήγε στο χωριό Ασάρ όπου υπήρχαν αντάρτες. Έτσι σώθηκε και μετά διηγόταν τη φρίκη που πέρασε. Έζησε όμως και ήρθε στην Ελλάδα και πέθανε εδώ πριν λίγα χρόνια σε ένα χωριό της Καβάλας.

Στο μεταξύ οι γυναίκες και τα μικρά παιδιά μένανε στα σπίτια τους. Κάθε βράδυ σχεδόν κατέβαιναν οι αντάρτες και έπαιρναν μαζί τους κόσμο. Λίγο λίγο φεύγανε όλοι. Μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά ήτανε και γέροι και μερικοί νέοι άντρες όπως εγώ, είχανε καταφέρει με διάφορους τρόπους να γλιτώσουνε. Κρυβόταν σε υπόγεια, ντυνόταν με γυναικεία ρούχα, ό,τι σοφίζεται ο ανθρώπινος νους για να σώσει τη ζωή του. Εμένα με είχανε ντύσει με γυναικεία ρούχα και δεν έβγαινα από το σπίτι. Τον Αύγουστο μια νύχτα-ποτέ δε θα τη ξεχάσω-ξεκινήσαμε κι εμείς μαζί με άλλους 10 άντρες και γυναίκες. Οδηγοί ήταν 3 γυναίκες που ήξεραν το δρόμο γιατί αυτές πήγαιναν από καιρό αλάτι στους αντάρτες. Εκεί είχανε κάνει πρόχειρες καλύβες ο κόσμος και ζούσανε. Υπήρχανε φρουροί που φυλάγανε. Τρεις-τέσσερις φορές ήρθε ο στρατός καταδίωξης των Τούρκων για να μας κυνηγήσει. Φεύγαμε, κρυβόμαστε και πάλι γυρίζαμε. Πηγαίναμε σε κρυφά μέρη μέσα σε σπηλιές. Έξι ολόκληρους μήνες ζούσαμε χωρίς ψωμί και χωρίς αλάτι. Τρώγαμε χόρτα και λίγο κρέας ανάλατο. Κατεβαίνανε οι αντάρτες και κάνανε επιδρομές σε τουρκικά χωριά. Πολλές φορές βάζανε κι αυτοί φωτιές. Παίρνανε λίγο κρέας και φέρνανε. Ένα από τα ορμητήρια των ανταρτών ήταν το χωριό Ασαρ. Αυτό το είχανε κάψει οι Τούρκοι στα 1918 και οι κάτοικοι άλλοι είχαν κατακρεουργηθεί άλλοι ήτανε εξορία και άλλοι είχανε καταφέρει και πήγαν στα βουνά με τους αντάρτες. Το Ασάρ ήτανε καμμένο και ερειπωμένο. Είχε όμως ένα μεγάλο φρούριο παλιό. Στις όχθες του Κιζίλ Ιρμάκ ήτανε

το Ασάρ. Από τη μια όχθη το Ασάρ και από την άλλη το Καπούκαγια-άλλο παλιό χωριό ελληνικό που οι κάτοικοί του είχανε την ίδια μοίρα με του Ασάρ. Ανάμεσα από τα δύο χωριά περνούσε ο Άλυσ ποταμός. Και στα δύο αυτά χωριά κατέβαιναν και έμεναν το αντάρτικο και τα γυναικόπαιδα μαζί. Οι Τούρκοι πάλι όταν ερχόταν για καταδίωξη είχαν σαν ορμητήριό τους το χωριό Κολάι, ως μισή ώρα πάνω-κάτω μακριά από το Ασάρ. Για να 'ρθουνε στο Ασάρ έπρεπε να περάσουνε τον Άλυ. Η τελευταία καταδίωξη των Τούρκων σε μας έγινε το Μάρτιο του 1922. Εμείς βρισκόμασταν λίγο πιο έξω από το Ασάρ. Στο κάστρο του Ασάρ ήτανε φρουρός ο Παφραλής Αλέξανδρος Τιχμάνογλου μαζί με 4-5 ακόμη άντρες. Για οχυρωματικά είχανε βάλει σακιά από σιτάρι. Από τις διάφορες επιδρομές που έκαναν οι αντάρτες από τα τουρκικά χωριά σιτάρι είναι η αλήθεια είναι πως αυτό δεν μας έλειψε ποτέ.

Οι Τούρκοι ξεκινήσανε από το τουρκικό χωριό Κολάι όπως είπαμε. Έστησαν αντικριστά από το κάστρο του Ασάρ το κανόνι τους και πυροβολούσανε. Οι δικοί μας πετούσανε πανιά βρεγμένα με πετρέλαιο που τα άναβαν και ο καπνός που κάνανε έφερνε ασφυξία στους Τούρκους. Ο Τιχμάνογλου μάλιστα κατόρθωσε και σκότωσε τον Τούρκο πυροβολητή. Τότε οπισθοχώρησαν οι Τούρκοι και ξεκίνησαν για το Κολάι οι μεγάλοι τους οι αρχηγοί τους. Φώναξαν τότε στον Τιχμάνογλου και στους άλλους που ήτανε στο κάστρο: «Ελάτε αδέρφια, ο Κεμάλ έβγαλε αμνηστία. Ελάτε σαν παλιοί φίλοι να ζήσουμε στην Πάφρα.» Στο μεταξύ στο κάστρο του Ασάρ είχαμε μαζευτεί κι όλοι εμείς που παρακολουθούσαμε από λίγο μακριά κρυμμένοι. Όταν είδαμε που φύγανε οι Τούρκοι πλησιάσαμε κοντά στους άλλους κι εμείς. Ακούσαμε, λοιπόν, σε λίγο την πρόσκληση των Τούρκων για αμνηστία και για να πάμε στη Πάφρα και να ζήσουμε πάλι ήσυχα. Δεν ξέραμε αν έπρεπε να τους πιστέψουμε. Προχώρησανε τότε δικοί μας, 4 οπλισμένοι και 12 άοπλοι. Περάσανε με τα μπόξυλα και οι Τούρκοι. Ένας από αυτούς ήταν ο Κιορ-Απτού. Ένας γνωστός μας Τούρκος από την Πάφρα. Προχώρησανε μαζί Έλληνες αντάρτες και Τούρκοι πήγανε κανένα τέταρτο πιο μακριά, τα συζητήσανε, τους υποσχέθηκαν οι Τούρκοι πως δεν είχανε τίποτα να φοβηθούνε και όσοι γυρίσανε πίσω στην Πάφρα θα βρουνε πάλι σπίτι να μείνουνε και δουλειά να δουλέψουνε. Έδωσαν στους δικούς μας λεπτά και καπνό και γυρίσανε ο καθένας στο μέρος του.

Εμείς κάναμε τότε συμβούλιο όλη νύχτα και αποφασίσαμε τότε να γυρίσουμε στη Πάφρα. Την άλλη μέρα, λοιπόν, Μάρτιο μήνα στις 20 του 1922 ξεκινήσαμε 30

νοματαίοι για να γυρίσουμε πίσω στην πόλη ύστερα από 9 μήνες ζωής στα βουνά αγωνία, κρύσιμο και φόβο. Από τους 30 οι 3 ήμασταν Παφραλήδες. Οι άλλοι ήταν από διάφορα χωριά. Περάσαμε τον Άλυ με μπόξυλα. Σε κείνο το μέρος δεν είχε γιοφύρι και προχωρήσαμε στο τουρκικό χωριό Κολάι. Εκεί βρήκαμε τον Τούρκο υποδιοικητή της Πάφρας τον Κιαμήλ Μπέη. Ήμασταν γυμνοί και ξυπόλητοι σε άθλια κατάσταση. Με δυσκολία μας γνώρισε. Μόλις όμως μας κατάλαβε δάκρυσαν τα μάτια του: «Χος γκελντενίς Παράσχου», (καλώς ορίσατε γιοι του Παράς δηλ. του Παρασκευά) είπε και μας φίλησε εμένα και τον αδερφό μου. Είχε μεγάλη φιλία με τον πατέρα μας και μας ήξερε και μας αγαπούσε από μικρά παιδιά. Έδωσε αμέσως 3 οκάδες αλεύρι και παράγγειλε στις γυναίκες να κάνουνε γιουφκάδες και να μας περιποιηθούνε. Ήρθε κι ο Κιορ-Απτού ο γνωστός κι αυτός από την Πάφρα και μας πήρε στο σπίτι του στο Κολάι. Και οι άλλοι μοιράστηκαν στα άλλα σπίτια. Μας περιποιηθήκανε σαν να είμαστε δικοί του άνθρωποι και μας πονούσε. Ήξερε πως ήμασταν πεινασμένοι και το στομάχι μας άδειο και διέταξε να μας δώσουν μια καλή σούπα μόνο γιατί φοβότανε μήπως ριχτούμε στο φαΐ και αρρωστήσουμε. Το βράδυ όμως μας είπε πως καλύτερα ήτανε αντί στο δικό του σπίτι να κοιμηθούμε στο φούρνο όπου είχε και φρουρά και δεν είχαμε φόβο. Μας εμπιστευτήκε τότε πως υπήρχαν πολλοί αδιάλλαχτοι Τούρκοι, ιδίως στρατιωτικοί, που τον αγριοκοίταζαν για τις πολλές περιποιήσεις που μας έκαναν. Καλύτερα θα ήταν για τη δική μας ασφάλεια να μείνουμε στο φούρνο. Έτσι κι έγινε. Άκουσε να δεις όμως πόση αγωνία μας περίμενε για αυτά τα σκυλιά. Μπρος από το φούρνο ήτανε ένα καφενείο και δίπλα το τζαμί του χωριού. Εμείς είχαμε ξαπλώσει αλλά ο ύπνος δεν μας έπαιρνε. Κάποια στιγμή ακούμε μια παρέα Τούρκους στο καφενείο να λένε: «τώρα που πιάσαμε τους άοπλους γρήγορα θα πιάσουμε τους οπλισμένους.» Ξυπνήσαμε τότε και τους άλλους που κοιμότανε και αφού ακούσαμε και φύγανε οι Τούρκοι πήγαμε νύχτα στου Κιορ-Απτού το σπίτι. Του είπαμε τι είχαμε ακούσει και το φόβο που πήραμε. Εκείνος μας καθησύχασε μας κράτησε στο σπίτι και την άλλη μέρα στις 3 το μεσημέρι με τη συνοδεία δυο Τούρκων χωροφυλάκων ξεκινήσαμε για την Πάφρα. Το βράδυ φθάσαμε. Μόλις περάσαμε το γεφύρι του Κιζίλι Ιρμάκ είδαμε τους Τούρκους Παφραλήδες να μας περιμένουνε στο δρόμο για να μας υποδεχτούνε. Μόλις είδανε «ήρθανε οι αδελφοί μας οι Έλληνες», είπανε, και ήρθανε κοντά να μας καλωσορίσουν και μας φιλούσανε. Δεν μπορείς να πεις λοιπόν πως η ψυχή των Τούρκων δεν είναι καλή. Αλλού ήταν το κακό, το είπαμε.

Εμείς ήμασταν οι πρώτοι που φθάσαμε. Ύστερα από εμάς κάθε μέρα κι ερχόταν από τα βουνά ο κόσμος. Δυο χρόνια μείναμε στη Πάφρα από το Μάρτιο του 1922 ως τον Αύγουστο του 1924. Ζήσαμε ήσυχα και ειρηνικά. Κανένας δε μας πείραξε. Από τίποτε δεν υποφέραμε. Μόνο που δεν έφευγε από το νου μας όλο το κακό που περάσαμε και όλοι σχεδόν είχανε και κάποιον να κλάψουνε. Την Πάφρα δεν την βρήκαμε όπως την είχαμε αφήσει. Είχε πέσει φτώχεια είχε χαθεί η παλιά ζωή. Το Σεπτέμβριο του 1921-εμείς είχαμε φύγει στο βουνό τον Αύγουστο του 1921-εξόρισαν όλα τα γυναικόπαιδα και δεν πρόλαβαν να βγούνε στο βουνό. Μέσα στην Πάφρα είχαν αφήσει μόνο κάτι λίγους ξένους υπηκόους που είχε, Βουλγαρο-υπηκόους και Ρωσο-υπηκόους. Κι αυτοί όμως ύστερα από λίγο καιρό έφυγαν. Στην Πάφρα τα δυο χρόνια που μείναμε έπεσε πείνα, αρρώστια και φτώχεια. Τον Οκτώβριο του 1922 μάθαμε πως γίνεται ανταλλαγή. Πως εμείς θα πάμε στην Ελλάδα και Τούρκοι θα ῥθουνε στα δικά μας μέρη.

Ερχόταν πλοία ελληνικά και ιταλικά του Loyd Iriestino και έπαιρναν τον κόσμο. Μόνο με το πασαπόρτι μας μπορούσαμε να φύγουμε. Δίναμε 20 παγκανότες, δηλ. 4 χρυσές τουρκικές λίρες σαν φορολογία και παίρναμε τη σφραγίδα στο πασαπόρτι. Σαν έφευγες με ελληνικό πλοίο δεν πλήρωνες ναύλο. Στα ιταλικά πλήρωνες 10 ή 11 παγκανότες. Τα πλοία ερχόταν γεμάτα από την Τραπεζούντα. Από τους εξόριστους μόνο δυο οικογένειες γύρισαν στην Πάφρα και φύγανε από εκεί για Ελλάδα. Οι άλλοι πήγαιναν στη Γιάφα κι από εκεί έπαιρναν το πλοίο για την Ελλάδα. Εγώ έφυγα Αύγουστο μήνα του 1924 με ιταλικό πλοίο το Loyd. Πέρασαμε από την Πόλη, μείναμε δυο μερόνυχτα κι ύστερα τραβήξαμε για τη Θεσσαλονίκη. Εκεί πάτησα πρώτη μου φορά το πόδι μου σε ελληνικό χώμα. Ήτανε κι άλλοι πατριώτες μαζί. Ο καθένας γύρευε να πάει κάπου που έχει ένα γνωστό ή συγγενή. Εγώ είχα τον αδελφό μου στον Πειραιά-είχε φύγει 3 μήνες νωρίτερα από μένα-αλλά επειδή πήγαιναν άλλοι στη Δράμα που ακούσαμε ότι έχει πολλά καπνά αποφάσισα να πάω εκεί. Δεν μπόρεσα να συνηθίσω όμως, μόνος και ξένος, και πήγα στον Πειραιά να βρω τον αδερφό μου. Ως το Δεκέμβριο του 1924 είχαν φύγει όλοι οι Έλληνες από την Πάφρα.

Γενικοί Έλεγχοι 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Αγίου Κωνσταντίνου. Περίοδος 1945-1949

Έτος 1945-1946 431 μαθητές 12 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	61	73	60	72	38	51
Β΄	54	49	53	48	47	41
Γ΄	35	28	35	24	29	19
Δ΄	24	44	21	41	17	30
Ε΄	16	16	16	15	16	15
Στ΄	13	18	12	18	12	18
Σύνολα	203	228	197	218	159	174

Έτος 1946-1947 436 μαθητές 59 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	54	47	40	36	28	27
Β΄	41	61	40	55	33	45
Γ΄	54	48	44	37	39	27
Δ΄	30	31	26	27	18	18
Ε΄	16	24	14	18	14	18
Στ΄	16	14	14	11	14	11
Σύνολα	211	225	178	184	146	144

Έτος 1947-1948 412 μαθητές 31 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	45	40	37	27	32	27
Β΄	38	41	37	39	32	34
Γ΄	44	61	38	60	31	50

Δ΄	48	33	44	29	39	28
Ε΄	19	17	17	14	11	7
Στ΄	13	13	13	9	13	9
Σύνολα	207	205	186	178	158	155

Έτος 1948-1949 371 μαθητές 37 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	27	24	22	15	20	13
Β΄	39	34	36	29	33	22
Γ΄	39	43	37	38	35	35
Δ΄	39	45	33	37	28	33
Ε΄	37	26	32	23	29	23
Στ΄	10	8	9	7	9	7
Σύνολα	191	180	169	149	154	133

Γενικοί Έλεγχοι 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Αγίου Κωνσταντίνου. Περίοδος 1953-1957

Έτος 1953-1954 324 μαθητές 12 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	54	31	51	30	42	23
Β΄	39	42	38	40	29	39
Γ΄	30	19	30	19	26	19
Δ΄	25	24	23	23	19	22
Ε΄	18	16	17	15	17	15
Στ΄	19	7	19	7	19	7
Σύνολα	185	139	178	134	152	125

Έτος 1954-1955 365 μαθητές 15 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
--	--	--	--------------	--	-------------	--

Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	54	34	50	33	36	27
Β΄	55	28	50	27	39	24
Γ΄	31	39	31	39	23	35
Δ΄	31	21	31	21	26	21
Ε΄	20	22	19	19	13	18
Στ΄	18	12	18	12	18	12
Σύνολα	209	156	199	151	155	137

Έτος 1955-1956 391 μαθητές 16 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	57	37	52	35	47	32
Β΄	46	31	46	30	33	25
Γ΄	49	28	47	26	40	25
Δ΄	27	35	27	34	25	27
Ε΄	29	21	28	19	27	19
Στ΄	12	19	10	17	10	17
Σύνολα	220	171	210	161	182	145

Έτος 1956-1957 392 μαθητές			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	37	34	35	32	31	27
Β΄	60	35	56	31	47	24
Γ΄	40	26	39	26	33	26
Δ΄	40	30	38	29	31	26
Ε΄	25	26	25	26	23	23

Στ΄	24	15	24	13	24	13
Σύνολα	226	166	217	157	189	139

Γενικοί Έλεγχοι 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Αγίου Κωνσταντίνου. Περίοδος 1972-1977

Έτος 1972-1973 366 μαθητές 17 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	43	30	39	29	31	25
Β΄	32	29	27	29	23	26
Γ΄	31	35	30	35	29	34
Δ΄	33	23	30	23	23	21
Ε΄	16	29	16	29	16	29
Στ΄	28	37	26	36	26	36
Σύνολα	183	183	168	181	148	171

Έτος 1973-1974 353 μαθητές			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	38	36	37	35	29	31
Β΄	36	30	36	29	31	24
Γ΄	22	27	22	27	19	24
Δ΄	36	37	36	35	34	35
Ε΄	26	22	25	22	24	22
Στ΄	15	28	15	27	15	27
Σύνολα	173	180	171	175	152	163

Έτος 1974-1975 393 μαθητές 17 διέκοψαν τη φοίτηση			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	43	40	42	39	39	32

Β΄	39	37	36	37	34	37
Γ΄	36	31	36	30	34	30
Δ΄	23	25	20	25	20	25
Ε΄	38	37	36	36	33	36
Στ΄	24	20	24	20	24	20
Σύνολα	203	190	194	187	184	180

Έτος 1975-1976 398 μαθητές			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	40	32	40	29	38	24
Β΄	43	31	42	29	42	29
Γ΄	38	40	35	40	34	40
Δ΄	34	30	33	29	32	27
Ε΄	23	24	20	24	20	24
Στ΄	30	33	29	31	29	31
Σύνολα	208	190	199	182	195	175
Έτος 1976-1977 386 μαθητές			Εξετασθέντες		Προαχθέντες	
Τάξη	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Α΄	35	24	34	24	31	20
Β΄	36	29	36	29	35	29
Γ΄	44	32	42	32	42	32
Δ΄	36	42	36	42	30	40
Ε΄	35	28	34	27	34	27
Στ΄	22	23	20	23	20	23
Σύνολα	208	178	202	177	192	171

Σουλτανικόν Μονόγραμμα

ΛΗΞΙΑΡΧΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΗ ΥΨΗΛΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΟΝΟΜΑ : Στέλιος Καγιάογλου
ΟΝΟΜΑ ΠΑΤΡΟΣ : Νικόλαος ἐκ τοῦ χωρίου Γιαρλᾶ
ΟΝΟΜΑ ΜΗΤΡΟΣ : Ἄννα
ἜΤΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ : 21 Μαρτίου 325 (1909)
ΕΘΝΙΚΟΤΗΣ : Ἑλληνορθόδοξος

Τόπος ληξιαρχικῆς καταχωρίσεως

ΝΟΜΟΣ : Ἰκονίου
ΕΠΑΡΧΙΑ : Ἐγίρντιο
ΧΩΡΙΟΝ : Χριστιανικόν χωρίον Γιαρλᾶ
ΑΡ. ΟΙΚΙΑΣ : 2

Ὁ κατ' ὄνομα, κατάστασιν καί ἰδιότητα προαναφερόμενος ΣΤΕΛΑΙΟΣ τοῦ ΝΙΚΟΛΑΟΥ κέκτηται τήν ἰθαγένειαν τῆς Ὑψηλῆς Ἑπικρατείας καί ὡς τοιοῦτος εἶναι καταχωρημένος εἰς τὰ ληξιαρχικᾶ μητῶα ἐφ' ἃ καί τοῦ ἐπεδῶθη ἡ παρούσα ταυτότης τήν Μαΐου 10 τοῦ 325.

10 Μαΐου 325 (1909) Ο ΛΗΞΙΑΡΧΟΣ

Ἔπονται αἱ σφραγίδες τοῦ ληξιάρχου, τοῦ ληξιαρχείου καί ἡ ἔντυπος τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν

Ὁ, τι ἀκριβῆς μετάφρασις ἐκ τοῦ συνημμένου Ὀθωμανικοῦ πρωτοτύπου. Ἐν Ἀθήναις τῇ 4 Μαΐου 1971

Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ

Δοκίμογλου Δάσκαλος

Αριθ. 42

ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΑΓΡΙΝΙΟΥ

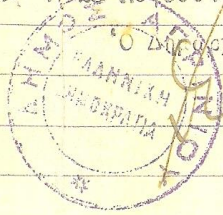
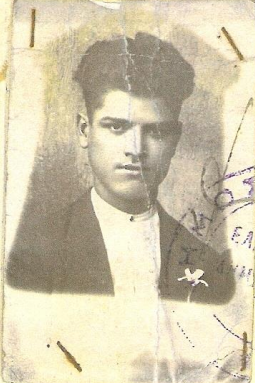
Πιστοποιεί ότι

Ο Μπερής Γρηγόριος του Βασιλείου, πρόσφυξ, κάτοικος Αγρινίου, ουτιγος δεικνόν έπικολουτάται κατάθε του παρόντος, φέρεται έγγραφωμένος εις τό δεκαετής Μητρών άρρέων του καθ' ήμάς Δήμου υπό έτος γεννήσεως χύλιο έννεακόσια δέκα έπί (1917) δυνάμει της υπ' αριθ. 10437 του έτους 1929 άποφάσεως της Δημαρχίας Αίτωλοακαρνανίας.....

το παρόν και την αίτησής του καταχωρήσεως εις τό πρατόκολλον της Δημαρχίας υπ' αριθ. 3910.

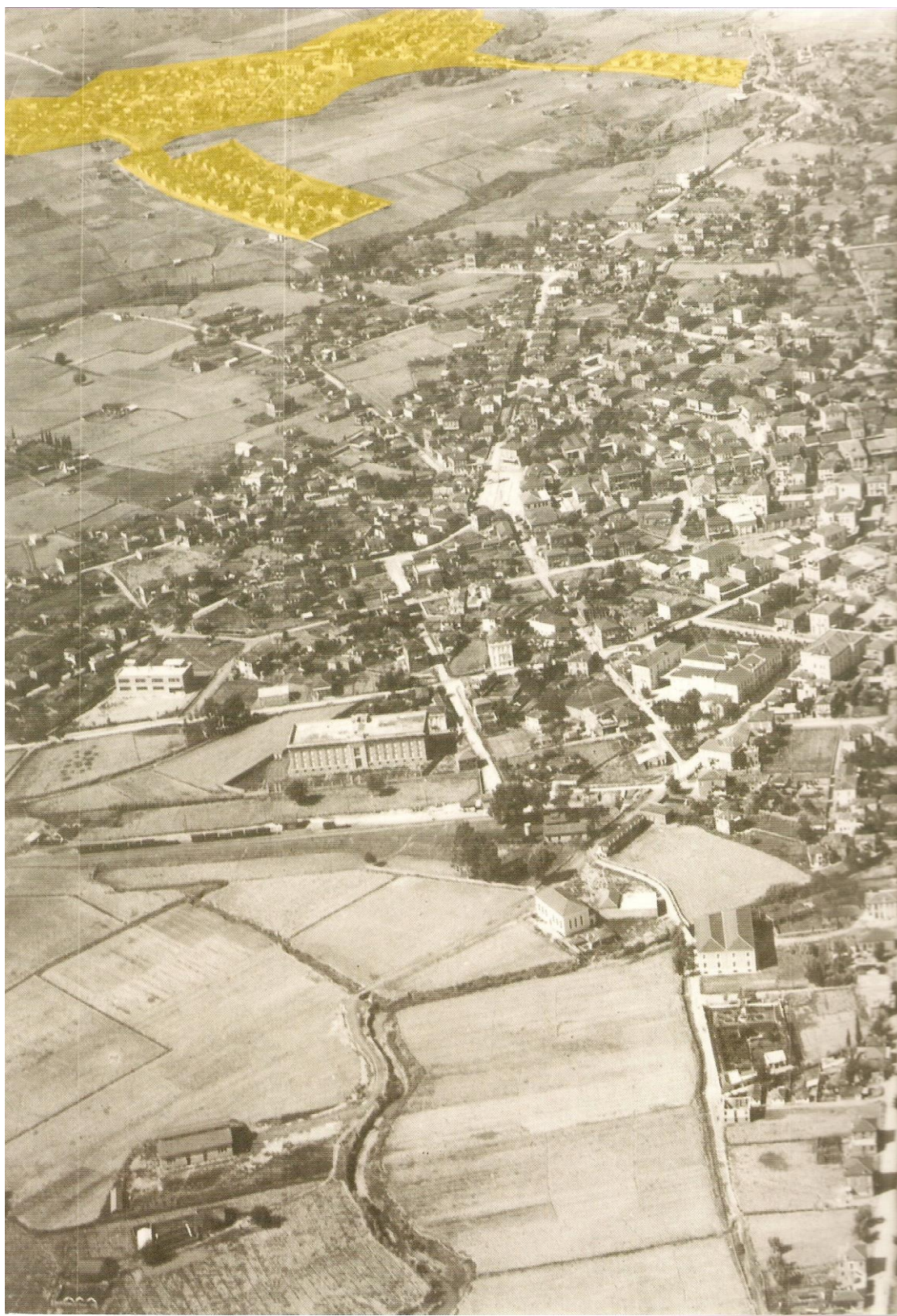
Αν Αγρινίε, τή 20 Ιουνίου του 1934

Ο Δεμαρχος

Handwritten signature

Πιστοποιητικό του 1934 που εξέδωσε ο Δήμος Αγρινίου. Η λέξη πρόσφυξ εμπεριέχεται.

Μεσοπολεμική αεροφωτογραφία του Αγρινίου. Στο βάθος με κίτρινο χρώμα διακρίνονται οι προσφυγικοί συνοικισμοί και το ρέμα του Ρεμπελιά. Φωτογραφικό αρχείο Ευθάλη, όπως περιέχεται στο Μονιούδη-Γαβαλά Δώρα, *Αγρίνιο...*, ό.π., σσ. 152-153.

Παρακούπολη προσφύγων Αγίου Κωνσταντίνου. Αρχείο Χαράλαμπου Δημάδη, όπως περιέχεται στο Μανικάρου Μ.-Σπυρέλη Χ., *Δήμαρχοι Αργινίου...*, ό.π., σ. 102.

Προσφυγικός συνοικισμός Ερυθραίας. Περιέχεται στο Μονιούδη-Γαβαλά Δώρα, *Αργίνιο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του Μεσοπολέμου (1830-1940)*, Έκδοση Δήμου Αργινίου, Αργίνιο 2010, σ. 31.

Προσφυγικός συνοικισμός Αγίου Κωνσταντίνου. Αρχείο Χαράλαμπου Δημάδη, όπως περιέχεται στο Μανικάρου Μ.-Σπυρέλη Χ., *Δήμαρχοι Αγρινίου...*, ό.π., σ. 119.

Περιοχή Αγίου Κωνσταντίνου, αρχές της δεκαετίας του '30. Μπροστά διακρίνεται ο νέος και ο παλιός συνοικισμός. Πίσω κεντροαριστερά ο συνοικισμός της Ερυθραίας. Μουσείο Μπενάκη. Περιέχεται στο Μονιούδη-Γαβαλά Δώρα, *Αγρίνιο...* ό.π., σ. 63.

Υπουργείον Κοινωνίας
Εθνικ. Τεχν. Υπηρεσιών
Τοπογραφιών

Αγρίνιον

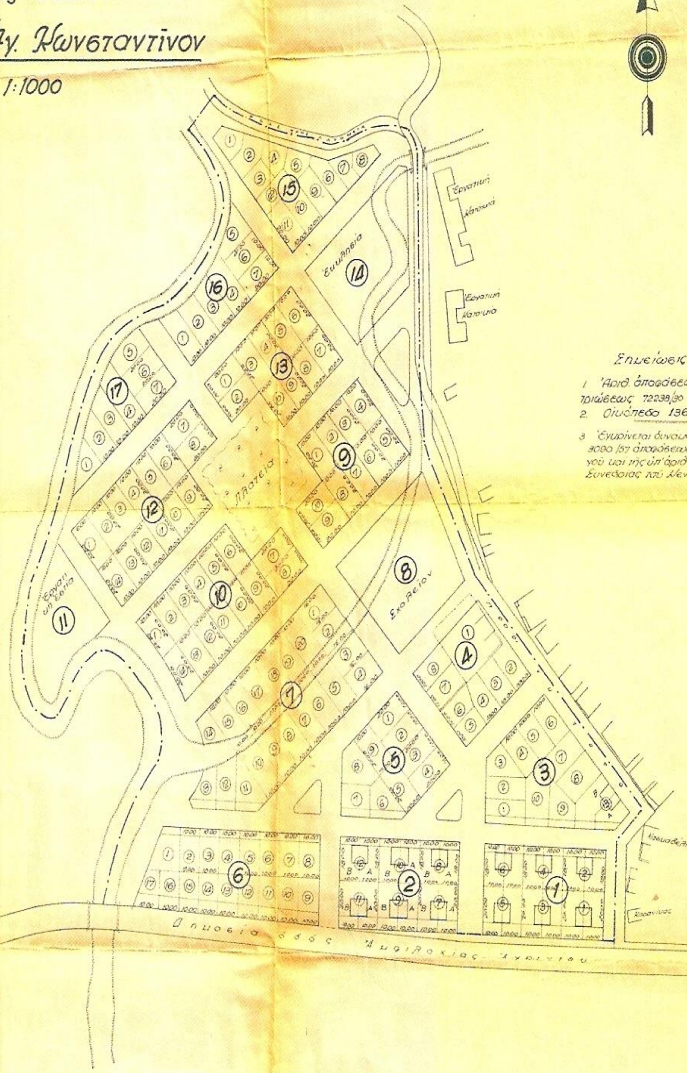
Κτηματολογικόν Διάγραμμα

Συνοικισμού εἰς θέσιν

Καπέλα, παρὰ τὸν Ἅγ. Κωνσταντίνου

Κλίμαξ 1:1000

Ἁγίος Κωνσταντῖνος Α'

Σημειώσεις

- 1 Ἰσὸς ἀποσέβας ἀποβρο-
τριάσεως 228,30 φεκ 12,30-30
- 2 Οὐλόπεδο 136
- 3 Ἐπιμένει ἀνοικίη ἐν ἰσῶν
ἀπὸ 30 ἀποσέβας ἡ ἴσος
καὶ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἀποσέβας
ἐπιμένει καὶ ἀνοικίη 2.2.1901

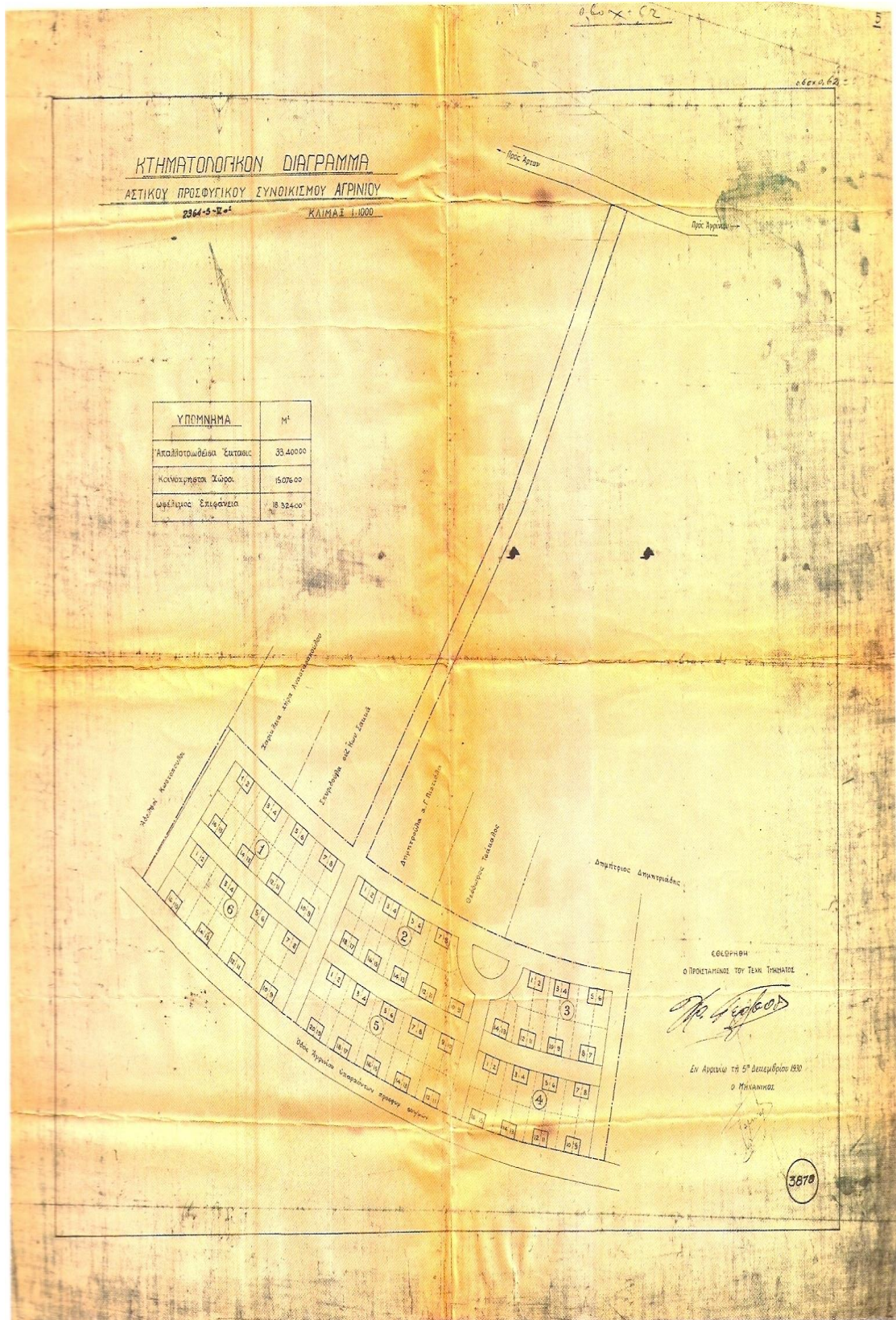
Ἐπιπέδοι
ὁμοιογενῆς
Αβραμῆς
Ἰ. Ἰωαννῆς

Ἐν Ἄρδικος 21.25.1.1927
Ἐ Δ.Ν.Κ. Τεχν. Υπηρεσιών Α'
Κωνσταντῖνος
Ἰ. Ἰωαννῆς

Ἐπιπέδοι
Κωνσταντῖνος
Ἰ. Ἰωαννῆς
Ἰ. Ἰωαννῆς

4600

ΧΑΡΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ: Καπέλ(ι)α Πηγή: ΓΑΚ/Αρχεῖα νομοῦ Αιτ/νίας Αρχεῖο Κοινωνικῆς Πρόνοιας Αγρινίου, Αστική αποκατάσταση προσφύγων, φ. 88, υποφ.3, ὅπως περιέχεται στο Μονιούδη-Γαβαλά Δ., Αγρίνιο. Πολεοδομική ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ἀναδημιουργία στὴν ἀκμὴ τοῦ Μεσοπολέμου (1830-1940), ὁ.π., σ. 124.

ΧΑΡΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ: Ερυθραία Πηγή: ΓΑΚ/Αρχαία νομού Αιτ/νίας Αρχείο Κοινωνικής Πρόνοιας Αγρινίου, Αστική αποκατάσταση προσφύγων, φ. 88, υποφ.3, όπως περιέχεται στο Μονιούδη-Γαβαλά Δ., *Αγρίνιο...*, ό.π., σ. 125.

ΧΑΡΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ: Άγιος Κωνσταντίνος Παλιός και Νέος Πηγή: ΓΑΚ/Αρχεία νομού Αττικής Αρχείο Κοινωνικής Πρόνοιας Αγρινίου, Αστική αποκατάσταση προσφύγων, φ. 88, υποφ. 3, όπως περιέχεται στο Μονιούδη-Γαβαλά Δ., *Αγρίνιο...*, ό.π., σ. 123.

Ο δίσκος του μνημόσυνου με το δικέφαλο αητό από τις εκδηλώσεις Σεπτεμβρίου 2016.

19η Οκτωβρίου 1930.

Εγκαίνια του Δημοτικού Σχολείου Κοινότητας Αγίου Κωνσταντίνου παρουσία του Ηλία Σταυρ. Ηλιού (πρώτου δεξιά της τραπέζης) μεγάλου Ευεργέτου του Σχολείου, του Ιερού Ναού Αγίου Κωνσταντίνου και του Προσφυγικού Συνοικισμού.

Μαθήματα Μοδιστρικής στον Άγιο Κωνσταντίνο

Φωτογραφία του 1960. Πληροφορήτρια παραδίδει μαθήματα μοδιστρικής στον Άγιο Κωνσταντίνο.

Το Κιούγκι με τα δύο στόμια. Καθιερώθηκε ως τόπος εκδηλώσεων την τελευταία διετία.

Γλέντι στο Κιούγκι την Κυριακή 18 Σεπτέμβρη 2016.

Εργασίες καθαρισμού το Σάββατο 17 Σεπτέμβρη. Δεσπόζει ο πλάτανος που «αναγεννήθηκε».

Το εκκλησάκι σήμερα. Το κυπαρίσσι ως όριο στο κολλάζ δύο φωτογραφιών διαφορετικών χρονικών περιόδων. Δεξιά δύο παιδάκια τρίτης γενιάς όρθια. Αριστερά μια παρέα δεύτερης γενιάς.

Το Μνημείο Μικρασιατών και Ποντίων στην Πλατεία του Αγίου Κωνσταντίνου.

Ο φεγγίτης από το υποστατικό της γιαγιάς Γεωργίας Ροκατζή-Μπεκερτζή λίγο έξω από τη Σμύρνη. Εντός, πρόσοψη του δημοτικού σχολείου που στεγάζεται σήμερα εκεί. Στην κάτω φωτογραφία δοχείο με κλαδιά και χρώμα από το υποστατικό.

**ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ
ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΝΟΜΟΥ ΑΤΤΙΚΟΛΟΚΑΡΝΑΜΙΑΣ**

**ΚΟΙΝΟΦΕΛΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΔΗΜΟΥ ΑΓΡΙΝΙΟΥ
ΤΟΠΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ
ΑΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ**

**ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΙΜΗΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ 94η ΕΠΕΤΕΙΟ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ-ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

ΣΑΒΒΑΤΟ 10 και ΚΥΡΙΑΚΗ 11 Σεπτεμβρίου ο Σύλλογός μας θα παρευρεθεί στα θυρανοίρια του Ιερού Ναού αφιερωμένου στη μνήμη του Αγίου Χρυσόστομου Σμύρνης, στη Δράμα, κατόπιν πρόσκλησης του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Δράμας κ.κ. Παύλου.

Συμμετοχή του χορευτικού μας στις πολιτιστικές εκδηλώσεις στη Δράμα.

ΤΕΤΑΡΤΗ 14 Σεπτεμβρίου
Στην αίθουσα εκδηλώσεων του παλαιού δημοτικού σχολείου που χτιστηκε από τους Μικρασιώτες πρόσφυγες.

ώρα 7μ.μ. Εγκαίνια έκθεσης ενθιμημάτων και κειμηλίων.
 Εγκαίνια έκθεσης αναγκαστικής των Νατσάς Κασοπού και Γιάννη Μουρούζου (αναγκές μέχρι την Κυριακή 18/9)

ώρα 7.30μ.μ. Προβολή του υποκινητού της Μαρίας Ηλιάς "Σμύρνη, η καταστροφή μιας κοσμοπολιτικής πόλης".
 Αφιέρωμα στον Άγιο Χρυσόστομο Σμύρνης, η πορεία και το μαρτύριό του.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 16 Σεπτεμβρίου
Στην πλατεία Αγίου Κωνσταντίνου

ώρα 7.30 μ.μ. Χαιρετισμοί.
 Ομιλία από τον διδάκτορα πανεπιστημίου, σχολικό σύμβουλο φιλολόγων κ. Ιωάννη Νεραντή με θέμα "Νουθεσίες", παραινεσίες προς τους αυριανούς ακαδημαϊκούς πολίτες".
 Βραβεύσεις εισαχθέντων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.
 Χορευτικά συγκροτήματα Συλλόγου Μικρασιατών Προσφύγων Ν. Αιτωλοακαρνανίας και Πολιτιστικού & Λαογραφικού Ομίλου Αγρινίου "Συντροφιά με την Παράδοση" Μουσικό πρόγραμμα με μικρασιατικά τραγούδια. Παίζον: Αδάμ Κουτσουπής (βιολί & τραγούδι), Ηλίας Στεφανίδης (λαούτο & κithάρα), Κώστας Φραγκάκης (κρουστά), Μάνθου Ευαγγελία (κανονάκι), Σωτήρης Γκιβεντζής (τραγούδι)

Σάββατο 17 Σεπτεμβρίου
Στη βρύση "Κιούγκ"

ώρα 5μ.μ. Καθαρίζουμε, αμφοφάνουμε, δίνουμε ζωή στο γέφυρο της βρύσης "Κιούγκ" (πηγή βροχής και ζωής για τους πρόσφυγες του συνοικισμού).

ΚΥΡΙΑΚΗ 18 Σεπτεμβρίου
Στον Ιερό Ναό Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης

ώρα 9π.μ. Επιμνημόσυνη Δέηση
 Ομιλία: "Το δόξια της μνήμης" από τον κ. Χρήστο Τσαρούχη, εκπαιδευτικό. Κατάθεση στεφάνων.

Στη βρύση "Κιούγκ"

ώρα 7μ.μ. Μικρασιώτες θυμούνται, αφηγούνται, τραγουδούν, διδάσκουν. Παραδοσιακοί χοροί γύρω από τη βρύση με τη συμμετοχή όλων των κατοίκων του συνοικισμού. ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ ΓΛΕΝΤΙ.

Σας περιμένουμε!

Πρόγραμμα-Πρόσκληση των εκδηλώσεων μνήμης. Σεπτέμβριος 2016.

Χορευτικά συγκροτήματα την Παρασκευή 16 Σεπτεμβρίου 2016. Στο βάθος δεσπόζει το έργο που φιλοτέχνησε ο κ. Ναστούλης και το οποίο απεικονίζει τον Χρυσόστομο Σμύρνης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συνέντευξη 1 ^η	149
Συνέντευξη 2 ^η	163
Συνέντευξη 3 ^η	173
Συνέντευξη 4 ^η	183
Συνέντευξη 5 ^η	196
Συνέντευξη 6 ^η	205
Συνέντευξη 7 ^η	219
Συνέντευξη 8 ^η	224
Συνέντευξη 9 ^η -10 ^η	233
Συνέντευξη 11 ^η	248
Συνέντευξη 12 ^η	259
Συνέντευξη 13 ^η	274
Συνέντευξη 14 ^η	286

1. Συνέντευξη με την κυρία Γεωργία. Ημερομηνία γέννησης 1948. Σε αίθουσα του Συλλόγου Μικρασιατών, στις 15 Σεπτεμβρίου 2016

Καλησπέρα κυρία Γεωργία. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου παραχωρήσετε. Ας ξεκινήσουμε με τα χρόνια των προγόνων. Πού είχαν ζήσει οι πρόγονοι. Ο πατέρας, ο παππούς.

Στη Μικρά Ασία. Λοιπόν από ότι ακούγαμε, εγώ από αφηγήσεις τα ξέρω, του πατέρα μου περισσότερο, και των θείων μου. Την γιαγιά μου δεν την γνώρισα. Τον παππού τον σκοτώσανε οι Τσέτες στη Σμύρνη. Το '22 είχαμε έρθει, τον είχαν σκοτώσει το '20. Ο παππούς μου ήταν στρατιωτικός και ήτανε στο προξενείο της Σμύρνης μέσα. Και το '17 που είχε γίνει πάλι ταραχή στη Σμύρνη την πήρε την οικογένεια μέσα από το σπίτι που είχανε στη Σμύρνη που ήτανε δικό του και τη μετέφερε την οικογένεια λίγο έξω από τη Σμύρνη στο υποστατικό στην προίκα δηλαδή της γιαγιάς η οποία ήτανε από οικογένεια μεγαλοκτηματία η γιαγιά και ασχολούταν με τα αγροτικά

Οπότε είχαν μεγάλη περιουσία εκεί.

Πάρα πολύ μεγάλη περιουσία. Δηλαδή θυμάμαι τον πατέρα μου που έλεγε, πείραζε και τη μητέρα μου και της έλεγε: «έλα, εσύ τι έχεις τι είχες.» Εμείς είχαμε θάλασσα κτήματα, απέραντη έκταση δηλαδή μονοκόμματο το κτήμα. Και πήγε για το σκοπό αυτό. Να δει βέβαια την οικογένειά του και να την παρακαλέσει να φύγει. Δυστυχώς όμως δεν έφευγε, επέμενε η γιαγιά. Παρακολούθησαν τώρα, τον προδώσανε, τι να πω κι εγώ δεν ξέρω, και περικυκλώσανε οι Τσέτες το σπίτι όλο. Καταλάβαν αυτοί ότι ήταν εκεί. Γκρεμίσαν τα δεμάτια και τον πήραν, τον σκοτώσανε, γύρευε τι τυραννίες τον κάναν τον καημένο, και τον γυρίσανε τον επιστρέψανε μετά στο άλογο δεμένο επάνω. Από εκεί άρχισε ο γολγοθάς για τη γιαγιά μου. Τότε είχε τρία αγόρια κι ένα κορίτσι, το οποίο κορίτσι πέθανε. Είχε αρρωστήσει, φάρμακα δεν υπήρχαν και πέθανε το κοριτσάκι εκεί. Συνέχισε να καλλιεργεί, γιατί δε γινόταν και διαφορετικά. Καλλιεργούσαν πάρα πολύ τα ρόδια, σκούπα και σουσάμι. Τα είχε σε σειρά και παράλληλα η μία σειρά με την άλλη και κατά εποχή. Ο λόγος ήταν για να παρακολουθεί το αγροτικό προσωπικό που ήταν Τούρκοι, στην πλειονότητα ήταν Τούρκοι και επειδή απασχολούσε τριάντα με σαράντα άτομα, από ότι έλεγε ο πατέρας μου και οι θείοι μου, είχε και φούρναρη, είχε φούρνο μαγείρευε για όλα αυτά και τουαλέτες όπως θα δεις στις φωτογραφίες που θα σου δώσω.

Οπότε για να έχει φούρνο και σαράντα άτομα προσωπικό, φαντάσου τι έκταση καλλιεργούσαν.

Κι εγώ που πήγα και τα επισκέφτηκα είχε απέραντη έκταση. Και μάλιστα τώρα είναι στο κράτος αυτά. Αυτό το κτήμα το μεγάλο είναι κρατικό και το σπίτι το αγροτικό, το υποστατικό, το 'χουν κάνει σχολείο.

Πηγες και το βρήκες; Πριν πόσα χρόνια;

Είναι κανά τεσσάρι πέντε χρόνια την πρώτη φορά που πήγα. Είχαμε πάει με πούλμαν.

Πώς το βρήκες;

Το βρήκα, γιατί μέσα στην οικογένεια, από το πρωί μέχρι το βράδυ, οι αφηγήσεις ήτανε συνέχεια: στην πατρίδα έτσι εκείνο, στην πατρίδα έτσι εκείνο, το άλλο, έτσι ήταν το σπίτι μας. Ήταν μεγάλο στην περιοχή που θα με συγχωρήσεις δε θα πω την ονομασία, γιατί επειδή είναι κρατικό σχολείο και μου είπαν να προσέξω λίγο πάνω σε αυτό το θέμα και δε θέλω... να με συγχωρήσεις. Είναι πολύ λίγο έξω από τη Σμύρνη δηλαδή καμιά δεκαπενταριά χιλιόμετρα. Και κάθε μέρα από το πρωί μέχρι το βράδυ υπήρχε η νοσταλγία της ιδιαίτερης πατρίδας, πατρίδα ήταν βέβαια και εδώ η Ελλάδα.

Αν και πέντε ετών αυτό το θυμότανε!

Αυτό μου κάνει εντύπωση. Φαίνεται ότι αυτά τα γεγονότα τους μείνανε πολύ έντονα μέσα τους. Ένα παιδάκι πέντε χρονών τώρα και να σου λέει πράγματα δηλαδή έτσι ήταν εκείνο στο σπίτι μας, έτσι ήταν η μηχανή της μάνας. Θυμόταν μια πλημμύρα που είχε γίνει εκεί στο κτήμα κι είχε πάει ο αδελφός της γιαγιάς μου κι είχανε και τα βόδια, γιατί είχε τρεις αραμπάδες. Ήτανε κτηματίας κι έπρεπε να μεταφέρει τα προϊόντα. Και μάλιστα από το κτήμα που πήγαμε και το βρήκαμε, είχε δύο πόρτες δύο εισόδους. Η μία η κανονική η οποία μπαίνοντας από αυτή την είσοδο βγαίνεις στην πρόσοψη του κτηρίου και μετά από τη δεξιά πλευρά από εκεί όπως τα είδαμε είχε άνοιγμα μεγάλο για να βγαίνουν οι αραμπάδες. Και μάλιστα εκεί που είχανε στάβλο κάθετα οικογένεια τούρκικη τώρα εκεί μέσα. Γιατί μάλιστα με περιέβαλλαν με πολύ αγάπη δε μπορώ να πω και μάλιστα μου είπαν: «Να 'ρθεις εδώ είναι σπίτι σου, να μείνεις.» Αλλά που στο καλό να πας εκεί.

Είχαν καλή συμπεριφορά;

Ναι, πάρα πολύ καλή! Λιγάκι στην αρχή, την πρώτη χρονιά που πήγαμε! Εισβάλαμε μέσα στον περίβολο χώρο λες και μπήκαμε στον κήπο μας, στο περιβόλι μας. Ε! όντως δεν ήταν ας πούμε... βγήκαν οι δάσκαλοι έξω και παρόλο που ήταν καλοκαίρι, αυτοί μένουν εκεί, χτίσανε δυο γραφεία και σπιτάκια και μένουν εκεί. Πετάχτηκαν, ήρθαν συνομήλικοι του πατέρα μου, θυμηθήκαν τη γιαγιά μου, συνομήλικοι που παίζαν με τον πατέρα μου και το θείο μου, Τούρκοι αυτοί όλοι, και μάλιστα ο ένας είπε στο δάσκαλο: «Με τα μάτια τι κακό να μας κάνει, να δει ήρθε. Εμείς από τη γιαγιά της έχουμε ζήσει, έχουμε φάει ψωμί.» Κι έτσι ο δάσκαλος, οι δάσκαλοι μάλλον, ήτανε δύο, υποχωρήσανε λιγάκι, αλλά δεν ανοίξαν το σχολείο για να μπούμε μέσα. Είχε κάμερα ο γιος μου, του απαγορέψανε να τραβήξει με την κάμερα, είχαμε προλάβει πήραμε κάποια πράγματα και μετά μου επέτρεψε εμένα και πήρα από τη τζαμαρία εσωτερικά κάποιες φωτογραφίες. Η δε μητέρα μου είχε πάρει μαζί της αγιασμό και λιβάνιζε το χώρο εκεί και έριξε και αγιασμό. Εκεί, την πρώτη χρονιά, μου επιτρέψανε και πήρα κλαδιά, πήρα χόμα. Σε ένα βίντεο που έχουμε υπάρχει ο διάλογος με τους δασκάλους. Ηρεμήσανε κι αυτοί μετά. Εγώ τους λέω ότι δεν ήρθα να τα πάρω ούτε να τα διεκδικήσω. Απλά ήρθαμε να δούμε. Είχαμε κι ελληνόφωνα

ξεναγό μαζί μας. Μου δώσανε καρπούζι, γιατί είχανε καλλιεργήσει καρπούζι εκεί, κάτι πιπεριές κάτι ντομάτες, τα πήραμε μαζί μας. Τα έφερα μαζί μου, τα κουβαλούσα στην πλάτη εγώ λες κι έφερνα τις λίρες από τη Μικρά Ασία από εκεί από το υποστατικό. Ξέχασα να πω ότι μέσα στον περίβολο έχουνε κάνει και μνημείο του Κεμάλ. Κυμάτιζε η τούρκικη σημαία και μάλιστα βρήκα το χρώμα όπως το έλεγε ο πατέρας μου ώχρα του σπιτιού, δεν το είχαν αλλάξει καθόλου. Και μάλιστα το έδαφος είχε πάθει μια καθίζηση, αυτό φαίνεται και στις φωτογραφίες, ούτε καν που ασχολήθηκαν. Τη δεύτερη χρονιά που πήγα, πήγα με μια φίλη μου, πήγαμε έτσι μόνες μας. Είχα γνωριστεί με κάποιο ελληνόφωνα Τούρκο. Αυτός με βοήθησε και ξαναπήγα πάλι στο κτήμα. Είχαμε νοικιάσει ένα αυτοκίνητο. Βγήκαμε από τη Χίο στη Σμύρνη, βγαίνεις στον Τσεσμέ. Τόσο πολύ ευχαριστηθήκανε που πήγαμε, μάλιστα είχαν το ραμαζάνι κι ενώ προσεύχονταν, μόλις με είδαν, αυτή που έμενε στο στάβλο, το παράτησε την προσευχή της και ήρθε. Έχω και φωτογραφίες πολλές με αυτούς. Μας ανοίξαν το σχολείο, μας ανοίξαν τα σπίτια τους μέσα και μπήκαμε, μας βάλαν και φάγαμε. Φάγαμε καρπούζι από το κτήμα.

Πήρες κάτι άλλο από εκεί μετά;

Τότε αλλάξανε από τη μία αίθουσα τα παράθυρα που ήταν ξύλινα και τα βρήκα με το χρώμα το μπλε που έλεγε ο πατέρας μου, απλά περάσαν ένα χρώμα πιο ανοιχτό λίγο, αλλά εκεί που άνοιγαν φαινόταν το χρώμα που είχε η γιαγιά. Τους παρακάλεσα και μου δώσαν ένα φεγγίτη. Μάλιστα μου είπαν πάρτο όλο, αλλά πώς να το μεταφέρω. Έπρεπε να ήταν και ο γιος μου μαζί, για να μπορέσουμε να τα μεταφέρουμε. Τους ζήτησα κι ένα κεραμίδι από αυτά που αλλάξανε κι αυτοί για να με ευχαριστήσουν μου δώσαν καινούριο κεραμίδι, δεν κατάλαβαν τι ήθελα κι εγώ δεν το πρόσεξα εκείνη τη στιγμή κι είναι καινούριο. Το 'χω βέβαια αλλά δεν έχει καμία αξία για μένα.

Πώς νιώθεις που έχεις το φεγγίτη, το χρώμα και τα φυτά από την πατρίδα;

Συναισθήματα μπερδεμένα. Οι αφηγήσεις του πατέρα μου και των θείων μου μας γίναν βίωμα και ήταν τόσο παραστατικές οι αφηγήσεις αυτές που όταν πήγα τους είπα αυτό είναι. Βέβαια δεσπόζει στο μέρος εκείνο, γιατί ο περίβολος που έχει ο μαντρότοιχος ξεχωρίζει, είναι πάνω από τρία στρέμματα, αφού είναι μεγάλο το κτήμα. Κι εκεί μέσα σε αυτά τα τρία στρέμματα καλλιεργούσε κουκουναριές και τις βρήκαμε. Τις λυγαριές που έλεγε ο πατέρας μου και έφερα από αυτά τα κλαριά. Είναι συγκίνηση μεγάλη, φθάνω σε σημείο να κοκκινίζω ολόκληρη. Έφερα το χρώμα από εκεί την πρώτη φορά και έφυγα κλαίγοντας, μέσα στο λεωφορείο, μέσα στο καράβι να κλαίω, έτρεχαν τα δάκρυα. «Δε μπορείτε να καταλάβετε πώς νιώθω» τους έλεγα, όταν μου έλεγαν να σταματήσω να κλαίω. Μπαίνοντας μέσα αντίκρισα το κτήμα του υποστατικού, το σπίτι στο χρώμα στο οποίο έλεγε ο πατέρας μου και μου ήρθε σαν να είδα την γιαγιά μου στην είσοδο, τον πατέρα μου. Αφού ζαλίστηκα! Προσκύνησα! Κι εγώ κι ο γιος μου και η μάνα μου προσκυνήσαμε. Τη δεύτερη χρονιά είχα πιο ήπια αντιμετώπιση, πιο καλή. Δε μας αφήναν να φύγουμε. Πολύ καλή συμπεριφορά. Απλά

υπάρχει η ραπτομηχανή της γιαγιάς. Δεν υπήρχε τίποτα από τα πράγματα που είχαν εκεί. Βέβαια τα πολύτιμα πράγματα τα είχε η γιαγιά στη Σμύρνη στο σπίτι της μέσα. Εκεί (στο κτήμα) είχε αντικείμενα που χρησιμοποιούσε στο κτήμα, σε μια εξοχική κατάσταση. Και είχε πάρει τη ραπτομηχανή για να ράβει τα παιδιά της. Για το σχολείο κρατήσαν μόνο τη ραπτομηχανή. Τους είπα: «αν σας αγοράσω άλλη!» «ότι θέλεις εσύ!», το δέχτηκαν, αλλά δεν μπόρεσα να ξαναπάω. Μετά ξαναπήγα άλλη μία χρονιά, για τρίτη φορά, αλλά δεν μπόρεσα να πάω στο κτήμα, γιατί για να είμαι ειλικρινής φοβήθηκα, γιατί δε βρήκα το παιδί που είχα για σιγουριά, τον ελληνόφωνο. Και φοβόμουν να μπω σε λεωφορεία και τέτοια. Υπάρχει ο φόβος, κακά τα ψέματα. Είχαμε πάει περαστικοί, δεν είχα και το χρόνο βέβαια, αλλά δε βρήκα το παιδί αυτό και δεν είχα εμπιστοσύνη σε άλλον.

Τι χαρακτηριστικά έχουν οι Μικρασιάτες; Πώς θα τους χαρακτηρίζες;

Ε! Κοίταξε να δεις είναι λίγο έτσι φινετσάτοι, μπορείς να τους πεις αριστοκράτες, πρόσχαροι, νοικοκύρηδες. Εγώ βέβαια αισθανόμουν πολύ υπερήφανη που έχω αυτή την καταγωγή και το τονίζω και λέω στην ψυχή του πατέρα μου: « Σε ευχαριστώ πατέρα μου που μου χάρισες αυτή την καταγωγή!» Όταν είχαν έρθει εδώ στο Αγρίνιο, φτιάξαν και γενικά παντού δηλαδή, τους προσέφεραν αυτά τα μικρά τα καλύβια, τα σπιτάκια κι όλα αυτά. Μοσχοβολούσε ο τόπος από τον ασβέστη, από τον βασιλικό, από το αγιόκλημα, δεντρολίβανο πολύ, μοσχοβολούσε ο τόπος. Νοικοκυροσύνη, ένα δωμάτιο σπίτι κι αυτό είλαμπε. Εγώ θυμάμαι τη θεία μου, τη γυναίκα του αδερφού του πατέρα μου, του μεγαλύτερου αδερφού του του Δημήτρη, που η γυναίκα ένα δωμάτιο σπίτι είχε, είχε τρία παιδιά εκεί μέσα, είχε μια αυλίτσα βέβαια και στο πλαϊνό του σπιτιού είχε ένα αγιόκλημα μεγάλο και κάτω από εκεί είχε μια σκάφη γαλβανίζε έτσι, που εκεί είχε μια γκαζιέρα κι εκεί μαγείρευε, εκεί ζέσταινε νερό, εκεί όλα, δηλαδή πολύ νοικοκυροσύνη.

Με τη μαγειρική ;

Με τη μαγειρική, άστο δε λέγεται! Μιλάμε για κουζίνα όχι αστεία. Και μάλιστα θυμάμαι η μαμά μου δεν είναι Μικρασιάτισσα, αλλά βελτιώθηκε και νοικοκυρεύτηκε και εκπαιδεύτηκε σε όλα ζαχαροπλαστική, νοικοκυροσύνη, μαγείρεμα, όλα αυτά από τις συνυφάδες της, την πεθερά της δεν την γνώρισε είχε πεθάνει η γιαγιά. Σαν πεθερά της είχε μια ξαδέρφη της γιαγιάς μου, εκείνη την έκανε καλή νοικοκυρά. Είχε παντρευτεί μικρή από χωριό η μαμά μου, εδώ τοπικό του Αγρινίου. Ε! κοριτσάκι ήταν δεν ήξερε, αλλά έγινε περισσότερο από Μικρασιάτισσα. Κι εμείς μάθαμε πολύ νοικοκυριό. Και το μόνο που με στενοχωρεί εκείνα τα χρόνια και το νιώθαμε, υπήρχε μια διάκριση ρε παιδάκι μου. Επειδή τις έβλεπες, εκείνο το φτωχό το ρουχαλάκι που φοράνε, θα βάζανε λίγο κραγιόν, θα βάζανε λίγο την πουδρίτσα τους, τις κακοφημίζανε και τις λέγανε ότι είναι ανήθικες, λέγανε διάφορες εκφράσεις που δε θέλω να τις πω. Εγώ νιώθω ότι τώρα οι Μικρασιάτες βλέπουν την αξία τους, τα τελευταία χρόνια, γιατί αυτές οι γιορτές που γίνονται, αυτές οι μνήμες, τα βιβλία που γράφονται δεν υπήρχαν. Υπήρχε ένας ρατσισμός. Το νιώθαμε το ρατσισμό αυτόν. Οι

ντόπιοι στην αρχή το λέγανε: «αυτός μωρέ είναι πρόσφυγας». Θυμάμαι ο πατέρας μου πήγε να πάρει, πήγε και τρία χρόνια στο σχολαρχείο δεν προχώρησε μετά παραπέρα, χρειαζόταν για διάφορες δουλειές, για ταυτότητες, για χαρτιά για τη δουλειά του, χρειαζόταν κάποια πιστοποιητικά να πάρει. Έχω και κάποια δείγματα στο σπίτι. Έπαιρνε το πιστοποιητικό Μπεκερτζής Γρηγόριος του Βασιλείου, πρόσφυξ, έμπαινε αυτός ο τίτλος που σήμερα δε μπαίνει. Διαχωρισμός. Στο σχολείο λέγαν αυτό είναι προσφυγάκι, υποτιμητικά ήτανε. Ή το θέλουμε είτε δεν το θέλουμε ήταν υποτιμητικά. Ότι χαρτιά ήθελε να πάρει, για ταυτότητα, για να πάει για δουλειά, για φαντάρος, κάτι στρατολογικά χαρτιά που έχω (λέγανε) πρόσφυξ, πρόσφυξ, πρόσφυξ, πρόσφυξ.

Σαν χαρακτήρες οι ντόπιοι σε σχέση με τους Μικρασιάτες πώς θα τους χαρακτήριζες;

Η γιαγιά μου είχε αποκτήσει πολύ καλές φιλίες με τους ντόπιους! Και πιο μεγάλες σε ηλικία που την έχουνε γνωρίσει λένε: «αχ η γιαγιά σου! αχ η γιαγιά σου!». Και μάλιστα έπλεκε πολύ με το βελονάκι και στον πόλεμο που δεν υπήρχαν κλωστές τους έδινε ροδάκια που έπλεκε. Τα πήραμε αυτά και την πλεκτική και τη μαγειρική και τη νοικοκυροσύνη μες στο σπίτι τα έχουμε πάρει όλα αυτά. Μας τα έχουνε μεταφέρει και τη χριστιανοσύνη.

Τι ρόλο παίζει η θρησκεία για σένα και τους γονείς σου;

Παίζει πολύ μεγάλο ρόλο, διότι μάθαμε να πιστεύουμε στη θρησκεία μας, να ανάβουμε το καντήλι μας, να λιβανίζουμε να σεβόμαστε τα εικονίσματά μας, να τα έχουμε σε μια ξεχωριστή θέση μέσα στο σπίτι, να εκκλησιαζόμαστε. Παρόλο που είχαν τη φτώχεια τους είχαν και με τα εικονίσματα. Η γιαγιά μου έφερε δύο εικονίσματα και μάλιστα μία εικόνα... Η γιαγιά μου πήγαινε στο σπίτι της, είχε κι εκεί κάποια λεφτά για να τα πάρει και τους πιάσανε και τους βάλανε σε ένα σχολείο στη Σμύρνη. Όλα τα γυναικόπαιδα κι όλο το βράδυ οι Τούρκοι βάζαν δεμάτια άχυρα γύρω γύρω από το σχολείο και είχαν τα δοχεία το πετρέλαιο ή τη βενζίνη για να τους κάψουν. Κατάφερε από τον αραμπά επάνω και πήρανε σχοινί και τα είχε δέσει τα παιδιά για να μη τα χάσει. Και λέει σε όλους: «Θα φύγω από το σχολείο, γιατί το πρωί θα μας κάψουν, δεν έχω ελπίδες για να ζήσω.» Και πήρε τα παιδιά, τα συζήτησε, δεμένα όπως ήτανε και τα πέρασε τα παιδιά από τα πόδια των αλόγων, δεν πήγε από εκεί που ήταν οι Τούρκοι και όλα αυτά. Όντως το κατάφερε και βγήκε νύχτα και πήρε το δρόμο στη Σμύρνη μέσα και παίρνει τον επάνω παραλιακό δρόμο από ότι έλεγε ο πατέρας μου για να πάνε για το σπίτι, αλλά δεν πρόλαβε να φτάσει, γιατί γινότανε χαμός και ξενυχτήσανε κάτω από ένα τσίγκο και ξημερώσανε. Και κατεβαίνοντας το πρωί να πάει προς το λιμάνι να δει τι γίνεται, πώς μπορεί να φύγει, να γλιτώσει, πέσανε πάνω στο συρμό του Χρυσοστόμου Σμύρνης και κει πάθανε... ο πατέρας μου που ήταν και το πιο μικρό έπαθε ένα σοκ. Γι'αυτό και πάντα του άναβε κεριά και μας έχει αφήσει ευχή και κατάρα ότι όσο ζείτε θα τον μνημονεύετε, θα του ανάβετε κεριά, γιατί είδε τη μαρτυρία του. Εκείνη τη στιγμή που φθάνει στο λιμάνι στη Σμύρνη και κοιτούσε η γιαγιά μου σε ποιο καράβι θα μπει, γιατί δεν τους βάζαν

μέσα, τους πετάγανε κιόλας, γιατί υπερφορτωνόντουσαν τα καράβια. Τα πτώματα στο λιμάνι της Σμύρνης έπλεαν επάνω, γεμάτο το ένα πάνω στο άλλο. Είχαν ένα σαν παράγκα διαμορφώσει και τους βάζαν μέσα τους Έλληνες, τους γδύνανε, είχανε δαχτυλίδι, τους έκοβαν το δάχτυλο, είχαν σκουλαρίκι κόβαν το αυτί, χάρια οι θηλές που τα έχουμε ακούσει αυτά χίλιες φορές και τις κάνανε κομπολόι οι Τούρκοι και τα κάνανε γύρα μέσα στη Σμύρνη. Και αφού τους παίρνανε ότι είχανε, τους πετάγανε μέσα στη θάλασσα. Κι έτσι το λιμάνι της Σμύρνης είχανε γεμίσει πτώματα. Σε ένα από αυτά τα πτώματα ήταν κάποιος (νεκρός) που είχε το εικόνισμα έτσι (δείχνει πώς) αγκαλιά και το βλέπει η ανιψιά της γιαγιάς μου, φαντάσου τι σεβασμό και τι αγάπη είχανε στη θρησκεία και στα εικονίσματα και σε όλα, και της φεύγει από της γιαγιάς μου το χέρι και πατάει πάνω στα πτώματα, παίρνει το εικόνισμα και γυρίζει. Την έχουμε την εικόνα αυτή, είναι ο Άγιος Δημήτριος και έχουμε την εικόνα την Αγία Παρασκευή την οποία είχαμε στο σπίτι (στη Σμύρνη) και κρυφά, επειδή δε μπορούσαν να προσεύχονται τα τελευταία χρόνια που τους κυνηγούσαν, την είχε η γιαγιά μου και πηγαίνανε και βάζανε τάματα επάνω. Αυτά τα πλούτη φέραμε από εκεί, τα δυο εικονίσματα και το ένα έχει και την ιστορία αυτή. Μετά περπάτησε και πήγε στο Αϊβαλί με τα πόδια. Είδε ότι δεν υπήρχε περίπτωση να μπει σε καράβι στη Σμύρνη και έφυγε και πήγε στο Αϊβαλί. Και από το Αϊβαλί μπήκε σε καράβι και πέρασε στη Μυτιλήνη. Στη Μυτιλήνη κάθισε κάποιες μέρες και φεύγει πλήρως, είχε λεφτά μαζί της, και βγήκε στον Πειραιά. Μετά, τους βγάλανε στην Πάτρα, εκεί τους φιλοξένησε μία κυρία για πάρα πολύ καιρό και μάλιστα όποτε ο πατέρας μου όποτε ερχόταν Πάτρα και πηγαίναμε, έπρεπε να πάει σε αυτό το σπίτι, πήγαινε την ευχαριστούσε. Δεν της άρεσε της γιαγιάς μου στην Πάτρα και πληροφορήθηκε ότι στο Αγρίνιο υπάρχουν κτήματα πεδινά και έτσι ήρθε στο Αγρίνιο και ασχολήθηκε με τα καπνά.

Αρα πεδινό έδαφος στη Σμύρνη, θέλω κάτι πεδινό.

Θέλω κάτι πεδινό για να μου θυμίζει και να μπορεί να εργαστεί, να καλλιεργήσει. Και καλλιεργήσει καπνά εδώ. Γνώριζε, γιατί καλλιεργούσαν εκεί καπνά. Αυτή δεν είχε καλλιεργήσει καπνά. Εδώ πήγε με μισακό που λέμε, μισό μισό. Μάζεψε λεφτά αρκετά και ήταν έτοιμη να αγοράσει οικόπεδο για να φτιάξει σπίτι. Ήταν πολύ δραστήρια γυναίκα. Η γιαγιά μου, Γεωργία κι εκείνη, μάζεψε τα χρήματα και τα παιδιά δουλεύαν και τα τρία στα καπνά και γίνεται μια αναμπουμπούλα και χάνει τα λεφτά της. Τα έχουμε τα λεφτά αυτά τρυπημένα από την τράπεζα. Καταστράφηκαν, κάτι σαν τη σημερινή κατάσταση. Δυστυχώς τα έχασε και μάλιστα της τα δώσαν και τρυπημένα. Μετά που ήρθαν εδώ βεβαίως εργάστηκαν σαν παιδιά, πήγαν σε σχολείο εδώ με τον τίτλο πρόσφυξ, το επαναλαμβάνω.

Από δουλειά μετά;

Στο στρατό εκείνα τα χρόνια μαθαίνουν και επαγγέλματα. Ο στρατιώτης που πήγαινε έβγαινε τσαγκάρης, βγαίνανε με διπλώματα αυτοκινήτου, τσαγκάρης, φούρναρης, ράφτης, ο πατέρας μου πήγε ξυλουργός. Μόλις τελείωσε, γύρισε στο Αγρίνιο και

άνοιξε μαγαζί, όχι ακριβώς έπιπλα, έπιπλα έφτιαχνε για το σπίτι. Βρήκε το χρήμα στην καρέκλα. Έκανε καρέκλες.

Εσύ Δημοτικό πού πήγες;

Εδώ στο Αγρίνιο πήγα. Στο 5^ο Δημοτικό.

Εκεί είχε καθόλου άλλους πρόσφυγες;

Θα έλεγα όχι, γιατί τα παιδιά ήταν προς το συνοικισμό εδώ. Τον Άγιο Κωνσταντίνο.

Πώς ένιωθες;

Δεν ένιωθα τίποτα. Δεν ένιωθα τη διαφορά καθόλου με τις φίλες μου. Ούτε από τη δασκάλα μου δεν είχα. Όσο μεγάλωνα και καταλάβαινα, με πείραζε στα χαρτιά του πατέρα μου.

Σε ποια ηλικία;

Στην πρώτη Γυμνασίου, εκεί μέσα. Άρχισε να με πειράζει εμένα κι έλεγα γιατί, και καταλάβαινα και τον πατέρα μου που τον πείραζε αυτό το πράμα, αλλά και τι να κάνει. Δημόσιο έγγραφο ήτανε, δε μπορούσε να το αλλάξει. Μετά τα τελευταία χρόνια είχε σταματήσει. Δεν ξέρω πότε σταμάτησε βέβαια.

Με τι ασχολήθηκες μετά;

Εγώ τελείωσα τη σχολή κι έγινα εργοδηγός, τοπογράφος και σχεδιάστρια.

Οπότε είναι σημαντική αυτή η ανέλιξη ως κόρη πρόσφυγα.

Ναι! Ναι! Βεβαίως! διάβασα και προχώρησα. Και τα παιδιά εδώ από το συνοικισμό, από τον Άγιο Κωνσταντίνο, έχουμε τόσα παιδιά που γίναμε επιστήμονες, οικογενειών προσφύγων. Βέβαια, μετά ανταμώσαμε με τα κορίτσια στο Γυμνάσιο.

Πάντως αυτό που είπατε, κυρά Γεωργία, ότι βγήκανε πολλοί επιστήμονες από τα παιδιά των προσφύγων που ξεκίνησαν από το μηδέν

Ε! Βέβαια! Με το μεροκάματο δουλεύανε στο καπνεργοστάσιο του Ηλιού, στον παππού της Μαρίας Ηλιού που έχει κάνει το ντοκιμαντέρ. Και μένα δουλέψαν οι γονείς στο καπνεργοστάσιο και καπνά βάλουμε. Μετά κάπου έπεσε η δουλειά της καρέκλας, βγήκανε τα έτοιμα και βάλουμε καπνά. Πήγαμε πάλι στο αγροτικό εκεί. Και το διάστημα που τελείωνε η καπνοκαλλιέργεια παίρνανε και το μεροκάματο από το καπνεργοστάσιο.

Η δουλειά εκεί πώς ήταν;

Δύσκολη ήταν η δουλειά εκεί. Η νικοτίνη πρώτα από όλα που αναπνέανε, καθαρίζαν τον καπνό. Τα βαντάκια όλα αυτά. Τα παίρναν οι παραγωγοί τα δέματα και τα πηγαίνουν στο εργοστάσιο και εκεί μετά τα επεξεργάζονταν.

Από ημερομίσθια;

Θυμάμαι τότε εγώ και τρεις δραχμές ημερομίσθια και πέντε δραχμές. Πέντε δραχμές ήμασταν πλούσιοι που τις παίρναμε. Είχαμε υπάρχοντα!! Από πλούσιοι... οι ρίζες μας είναι πολύ πλούσιες. Και από την πλευρά του παππού, στρατιωτικός και τότε ένας στρατιωτικός για να παντρευόταν εκείνα τα χρόνια, έπρεπε η νύφη να έχει προίκα. Και για να πάρει τη γιαγιά ο στρατιωτικός, ο Μπεκερτζής, είχε προίκα η γιαγιά, δεν την πήρε έτσι.

Βρεθήκαμε στην Ελλάδα. Από το μηδέν ξανά.

Και σιγά σιγά ξαναανεβήκαμε δόξα σοι ο Θεός! Εντάξει δε γίναμε τίποτα εκατομμυριούχοι, αλλά τα βολέψαμε.

Οπότε αυτή η επαγγελματική ανέλιξη προφέρει μια ικανοποίηση.

Βέβαια! Αλλά υπήρχε κάθε μέρα στο σπίτι συζήτηση, δεν υπήρχε περίπτωση να μη συζητηθεί η Σμύρνη με τίποτα. Ό,τι και να γινόταν, στην πατρίδα η μάνα το είχε έτσι, η μάνα το μαγείρευε έτσι. Θυμάμαι που της έλεγε της μητέρας μου, η μητέρα μου είχε μεγάλη ικανότητα στις πίτες, «φτιάξε καμιά φορά και το φύλλο που 'φτιαχνε η μάνα μου, ήταν λίγο μπελαλίδικο εκείνο». Η μητέρα μου έκανε ένα απλό φύλλο. Εμείς τώρα οι εγγονές τα κάνουμε αυτά.

Εδώ τι πιστεύεις ότι προσφέρει ο Σύλλογος;

Προσφέρει την ιστορία μας. Πώς ήρθαν από εκεί νομίζω. Παλαιότερα δεν υπήρχαν αυτά. Η συνέχεια, να μη χαθεί η ιστορία μας. Η ταλαιπωρία που περάσαν οι δικοί μας.

Όταν ακούς στις εκδηλώσεις κάποια μικρασιάτικα τραγούδια πώς νιώθεις;

Πετάγομαι επάνω. Αυτά τα τραγούδια τα τραγουδούσε ο πατέρας μου. Και καρσιλαμάδες και το απτάλικο και όλα αυτά τα χορεύαμε, τα ρεμπέτικα. Βουτάω μέσα, δεν υπάρχει περίπτωση. Τα χορεύω από μικρή. Και τραγούδια αρκετά ξέρω. Εγώ τώρα όπου πάω, όπου θα ταξιδέψω έτσι και δω σιντί με μικρασιάτικο τραγούδι θα το πάρω, οτιδήποτε δω.

Το μνημείο που βλέπεις έξω τι νιώθεις;

Θυμάσαι τη γυναίκα τη Μικρασιάτισσα που ταλαιπωρήθηκε να μεταφέρει τα παιδιά της, τη χήρα Μικρασιάτισσα, που η γιαγιά μου χήρα ήρθε από εκεί. Ταλαιπωρήθηκαν, η αλήθεια είναι ότι η κάθε οικογένεια φέρνει τη δική της ιστορία και το κάθε άτομο έχει τη δική του ιστορία να διηγηθεί, γιατί ο καθένας πέρασε μαρτύριο για να έρθει.

Πώς βλέπεις πού υπάρχουν δύο σύλλογοι εδώ; Μικρασιατών και Ποντίων;

Εντάξει δεν είναι κακό. Και οι Πόντιοι έχουν περάσει δεινά. Έχουμε τη γενοκτονία των Ποντίων. Αυτοί τα πέρασαν και λίγο νωρίτερα. Όχι δεν είναι κακό. Τουρκόπληκτοι είμαστε όλοι. Εδώ στο Αγρίνιο, εγώ έτσι νιώθω, γιατί τους βλέπω είναι αγαπημένοι. Συνεννοούνται πότε θα κάνουν τη γιορτή τους οι Πόντιοι πότε οι Μικρασιάτες, έχουν κοινή αίθουσα εκθέσεων, τα γραφεία είναι χωριστά. Μου αρέσει αυτό. Βοηθάνε ο ένας τον άλλο. Και οι μεν και οι δε να μάθουν τα έθιμα και του ενός και του άλλου. Και οι Πόντιοι και οι Μικρασιάτες από θρησκεία άσε, δεν το συζητάμε. Και μη σου πω ότι εμείς κρατάμε περισσότερο τη θρησκεία από τους ντόπιους που έλεγε κι ο πατέρας μου.

Όταν ακούς Ερυθραία, οδός Ικονίου, Ιωνίας.

Εκεί πάει το μυαλό. Και μάλιστα τώρα για να είμαι ειλικρινής και επειδή επισκέφθηκα τον τόπο που η γιαγιά μου έφερνε γύρες και μαγείρευε και νοικοκυρευόταν, όταν πάω να μαγειρέψω μελιτζάνες, γεμιστά, μπάμιες όλα αυτά, δεν υπάρχει περίπτωση να μην πάει το μυαλό μου εκεί, στο σπίτι στο υποστατικό. Και νομίζω ότι η γιαγιά μου μαγειρεύει εκεί. Έχω πάθει ψύχωση. Το έχουμε όλοι αυτό και οι Πόντιοι και οι Μικρασιάτες. Μας έχουνε δώσει βιώματα μέσα στα σπίτια.

Εδώ η βρύση, το Κιούνι;

Το Κιούνι για να είμαι ειλικρινής, δεν το έχω ζήσει πολύ, γιατί ήμασταν κάτω. Αλλά ξέρω ιστορίες. Μάλιστα εκεί μαρτυρήσανε το Σαράντα. Σκοτώσανε και Έλληνες! Είναι βρύση που την είχανε βάλει και παίρνανε νερό οι πρόσφυγες.

Την είχανε φτιάξει οι ίδιοι;

Μάλλον, δεν το ξέρω καλά. Μάλιστα είχαν και μία τρόμπα, στο δρόμο που πάει για την Αγία Παρασκευή και ορισμένες ώρες την ημέρα ερχόταν ο υπάλληλος άνοιγε την τρόμπα και παίρνανε νερό. Δύσκολα χρόνια, δύσκολες μέρες. Να 'χεις το νερό μετρημένο μες στο σπίτι σου.

Πάντως για το Κιούνι έχουνε κάποιες εκδηλώσεις.

Θα είναι αυτή η εκδήλωση που θα είναι φοβερή. Θα είναι πολύ ωραία εκδήλωση. Εκεί παίρναν το νερό τους όλοι. Κουβαλάγαν το νερό από εκεί.

Το ρέμα του Ρεμπελιά, ήταν τυχαίο που έγινε ο συνοικισμός από την έξω πλευρά;

Να σου πω δεν το ξέρω αυτό. Όμως λιγάκι αν το καλοσκεφτείς μπορεί να ήταν μια διαχωριστική γραμμή. Η αλήθεια είναι ότι δεν υπήρχε και πουθενά αλλού πεδινός χώρος για να μείνουν και να μην τους απομακρύνουν και πολύ έξω.

Το ρέμα του Ρεμπελιά, το χειμώνα περνούσες;

Υπήρχε πρόσβαση. Υπήρχε γέφυρα που φεύγει εδώ από τον Άγιο Κωνσταντίνο που προχωράει ο δρόμος. Υπήρχε η πρώτη γέφυρα που ερχόταν εδώ από τα Μαντέμια

στην Αγία Παρασκευή κάτω και καταλήγει στο Ψηλογέφυρο στο Ζαπάντι που λέμε, αλλά είναι περιοχή Αργινίου. Στο Στάδιο ο δρόμος που πάει για τη Μεγάλη Χώρα. Υπάρχει ακόμα αυτό το γεφύρι. Το ρέμα αυτό από τα Μαντέμια έφτανε μέχρι εκεί κάτω. Εδώ το έχουνε μπαζώσει. Πίσω από τον Άγιο Κωνσταντίνο ήτανε ρέμα αυτό πιο κάτω όλο. Και ήταν και του Ρεμπελιά που και εκεί υπήρχε μία γέφυρα.

Έχω ακούσει πως όσοι πηγαίνουν για δουλειά στα καπνεργοστάσια ανεβαίνουν επάνω.

Τα πρώτα χρόνια. Και υπήρχε κι άλλη πρόσβαση από το ρέμα του Ρεμπελιά. Στην Ερυθραία κάτω. Εκεί περνούσε πολύς κόσμος, караβάνι περνούσε για να πάει για τη δουλειά το πρωί. Θυμάμαι που μέναμε εκεί στο δρόμο και περνούσανε πολλή εργατιά για το καπνεργοστάσιο.

Έχουνε συνδεθεί οι καπνεργάτες ως άτομα δυναμικά την εποχή εκείνη.

Ανθυγιεινή η εργασία την εποχή εκείνη. Μεσ στη νικοτίνη, μεσ στη σκόνη. Και κουραστικό πολύ. Έβλεπες τις καημένες τις καπνεργάτριες τώρα να κάθονται σε ένα σκαμνί να καθαρίζουνε τα φύλλα, να τα διαχωρίζουνε. Γινόταν μια πρώτη επεξεργασία για να φύγει για την Αθήνα. Πήγαινε στο εργοστάσιο του Παπαστράτου, του Κεράνη. Εκεί γινόταν η τελευταία, το τσιγάρο. Εδώ γινόταν από τον παραγωγό μια μέση επεξεργασία. Βγάζαν τους σπάγκους που ήταν περασμένες οι αρμάθες κι αυτά, γινόταν αυτή η επεξεργασία και γινόταν και η τόγκα. Η τόγκα ήταν τα δέματα. Γινόταν φύλλο φύλλο το δέμα οι αρμάθες χωρίς κλωστή. Γινόταν η τόγκα και λέγονταν οι τογκαδόροι οι οποίοι παίρναν και λίγο παραπάνω ημερομίσθιο. Ήταν πιο σκληρή η δουλειά αυτή. Και θεωρούνταν οι τογκαδόροι πιο παλικάρια. Είχε και γυναίκες τογκαδόρους. Μεταξύ αυτών και η μητέρα μου. Η μητέρα μου για να πάρει το παραπάνω. Ήταν δυναμικό στοιχείο και δε μπορούσε να κάθεται.

Εννοώ διεκδικήσεις για καλύτερα μεροκάματα;

Υπήρχαν εκείνα τα χρόνια. Πιο πολύ ο αριστερός χώρος. Μετά θυμάμαι ήρεμα πράγματα. Αλλά μετά ξαναρχίσαν πάλι. Ήρεμα όμως, όχι αιματοχυσίες όπως τα πρώτα χρόνια. Κάποιος είχε σκοτωθεί εδώ, ένα παλικάρι, δε θυμάμαι.

Ένα παλικάρι και νομίζω και η Γεωργαντζέλη. Το παλικάρι πρέπει να ήταν πρόσφυγας. Όταν ακούς τη λέξη Ερυθραία που πηγαίνει το μυαλό σου;

Ε! Τι πάει! Μικρά Ασία τελείωσε, εκεί πατρίδα. Περνάω πολλές φορές ή με τα πόδια ή με το αυτοκίνητο και πολλά σπίτια έχουν γκρεμιστεί και τα έχουν χτίσει οι άνθρωποι ή πουλήθηκαν και αρκετά. Δεν υπάρχει και πολύ το μικρασιατικό στοιχείο στην περιοχή. Πιο πολύ υπάρχει εδώ Άγιο Κωνσταντίνο και πάνω, εδώ! Προς την Ερυθραία πιστεύω ότι δεν είναι πολλές οικογένειες. Έχουνε πουληθεί, έχουνε φύγει άνθρωποι, πεθάνανε δεν υπάρχουνε, τα παιδιά τους φύγανε. Σπουδάσανε, παντρευτήκανε, φύγανε. Ένα σπιτάκι μικρό το δώσανε και έτσι λιγάκι με στενοχωρεί που έχει χαθεί η εικόνα αυτή.

Πάντως σπίτια προσφυγικά υπάρχουν. Μέτρησα μια μέρα πάνω από είκοσι. Πώς νιώθεις μόλις τα βλέπεις;

Πας πίσω στη μνήμη. Αναζητάς το αγιόκλημα που δεν υπάρχει τώρα, αναζητάς τον βασιλικό, τον ασβέστη. Δεν είναι σε χέρια έτσι νοικοκυρεμένα.

Το προσφυγικό σήμερα πώς το βλέπεις;

Το προσφυγικό σήμερα! Κρίμα τους λυπάσαι! Πονάει η ψυχή μου. Αλλά δεν μπορώ, είναι ένα κράμα εκεί μέσα, γίνεται χαμός. Δεν ξέρεις ποιος είναι πρόσφυγας ποιος είναι Σύριος, ποιος είναι... Είναι κρίμα οι άνθρωποι όμως. Ζουν κι αυτοί ένα μαρτύριο. Δηλαδή εγώ να τον βοηθήσω, αν θα έχω τη δυνατότητα, αλλά να τον βάλω σπίτι μου όχι, γιατί φοβάμαι. Αλλά τους λυπάμαι και μακάρι να είχα τη δυνατότητα για να βοηθήσω. Για να είμαι ειλικρινής επειδή είμαι και στον Ερυθρό Σταυρό στην Πάτρα δήλωσα ...

Γιατί αλήθεια μπήκες στον Ερυθρό Σταυρό;

Για τον εθελοντισμό, για την προσφορά. Κι εγώ κι ο γιος μου. Και αιμοδότρια κι εγώ κι ο γιος μου. Στους σεισμούς στην Αθήνα ήμασταν μπροστά. Στους σεισμούς στην Καλαμάτα είχε πάει ο γιος μου. Στη Λευκάδα και οι δύο. Έχω στήσει σκηνές εγώ. Και δεν είμαι στις αδελφές νοσοκόμες, είμαι στα δύσκολα. Στην ομάδα διάσωσης. Έχω κατεβεί με το σχοινί. Τώρα βέβαια δεν πάω και το αίμα το σταμάτησα τώρα είμαι εξήντα εφτά, εξήντα οχτώ χρονών δεν επιτρέπεται να δώσω αίμα. Ήμουν αιμοδότρια και ο γιος μου δίνει ακόμη.

Μήπως το κοινωνικό αυτό έργο...

Από εκεί ξεκινάει. Από τις ρίζες. Και μάλιστα να σου πω ότι το '74 που ήμουν στην Πάτρα κι έγινε το Κυπριακό και ξεκινήσαμε για πόλεμο και δεν πήγανε και ξεσηκώσαν τα παλικάρια όλα, θες να σου πω ότι από τον κύκλο μας αυτές που ήξερα εγώ, που ασχοληθήκαμε και τρέξαμε να τηγανίσουμε πατάτες, να πάμε μπισκότα, να πάμε φαγητά, ήμασταν όλες από προσφυγικές οικογένειες! Η μία η φίλη ήταν από το Κιλκίς προσφυγικής καταγωγής Πόντια εκείνη, η Μαρία Πόντια κι αυτή δηλαδή όλες που τρέξαμε από τη δουλειά μας μέσα, πήγαμε εμείς οι τρεις μόνο που ήμασταν προσφυγικής καταγωγής. Πήγαμε μόνο τρία άτομα. Εκατόν εβδομήντα άτομα η υπηρεσία μας και πήγαμε μόνο τρία άτομα και προσφέραμε, και δώσαμε και κουβέρτες.

Έχω διαβάσει σε ένα βιβλίο ότι οι απόγονοι προσφύγων προσπαθούν από ότι πόστο μπορεί ο καθένας να προσφέρουν.

Ναι! Να δώσουμε κάτι, γιατί αυτά που περάσαμε τα έχουμε ζήσει. Ο πατέρας μου έλεγε: «Όλα καλά, αλλά δεν αντέχω την πείνα» και κάθε φθινόπωρο έκανε απόθεμα και μας το έχει αφήσει αυτό. Όταν βάζαμε τα καπνά, τα Χριστούγεννα μας δίνανε ένα χρηματικό ποσό έναντι ο έμπορος το οποίο λέγαμε πλασματικό εκείνα τα χρόνια στην

καπνοκαλλιέργεια και τα υπόλοιπα τα παίρναμε τέτοια εποχή. Και πήγαινε κι έκανε απόθεμα μες στο σπίτι ό,τι μπορεί να φανταστεί η ψυχή σου. Απορρυπαντικά, μέχρι σαπούνη, ειδικά το αλεύρι και η ζάχαρη να μη λείπει. Φοβόταν την πείνα. Πέρασε πείνα μεγάλη και ήταν και καλομαθημένα παιδιά, είχανε. Η γιαγιά μου τα φρόντιζε. Ένιωθα μια υπερηφάνεια για τη γιαγιά μου, όταν πήγα εκεί (Σμύρνη) και ήρθαν συνομήλικοι του πατέρα μου που είπαν φάγαμε ψωμί από τη γιαγιά σου, μας τάζε, μας πότιζε. Ένιωσα πολύ περήφανη εκείνη την ώρα. Και λέω κοιτάξε τώρα, από τότε η οικογένειά μας δίνει. Και μάλιστα κάτι ξαδερφάδες της που ήτανε στην Πάτρα μου λέγανε: «εάν δεν ήταν η γιαγιά σου, θα είχαμε πεθάνει.» Γιατί ήταν και οι φτωχοί μερίδα εκεί, δεν ήταν μόνο οι πλούσιοι. Βέβαια οι άνθρωποι ότι είχαν τα χάσανε. Όταν ήρθαν εδώ, δεν είχαν τίποτα. Και κείνα που αφήσαν, πλούτη ήταν πίσω. Και μια κατσαρόλα να άφηνε ο άλλος, αφού δεν την είχε εδώ, έτσι ήτανε. Υπήρχαν και πλούσιοι και φτωχοί. Και πιο πλούσιοι από τη γιαγιά μου. Η γιαγιά μου ήταν μια αρχοντογύναικα βέβαια, παντρεύτηκε στρατιωτικό, αλλά δεν ήτανε η γυναίκα του υπουργού ή του κυβερνήτη. Και βέβαια υπήρχανε και οι κατώτεροι. Όπως θα δεις και στις φωτογραφίες, της γιαγιάς το σπίτι είναι ένα οικόσημο εκεί στην περιοχή και τα άλλα είναι σπιτάκια μικρά. Ήταν μια αρχοντοοικογένεια που ζούσαν από αυτούς.

Οι πρόσφυγες που έφυγαν τον πρώτο καιρό, ήταν μετέωροι, μεταξύ ουρανού και γης. Ξανά να χτίσεις μία ζωή από το μηδέν! Με τις απώλειες σε πρόσωπα, πολλά ορφανά εδώ.

Έχουμε πολλά, Χρήστο, σου λέω μας έχουν γίνει βίωμα. Είναι τυπωμένα (στη μνήμη) και κατεβαίνουνε κάτω λες και τα έχεις γραμμένα. Μα δεν ακούγαμε τίποτα άλλο όλη την ημέρα. Ειδικά ο πατέρας μου επειδή έζησε και με τη μάνα του, τα άλλα παιδιά παντρευτήκαν νωρίτερα κι έφυγαν, και είχε μάθει και τούρκικα πολλά, κι είχε αρχίσει να μαθαίνει και μένα. Αλλά πέθανε νέος ο πατέρας μου, πενήντα εννιά χρονών και δεν προλάβουμε το φροντιστήριο... και μου τα μάθαινε με ιστορίες και έχουνε μείνει αυτά. Κι ήτανε με τη μάνα του συνέχεια και τα συζητάγανε με τις ξαδερφάδες, με τα αδέρφια του, για τις χαμένες πατρίδες και από τότε είχαμε κάποιες πληροφορίες. Κάποιος είχε πάει και γύρισε και του είπε του πατέρα μου, ήταν κάποιος ναυτικός και κατάφερε προς τα εκεί, ήταν από το ίδιο μέρος και του λέει: «το σπίτι σας είναι σχολείο». Υπήρχε η πληροφορία, αλλά δεν το πιστέψαμε. Και μάλιστα εγώ πήγαινα με την ελπίδα.

Όταν σπούδασες κι έπιασες δουλειά, πώς ένιωσες;

Ε! Εντάξει αισθάνεσαι άνετα. Λες έχω το χαρτζιλίκι μου και μάλιστα εγώ βοηθούσα και στο σπίτι, δεν ήτανε τα λεφτά τα έπαιρνα και τα πήγαινα καφετέριες και ξέρω εγώ. Ήθελα να φτιάξω κάτι, το έφτιαχνα, δε μου λέγαν κάτι από το σπίτι. Είχα μάθει κι εγώ και οι ξαδερφάδες μου, μάθαμε στην οικονομία, δε μάθαμε να έχουμε σπατάλη. Δε το χαλάμε το χρήμα. Μπορείς να με δεις ας πούμε σε μια φιλανθρωπία δε λογαριάζω, αλλά να χαλάσω κάτι να πάρω για τον εαυτό μου, όχι, θα κοιτάξω τι άλλο υπάρχει ανάγκη. Όχι ότι μας πιέζανε να το κάνουμε, μάθαμε από αυτά που

βλέπαμε και που ζήσαμε. Γιατί για το λάδι υπήρχε το μέτρο. Για να μην πάει χαμένο κάτι.

Πάντως είναι σημαντικό που και τα παιδιά των προσφύγων, πολλά από αυτά κατάφεραν και τελείωσαν την εκπαίδευση. Ήταν πολύ σημαντικό την εποχή εκείνη. Να τελειώσει το παιδί τη σχολή και να πιάσει δουλειά. Γιατί πολλά παιδιά, το ξέρεις και εσύ, πηγαίνανε μικρά καπνεργάτες.

Εγώ είχα πάει και δούλευα πρωί απόγευμα στην ΕΔΟΚ που ήμουνα, σαν τεχνικός που είχα πάει, και πήγαινα και στα καπνά. Ότι ελεύθερο χρόνο έμεινε, πήγαινα εκεί. Για να μη χάσω τη δουλειά μου, πλήρωνα μια γυναίκα για να με αντικαταστήσει εμένα, γιατί και τα λεφτά από τα καπνά δεν τα παίρναμε αμέσως. Και έπρεπε να γίνει μια οικονομία να κάνουμε και κάτι. Να φτιάξουμε σπίτι που δεν είχαμε. Να διαμορφώσουμε το κτήμα μας. Και το έχω ακόμη αυτό το κτήμα, πάω και τώρα ασχολούμαι. Αυτά όλα από μια στέρηση και μια οικονομία δεν τα καταφέραμε έτσι. Πρόσφυγες ήμασταν. Προσφυγικές οικογένειες κι εγώ τώρα είμαι πρώτη γενιά εδώ, γιατί ήρθε ο πατέρας μου από εκεί και οι ξαδερφάδες μου.

Στην ΕΔΟΚ δούλευες χρόνια;

Εδώ ήμουνα τέσσερα. Και στην ουσία ΕΔΟΚ και Δημόσιο, είχα διοριστεί στην Πάτρα, σαράντα ένα χρόνια. Και τώρα μας τα παίρνουνε. Δούλεψα να πάρω μια σύνταξη καλή. Το εφάπαξ το πήρα η αλήθεια είναι αυτή, αλλά μας το παίρνουν λίγο λίγο.

Εμείς δε θα πάρουμε τίποτα από εφάπαξ.

Αυτό βλέπω στο γιο μου τώρα σπουδάζει εκεί, πτυχία από εδώ, διδακτορικά από εκεί, έρευνα και λοιπά, έχει αυτή... Τελείωσε βιολόγος και αυτός και η νύφη μου και τώρα παίρνουν τα διδακτορικά τους, εν τω μεταξύ ο Δημήτρης κάνει και πολλές έρευνες ως βιοχημικός στην Πάτρα. Ήταν δυνατούλης και τον κράτησε ο καθηγητής. Με άκουσε! Μόλις τελείωσε τις σπουδές πήγε κατευθείαν φαντάρος, να απελευθερωθεί. Βρέθηκε μία δουλειά, δεν θα μπορείς να πας. Δες έχεις στρατιωτικό, δεν πας για δουλειά του λέω. Έχει κάνει και κάποια φροντιστήρια, φέτος κόπηκαν. Με άκουσε, τελείωσε το στρατιωτικό του, και ξεκίνησε το διδακτορικό και βιοχημικός, αλλά κάνει έρευνες.

Και εσύ υπερήφανη!

Είδες! Καταφέρνουμε και ανελισσόμαστε. Γενιά γενιά και προχωράμε. Και τα ξαδέρφια μου εδώ, ο γιος του έχει σπουδάσει οικονομολόγος, η κόρη του παντρεύτηκε προχτές είναι χημικός, στην Αθήνα τα παιδιά της ξαδέρφης μου κι αυτά ο ένας είναι βιολόγος, η άλλη είναι ανωτάτη νοσηλευτική, βλέπεις τα παιδιά μας τους δώσαμε... αγωνιστήκαμε για να προχωρήσουν και οι παππούδες καμαρώνανε, κάτι προλάβανε λίγο πολύ. Ο πατέρας ο δικός μου δεν πρόλαβε, οι άλλοι κάτι προλάβανε. Η μάνα μου ένιωσε όλα, και τα πτυχία του Δημήτρη και όλα αυτά, τα 'νιωσε.

Β' μέρος

Με τις εκδηλώσεις του συλλόγου πηγαίνεις, όπως τώρα στη Δράμα που πήγανε;

Δεν πήγα γιατί παντρευόταν μια ανιψιά μου και στενοχωρήθηκα. Πηγαίνω όμως, δεν έχω πρόβλημα, συμμετέχω και στο χορευτικό, και στο σύλλογο της Πάτρας είμαι. Πηγαίνω κι εκεί! Αλλά μου αρέσει πιο πολύ εδώ. Δεν ξέρω, επειδή γεννήθηκα εδώ. Ήμουνα εκεί και στο Σύλλογο Αιτωλοακαρνανών, ήμουν πρόεδρος και ταμίας πολλά χρόνια, και έχει καταφέρει να κάνω την ανταλλαγή εκδηλώσεων και λοιπά. Έχει κι εκεί Σύλλογο Ποντίων και Μικρασιατών. Κι εκεί έχουν καλές σχέσεις μεταξύ τους. Αλλά εδώ μου αρέσει καλύτερα. Τώρα που πήρα τη σύνταξη έχω τραβηχτεί λίγο και είμαι συνέχεια Πάτρα-Αργίνο. Τουρκόκληκτοι είμαστε όλοι. Θυμάμαι ο μπαρμπα-Γιάννης, ένας Πόντιος στην Πάτρα, ήταν η γυναίκα του από τη Σμύρνη, πέθανε εκατόν τόσο χρονών, και σε κάτι εκδηλώσεις που ανταμώναμε και του λέω θα πάω Σμύρνη, «θα μου φέρεις ένα κομπολόι από τη Σμύρνη» μου λέει, «να πάω να το βάλω στον τάφο της γυναίκας μου» που ήταν Σμυρνιά και του πήγα και χώμα, και το πήγε στο μνήμα. Και τι μου είπε βρε Χρήστο ότι όταν σκοτώσαν τον πατέρα του, το βάλαν το παιδάκι και ήπια αίμα από τον πατέρα του, του βάλαν σε ποτήρι αίμα του πατέρα του και το υποχρέωσαν για να μη το σκοτώσουν το παιδί το βάλαν να πει το αίμα του πατέρα του. Κάνω κάθε χρόνο δωρεά, το δίσκο που κάνουν το μνημόσυνο.

Πώς νιώθεις ως απόγονος πρόσφυγα που κατάφερε να σπουδάσει;

Περήφανη και νιώθω και υπερήφανη για την καταγωγή μου. Δηλαδή το λέω όπου να βρεθώ, όπου να σταθώ, εγώ είμαι Σμυρνιά τους κάνω, ποιο χωριό! Εγώ είμαι Σμυρνιά τελείωσε. Και μέχρι και ο γιος μου το λέει είμαι απόγονος, του αρέσει ασχολείται και έχει διαβάσει και πολλά βιβλία για τα ιστορικά γεγονότα. Εγώ είμαι πιο πολύ εμπλουτισμένη σε αυτά από την οικογενειακή μου ιστορία πιο πολύ. Εγώ ξέρω ότι μάθαμε στο σχολείο και ότι ακούγαμε. Εσείς κάνατε σπουδές, αλλά εγώ την ιστορία της οικογένειάς μου χαρτί.

Αλλά και αυτό που λες ότι ακούγαμε, οι μνήμες, είναι μεγάλη υπόθεση. Η προφορική ιστορία που περνά από γενιά σε γενιά.

Μάλιστα η γιαγιά μου στο λέω κι αυτό, του Σταυρού ξεκίνησε αυτή η ιστορία, την ημέρα του Σταυρού φορούσε μαύρα και δεν έπινε ούτε νερό. Επειδή ήτανε νηστεία λόγω της ορθοδοξίας, δεν έπινε ούτε νερό. Και φορούσε μαύρα αυτή τη μέρα. Και δε φύγανε αμέσως. 27 που σκοτώσανε το Χρυσόστομο τον είδανε να τον σέρνουν, αυτή βγήκε γύρω με 2-4 Οκτωβρίου στο Αϊβαλί κιάλας και βγήκαν στον Πειραιά.

Ευχαριστώ πολύ κυρά Γεωργία, να 'σαι καλά.

2. Συνέντευξη με την κυρία Ανθούλα Ι. Ημερομηνία γέννησης 1938
Σε αίθουσα του Συλλόγου Μικρασιατών, στις 21 Σεπτεμβρίου 2016

Καλησπέρα κυρία Ανθούλα. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου παραχωρήσετε.

Οι δικοί μου κατάγονται από την περιοχή της Νικομήδειας, το χωριό λεγόταν Νιοχώρι, Γενίκιοϊ στα τουρκικά. Η περιοχή τους ήταν τρία τέσσερα χωριά όλα ελληνικά, δεν είχαν καθόλου Τούρκους μέσα, τα τούρκικα χωριά ήταν πιο έξω. Είχαμε και καλές σχέσεις με τα γειτονικά χωριά, τα τούρκικα, και στα χωράφια δουλεύαν και Τουρκάλες στα ελληνικά και Ελληνίδες στα τούρκικα, είχανε καλή σχέση. Και επειδή υπήρχανε ληστές, δεν έχει σημασία από πού έρχονταν οι ληστές, γιατί ήταν πλούσια χωριά, βάζανε φύλακες Αρβανίτες εκεί στο χωριό των γονιών μου. Ήταν μια οικογένεια Αρβανίτες που ήταν ο πατέρας και δύο τρία αγόρια μεγάλα παλικάρια και φυλάγαν το χωριό τη νύχτα για τους κλέφτες. Κατά τα άλλα, ελληνικά και τα γειτονικά τούρκικα χωριά είχανε καλές σχέσεις. Φύγανε στις 26 Μαρτίου του 1921.

Εκεί με τι ασχολούνταν;

Είχανε καπνά, γι' αυτό και πολλοί ήρθανε εδώ στο Αγρίνιο, βάζανε πιπεριές, είχανε σηροτροφεία, μουριές και έξω από το χωριό υπήρχε εργοστάσιο που το είχανε οι Αρμένιοι. Ήταν εργοστάσιο μεταξουργίας, έκανε και υφάσματα δηλαδή, παίρναν τα κουκούλια και τα πηγαίναν στο εργοστάσιο. Η αδερφή του πατέρα μου δούλεψε στο εργοστάσιο. Είχαν καλλιέργεια μεταξιού. Είχανε κτήματα πολλά. Επίσης τα βουνά γύρω είχαν καστανιές, κτήματα καστανιές και μάλιστα όσοι λιποτακτούσαν από τον τουρκικό στρατό κρυβόντουσαν χρόνια μέσα στα δάση και ζούσαν από τα φρούτα που υπήρχαν μέσα στα βουνά και από κυνήγι. Επίσης επειδή είχαν καλές σχέσεις με τους Τούρκους από τα διπλανά χωριά, αν σκότωναν κανένα αγριογούρουνο οι Τούρκοι και επειδή δεν τρώνε χοιρινό, ειδοποιούσαν κάποιον από την Νεάπολη από τα ελληνικά χωριά, κάποιον γνωστό και πήγαιναν και το 'παιρναν. Υπήρχε καλή σχέση σε αυτό. Ούτε πειράζανε. Αυτοί που πειράζαν ήταν αυτοί που ήρθαν από μακριά οι Τσέτες, κουρδικής καταγωγής, αυτούς είχε στρατολογήσει ο Κεμάλ.

Πάντως είχατε καλή κατάσταση εκεί στο χωριό, από κτήματα.

Κτήματα δεν ήταν δέκα είκοσι τριάντα στρέμματα, αλλά εκατό, διακόσια, τρακόσια. Υπήρχε χώρος. Ο άλλος άμα έλεγε ότι είχε εκατό στρέμματα, δεν έλεγε ότι είναι πλούσιος, ότι είναι κτηματίας. Υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις.

Ποιοι ήρθαν από την οικογένειά σου;

Η μάνα μου με τους δικούς της, ο πατέρας της μάνας μου ήταν παπάς. Αυτοί με τα παιδιά βγήκαν στη Μυτιλήνη. Και ο δεσπότης έβαλε τον παππού μου σε ένα χωριό και έμειναν πέντε χρόνια στη Μυτιλήνη.

Η μητέρα σου ήταν μεγάλη όταν ήρθε;

Η μάνα μου ήταν το 1908 γεννημένη και το '21 ήταν δεκατρίω χρονών. Ο πατέρας μου ήταν το '04. Ήταν δεκαεπτά. Από το ίδιο χωριό. Μετά επειδή τα αδέρφια του παππού είχανε πάει στα Τρίκαλα, αυτός είχε μείνει εκεί. .... Η γιαγιά με τις κόρες της, η οποία μάλιστα είχε φορτωθεί και το καζάνι, το οποίο το έχω και όταν κάνουμε έκθεση εδώ, το φέρνω. Αυτό το καζάνι το μεταχειρίστηκε όλος ο συνοικισμός τα πρώτα χρόνια που ήταν καινούριο και δεν είχαν εδώ τέτοια πράγματα. Το χρησιμοποιούσαμε για μπουγάδα, αλλά και για κόλλυβα. Το γανώνανε να είναι καθαρό και βράζανε. Μετά πάλι το χρησιμοποιούσαμε στη μπουγάδα. Και αυτό το καζάνι είχε βρεθεί τα τελευταία χρόνια να έχει τρυπήσει να είναι σε κακό χάλι και ήθελα να το αποκαταστήσω. Πήγα στον χαλκωματή που πηγαίνουν και τα χαλκώνανε.

Φέρατε κάτι άλλο από εκεί, εκτός από το καζάνι;

Έφερα ένα στρώμα, το 'φερε η αδερφή του πατέρα μου που δούλευε στο μετάξι, είναι από λινάρι, το επεξεργάστηκε μόνη της το έκανε κλωστή, το ύφανε. Είχε κι ένα άλλο που πάλιωσε, αλλά όταν πέθανε η νονά, με είχε βαφτίσει κιόλας, το κράτησα δε θέλησα να το πετάξω. Ήταν σε καλή κατάσταση, ούτε τρύπιο ήταν και το έχω ενθύμιο και το φέρνω, γιατί το έφτιαξε με τα χέρια της. Θυμάμαι επίσης ότι είχαμε και τραπεζομάντιλα με την ίδια τεχνική, αλλά εκείνα ήταν μαλακά, γιατί ήταν από βαμβάκι, επίσης το έκανε κλωστή η ίδια και το ύφαινε, τεχνίτρια. Έχω δύο κομμάτια μεγάλα μπιμπίλα, μπιμπίλα λέμε αυτή τη δαντέλα που τη φτιάχνουν με το βελόνι. Τα οποία τα φέρνω πάλι στην έκθεση, όταν κάνουμε. Δύο μεγάλα κομμάτια τα οποία τα βάζαμε στα μαντίλια διακοσμητικά. Αυτά ήρθαν στην Ελλάδα και τα έχουμε ενθύμια. Μάλιστα τα είχε βάλει σε ένα κουτάκι από λουκούμια εδώ στην Ελλάδα, το οποίο πρέπει να καταλάβεις ότι έχει τριψήφιο αριθμό τηλεφώνου. Και το έχω φυλαγμένο και το κουτάκι.

Εσείς πότε γεννηθήκατε;

Εγώ γεννήθηκα το 1938. Ο πρώτος αδερφός μου γεννήθηκε το 1928 και ο δεύτερος το 1931. Ο άλλος αδερφός μου είναι το '35 και ο μικρότερος είναι το '51. Μείναν Ερυθραία.

Με τι ασχολήθηκαν εδώ;

Ο πατέρας μου δούλευε σε φούρνο. Εδώ ασχολήθηκε με το φούρνο και όταν ήρθαν εδώ βάζαν και καπνά και δούλευε και σε φούρνο. Μέχρι την Κατοχή θυμάμαι κι εγώ να δουλεύει σε φούρνο.

Σε καπνεργοστάσιο δούλεψαν;

Σε καπνεργοστάσιο δούλεψαν και καπνά βάζανε σεμπρικά, αφού δεν είχανε δικά τους κτήματα. Που άλλος έχει το χωράφι και άλλος έχει τη δουλειά και μετά τα μοιράζονται.

Δούλεψαν χρόνια σε καπνεργοστάσιο οι γονείς σου;

Η νονά μου, η αδελφή της μητέρας μου και η μητέρα μου. Η μητέρα μου δούλεψε λίγα χρόνια, η νονά δούλεψε περισσότερο.

Σε ποιο εργοστάσιο;

Και στου Παπαστράτου και στου Παναγόπουλου και στου Ηλιού, αλλά δεν ήταν μόνιμες. Επειδή αυτές δεν ήταν μόνιμες, βάζαν καπνά. Οπότε δούλεψαν αρκετά χρόνια. Εγώ πήγαινα και σχολείο. Εγώ δεν πήγα Γυμνάσιο. Δημοτικό έβγαλα. Εδώ!

Στο συγκεκριμένο που είμαστε τώρα;

Που είμαστε τώρα. Δεν θα το πιστέψεις, όταν μπήκαμε μέσα θυμάμαι τον αδερφό μου αυτόν που ήταν το '35 γεννηθείς. Το σχολείο το είχαν επιτάξει οι Γερμανοί, αλλά έρχονταν κάτι δάσκαλοι κάτι δασκάλες οι οποίες σε κάποιο σπίτι (κάναν μάθημα) και πληρώνονταν σε είδος, ό,τι είχε ο καθένας και κάνανε μάθημα τα παιδιά. Ο μεγάλος είχε τελειώσει το δημοτικό και είχε γραφτεί στο Γυμνάσιο. Εγώ μόνο δημοτικό γιατί! Ήθελα κι ήμουν και καλή, αλλά έπρεπε να φοράνε καπέλο τα παιδιά και επειδή τρία παιδιά με καπέλο εστοίχιζε. Ο πατέρας μου μεροκάματο έπαιρνε τότε και πληρώναμε και εγγραφή στο σχολείο. Και επειδή δεν έβγαινε είπε να συνεχίσουν τα παιδιά που πήγαιναν σε μαγαζί κάπου κάπου να βοηθάνε. Να καταλάβεις τον δεύτερο τον αδερφό μου τον έδωξε ο καθηγητής, γιατί δε φόραγε καπέλο. Είχε πάρει ένα καπέλο για το μεγάλο.

Εσείς μετά το δημοτικό τι κάνατε;

Μετά το δημοτικό, μοδίστρα. Σε όλα τα κορίτσια τότε, όσες τελειώναν το δημοτικό, γιατί πολλές ούτε το τελειώνανε. Αν θα πήγαιναν στο γυμνάσιο, τα κορίτσια των οικονομικών ανεξάρτητων οικογενειών. Αλλιώς ή υφάντρα ή μοδίστρα. Εγώ πήγα λίγο, αλλά επειδή η μάνα μου έραβε και έπιαναν και τα χέρια μου πήγα σε κάνα δυο, τελικά συνέχισα μόνη μου. Μετά τα μεγάλα τα αγόρια ανοίζανε μαγαζί, ψιλικά, πήγα στο μαγαζί. Στη στοά Παπαγιάννη. Είχανε μοδιστρικά τέτοια πράγματα ας πούμε, με εσώρουχα. Μετά επεκταθήκαμε πήραμε και από την απέναντι μεριά μαγαζί και βάλουμε και ρούχα. Με την επέκταση φτιάχναμε πλισέδες, μαντάριζαμε κάλτσες.

Εδώ που πήγαινες δημοτικό και μετά πήγες να μάθεις μοδίστρα και στα μαγαζιά, με τους ντόπιους;

Όταν πηγαίναμε για κατάθεση στεφάνων, δεν είχαμε καμία σχέση με τα άλλα σχολεία. Πηγαίναμε για κατάθεση στεφάνων στις 25 Μαρτίου και στις 28 Οκτωβρίου μετά την Κατοχή, όταν φθάνανε στο μνημείο, εδώ που είναι η Βιβλιοθήκη, μας φτύνανε, μας τραβάγαν τα μαλλιά, μας πετάγανε πέτρες, αυτάκια, «Τούρκοι» και τέτοια. Δηλαδή δεν πλησιάζαμε. Να καταλάβεις στην έκτη τάξη το 1950 που έβγαλα εγώ το δημοτικό είχαν γίνει γυμναστικές επιδείξεις όλων των σχολείων του Αγρινίου μέσα στο γήπεδο. Και είχαμε ένα μαθητή ο οποίος ήταν της Ε' αυτός, που ήταν καλός

αθλητής. Και βγήκε πρώτος στο τρέξιμο, στις μικρές αποστάσεις και στη μεγάλη απόσταση και στο πήδημα. Είχε πάρει τρία στεφάνια. Και με το που πήγαμε να φύγουμε σε γραμμές, όπως το κάθε σχολείο, πέσαν επάνω του και τον πλακώσαν στο ξύλο, γιατί ο «Τούρκος» μας πήρε τις νίκες. Υπήρχε αυτό. Στην Ερυθραία είχε τρεις βρύσες. Μετά τον πόλεμο ανοίξανε και πηγάδια οι πρόσφυγες, βάλαν προσωπική εργασία και ανοίξανε, ήτανε στην άκρη από το οικόπεδο του άλλου, αλλά έπαιρνε και λίγο από το δρόμο για να έχουν πρόσβαση, γιατί ήταν άλλα που ήταν μέσα στους κήπους των αλλοιών. Ενώ αυτό το κάναν σαν να είναι της κοινότητας. Είχε και πολύ νερό στο σημείο εκείνο. Βάλανε προσωπική εργασία και ότι χρήματα χρειάζονταν. Στα οχτώ μέτρα το βρήκαν το νερό, ενώ ήταν άλλα που ήταν τριάντα μέτρα βάθος. Δούλευε ο πατέρας μου, έσκαβε κι είχα πάει να δω, ήταν πολύ κοντά στο σπίτι. Αυτό το πηγάδι έπαιρνε όλος ο Άγιος Κωνσταντίνος, κατέληγαν οι περισσότεροι εκεί.

Υπάρχει ακόμη αυτό σήμερα;

Υπάρχει είναι κλεισμένο, μπορείς να το δεις, αν θέλεις. Είναι σκεπασμένο με σιδερένιο αυτό επάνω, το οποίο νερό έχει φτάσει... κάνεις έτσι και το πιάνεις.

Το Κιούνι;

Το Κιούγκι είναι, όχι Κιούνι. Αυτό ήτανε. Υπήρχε. Πρέπει να είναι επί Τουρκοκρατίας. Κιούγκι λέγανε τις βρύσες που είναι με πήλινη σωλήνα. Μπαίνει μέσα στο έδαφος ας πούμε και ότι νερά μαζεύει. Αυτό δεν ξέρει κανείς πού είναι ακριβώς η αρχή του. Αλλά έχει πάντα νερό. Εγώ θυμάμαι να τρέχουν και οι δύο βρύσες, έχει δύο στόμια. Όχι όλες το ίδιο, άλλη λιγότερο, άλλη περισσότερο.

Όταν περνάς από το Κιούνι, πώς νιώθεις, όταν το βλέπεις;

Το Κιούγκι εγώ ήθελα και το έχω πει και σε προέδρους, ότι έπρεπε να το έχουν αξιοποιήσει σαν ένα χώρο... γιατί είναι όμορφα, έχει δροσιά το καλοκαίρι. Σαν μικρή δεν έχω έρθει πολλές φορές. Μαζί με τις μεγαλύτερες ήρθα κι εγώ με μία μικρή ποτίστρα την έβαζα στο κεφάλι και μου έπεφτε. Ενώ ήταν κοπέλες που την είχαν στο κεφάλι από το Κιούγκι στην Ερυθραία να μη την πιάνουν και να κουβεντιάζουν κιόλας. Αλλά από εκείνο το πηγάδι έχω κουβαλήσει νερό!! Εγώ έπρεπε να έχω γεμίσει το βαρέλι και το καζάνι να είναι έτοιμο για τη μπουγάδα.

Πάντως το Κιούγκι είναι σημείο αναφοράς.

Ναι για τούτους εδώ που ήταν κοντά. Ήταν και σημείο αναφοράς το άλλο. Υπήρχε ένα πηγάδι εδώ που είναι τα ταξί, στη μέση του δρόμου, αργότερα το χαλάσανε. Όταν εγώ πήγαινα σχολείο ήταν το πηγάδι αυτό. Αλλά ήτανε γλυφό. Το παίρνανε για μπουγάδες και δεν πίνονταν. Κάτω στην Ερυθραία ήταν επίσης άλλα δύο πηγάδια, του Καραγιαννίδη και του Στυλίδη, στην ίδια ευθεία. Του Στυλίδη υπάρχει ακόμη μέσα στον κήπο. Και ήταν και ένα σε τέσσερις που είχαν πάρει από μία γωνία.

Το ρέμα του Ρεμπελιά ήταν διαχωρισμός

Ναι το ρέμα εκείνο χώριζε το Αγρίνιο με τον Άγιο Κωνσταντίνο και την Ερυθραία.

Ήταν τυχαίο που συνέβη αυτό;

Κοίταξε όπου βρήκανε τους έδωσαν χωράφι. Αυτά νομίζω της Ερυθραίας ήταν Πιστιολείκα. Τώρα το άλλο που ήταν εδώ από κάτω, το λέγαμε Καλύβια. Ήταν ο πρώτος συνοικισμός που έγινε. Ήταν τα οικοπέδα αρκετά μεγάλα, αλλά ήταν με τσίγκο ή με χορτάρι από πάνω. Τα λέγανε καλύβες ή παράγκες. Εγώ θυμήθηκα το γωνιακό εδώ να είναι με χορτάρι από πάνω.

Πώς θα χαρακτήριζες τους πρόσφυγες που είχαν έρθει εδώ να μείνουν;

Ο πρόσφυγας ο οικογενειάρχης, την Κυριακή θα έπαιρνε την οικογένειά του, τα παιδιά του, τη γυναίκα του και θα πήγαινε σινεμά, θα πηγαίνανε στην πλατεία, θα καθότανε στο ζαχαροπλαστείο, δεν έπιανε το καφενείο. Μετά, ο πατέρας μου πέρναγε από το καφενείο για δουλειά, γιατί σύχναζαν και αυτοί που είχαν τις δουλειές, αλλά δεν πήγαινε στο καφενείο να πιει. Από τη δουλειά θα ερχόταν στο σπίτι.

Πώς θα τους χαρακτήριζες;

Εργατικοί. Όταν ήρθαν και πήγαν και στα χωριά εδώ δίπλα και βάλανε καπνά, γέμισαν τις αποθήκες τους οι σέμπροι. Γέμισαν οι αποθήκες τους καπνό. Αφού έλεγε το αφεντικό εκεί... βάζανε το καπνό και στη λιάστρα μετά το έκανε κήπο. Όσο καιρό ήταν εκεί ο πατέρας μου (Παναιτώλιο) και το κολοκυθάκι και το μαϊντανό, ντομάτες και τα λοιπά. Και του έλεγε το αφεντικό: «έλα να περιποιηθείς και το δικό μου κήπο, γιατί ο δικός σου είναι αλλιώς.» Γιατί και αυτοί και τα παιδιά τους δουλεύανε, αλλά ο δικός μας ήταν καλύτερος. Γιατί αλλιώς δουλεύει αυτός που θέλει να ζήσει την οικογένειά του. Είχαν γεμίσει οι αποθήκες τους με καπνά. Ήταν μαθημένοι, γιατί είχαν καπνά εκεί, γι' αυτό ήρθαν στο Αγρίνιο. Μετά στο μαγαζί που πήγα μετά το σχολείο, υπήρχαν κάποιες πελάτισσες στην αρχή που λιγάκι οι πρόσφυγες και τα λοιπά, αλλά μετά βλέποντας τη συμπεριφορά και κάνοντας τη συναναστροφή, ελάχιστα (άσχημα) έλεγαν για τους πρόσφυγες. Στο Κιούγκι και στις βρύσες μαζεύονταν κορίτσια. Οι νεαροί εδώ οι δικούς τους (οι ντόπιοι) έρχονταν στο Κιούγκι. Έλεγαν: «αν πιεις νερό από το Κιούγκι θα την πάρεις την ξεβράκωτη», επειδή δεν είχαν προίκα τα κορίτσια αυτά, τη δουλειά τους είχανε μόνο. Τις θεωρούσαν ξανοιγμένες επειδή με το γειτονόπουλο (τον πρόσφυγα) θα πήγαινε σινεμά. Αλλά αυτό θεωρούνταν εδώ από τους ντόπιους παρεξηγήσιμο. Όμως κάποιος, όταν έπιαν νερό από το Κιούγκι δε γλίτωναν, θα την παίρνανε την κοπέλα και κάνανε νύφες προσφυγοπούλες, ας μην είχανε προίκα. Μετά λέγανε ας ήταν και άλλες (προσφυγοπούλες) νύφες μας και ας είχαν ένα μάτι που λέμε. Ήταν ευχαριστημένοι από την περιποίηση από το σεβασμό. Γιατί η άλλη έδινε προίκα, ετούτη εδώ δεν είχε προίκα. Οπότε πήγαινε συνεσταλμένη, αλλά και όπως ήτανε μαθημένη να περιποιείται τους μεγάλους. Υπήρχε αυτός ο διαχωρισμός. Και όταν παντρεύτηκε ο αδερφός μου, ο μεγάλος, είχε μαγαζί, ερχόνταν και προσφυγοπούλες και ντόπιες, μοδίστρες, πελάτες και τα λοιπά. Κι όταν αρραβωνιάστηκε με τη νύφη μου κάτι φίλες

της εκεί πέρα έλεγαν: «Μα πως τον πήρες, βρε Ρούλα μου, κι είναι πρόσφυγας!» «Το βλέπετε πόσο ευχαριστημένη είμαι εγώ, από τον άνδρα μου και την οικογένειά του!»

Πώς θα τις χαρακτήριζες στο σπίτι, ήταν νοικοκυρές;

Ήτανε νοικοκυρές σε όλα. Και το ράψιμό της όλες σε εποχές που δεν ήταν το έτοιμο. Οι περισσότερες τα ρούχα τους τα ράβανε μόνες τους. Κεντήματα και πλεχτά. Αν ζήσανε, ζήσανε πουλώντας τα προικιά τους. Τα ρούχα τους κεντημένα. Έχω από τη μάνα μου ένα τραπεζομάντιλο κεντημένο, το είχε κεντήσει αυτή κορίτσι στη μηχανή, μία μηχανή Singer κοντεύει να κλείσει τα 100 χρόνια. Εδώ την πήρε, όταν ήρθε το 1926. Την πήρε στα Τρίκαλα. Την οποία έχω εγώ. Σε ένα σεμινάριο της Singer έλεγε η δασκάλα μου η μηχανή μου ας ήταν παλιά δούλευε καλύτερα από όλες. Εκτός από το τραπεζομάντιλο έχω σαν ενθύμιο κι ένα σεντόνι μονό που το είχε φτιάξει η μάνα μου εδώ στην Ερυθραία για τη νονά μου.

Τι χαρακτήρες ήτανε οι κάτοικοι του Γενικιόι;

Ήτανε απλοί άνθρωποι και πολύ ήσυχοι. Οι πρόσφυγες μιλάω για την εποχή του πατέρα μου, δε θυμάμαι κανέναν να ήταν χαρτοπαίχτης, μπεκρής τέτοια πράγματα, γιατί αυτό λέγαμε τότε, αν είναι καλός οικογενειάρχης. Ήταν όλοι είτε επαγγελματίας ήταν είτε εργάτης, ήταν όλοι στα σπίτια τους.

Είχα ακούσει και για τα σπίτια ότι λάμπανε.

Μπορεί να είχαν ενάμισι δωμάτιο όλο και όλο, αλλά έλαμπε. Θα 'ταν ασβεστωμένο απ' έξω θα 'ταν οι αυλές καθαρές, λουλούδια! λουλούδια! Ο πατέρας μου όπου δούλεψε την ώρα που θα καθόταν για φαγητό και για λίγη ξεκούραση θα 'βαζε λουλούδια. Δούλεψε κάποια χρόνια στο κεραμιδαριό του Κατσίκη στα σφαγεία. Ο πατέρας μου ήταν από τους πρώτους που δούλεψαν όταν θεμελιώθηκε αυτό. Ο πατέρας μου δούλευε και επειδή του είχε εμπιστοσύνη ο Κατσίκης τον έστελνε και στις τράπεζες, ενώ είχε φέρει και δικούς του (ντόπιους) για τέτοια δεν τους είχε εμπιστοσύνη. Αφού εκεί στο εργοστάσιο είχε φτιάξει και ενάμισι δωμάτιο πέτρινο κτίσμα, μέχρι να έρθει η γυναίκα του και να νοικιάσουνε σπίτι, έμενε εκεί αυτός. Κι ο πατέρας μου το είχε φυτέψει γύρω γύρω ένα σωρό λουλούδια. Στον κήπο μας ένα διάστημα είχαμε κάτι γλαδιόλες !!

Τα σπίτια από καθαριότητα;

Καθαριότητα, λουλούδια τα πάντα κι είπαμε δεν υπήρχε νερό κουβαλάγαμε και τα ποτίζαμε. Έχω κουβαλήσει νερό!

Οι ντόπιοι πώς χαρακτήριζαν τους πρόσφυγες;

Στην αρχή δεν τις θέλανε, γιατί δεν είχανε προίκα. Όμως από ρούχα! Η διαφορά ήτανε οι ντόπιες είχανε πολλά μάλλινα τα οποία δεν είχαν οι πρόσφυγες. Οι

πρόσφυγες δεν κοιμόταν σε (μάλλινες) κουβέρτες, κοιμόνταν σε παπλώματα. Τα φτιάχνανε μόνες τους. Εγώ όταν παντρεύτηκα, τα παπλώματά μου τα έφτιαξε μία πρόσφυγας γριά γειτόνισσα, κεντημένα, με μεταξωτά υφάσματα, όπως θα τα έφτιαχνα σε παπλωμάτα. Ήρθε στο σπίτι και μας τα έφτιαξε. Το στρώμα. Εκτός από αυτή που μπορώ να την πω επαγγελματία... η πεθερά μου, κάθε παιδί που γεννιόταν μου 'δινε και πάπλωμα. Αφού όταν εγώ παντρεύτηκα, είχα ήδη δύο παπλώματα δικά μου προικιά. Αυτά ήταν λευκό από μέσα και φτιαγμένο τετραγωνάκια τετραγωνάκια.

Άρα οι ντόπιες είχαν μάλλινα υφαντά και οι προσφυγοπούλες μεταξωτά, κεντημένα.

Έτσι είχαν μάθει, κοιμόταν σε σεντόνια. Παπλώματα ναι! Τα κρεβάτια ήταν τα σιδερένια τότε. Στην μπροστινή πλευρά υπήρχε πάντα, κρεβατόγυρο, ήταν ένα όχι ολόκληρο σεντόνι, ήταν ένα κομμάτι κεντημένο που το έβαζε γύρω γύρω και το σκέπαζε από πάνω με την κουβέρτα και φαινόταν το κέντημα από κάτω. Αφού και τα εσώρουχά τους κεντημένα με δαντέλες και με τέτοια. Να σου πω και το άλλο. Εκτός από το εσώρουχο, φόραγαν και μακρύ οι παλαιότερες. Κι όταν πηγαίνουν στο πηγάδι που πλένανε, ή να κουβαλάνε το νερό ή στα ρέματα ή εκεί που κράταγε νερό στην καταβόθρα, την άνοιξη που σηκώναν τα στρωσίδια, πηγαίνουν και τα πλέναν εκεί, πού να κουβαλήσουν τόσο νερό!

Στα μέρη που είχαν ζήσει οι πρόγονοι στη Νικομήδεια, ήθελες να πας;

Δεν πήγα, γιατί φοβάμαι. Ο πατέρας μου έφτιαξε όλο το χωριό, το μαχαλά του, γιατί ήταν τρεις οι συνοικίες στο χωριό του. Το ζωγράφισε. Το έχει. Το είδανε αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί και είπανε ότι αυτό το πράμα θέλει πολύ μαστοριά για να το φτιάξεις. Από μνήμης και μετά από σαράντα χρόνια. Το έφτιαξε όταν βγήκε στη σύνταξη και έχει φτιάξει το μαχαλά του, σπίτια. Στο ένα σχέδιο είναι με οικοδομικά τετράγωνα, οι δρόμοι, τα ρέματα, οι βρύσες και ότι υπήρχε και στο άλλο έχει τα σπίτια. Και τα έχει και γραμμένα, ποιανού σπίτι ήταν. Το έχουνε βγάλει τα κορίτσια και το έχουνε βάλει σε κάποιες από τις εκθέσεις, όταν φέρνουμε και τα άλλα πράματα που έχουμε στο σπίτι από τα φυλαγμένα.

Πώς νιώθεις που τα φέρνεις στις εκθέσεις;

Κοίταξε αυτά τα πράγματα πόσο θα κρατηθούνε στο σπίτι. Εντάξει, εγώ τα έχω. Άντε και η Κική που τα ξέρει. Μετά τα εγγόνια μου τι θα κάνουν!

Μήπως πρέπει κάποια στιγμή να γίνει ένα λαογραφικό μουσείο;

Αυτό ήθελα ένα λαογραφικό μουσείο να τα δώσω και το καζάνι και τις κατσαρόλες. Αυτό το καζάνι που σου λέω ήταν σε κακή κατάσταση και πήγα στο χαλκωματά και μου λέει: «Κοίταξε αυτό για να στο φτιάξω θέλω σαράντα χιλιάδες, έχω αυτό καινούριο με τριάντα οχτώ χιλιάδες». «Εγώ δε θέλω καζάνι, εγώ θέλω το ενθύμιο της γιαγιάς που το φορτώθηκε και το 'φερε. » Και τον πλήρωσα και μου το καθάρισε και όπου ήταν τρύπιο το έφτιαξε είναι γανωμένο και μπορείς να το μεταχειριστείς, γυαλισμένο. Έχω τις κατσαρόλες από χαλκό. Μία κατσαρόλα μεγάλη, κι αυτή όταν

φτιάνανε γλυκά έφερνε γύρα τον Άγιο Κωνσταντίνο, γιατί δεν υπήρχανε πολλές τέτοιες, της γιαγιάς μου. Έχω μία άλλη πιο μικρή, της νονάς μου που τη βρήκε από την πεθερά της παλιά. Δε με νοιάζουν εκείνες που απέκτησα μετά, όσο εκείνες οι δύο που ήρθαν από εκεί.

Εσύ κυρά Ανθούλα δούλεψες πολλά χρόνια μέχρι τη σύνταξη;

Όχι, μέχρι που παντρεύτηκα δούλεψα στο μαγαζί των αδερφών μου. Μετά στο σπίτι είχα πάρει μια μηχανή και δούλεψα σαν μοδίστρα, δεν ήθελα να καταπιαστώ με κεντήματα και τέτοια. Ούτε μοδίστρα να ράψω, τα δικά μας έχω ράψει. Δεν έκανα τη μοδίστρα να ράψω ξένα. Αλλά τα δικά μας ήμασταν τρεις γυναίκες, έραψα και στην πεθερά μου για κάποιο διάστημα. Αλλά με τα τρία τα παιδιά και επειδή κάτι ήθελα να κάνω, πήρα μια μηχανή από αυτές τις μοντέρνες κι έκανα κουμπότρυπες, φιστονάκια και δούλεψα με μοδίστρες κάποια χρόνια.

Πώς νιώθεις ως παιδί πρόσφυγα που ήρθε, αποκαταστάθηκε και δημιούργησε μια ευτυχισμένη οικογένεια.

Σε αυτό είμαι πολύ ευχαριστημένη, γιατί δημιουργήσαμε από το τίποτα, ήρθαμε με αυτά που φοράγαμε. Δε γίναμε πλούσιοι, ζήσαμε καλά όμως και προπαντός με εκτίμηση από τον κόσμο. Να καταλάβεις ότι τώρα αυτή τη στιγμή από τα πέντε παιδιά που έκανε η μάνα μου, τέσσερα αγόρια κι μία κόρη, είμαστε σαράντα οχτώ. Δηλαδή τα παιδιά της, οι νύφες, αγγόνια, δισέγγονα. Μάλιστα ο ένας ο αδερφός μου γέννησε η κόρη του και έχουνε δισέγγονο το οποίο είναι και δισέγγονο δικό μου. Είμαστε σαράντα οχτώ άτομα από τους γονείς μου.

Το μνημείο εδώ, όταν το βλέπεις πώς νιώθεις;

Έχουνε γίνει σε πολλές μεριές, αυτά τα πράγματα πάντα, όταν ξέρεις ότι οι δικοί σου περάσανε τέτοια πράγματα, πάντα συγκινητικά είναι. Και αυτά που βλέπω από την Κατοχή. Αλλά αυτό είναι πολύ πρόσφατο. Δέκα χρονών πρέπει να είναι. Δεν μπορώ να θυμηθώ.

Πώς βλέπεις τους συλλόγους που λειτουργούν εδώ στην περιοχή;

Νιώθω άσχημα στο ότι εμείς, η δική μου η γενιά, τότες επειδή προσπαθούσαμε να αφομοιωθούμε, κι επειδή μας κάνανε πίσω, δε συνεχίσαμε αυτή την παράδοση. Για να πω οι γονείς μας όπως ήρθανε, να βιοποριστούνε και να φτιάξουνε τις οικογένειές τους, δεν κοιτάζανε τα έθιμα και αυτά να μας τα μεταφέρουνε. Μας έπιασε Κατοχή, ύστερα προσπαθήσαμε να αφομοιωθούμε με τους άλλους και αυτούς τους χορούς και τα τέτοια ..... Εδώ οι δικοί μας, επειδή ήταν και από διάφορες μεριές και ήταν και οι ντόπιοι που δεν τους αποδέχονταν αμέσως, δεν προσπάθησαν να το δείξουν αυτό, δηλαδή πρώτα τους συλλόγους, τους χορούς τους και αυτά. Σε αυτό το πράμα εγώ νιώθω άσχημα.

Μήπως θυμάσαι κάποιους στίχους από κάποιο μικρασιάτικο τραγούδι που σου αρέσει να το λες, σαν αυτά που ακούγαμε στο Κιούνι προχτές;

Όταν αρμαθιάζαμε τραγουδάγαμε τέτοια, τα ξέρω, συγκινούμαι όταν τα ακούω, αλλά δεν μπορώ να τραγουδήσω. Τώρα τι πας να μου θυμίσεις! Τη νονά μου που τραγουδάγε και είχε και ψηλή φωνή. Θυμάμαι την προσφυγοπούλα, προσφυγοπούλα παντρεύτηκε και η πεθερά της τηγάνισε τα φίδια και τέτοια ήταν γνωστό τραγούδι, ήταν και σε δίσκους. Αυτό το λέγανε. Αρχοντογιός παντρεύεται και παίρνει προσφυγούλα, αυτό το τραγούδι το λέγανε τότε. Τα λέγαμε όταν αρμαθιάζαμε, για να περνά η ώρα.

Για τη θρησκεία;

Ήταν πολλοί της εκκλησίας όλοι οι πρόσφυγες. Ο πατέρας μου έψελνε κιόλας. Καταρχήν και εμείς εδώ, μέχρι να τελειώσω εγώ το σχολείο, το Σάββατο, γιατί τότε κάναμε μάθημα και το Σάββατο, διαβάζαμε το Ευαγγέλιο και τον Απόστολο που θα έλεγε την Κυριακή. Ψέλναμε κιόλας, άμα ήταν κι ο δάσκαλος, είχαμε έναν πολύ καλό δάσκαλο. Ο κ. Ιωαννίδης ο οποίος είχε έρθει από εκεί δάσκαλος, από το Πανεπιστήμιο της Τραπεζούντας και έψελνε και στην εκκλησία έψελνε, ήταν και καλλίφωνος, ήταν εξαιρετικός. Δηλαδή αυτός άμα έκανε μάθημα και το ντουβάρικατι θα καταλάβαινε. Τόσο καλό μάθημα έκανε. Έτυχε να τον έχω μία χρονιά και τις άλλες τον είχα σε πολύ μεγάλη... Ήταν πραγματικά μορφωμένος άνθρωπος.

Για το Βενιζέλο τι πιστεύεις; Πώς το χειρίστηκε;

Κοίταξε αυτά πάντα είναι διαφορούμενα. Κι αυτό που θέλουνε δεν μπορούν να το πετύχουν από τους μεγάλους που τους έχουν στριμώξει. Πάντως ανάλογα με άλλους κάτι κέρδισε κι αυτός. Αλλά και στα πολιτικά κάπου σφάλανε, η διχόνοια μεταξύ τους. Το έχουν αυτό οι Έλληνες.

Πάντως ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες ήτανε..

Και πόσοι μείνανε εκεί! Πέρα από αυτούς που μείνανε, είναι αυτοί που σκοτώθηκαν, που τους πήγανε στα τάγματα εργασίας .... (σιωπή) Κοίτα πέρασαν και κάποια χρόνια και ξεχνάμε.

Πάντως η ζωή ήταν δύσκολη.

Ήταν δύσκολη, αλλά υπήρχε μια αισιοδοξία. Το κακό σου λέω, έπρεπε να καταγράψουν αυτοί οι πρώτοι κάποια πράγματα, ο πατέρας μου ασχολήθηκε λίγο, αλλά ήταν η δουλειά του τέτοια, είχε οικογένεια με παιδιά. Ασχολούταν για το καθημερινό. Το μόνο που έλεγε στα αδέρφια μου τα μεγάλα «να μην πιάσετε το τσαπί, να μάθετε γράμματα», τα βοηθούσε. Ο μεγάλος και ο μικρός σπούδασε. Ο μεγάλος έβγαλε την εμπορική σχολή τότε από το οικονομικό γυμνάσιο. Οι μεσαίοι πήγαν κι αυτοί μέχρι τα μισά, αλλά πηγαίνανε και σε μαγαζί για τα έξοδά τους.

Πάντως ήταν δυναμικό στοιχείο οι πρόσφυγες.

Ήταν οργανωμένοι. Αυτοί οι καπνεργάτες ήταν οργανωμένοι. Ο πατέρας μου ήτανε μπροστάρης και για να οργανωθούνε αλλά και στη δουλειά. Και το έλεγε πάντα ο πατέρας μου: « Για να πάει καλά η δουλειά που είσαι, δε θα βγάλεις μόνο το δικό σου ούτε άλλο ένα για το αφεντικό, θα βγάλεις δύο για το αφεντικό. Γιατί το αφεντικό πρέπει να αλλάξει τα μηχανήματά του, δεν μπορείς να του δώσεις όσο βγάζεις εσύ κι εκείνος. Πώς να δουλέψεις ύστερα! Αυτός έχει έξοδα». Δηλαδή ο πατέρας μου δούλευε συνειδητά. Δεν ήθελε να τον εκμεταλλεύεται. «Πρέπει να αποδώσω αυτό που πρέπει, γιατί για να με έχει κι αυτός (το αφεντικό)...» Όπου δούλεψε, τον εκτιμούσανε παντού. Από το μηδέν χωρίς τίποτα ήρθαμε. Γιατί κάποιιοι που ήταν έμποροι φέραν και λεφτά. Κάποιοι τα είχαν περάσει τα λεφτά τους πριν από την καταστροφή. Εντάξει οι δικοί μας πέρα από ότι, όσοι φύγαν απ' το χωριό, ύστερα ήρθαν κανονικά και όπου πήγανε ... Όταν βγήκαν στο Κατάκολο και βάζαν φωτιά, όπου υπήρχε καζάνι, να κάνουν μπουγάδα, να πλυθούνε, πήγαινε από τον Πύργο ο κόσμος να δούνε τους πρόσφυγες που έχουν ένα μάτι στο μέτωπο δηλαδή τους θεωρούσαν ότι ήταν κάτι άλλο. Ύστερα λίγο λίγο κι αυτοί αφομοιώθηκαν. Γιατί στον Πύργο πήγαινε. Ήταν κι εκεί δύο συνοικισμοί. Η αδερφή του πατέρα μου δεν έμενε στο συνοικισμό, έμενε εκτός. Σαν κορίτσι πήγαινα, γιατί παλιά το καλοκαίρι, η εξοχή μας ήταν σε συγγενείς. Δεν πηγαίναμε στα ξενοδοχεία και στα τέτοια. Πηγαίναμε εμείς στον Πύργο, έρχονταν οι ξαδερφάδες στο Αγρίνιο, γινόνταν τέτοιες ανταλλαγές.

Ευχαριστώ κυρία Ανθούλα!

Να είσαι καλά!

3. Συνέντευξη με την κυρία Μάρω Π. Ημερομηνία γέννησης 1939. Σε αίθουσα του Συλλόγου Μικρασιατών, στις 23 Σεπτεμβρίου 2016

Καλησπέρα κυρία Μάρω. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσετε. Ας ξεκινήσουμε καταρχάς με την καταγωγή σας. Από πού έχουν έρθει οι πρόγονοί σας.

Ας ξεκινήσουμε από τη γιαγιά. Η γιαγιά έχει έρθει από τη Σαμψούντα. Η γιαγιά δεν μας έχει πει πάρα πολλά πράγματα. Εκείνο που ξέρω από τη γιαγιά και που έλεγε ήταν ότι δεν ήθελε να μιλήσει, ήταν ότι ο άντρας της χάθηκε εκεί. Και ήρθε με δύο παιδιά. Ήταν ο θείος μου, ο αδερφός της γιαγιάς και η μάνα μου. Η μάνα μου ήταν μικρότερη γύρω στα εφτά, αυτός ήταν μεγαλύτερος γύρω στα δέκα.

Την πρώτη περίοδο ντόπιοι με πρόσφυγες;

Υπήρχαν και εξαιρέσεις. Και μεγάλωσε τα παιδιά της. Μας έλεγε ότι περνούσαν πολύ καλά ότι ήταν αγαπημένοι με τους Τούρκους, δεν πεινάγανε εκεί, ήταν η εποχή που είχαν γεωργικά, κτηνοτροφικά, τέτοια πράγματα. Ήταν(δούλευαν) σε χωράφια, και βάζαν τα τυριά τους για το χειμώνα, τις ελιές, τα λάδια τους, όλα αυτά τα είχαν τακτοποιημένα και παράλληλα είχαν καλές σχέσεις.

Εκεί θυμάσαι τι καλλιέργειες είχαν, αν είχαν κτήματα;

Η γιαγιά συγκεκριμένα δε μας έχει πει και δεν ξέρω πολλά. Εκείνο που ξέρω είναι ότι με βάφτισε με το μυαλό της Φατμέ και με φώναζε Φατμέ. Ενώ είχα βαφτιστεί κανονικά, ίσως Φατμέ ήταν κάποιο άτομο που το συμπαθούσε, εγώ το άκουγα το όνομα και είχα συνηθίσει να το λέει. Εγώ ήμουν μια μέρα στην Αθήνα και να 'σαι τώρα μες στο κέντρο της Αθήνας και ακούω ξαφνικά «Φατμέ» να φωνάζει κάποιος. Εγώ λέω είμαι αυτή, αποκλείεται να είναι άλλη, γυρίζω από εδώ από εκεί και βλέπω ένα γειτονόπουλο που μου είπε ότι «αν δε σε φώναζα έτσι, με το Μάρω είναι τόσες πολλές και Μαρίες εδώ που μπορεί να γύρναγαν δέκα και να μη καταλάβαινες». Εκείνος που είχε πολλά γιατί τα έζησε και τα είδε, ήταν ο πατέρας μου. Ο παππούς τώρα ήταν μορφωμένος. Η μητέρα του πατέρα μου, η γιαγιά δούλευε στην πρεσβεία, στην Πόλη, ήξερε αγγλικά και αφού μιλούσε ελληνικά και τούρκικα. Και γίνεται η καταστροφή. Και βρίσκει η καταστροφή τον πατέρα μου να μην είναι στο σπίτι, αλλά στον παππού. Έξω από την Πόλη, να το πω σε συνοικία είχε μια απόσταση αρκετή τότε. Μπήκαν οι Τούρκοι μέσα, σκοτώσαν τον παππού και κείνο που φαινόταν και ήταν αληθινό είναι ότι ο μπαμπάς μου είχε μία γούρνα στο στήθος, τον χτύπησαν με το σπαθί, μέσα στο κέντρο του στήθους κι έπεσε. Όταν τελείωσαν και μαζέψανε τους τραυματίες, τον μάσαν τον πατέρα, τον πήγανε στα νοσοκομεία, τον γιατρέψανε και σε κάποια φάση μόνος του ποια τώρα, μπήκανε στα καράβια όπως πηγαίνανε όλοι μαζί και έρχεται στην Ελλάδα. Στην Ελλάδα φθάνει, δεν ξέρω πώς, στη Μεγαλόχαρη που είναι χωριό της Άρτας και πήγε σε έναν Κοτσυφάκη ο οποίος είχε πρόβατα και τον έβαλε να φυλάει τα πρόβατα. Φαινόταν αυτό απόλυτα, γιατί οι άνθρωποι που ερχόνταν μετά και μας βλέπαν στον Άγιο Κωνσταντίνο που ήρθε ο πατέρας μου μας λέγαν τα καλύτερα, ότι τον είχαμε σαν αδερφό. Δηλαδή σίγουρα ήταν μια

πραγματικότητα αυτή. Μόλις πήγε όμως δεκαπέντε δεκαέξι χρονών, ήρθε στο Αγρίνιο, γιατί στο Αγρίνιο ήταν τα καπνά. Αν υπολογίσουμε ότι στα '22 πρέπει να ήταν γύρω στα έντεκα του χρόνια, κι έμεινε πέντε χρόνια στη Μεγαλόχαρη, πρέπει να ήρθε γύρω στο '27. Και έρχεται στον Άγιο Κωνσταντίνο, γιατί όπως και η γιαγιά μου, βάζανε καπνά και είχανε τις καπναποθήκες και αυτοί ξέρανε και αυτό επιβεβαιώνει ότι ίσως η γιαγιά μου κι εκεί ίσως να ασχολούνταν με τέτοιες καλλιέργειες στη Σαμψούντα. Και ήρθανε στο Αγρίνιο. Εκεί πήγε και στις αποθήκες ο πατέρας μου, στου κυρίου Παπανδρέου, ο οποίος Παπανδρέου τον κράτησε και δούλεψε όλο το χρόνο, ενώ οι εργασίες αυτές ήταν ένα πεντάμηνο ή τετράμηνο και μετά σταμάταγε. Τον πατέρα μου τον κράταγε όλο το χρόνο, γιατί φτιάνανε τα δέματα που λέγανε, και τα δέματα θέλανε γύρισμα, θέλανε συντήρηση και ο πατέρας μου ήταν όλο το χρόνο εκεί. Παντρεύεται τη μάνα μου η οποία δούλεψε και αυτή στην αποθήκη. Τον στεφάνωσε ο Παπανδρέου, βάφτισε εμένα η γυναίκα του και τον αδερφό μου. Μετά από χρόνια έκλεισε και πήγε στην Αθήνα. Είχα φωτογραφίες τις οποίες έδωσα σε μία κοπέλα που μου της ζήτησε, γιατί ήθελε να κάνει κι αυτή μία εργασία και είναι οι αποθήκες που είναι το παλιό κτήριο του ΟΤΕ, εκεί που δούλευαν σε ένα κτήριο το οποίο ήταν πέτρινο.

Δούλεψε πολλά χρόνια ο πατέρας σου εκεί;

Ο πατέρας μου δούλεψε πάρα πολλά χρόνια. Αν υπολογίσουμε ότι η μάνα μου ξεκίνησε τη δουλειά στην καπναποθήκη στα είκοσι της χρόνια περίπου και πέθανε στα σαράντα εφτά της από φυματίωση, ο πατέρας δούλεψε όλα αυτά τα χρόνια μέχρι που πήρε σύνταξη στα εξήντα περίπου, δούλεψε περίπου τριάντα πέντε χρόνια.

Πώς ήταν η δουλειά εκεί;

Εγώ επειδή με έπαιρνε μαζί του, να βάζω στα δέματα ετικέτες οι οποίες ήταν κάτι χαρτάκια που είχαν κάποια στοιχεία που συμπλήρωνες και το κόλλαγες στο δέμα με ημερομηνία. Κι έτσι μου έδιναν ένα χαρτζιλίκι, γιατί τότε εγώ είχα αρχίσει και πήγαινα γυμνάσιο, ήμουν δεκατριώ δεκατέσσερα, οπότε υποτίθεται ήξερα γράμματα, γιατί τότε τα γράμματα δεν ήταν και πολύ... όσοι ξέρανε γράμματα δεν το συζητάμε, έβγαζες το γυμνάσιο κι έπιανες οπουδήποτε δουλειά τότε. Γυμνάσιο όταν λέμε ξεκίναγε από την Τρίτη και τελείωνε Ογδόη. Εγώ άρχισα να πηγαίνω γυμνάσιο, τον αδερφό μου τον στείλαμε δεκατριών χρονών να μάθει ηλεκτρολόγος και τον έναν και τον άλλον και τα δύο τα παιδιά, γιατί τότε δεν καθόνταν κανένας οι συνθήκες δεν ήταν και οι καλύτερες, να μάθουμε μια τέχνη που λέμε.

Στο καπνεργοστάσιο πόσο δούλεψες κυρία Μάρω;

Εγώ στο καπνεργοστάσιο πήγαινα μόνο όταν ήταν να βάζω τέτοιες ετικέτες, στο τέλος της δουλειάς στην αποθήκη, αφού τελείωναν και γινόταν δέματα που αυτό κράταγε και τέσσερις μήνες... Ο καπνός η μυρωδιά και αυτό που ανέπνεες ήτανε τραγικό. Για τις γυναίκες που δουλεύανε στο κόσκινο που λέγαμε, ένα μηχάνημα σαν τον διαλογέα που περνάμε τις ελιές από διαλογή, οι γυναίκες καθόνταν από εδώ κι

από εκεί, το μηχάνημα τρανταζότανε και οι γυναίκες ότι ήταν χαλασμένο το βγάζανε, το σκάρτο που λέγαμε. Κρατούσανε το καλό. Μετά πηγαίνανε, ήταν οι τογκαδόροι που λέγαμε που είχαν ένα κασόνι, στρώνανε τον καπνό κι από πάνω τον πατάγανε, μετά τα κάνανε δέματα με λινάτσες. Και τα βάζανε μέχρι να έρθει ο έμπορας να τα πάρει για να τα κάνουν τσιγάρα. Στην Αθήνα έφευγε ο καπνός, γιατί εδώ δε γινόταν τα τσιγάρα. Εγώ το έβλεπα απλώς, αλλά εκείνο το πράγμα την μπόχα, όλο αυτό... ο πατέρας μου έπαθε φυματίωση από αυτή την ιστορία, και τότε η φυματίωση ήταν λίγο δύσκολη και μας είχανε πει να φυλαγόμαστε από τον πατέρα μου. Εγώ συνέχισα το Γυμνάσιο, οι δε συνθήκες, εμάς μας λέγανε παρακατιανούς, γιατί εδώ κυκλοφορούσε ότι ήμαστε λίγο ελευθέρων καταστάσεων. Θυμάμαι ότι η γιαγιά ήταν πιο προοδευμένη σε μερικά πράγματα. Πρωτίστως στην καθαριότητα. Τα σπίτια μας, το δικό μας το σπίτι ήταν χώμα κάτω και από πάνω ήτανε ραχάζι, ένα χόρτο που το κόβουνε και αυτό το βάζανε από τη σκεπή πάνω για να μη μπαίνει το νερό. Τους τοίχους τους κάνανε, τους χτίζανε με πλίθα, η πλίθα είναι το χώμα με χόρτο που ανακατεύουνε, αλλά γινόταν τόσο στεγανοποιημένο που δεν πέρναγε και κρύο και δεν είχε ανάγκη ούτε από σεισμούς ούτε από τέτοια. Εγώ πήγα στο Γυμνάσιο και τα αδέρφια μου πήγανε για δουλειές. Δημοτικό πήγαμε εδώ, σε αυτό το κτήριο.

Ποια περίοδο περίπου;

Εγώ είμαι γεννημένη το '39, πήγα στο σχολείο στα επτά-οχτώ χρόνια, γύρω στο '45 '46. Θυμάμαι τον πόλεμο σαν όνειρο, όταν έφυγαν οι Γερμανοί ... Για να ζήσουν οι δικοί μας τότε είχανε καλύτερα πράγματα από τα χωριά. Είχανε κεντήματα, γιατί πλέκανε κεντούσαν οι γυναίκες και αυτά τα παίρνανε οι δικοί μας πηγαίνανε στα χωριά τα πουλάγανε και μας φέρναν ψωμιά κομμάτια και θυμάμαι σαν όνειρο ότι δε δίναν φραντζόλες ψωμί, κόβαν ένα κομμάτι. Στο δημοτικό μας κάνανε το συσσίτιο, ήτανε το γάλα το γκλάξο, ήταν το σταφιδόψωμο που ήταν πάρα πολύ νόστιμο και ένα κίτρινο τυρί, γιατί παρότι ο πόλεμος τελειώνει, εξακολουθούσε η κατάσταση δύσκολη, λόγω του εμφυλίου κι όλα τα επακόλουθα.

Το Γυμνάσιο πού ήταν;

Στο πάρκο, στο Δημοτικό, το 5^ο. Εκεί είχαμε άλλες συνθήκες. Εγώ ήμουνα η τυχερή που συνέχισα και στο γυμνάσιο, γιατί ήμουνα καλή μαθήτρια. Τότε τα περισσότερα παιδιά τα στέλναν και για τέχνες, γιατί πίστευαν ότι η τέχνη θα δώσει κι όχι το σχολείο, αλλά εγώ επειδή ήμουνα καλή μαθήτρια και είπε ο δάσκαλος: «μη τη χαραμίζετε! στείλτε τη!» πέρασα και πήγα. Τέσσερα παιδιά ήμασταν, που περάσαμε τη χρονιά εκείνη.

Στο γυμνάσιο θυμάσαι συμπεριφορές;

Στο γυμνάσιο, μας κοιτάγανε με λοξό μάτι, γιατί και εμείς φαινόμασταν πιο μαζεμένα. Αλλά λίγο πολύ, εγώ τουλάχιστον έδειξα ότι ήμουν και καλή μαθήτρια, βελτιώθηκε λίγο το κλίμα. Αλλά το κλίμα βελτιώθηκε πολύ περισσότερο, όταν είχαμε μία καθηγήτρια, δεν ξέρω αν ήταν προσφυγικής καταγωγής, αυτή μια μέρα είπε:

«ποιες από εσάς είναι προσφυγικής καταγωγής;» και σηκώσαμε χέρι εγώ και η Στέλλα. Πρέπει τα δύο τμήματα να είχαν πάνω από πενήντα παιδιά. Για την εποχή εκείνη πολύ μικρή αναλογία. Και είπε ότι οι πιο καθαρόαιμοι Έλληνες είναι αυτοί που ήρθαν από τη Μικρά Ασία. Ήταν η πρώτη που μίλησε με αυτόν τον τρόπο και κάπου τα παιδιά αλλάξανε, δεν μας πρόσεχαν ιδιαίτερα, για να μας πειράξουνε ή να μας κοιτάζουνε λίγο καταφρονεμένα. Την ημέρα που ήρθε ο πατέρας μου και ο πατέρας της κοπέλας, για να πάρουν βαθμούς, ήρθαν από την αποθήκη κατευθείαν, φορούσαν κάτι πουκάμισα σε χρώμα χακί κι ένα παντελόνι γκρι. Αυτά τους τα έδιναν μες στη δουλειά και τα φορούσανε και η κοπέλα η άλλη ντράπηκε και είπε: «οι άλλοι έρχονται περιποιημένοι, ενώ οι πατεράδες μας όπως ήταν μέσα στο εργοστάσιο και μύριζαν και καπνίλα», γιατί ο καπνός μυρίζει. Αλλά οι άνθρωποι πήραν άδεια για να πεταχτούνε, γιατί τις πρωινές ώρες δουλεύανε. Εγώ έβγαλα τα χρόνια στο γυμνάσιο. Τα αδέρφια μου είχανε ξεκινήσει τότε γινότανε η αλλαγή του ρεύματος στα 220 βολτ και είχε πάρα πολύ δουλειά. Είχαν τελειώσει ηλεκτρολόγοι και συνέχισα μαζί με τα αδέρφια μου που ανοίξανε μαγαζί και δουλεύανε σαν ηλεκτρολόγοι. Εγώ μετά το Γυμνάσιο δεν πήγα πουθενά, ανοίγοντας το μαγαζί, πήγα στο μαγαζί. Κρατούσα το μαγαζί, γιατί αυτά βγαίνουν στην οικοδομή. Πηγαίνουν να δουλέψουνε. Είχαμε τότε οχτώ με δέκα παιδιά που ερχόταν να μάθουν τη δουλειά, γιατί τότε το επάγγελμα του ηλεκτρολόγου και υδραυλικού είχε ζήτηση. Γιατί τότε άρχισε να ανοικοδομείται όλη η Ελλάδα και ειδικά εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο άρχισαν σιγά σιγά να φτιάχνουν σπίτια. Ήταν αυτοί που ξέραν να χτίζουν και είχαν έρθει από εκεί από την πατρίδα, γιατί χτίζαν και πάρα πολύ καλά. Εμάς τώρα τελευταία το σπίτι μας παρουσίασε κάποια ραγισματιά χαμηλά και όταν ρίξαν το σοβά, για να το ξαναφτιάξουν μου είπαν: «μην κάνεις τίποτα, να αφήσεις την πέτρα όπως είναι, έχουν τέτοιο χτίσιμο, τέτοιο αρμολόγημα!» μου λένε για την πέτρα. Δηλαδή ήταν καλλιτέχνες μαστόροι δεν ήταν στην άρπα κόλλα που λέμε.

Οι χτίστες από πού ήτανε;

Αυτοί ειδικά οι Καγαίοι, και είναι ολόκληρη δυναστεία, έχουν μια περιοχή και μένουνε στον κάτω συνοικισμό και είναι εφτά-οχτώ αδέρφια και μείνανε όλα μαζί στην ίδια γειτονιά, αλλά αυτοί δεν ξέρω να σου πω από πού ήρθαν. Ο ένας τώρα ο εγγονός πήγε στην Τουρκία και είπε ότι βρήκε και το σπίτι ακριβώς όπως ήτανε. Πήγε και το βρήκε από τις πληροφορίες που του έδωσαν οι πρόγονοί του, ο παππούς στον πατέρα και αυτός στο γιο του. Και κατοικούσαν μέσα άνθρωποι που τους συμπεριφέρθηκαν και καλά, δεν είχαν κανένα παράπονο για να πούνε. Τους πέρασαν μέσα, το είδανε το σπίτι. Βέβαια μου είπε: «μην περιμένεις πολλά πράγματα, αυτοί δεν κάνουνε πολλά, είναι ένας λαός που δεν τους ενδιαφέρει να προκόβουνε. Το σπίτι ήταν απλώς όπως το είχαμε αφήσει. Αν δεν ήταν κανένας μέσα, θα είχε πέσει.» Εγώ όπως σου είπα συνέχισα στο μαγαζί και μετά άλλαξα δουλειά. Τότε ήρθε ο Δωρίδας εδώ, έφτιαχνε τα στρατιωτικά ρούχα ένα εργοστάσιο που έκανε στην Ερυθραία. Ο αδερφός μου πήγε με την οικογένειά του και δούλεψε, γιατί ζητούσαν ηλεκτρολόγο, οπότε εγώ άλλαξα δουλειά και ασχολήθηκα με τα ρούχα. Αφού έφυγε ο αδερφός μου

που ήταν ηλεκτρολόγος, εγώ δεν μπορούσα να ασχοληθώ με ηλεκτρολογία, όπως φεύγοντας ο ίδιος τότε ήταν το manstop, μία εταιρεία ρούχων, τα πολύ μοντέρνα που είχαν ξεκινήσει. Το πουλούσε η κυρία που το είχε, το αγόρασα εγώ, δηλαδή αγόρασα τη φίρμα. Κοίταξε πήγα το '63 στην αγορά από το ίδιο μαγαζί, στην ίδια γωνία που τότε ήμασταν λίγοι στην αγορά, ήμασταν και πιο τίμιοι. Είχαμε άλλη φίλια, άλλο τρόπο συμπεριφοράς, εμπιστοσύνη, ήταν μια άλλη γενιά. Βλέπω τώρα την γενιά την καινούρια και απογοητεύομαι που δεν ξέρω τι φταίει. Τότε παρότι ήμασταν φτωχοί, είχαμε δουλειά. Εκείνο που δίνει ελπίδα είναι ότι τότε υπήρχε δουλειά, αν ήθελες να δουλέψεις, δούλευες. Όταν λέμε δουλειά, εμείς είχαμε τότε με τα ηλεκτρολογικά, δώδεκα παιδιά, είχαμε τότε όλα τα χωριά και φτιάχναμε εγκαταστάσεις. Είχαμε μια κατάσταση πολύ καλή τότε για την εποχή. Μας παρακαλούσανε να πάμε για δουλειά. Αλλά μετά που άνοιξε ο Δωρίδας, είχε σταματήσει πια η πολλή δουλειά, γιατί είχαν γίνει τα περισσότερα σπίτια, είχε αλλαχτεί το ρεύμα στα 220, μειώθηκε.

Εσύ πώς ένιωσες ως ιδιοκτήτρια μαγαζιού τότε. Πού πήρες το ρίσκο να κάνεις μια δουλειά μόνη σου;

Ήμουνα μέσα στη δουλειά, γιατί όταν ο αδερφός μου έφυγε ένα χρόνο στα καράβια, και έμεινα μόνη με τα παιδιά(βοηθούς ηλεκτρολόγους), είχα αναλάβει να πηγαίνω στις δουλειές, να πηγαίνω να βλέπω την οικοδομή, να πηγαίνω να βλέπω τα παιδιά και τότε περπατούσαμε πάρα πολύ δεν ήταν εύκολες οι συγκοινωνίες. Ένα σχολείο που χτίσαμε κι είναι επάνω στον Άγιο Θωμά, που είναι το παλιό νοσοκομείο, εγώ πήγαινα με τα πόδια εκεί πάνω, όπως πήγαιναν και τα παιδιά, οπότε είχα την εμπειρία του μαγαζιού. Το χρόνο που έλειπε ο αδερφός μου πήγαινα εγώ υποχρεωτικά στη δουλειά να δω, να μου πούνε, να κάνω συναλλαγή με αυτούς που ήτανε πελάτες, να πάρω να δώσω και κάτι τέτοια.

Δύσκολη δουλειά, δεν την κάνει ο καθένας;

Ειδικά είναι ευχάριστο να δουλεύεις με άντρες, δύσκολο με γυναίκες. Στις δυο δουλειές μου που είχα συναλλαγή, στην οικοδομή και στα ηλεκτρικά με τον άντρα κάνεις συμφωνία, είχε άλλη νοοτροπία ο άντρας. Η γυναίκα είναι πιο πονηρή, πιο καχύποπτη, πιο δύσκολη σαν πελάτισσα δηλαδή στα ρούχα ειδικά μας έβγαζαν την παναγία. Εκεί ήταν δύσκολο να την πείσεις για την τιμή. Ήθελε να ελίσσεσαι. Εγώ εν τω μεταξύ δε μπορούσα να πω ψέματα, δεν μπορώ να υποκριθώ αν κάτι δε σου κάνει, δε θα πω τίποτα ή δε θα σε κολακεύσω. Η γυναίκα θέλει κολακεία. Το είχανε εκτιμήσει πολλές μου λέγανε: «είσαι η μόνη που λες την αλήθεια.» Εγώ δε μπορώ να υποκριθώ.

Μήπως η όλη συμπεριφορά αυτή οφείλεται και στην καταγωγή, την προσφυγική;

Δεν ξέρω αν οφείλεται σε αυτό. Ο πατέρας μου ήταν ειλικρινής. Πιστεύουμε ότι παίρνουμε κληρονομικότητα από κάποιον, τώρα μπορεί να παίζει ρόλο και η καταγωγή, γιατί είναι και θέμα χαρακτήρα των ανθρώπων. Εμείς και στην

καθαριότητα είμαστε πάρα πολύ καθαροί, οι πρόσφυγες. Έπεσα όμως και σε σπίτια δικά μας που δεν ήταν καθαρά, δε σημαίνει ότι αυτό είναι νόμος, έχει εξαιρέσεις.

Εσύ έχεις καταγωγή από Σαμψούντα και Κων/πολη. Πώς θα χαρακτήριζες τους Κων/πολίτες;

Οι Κων/πολίτες ήταν πιο λεπτοί, πιο φινετσάτοι άνθρωποι, ενώ η γιαγιά που ήταν από την Σαμψούντα κάπνιζε τσιγάρο τότε. Που το τσιγάρο τότε για μια γυναίκα δε θα μπορούσε... Έλεγε τότε η γιαγιά μου ξυρίζαν μασχάλες και τέτοια, γιατί θεωρείται ότι ήταν καθαρισμός, ότι πρέπει, γιατί η τρίχα είναι βρωμιά.

Οι Πόντιοι τι χαρακτήρες είναι;

Για μένα είναι πιο φωνακλάδες, πιο εκδηλωτικοί. Εκείνο όμως που μου αρέσει σε αυτούς είναι πιο δεμένοι σαν κλάδος, από ότι ήμασταν εμείς. Δεν ξέρω που οφείλεται. Ότι γρήγορα αυτοί μαζευτήκανε, πιο γρήγορα ακουστήκανε να κάνουν σωματεία, γιατί και στο Αγρίνιο ο Σύλλογος Μικρασιατών δεν έχει χρόνια που έγινε. Οι Πόντιοι και στο Ματσούκι που ξέρω από τους δικούς μου, χορευτικά είχανε από χρόνια και οι γαμπροί μας ξέρουν όλους τους χορούς, εμείς δεν είχαμε τέτοια.

Εδώ το μνημείο πώς το βλέπεις, όταν το αντικρίζεις;

Κοίταξε να το πάρω από την πλευρά των εδώ ή των εκεί γεγονότων. Γιατί διαβάζοντας είδα τι τράβηξαν οι δικοί μας και σκέφτομαι πώς επιβίωσαν και τι τραβήξαν αυτοί οι άνθρωποι, ενώ εδώ τα δικά μας χρόνια δεν τα θεωρώ ότι ήταν τόσο άσχημα παρά τις διάφορες ιστοριούλες (ντόπιοι-πρόσφυγες). Τώρα τελευταία πήγα πρώτη φορά στην Τουρκία, εδώ και είκοσι πέντε χρόνια. Ήταν μια Τουρκία που ακόμη δεν είχε τουριστικοποιηθεί. Εκεί πήγαμε και είδαμε τα πράγματα όπως ήτανε, τον κόσμο όπως ήτανε, έναν άλλο κόσμο. Τώρα που πας στην Τουρκία είναι όλα μες στο φουλ του τουρισμού. Όλα τυποποιημένα, όλα υποκριτικά να σου παίρνουν τα λεφτά.

Πού πήγατε και γιατί;

Τότε, όταν ήρθα δεν θα το ξεχάσω επί δέκα μέρες, ήμουν σε μία άλλη κατάσταση. Πήγαμε με το λεωφορείο, το 1990, τότε ο εθνικός δρόμος στην Τουρκία, πηγαίναμε από δρομάκια. Πήγαμε στην Κων/πολη και περνούσαμε από τα χωριά αυτά τα οποία τώρα που περνάς δεν τα βλέπεις. Περνούσαμε και βλέπαμε, Σαμψούντα, Κερασούντα, Τραπεζούντα, Ικόνιο, Νικομήδεια, Προύσα. Και περνώντας από αυτά, κάτι μέσα σου, ίσως από τα ακούσματα, γιατί εμείς δεν είχαμε δει έτσι, ότι αυτά που καθόντουσαν οι γυναίκες τα βράδια στα πεζούλια και μας έλεγαν και άκουγες ότι αυτός είναι από τη Νικομήδεια, εκείνος ήτανε από το Ικόνιο, αυτά είχανε τυπωθεί στο μυαλό μου. Κι όπως περνούσαμε και τα βλέπαμε, έλεγες ότι ήταν κάτι δικό σου, κάτι γνωστό, δεν ήταν το άγνωστο, γιατί το άκουσμα το είχες. Κι όταν περάσαμε το Βόσπορο, τη γέφυρα τότε και πήγαμε στη συνοικία που ήτανε τα σπίτια τα ελληνικά, τα οποία τα αφήσαμε και φύγαμε, μας είπε η ξεναγός ότι όπως βλέπετε τα ελληνικά

σπίτια δεν έχουν εξώφυλλα, είχανε μόνο τζάμι, γιατί δε φτιάχναν εξώφυλλα, τα περισσότερα ήταν από ξύλο, αλλά ήταν καλοδιατηρημένα διώροφα, τριώροφα και έμεναν οι Τούρκοι μέσα. Δεν ήταν εγκαταλελειμμένα. Στην Πόλη απ' έξω. Στην περιφέρεια. Μας πέρασαν από μία περιοχή που μας είπαν ότι εδώ είναι τα ελληνικά σπίτια που εγκαταλείφθηκαν. Βλέποντάς τα, έλεγες ότι κάτι γνωστό είναι, κάτι δικό σου. Ειδικά όταν περνάγαμε από αυτά τα μέρη κι έβλεπες τις ταμπέλες κι έγραφαν Νικομήδεια, Ικόνιο. Καππαδοκία μόνο δεν πήγα και ήθελα να πάω, αλλά είναι πολλές οι ώρες και επειδή οι δικοί μας είναι μεγάλοι άνθρωποι και είναι ταλαιπωρία, δεν τολμήσαμε να βάλουμε τέτοιο ταξίδι.

Στη Σαμψούντα είχες φτάσει;

Δεν μπήκαμε μέσα. Από έξω περάσαμε, αλλά βλέποντας τις πινακίδες καταλάβαινες ότι κάτι δικό σου είναι, κάτι γνωστό, ότι το είχες ξανακούσει. Γιατί οι γυναίκες μας όταν καθόντουσαν στα σκαλιά, μας λέγανε πράγματα. Κι εμείς επειδή πάντα λέμε: «εμείς είμαστε καλοί άνθρωποι, οι άλλοι είναι οι κακοί πάντα», μας έλεγε η κυρία Πηνελόπη, από τη Σμύρνη ότι «κρύβαμε τις κοπέλες μας στα χόρτα, εκεί μέσα στα άχυρα που είχανε τα ζώα τους, όταν ερχόντουσαν Τούρκοι, για να μη τις βρούνε.» Και όταν είπαν, «γιατί τι σας φταίνει τα κορίτσια;» οι Τούρκοι απάντησαν: «γιατί οι δικοί σας όταν ήρθαν σεβάστηκαν τα δικά μας τα κορίτσια;» κι αυτό το έλεγε αυτή η γυναίκα που ήρθε από εκεί. Δηλαδή δεν ήταν κάτι που δεν το έζησε, το άκουσε και μας το 'λεγε. Άρα ένας πόλεμος έχει δυστυχώς και από τη μία και από την άλλη πλευρά πράγματα.

Εδώ που είχαμε εκδηλώσεις στο Κιούγκι τι θυμάσαι;

Το Κιούγκι το θυμάμαι πάρα πολύ καλά, γιατί πηγαίναμε για να πάρουμε νερό. Τι ωραία τότε! Ήμασταν νέες. Μία ποτίστρα στο κεφάλι και δύο στα χέρια. Για χρόνια δεν είχαμε νερό. Δεν ήτανε ότι ήρθε γρήγορα το νερό στον Άγιο Κων/νο. Και πηγαίναμε να πλύνουμε χόρτα. Να πλύνουμε ρούχα. Καθόμασταν να περιμένουμε τη σειρά μας, στον πλάτανο όπως είναι ακόμη εκεί πέρα και βάζαμε τις ποτίστρες. Και τώρα ο πλάτανος αυτός λες και ανανεώθηκε, γιατί ένα διάστημα παρουσίασε μια ξεραϊλα, τώρα δεν ξέρω επειδή κάποτε παρατήθηκε η περιοχή, τώρα το βλέπεις το δέντρο σαν να ανανεώθηκε. Και καθόμασταν όλες γύρω γύρω και περιμέναμε τη σειρά μας, για να γεμίσουμε και μετά να κουβαλήσουμε να το φέρουμε στο σπίτι μας. Ουρές ουρές στο Κιούγκι και καμιά φορά είχε καβγά. Φυσικό επακόλουθο. Είχαμε (στο σπίτι) λουλούδια, να πλύνεις, έπρεπε να κάνεις μπάνιο με αυτό, κι όμως τα κάναμε όλα, γιατί κουβαλούσαμε συνέχεια νερό. Τώρα βλέπω στο δρόμο μπουκάλια γεμάτα νερό πεταμένα, τότε νερό να το πετάξεις!

Πώς νιώθεις όταν περνάς καμιά φορά από το Κιούγκι;

Α! στέκομαι εγώ! Σήμερα πήγα βόλτα. Πήγα στο νεκροταφείο και μετά σταμάτησα εκεί και έφερα στο μυαλό μου το τότε. Τώρα δεν πίνετε το νερό. Ένα διάστημα παλιά το είχαμε εγκαταλελειμμένο. Κάποτε λέγανε όλοι για την καθαριότητα του

Αγίου Κωνσταντίνου. Τώρα όμως ο Άγιος Κωνσταντίνος δεν είναι ο Άγιος Κωνσταντίνος του τότε, στον Άγιο Κωνσταντίνο ήρθανε ξένοι και όταν εμείς βγαίνουμε έξω στο δρόμο θα σκουπίσουμε μπροστά από τα σπίτια μας. Εγώ και άλλες δύο γειτόνισσες ειδικά, ξεκινάω από τη μία γωνία και φθάνω καθαρίζοντας στην άλλη γωνία και παίρνω όλα τα σπίτια. Αν ασβεστώσω το πεζοδρόμιο ξεκινώ από τη μια άκρη και μου φωνάζουν: «σε πήρε ο Δήμος;» Αυτό μας είχε μείνει, να καθαρίζουμε. Τώρα δεν καθαρίζουνε οι καινούριες κοπέλες. Η πρώτη γενιά έφυγε. Η δεύτερη γενιά υπάρχει ακόμη, ενώ η τρίτη γενιά πολύ λιγότερο αντιλαμβάνεται και ίσως πάλι φταίμε. Τώρα ξεκίνησε λίγο. Κάποτε δε γίνονταν εκδηλώσεις, να πούνε οι πρόσφυγες ποιοι ήτανε, όταν ήρθανε. Μια μέρα κάποιες μάλωσαν και μια ντόπια αποκάλεσε μια από τις δικές μας, με τη συνηθισμένη λέξη που λέμε. Τώρα τελευταία, δεν έχει δύο τρία χρόνια η ιστορία αυτή. Γιατί μερικοί ακόμη εξακολουθούνε...

Οπότε ακούγονται ακόμη και σήμερα κάποιες εκφράσεις;

Παραμένει ακόμη λίγο. Αυτό λέγαμε προχθές. Λίγο ο σπόρος ακόμη παραμένει. Τόσο πάθος είχαν οι ντόπιοι που όταν πήγαιναν οι δικές μας, όταν ήρθαν δεν είχανε νερό. Ήταν τότε το ρέμα ανοιχτό που κλείστηκε του Ρεμπελιά και πηγαίνανε και πλενότανε και πηγαίνανε αυτοί και κοιτάγανε και λέγανε: «οι πουτάνες πλένονται.» Και όταν πήγαιναν οι δικές μας οι γυναίκες στα σπίτια τους για να κάνουνε δουλειές, στα μπάνια τους μέσα είχαν τα σκόρδα και τα κρεμμύδια με τις πλέχτρες. Δηλαδή δεν ήταν οι φίλοι του νοικοκυριού με την έννοια που είχανε οι δικοί μας. Δεν το είχανε τόσο στο αίμα τους το πλύσιμο.

Πώς νιώθεις που ως παιδί πρόσφυγα από τη Μικρά Ασία και τη Σαμψούντα ξεκίνησε πάλι από την αρχή, βρήκες το δρόμο σου, πήγες σχολείο, Γυμνάσιο, άνοιξες δικό σου μαγαζί, το οποίο είναι μια επαγγελματική επιτυχία.

Εγώ να σου πω το θεώρησα φυσιολογικό. Θεωρώ ότι ο άνθρωπος ξεκινάει, κάνει κάποια πράγματα, γιατί πρέπει να τα κάνει, είναι και ανάγκη πολλές φορές, ποτέ δεν είχα βάλει στόχο τι θα κάνω. Βρισκόταν μία δουλειά που έπρεπε να την κάνω θα την έκανα. Μου ήρθανε καλά. Κράτησα το ένα μαγαζί, κράτησα το άλλο, δεν παντρεύτηκα, αλλά έκανα φιλίες, γνωριμίες, με προσκαλούν.

Ποιο είναι το χαρακτηριστικό σου που σε έκανε να κρατήσεις το μαγαζί τόσα χρόνια;

Προφανώς επειδή δε μπορούσα να καθίσω και αναγκάστηκα να βγω το 2003 στη σύνταξη, γιατί εμένα δε με χώραγε ο τόπος. Εγώ ήθελα να ασχολούμαι πάντοτε με κάτι. Γι' αυτό κι όταν ήμουνα στο μαγαζί και ήτανε Δήμος, ήμουνα στη ΔΗΠΕΔΑ που είχε κάνει ο δήμαρχός μας. Μετά είχαμε κάνει έναν εκπολιτιστικό σύλλογο που φέρναμε διάφορα συγκροτήματα, είχαμε φέρει τη Φαραντούρη, κάναμε κάποιες άλλες εκδηλώσεις.

Για το ρέμα του Ρεμπελιά που χώριζε το Αγρίνιο από τους πρόσφυγες τι σου φέρνει στο μυαλό;

Για να περάσεις τότε, δούλευα εγώ είχα το μαγαζί, ερχόμαστε με τα πόδια. Όταν ήτανε βράδυ έπρεπε να περάσεις αυτή την ιστορία, όταν άρχισες να παίρνεις την κατηφόρα, για να φτάσεις εκεί που είναι το ΚΑΠΗ τώρα, εκεί ήτανε το ρέμα, το ρέμα το μεγάλο. Εκεί ήτανε κατασκότεινα και είχε και ένα στενό γεφυράκι. Εκεί, όταν έφτανες, ήταν να τρέξω να προλάβω να περάσω. Αυτό το φοβόμαστε. Κι άλλο ένα ήταν στην Ερυθραία, στη μεγάλη διασταύρωση, εκεί που είναι ένα φαρμακείο. Εκεί ήταν το ρέμα που περνούσε, ήταν οι καλαμίδες και γινόταν ο φόβος και ο τρόμος για να περάσεις. Έπρεπε να τρέξεις με το φόβο ότι κάτι μπορεί να συμβεί, γιατί δεν έβλεπες.

Σχόλια που ακούγατε στο δρόμο ως παιδιά προσφύγων;

Όχι, ιδιαίτερα δεν είχαμε, γιατί εμείς εκεί που κατεβαίναμε είχαμε κάνει σχέσεις και με κόσμο ο οποίος δεν ήταν πρόσφυγες. Μπορούσαμε σαν επαγγελματίες! Συμβιώναμε άνετα με αυτούς. Δεν υπήρχε διαμάχη, αντιζηλία, όχι, γιατί όλοι είχαμε δουλειά.

Εσύ που ήσουνα παιδί πρόσφυγα και ανοίγεις μαγαζί. Τον πρώτο καιρό που το μαγαζί άνοιζε τι πελάτες είχες

Δεν μας είχαν ξεχωρίσει, γιατί ο αδερφός μου ήταν πολύ καλό παιδί, αυτός που σκοτώθηκε, ήτανε τεχνίτης, παράλληλα έπαιζε ακορντεόν και τότε δεν παίζανε πολύ τέτοια όργανα και όπου ήτανε μικροκέντρα πήγαινε και τον είχανε μάθει όλοι και έτσι είχαμε και μια άλλη αντιμετώπιση. Γιατί αφού ήταν καλό παιδί ο Τάκης, είχαμε κι εμείς το υπέρ.

Εσύ τι θεωρείς ως επιτυχία στη ζωή σου;

Ότι έχω καλές σχέσεις με τον κόσμο. Δηλαδή ξέρω 90% που θα πάμε, θα μου πουν έλα μαζί μας. Με θέλουνε γενικώς για παρέα. Έχουνε κάποιο πρόβλημα θα το ακούσω. Αν μου πούνε να βοηθήσω, αν ξέρω ότι κάποιος έχει πρόβλημα, θα βρεθώ. Είτε χρηματικά όσο μπορώ ή για να βρεθώ δίπλα του. Εξάλλου λίγες είναι οι καλές στιγμές στη ζωή. Τα περισσότερα είναι τα δύσκολα. Τα μεγάλα είναι τα τραγικά γεγονότα στη ζωή. Κοίταξε εγώ έχασα τη μάνα μου. Σαράντα εφτά χρονών η μάνα μου προσβλήθηκε από καρκίνο. Ήμουν δίπλα της. Πήγαμε στη Γαλλία, ήρθε κι αυτή. Δεν μπορέσαμε να κάνουμε τίποτα. Τελείωσε μέσα σε πόνους. Στα είκοσι εφτά χρόνια του σκοτώνεται ο αδερφός μου με το μηχανάκι, το δεύτερο κρούσμα.

Στο καπνεργοστάσιο που δουλεύανε οι γονείς πώς θα τους χαρακτήριζες;

Ήταν δύσκολη δουλειά, ερχόνταν κατακουρασμένοι, το οικονομικό δεν ήταν πάντα σε καλή κατάσταση. Και εγώ θυμάμαι στο σχολείο μικρή πείναγα. Ήθελα να πάρω κουλούρι και δεν μπορούσα να το πάρω. Δε μου 'δινε ο πατέρας μου δύο ευρώ ή ένα ευρώ για να πάρω κάτι. Και ευτυχώς τότε ήταν η ποδιά και με μία ποδιά όλες που με τα σημερινά δεδομένα που ο καθένας φοράει κάθε μέρα και άλλο θα ήταν πάρα πολύ δύσκολο. Τότε μία ποδιά ήταν για όλους και τελείωνε, εκεί δεν είχαμε το πρόβλημα.

Γιατί και η πλούσια κοπέλα, θυμάμαι δύο τρεις κοπέλες που ήταν πλούσιες και ήταν στο δικό μας... στη Β΄ τάξη φορούσαν ποδιές οι οποίες ήταν πάντοτε καλύτερες, αλλά μέχρι εκεί. Πρώτον φαίνεται ότι τα παιδιά είναι του σχολείου και με αυτή την έννοια καλό είναι για τα παιδιά, να μη φαίνονται τα παιδιά τα πλούσια, και τα άλλα να αισθάνονται μειονεκτικά.

Οι καπνεργάτες τότε ήταν διεκδικητικοί, δυναμικοί;

Ήταν και ένα άλλο κακό, οι άλλοι τους βλέπανε γι' αυτό και πολλοί δε θέλανε να πάνε οι γυναίκες τους στην καπναποθήκη, τη χαρακτηρίζανε σαν μία δουλειά υπέρ ελεύθερη. Μία γυναίκα που θα πήγαινε καπναποθήκη, ήταν αρνητικό και γι' αυτό τους θεωρούσαν κατώτερους. Γι' αυτό κι εμείς αισθανθήκαμε έτσι στο σχολείο, γιατί αν κάναν κάποια άλλη δουλειά δεν θα αισθανόμασταν έτσι, αλλά επειδή ξέραμε ότι έρχονται από την καπναποθήκη, δεν ξέρω θεωρούνταν τόσο άσχημο να πάνε στην καπναποθήκη. Θεωρούσαν ότι ήταν ντροπή να δουλεύουν έξω. Το ίδιο λέγανε για τις κομμώτριες. Υπήρχε αυτή η προκατάληψη. Η γυναίκα στο σπίτι μέσα.

Τότε λόγω των διεκδικήσεων πολλοί πρόσφυγες ήταν ενταγμένοι στον αριστερό χώρο;

Το μεγαλύτερο ποσοστό ψηφοφορίας εδώ πάνω, δηλαδή αν είχε χίλιους διακόσιους εδώ πάνω οι οχτακόσιοι, εννιακόσιοι ήταν αριστεροί ψήφοι. Το λέγανε τότε η Μικρή Μόσχα. Αυτή ήταν η ονομασία του Αγίου Κωνσταντίνου. Γιατί ήταν όλος ο κόσμος αριστερός. Τότε πολλοί διώχθηκαν, χτυπήθηκαν, ο πατέρας μου κρυβότανε, όταν βγαίνανε οι χίτες που λένε, γιατί ο πατέρας μου ήταν και λόγο αριστερών προδιαγραφών και αυτοί τα ξέρανε, δε μπορούσες να κρυφτείς. Ο πατέρας μου ήταν ο πρώτος που πήρε ραδιόφωνο. Μαζευόντουσαν και άλλοι για να ακούσουνε νέα εκεί.

Οπότε και πρόσφυγας και αριστερός

Ήταν ότι χειρότερο. Μα εδώ μας είχανε με το όνομα. Τον πρώτο πολιτικό που θυμάμαι και ψήφισα ήταν ο Κακογιάννης. Ήταν αριστερός και είχε βάλει υποψηφιότητα και ήταν η πρώτη φορά που ψήφισα. Μετά άλλαξα και πήρα πολλούς δρόμους, αλλά και κάποιο άλλο που θυμάμαι ήταν με την αδερφή μου. Ήρθε η βασίλισσα κάποτε στον Άγιο Κωνσταντίνο. Η αδερφή μου ήταν ένα πολύ όμορφο παιδί και είχε ξανθά μαλλιά και της έμοιαζε. Η μάνα μου το πήρε και ήρθε εδώ όπως όλες τέλος πάντων. Τη βλέπει η βασίλισσα, την αγκάλιασε, τη χάιδεψε την αδερφή μου και είπε: «πόσο μου μοιάζει! μόνο που είναι πιο όμορφη!» Και λέει τότε η μάνα μου: «θα τη βγάλω στο όνομά σου» και την έβγαλε Φρειδερίκη. Η Φρειδερίκη όμως μεγάλωσε και κατάλαβε, δεν ήθελε να τη λέει κανείς Φρειδερίκη και τη λέγαμε όλοι Ριρή. Και όλοι απορούσαν από πού βγαίνει αυτό το όνομα. Και τη μάνα μου τη λέγανε Σουλτάνα. Όταν ρωτήσαμε γιατί τη βγάλανε Σουλτάνα, μας είπε τότε η γιαγιά ότι προς τιμήν του Σουλτάνου, γιατί δεν είχανε να πούνε κακό, δεν περνάγανε άσχημα.

Ευχαριστώ πολύ κυρία Μάρω!

4. Συνέντευξη με την κυρία Μαρίτσα Β. Ημερομηνία γέννησης 1941. Στην οικία της, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στις 25 Σεπτεμβρίου 2016

Καλησπέρα κυρία Μαρίτσα. Ευχαριστώ πάρα πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσετε. Ας ξεκινήσουμε με την καταγωγή σας. Από πού κατάγεται η μητέρα σου;

Η μητέρα μου καταγόταν από τα Λίγδα, μετά ονομάστηκε Αντικιντέ, τώρα λέγεται Οβακέντ. Αν το δείτε μέσα στο Ίντερνετ είναι πολύ μεγάλο χωριό. Ήταν πάρα πολύ πλούσια η μάνα μου. Ο παππούς της, ο πατέρας της μητέρας του ήταν από τη Λήμνο και έφυγε από τη Λήμνο δεκατεσσάρων χρονών και ήρθε στα Λίγδα και έκανε τεράστια περιουσία. Είχε βουνά ολόκληρα με καστανιές, τα μαρόνια, τα μεγάλα κάστανα που τώρα εσείς τα πετάτε, εμείς τα τρώγαμε. Και καρύδια είχανε στα βουνά. Αλλά είχε και ένα κτήμα μεγάλο που ήταν χίλια στρέμματα, το οποίο ήταν γύρω γύρω δρόμος σαν ακρόπολη και είχε σαράντα σπίτια με δύο δωματιάκια με κουζίνα και μπάνιο για τους σέμπρους που τους είχε μέσα εκεί. Σαράντα οικογένειες είχε ο παππούς. Η μαμά μας έλεγε, αλλά μας έλεγε ότι είχε όλο Τούρκους, δούλους. Και τα κάστανα επάνω στα βουνά πηγαίνουν και τα μάζευαν οι Τούρκοι και ο παππούς έκανε εμπόριο. Εμπορευόταν στη Σμύρνη και στην Ανατολία και λοιπά. Και κάθε απόγευμα η γιαγιά μου έφτιαχνε, οι Τουρκάλες υπηρεσίες που είχε, τα ταψιά με μπακλαβάδες και κανταΐφια και τα έπαιρνε με την άμαξα, έπαιρνε και τα παιδάκια της η γιαγιά και πήγαινε στο σπίτι στο κτήμα, να παίξουν και τα παιδιά και να κεράσει όλους στο κτήμα, σαράντα οικογένειες. Ήταν πάρα πολύ πλούσια. Η μάνα μου είχε έρθει από την Πάτρα. Έφυγε από τη Μικρά Ασία τότε με την καταστροφή, πήγανε στη Μυτιλήνη και από τη Μυτιλήνη βγήκανε στην Πάτρα. Η γιαγιά μου χήρα, ο γιος της ο μεγάλος ήταν δάσκαλος και στο Σαγγάριο τον σφάζανε και τον πετάζανε εκεί οι Τούρκοι. Και η γιαγιά ήταν μαυροφορεμένη. Ο παππούς μου, με τον μεγαλύτερο γιο του τον Αρτέμη, πήγανε στην Ανατολία, για να δώσουνε τα καπνά που έβαζαν οι σέμπροι και τα έπαιρνε ο παππούς και τα πήγαινε εμπόριο. Στο δρόμο είχε γίνει ο ξεσηκωμός και οι Τούρκοι χτύπησαν τον παππού. Κι έτσι πέθανε. Τον δε θείο μου τον πήρανε και τον πήγανε στα Αμελέ Ταμπουρού, τρία χρόνια. Με μία σφαίρα στο πόδι του, κούτσαينه ο θείος μου. Έτσι η γιαγιά έμεινε στο σπίτι με τρία παιδιά. Η μαμά μου που ήτανε οχτώ χρονών τότε, η θεία μου που ήταν τριώ χρονών και ένα μικρό που ήτανε εννιά μηνών και το είχε στην αγκαλιά της, το θείο μου το Γιώργο. Αλλά οι Τούρκοι επειδή τους αγαπούσαν πάρα πολύ την πήραν τη γιαγιά μου και τα τρία της τα παιδιά και την πήγανε στο Ντεμίς (Οντεμίσιον). Το Ντεμίς είχε τρένο, και έφευγε το τρένο και πήγαινε στη Σμύρνη. Μπήκανε στο τρένο και οι Τούρκοι, για να μην τους πειράξουνε, τη δε μάνα μου την έντυσε με μαύρα η γιαγιά. Εκεί πήγαν και κρυφτήκανε μέσα στην Αγία Φωτεινή, στη Σμύρνη, στα νεκροταφεία και τέτοια, και οι ίδιοι οι Τούρκοι βάλανε τη γιαγιά και τα τρία παιδιά στα καράβια, αυτοί που τους είχανε δούλους. Το δε σπίτι της γιαγιάς μου εκεί στα Λίγδα μέσα ήταν τριώροφο τον καιρό εκείνο. Με μεγάλη έκταση μες στην πλατεία, το οποίο είναι διοικητήριο σήμερα στην πατρίδα. Απέναντι είχανε φούρνους, ένας αδερφός του παππού μου είχε φούρνους μεγάλους. Είχε και καφενεία. Η μαμά φύγανε και μένανε στην Πάτρα. Στην

Πάτρα μένανε στου Λαδόπουλου τις αποθήκες. Εκεί καθόσαντε όλοι. Ήταν όλοι πατριώτες από το χωριό αυτό (τα Λίγδα). Κάτσανε εκεί τρία χρόνια περίπου. Γιατί το '25 έγιναν τα προσφυγικά σπίτια κι εδώ και στην Πάτρα. Εκεί ήταν που μετά από τρία χρόνια ήρθε ο θείος (Από τα Αμελέ Ταμπουρού) κι έλεγε η γιαγιά «το παιδί μου, το παιδί μου.» Φύγανε από εκεί και πήγανε στον πρώτο προσφυγικό συνοικισμό της Πάτρας, στον Άγιο Δημήτριο, πέντε προσφυγικοί συνοικισμοί στην Πάτρα. Εκεί δουλεύανε στις αποθήκες με καπνά. Έκαναν εκεί καπνά μια εταιρεία, η Geri. Εκεί δουλεύανε και η μαμά μου και ο θείος μου ο Αρτέμης, ο θείος μου ο μικρός πήγε και σπούδασε και έγινε δικηγόρος. Ναι μεν έλεγαν οι πρόσφυγες, οι πρόσφυγες, αλλά δεν είδανε κακό η θεία και η μαμά μου. Μόνο ένα πράγμα. Μία κοπέλα προσφυγοπούλα αγάπησε έναν αρχοντιό στην Πάτρα και τον πήρε. Αρχοντιός παντρεύεται και παίρνει προσφυγούλα, Κι εγώ αυτό το τραγούδι το τραγουδάω! Θες να το πω;

Αρχοντιός, αρχοντιός παντρεύεται
και παίρνει προσφυγούλα,
προσφυγούλα η μαυρομάτα μου
και παίρνει προσφυγούλα,
προσφυγούλα, σε κλαιν τα μάτια μου.

Κι η πεθερά, κι η πεθερά σαν τα 'κουσε
πολύ της κακοφάνη
προσφυγούλα η μαυρομάτα μου
πολύ της κακοφάνη
προσφυγούλα, σε κλαιν τα μάτια μου.

Πιάνει δυο φί- πιάνει δυο φίδια ζωντανά
παίρνει τα τηγανίζει
προσφυγούλα η μαυρομάτα μου
παίρνει τα τηγανίζει
προσφυγούλα, σε κλαιν τα μάτια μου.

Έλα νύφη μ', έλα νύφη μ' να φας φαΐ
χέλια τηγανισμένα
προσφυγούλα η μαυρομάτα μου
χέλια τηγανισμένα
προσφυγούλα, σε κλαιν τα μάτια μου.

Και με την πρω- και με την πρώτη πιρουριά
καρδιά μου εφαρμακώθη
προσφυγούλα η μαυρομάτα μου
καρδιά μου εφαρμακώθη
προσφυγούλα, σε κλαιν τα μάτια μου.

Αυτό έγινε στην Πάτρα, στη γειτονιά, στον πρώτο προσφυγικό συνοικισμό.

Θυμάσαι ποια περίοδο έγινε αυτό;

Όταν πήγαν και πήραν τα σπίτια. Το '25-'26 τότε έγινε αυτό το πράμα.

Κι εδώ πότε ήρθατε;

Η μαμά ήρθε το '38. Εδώ ήρθε ο πατέρας μου. Ο πατέρας μου έφυγε από την Πάφρα, στον Πόντο. Εκεί βάζανε καπνά ο πατέρας μου. Παφραλήδες αυτοί. Εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο κατοίκησαν, εδώ πάνω Μικρασιάτες. Ο παλιός ο συνοικισμός πιο μπροστά δόθηκαν τα σπίτια, δε δόθηκαν οικοπέδα, αλλά σπίτια παράγκες (από τσατμά). Σε παράγκες μπήκε ο παλιός συνοικισμός. Κάτω από το δρόμο που είναι το σχολείο μέχρι το ρέμα ήταν ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός στον οποίο κατοίκησαν Μικρασιάτες, Παφραίοι και λίγοι Πόντιοι. Ο πάνω, τέσσερα τετράγωνα πιο πάνω έγινε το 1925 και μπήκανε οι πρόσφυγες εδώ. Εδώ στα σπίτια ήταν όλοι Μικρασιάτες οι περισσότεροι. Σε αυτούς που ήταν κάτω στις παράγκες που λέμε, έδωσαν και οικοπέδα στην οδό Ιωνίας, φάτσα σε όλους και τους έδωσαν και χωράφια. Στην Ερυθραία και στου Καπέλα δεν έδωσαν, επειδή τους έδωσαν σπίτια. Εκείνοι ασχολήθηκαν, βάλαν καπνά παρόλο που κι αυτοί ήξεραν από καπνά και τέτοια, όμως δεν τους έδωσαν χωράφια. Γιατί και στην Ερυθραία δύο σειρές οικοδομικά τετράγωνα ήταν. Τα έδωσε εκεί τα σπίτια ο εποικισμός (ΕΑΠ), ενώ εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο τα έδωσε η Πρόνοια. Ο πατέρας μου έφυγε από την Πάφρα, δώθε στην Πάφρα, ήταν όμως πολύ εξευγενισμένοι. Είχε (η Πάφρα) πολύ ωραίο μέρος. Αυτοί ήταν ήσυχοι άνθρωποι, δεν ήταν πολεμοχαρείς, ήταν ήσυχοι άνθρωποι. Δε μίλαγαν την ποντιακή. Όπως οι Μικρασιάτες μιλούσαν την ελληνική και την τούρκικη, τα ίδια και οι Παφραλήδες. Έχω καταγραφή του πατέρα μου πως έφυγε πώς ήρθε, γιατί πήγα και τα πήρα από Κ.Μ.Σ. Ο πατέρας μου ήταν πολύ μορφωμένος. Ο πατέρας μου με τα καπνά ασχολήθηκε εδώ. Ο νονός του πατέρα μου ήταν δεξιός ψάλτης στην Αγία Σοφία. Ο πατέρας μου έφερε βιβλία βυζαντινά και εικόνες από εκεί.

Σε τι ηλικία ήρθε εδώ ο πατέρας σου;

Ο μπαμπάς ήρθε δεκαεφτά χρονών. Ήταν και χειροτονημένος αναγνώστης στην εκκλησία. Είχε τελειώσει το γυμνάσιο, αλλά ήταν φοβερός. Όταν ήρθε εδώ, όταν έφυγε από την Πάφρα ήρθε στην Καβάλα. Αλλά μετά, επειδή εδώ είχανε καπνά, και ήξεραν από καπνά εκεί, ήρθανε στο Αγρίνιο. Και πήρανε τις παράγκες, το '25 που τα δώσανε. Ήτανε από το '23 εδώ. Πήρανε και κτήματα, αλλά ο θεός μου, τα πήρε και τα έδωσε σε κάποια άλλη. Ο πατέρας μου δούλευε στις αποθήκες του Παπανδρέου, του Παπαστράτου. Το '58 πήρε σύνταξη, ο πατέρας μου δούλευε από το 1923. Τους έβγαλε τότε από το επάγγελμα και πήρε καινούριους, δεν ήθελε να βάλει τους μεγάλους. Όταν έφθασαν μία ηλικία πενήντα χρονών κι επάνω τους έδωσε σύνταξη. Ο πατέρας μου μετά σα συνταξιούχος, ήταν και πρόεδρος των συνταξιούχων και

γραμματέας, αφού ήτανε τόσο μορφωμένος που έκανε φροντιστήρια στην ογδόη γυμνασίου σε κοπέλες, χωρίς να πληρώνεται ε! Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία, Τριγωνομετρία! Ήξερε πολλά γράμματα!

Η δουλειά στο εργοστάσιο σου μιλούσε, οι συνθήκες εκεί;

Κοίταξε στο εργοστάσιο πήγαιναν τογκαδόροι. Ο πατέρας μου δεν πήγε ούτε σε χτισίματα, πήγε μόνο στην αποθήκη. Πήγαιναν το πρωί, γυρίζαν το μεσημέρι τρώγανε, πήγαιναν το απόγευμα και γυρίζαν το βράδυ. Κάθε Παρασκευή περιμέναμε στη γέφυρα απέναντι από το παλιό κοινοτικό κατάστημα, να μας φέρουν κοκ να φάμε επειδή πληρωνόντουσαν.

Η μητέρα σου με τι ασχολήθηκε;

Στις καπναποθήκες δούλευε, αλλά ήξερε κέντημα πολύ ωραίο. Καλά τα εργόχειρά της δε λέγονται! Το '38 ήρθε στο Αγρίνιο. Το '39 έκανε το πρώτο της το παιδί και έκατσαν στον Άγιο Κωνσταντίνο, δίπλα στο παλιό σχολείο στο σπίτι που πήρε ο θείος μου μαζί με τον πατέρα μου, το οποίο αγόρασε ο πατέρας μου από το θείο μου, δυο δωμάτια και ένα παραγκάκι για τουαλέτα. Εν τω μεταξύ το 1939 είχαν έρθει οι Ρώσοι (πρόσφυγες από Καύκασο) και μπαίνανε σε όποια σπίτια είχανε δύο δωμάτια. Κι ο πατέρας μου ερχόταν στο σπίτι. Κι όπως ερχόταν στην εκκλησία από 'ξω του Αγίου Κωνσταντίνου, καθότανε μία γυναίκα και είχε δυο κορίτσια. Και τους πήρε στο σπίτι και έμειναν μέχρι το 1960 στο ένα δωμάτιο. Ήταν πέντε έξι οικογένειες στον Άγιο Κωνσταντίνο. Μετά τους έδωσαν οικόπεδα, εκεί που είναι το Κιούγκι λίγο παραπάνω.

Στη δουλειά η μητέρα σου από συνθήκες θυμάσαι σου έλεγε;

Δύσκολες οι συνθήκες. Όχι δε μπορώ να πω ότι τους βρίζανε. Το μόνο που έχω ακούσει παλαιότερα, όταν κατεβαίναν οι πρόσφυγες στο Αγρίνιο, οι ντόπιοι του Αγρινίου τις έλεγαν τσοκαρούδες, επειδή φόραγαν με ξύλο τσόκαρα και κατεβαίναν σαν κυρίες έτσι και τις έλεγαν τσοκαρούδες. Εγώ στο δημοτικό σχολείο και στο γυμνάσιο δεν είχα τέτοια αντιμετώπιση.

Πότε γεννήθηκες κυρία Μαρίτσα;

Εγώ το 1941. Είμαι 75 χρονών. Το '48 πήγα στην πρώτη τάξη του δημοτικού, τελείωσα το σχολείο. Μάλιστα όταν θα έδινα στο Γυμνάσιο για να πάω, ήθελε εξετάσεις, αλλά να πας κι ένα πιστοποιητικό με δύο χαρτόσημα. Τότε ήτανε δώδεκα δραχμές να πληρώσεις. Η μάνα μου δούλευε, φτώχεια είχαμε, ψέματα δε μπορούμε να πούμε, και πήγαινα στο Μηλιώνη απέναντι και αρμάθιαζα στην πλατεία απέναντι. Γιατί όλα αυτά απέναντι ήταν χωράφια του Μηλιώνη. Στο δημοτικό ήταν πολύ όμορφα! Ευχάριστα! Είχαμε τις γυμναστικές επιδείξεις, εκδηλώσεις, εγώ τραγουδούσα πάρα πολύ.

Στο γυμνάσιο;

Στο γυμνάσιο ήμασταν τρία κορίτσια προσφυγοπούλες από τον Άγιο Κωνσταντίνο. Μαζί πηγαίναμε και οι τρεις, μαζί ερχόμασταν από το σχολείο. Αλλά μας αγαπούσαν πάρα πολύ τα παιδιά του Αγρινίου. Ήταν η συμπεριφορά μας, τους άρεγε η ομιλία μας, τους άρεγε ο τρόπος μας, το ντύσιμό μας που ήμασταν κάθε μέρα με τον άσπρο το γιακά, τον κάτασπρο και τα λοιπά.

Μετά το γυμνάσιο τι έκανες;

Μετά το γυμνάσιο πήγα και γράφτηκα στη Σχολή Σχεδιαστών στο Αγρίνιο. Εκεί που ήταν η εμπορική σχολή. Εκεί κοντά που ήταν ο πέτρινος παιδικός σταθμός του Αγρινίου. Πηγαίναμε κάθε απόγευμα. Πήγα και γράφτηκα στη Σχολή Σχεδιαστών μαζί με τη μία φίλη μου, η άλλη είχε πάει δασκάλα, γιατί και ο πατέρας της ήταν δάσκαλος. Στη Σχολή περνάγαμε πολύ ωραία, ήταν τρία χρόνια η Σχολή.

Στη γειτονιά είχανε αποφοιτήσει πολλές;

Από εδώ από τον Άγιο Κωνσταντίνο εμείς οι τρεις ήμασταν εκεί στο Θηλέων.

Όταν τελείωσες το γυμνάσιο πώς ένιωσες;

Η χαρά ήταν μεγάλη. Εν τω μεταξύ ο αδερφός της μάνας που ήταν δικηγόρος, το καλοκαίρι μας έπαιρνε όλα στην Πάτρα και επειδή ήταν δικηγόρος, μας μάθαινε πολλά πράγματα. Μας έβαζε στη γραφομηχανή και ξύπναγαμε περισσότερο. Έμαθα καλά τα γράμματά μου, και μου ζητήθηκε να δουλέψω στην κοινότητα. Ήθελα όμως να πηγαίνω στη σχολή μου. Θα πηγαίνεις και στα δύο μου λένε. Οχτώ με δύο στην κοινότητα και στις δυόμισι θα πηγαίνω στη Σχολή. Και το έκανα. Πήγαινα το πρωί, ξεβιδωνόμουνα στο γράψιμο, δε σήκωνα το κεφάλι. Για τρεις μήνες με είχανε πάρει την πρώτη φορά. Αφού σχόλαγα από τη Σχολή και πήγαινα πάλι στην κοινότητα και καθόμουνα και μέχρι τις μία η ώρα το βράδυ. Είχα αρρώστια, μου άρεγε. Είχα όρεξη για δουλειά και ήθελα να προσφέρω. Όπως έκανε κι ο πατέρας μου και η μάνα μου και τα αδέρφια μου έτσι είναι. Και τα παιδιά μου έτσι είναι, έχουν προσφορά πολύ. Και πήγα κι έβγαλα και τη Σχολή και πήρα και βραβεία από τη Σχολή, τρία χρόνια την τελείωσα και δούλευα. Συγχρόνως Σχολή, κοινότητα.

Πώς ένιωθες;

Μου άρεγε πάρα πολύ. Έδινα τον εαυτό μου. Και με όλους τους προέδρους πέρασα πολύ καλά. Οι περισσότεροι πρόσφυγες αριστεροί ήτανε, τότε επικρατούσαν οι αριστεροί. Κι Ένωση Κεντρώων λίγοι τότε. Αφού όταν ερχόταν να μιλήσει ο Κακογιάννης, κομμουνιστής, αριστερός βουλευτής γινόταν της κακομοίρας. Εδώ στην κοινότητα μόνο ο Διομήδης βγήκε αριστερός πρόεδρος, μετά όλοι οι άλλοι ήτανε... θες να σου πω ποιοι ήτανε πρόεδροι; Οι πρόσφυγες του Αγίου Κωνσταντίνου, όταν ήρθανε στο Αγρίνιο, καθίσανε πριν να δοθούνε τα οικόπεδα και τα χωράφια καθίσανε στην Αγία Τριάδα, και στον Άγιο Χριστόφορο σε νοικιασμένα σπίτια. Μετά δόθηκαν οι παράγκες και το '25 δόθηκαν αυτά. Πρώτα έγινε ο δεύτερος συνοικισμός και το '31 έγινε η Ερυθραία και του Καπέλα και μοιάζανε τα σπίτια

αυτά. Τα δικά μας (στον πάνω συνοικισμό του Αγίου Κωνσταντίνου το '25) έχουν φάτσα 4,20 μ. και βάθος 23μ. ενώ εκείνα (Ερυθραίας και Καπέλα) είναι τετραγωνισμένα 14 μ. επί 14 μ. Εδώ δε τα οικόπεδα είναι 15μ. επί 15 μ. Λοιπόν το '34 έγινε η κοινότητα και βγάλανε τον Λάζαρο το Σπυρίδη. Το Αγρίνιο ήταν τότε μέχρι το ρέμα του Ρεμπελιά. Και δεν ήμασταν ενωμένοι τότε. Μάλιστα ήθελαν να φτιάξουν στο πάρκο τότε τον πρώτο συνοικισμό προσφύγων, αλλά δε θελήσαν, δε μας άφησαν. Από το '39, γίναμε πάλι κοινότητα το 1947. Τέλος του '47 έγινε πάλι κοινότητα του Αγίου Κωνσταντίνου. Πρώτος πρόεδρος ήταν ο Λάζαρος ο Σπυρίδης, ο οποίος έκατσε μέχρι το '51. Αυτός έκανε, έφερε νερό στον Άγιο Κωνσταντίνο. Έκαναν την πρώτη γεώτρηση. Υπήρχαν πηγάδια εδώ στην περιοχή και πηγαίναμε και στο Κιούγκι για νερό.

Το θυμάσαι;

Αν το θυμάμαι! Στο Κιούγκι ήταν πολύ ωραία! Τώρα έχει ψηλώσει ο δρόμος και το χαμήλωσαν, ενώ πρώτα ήταν το Κιούγκι και ήταν τόσο ψηλά η μάντρα και καθόμασταν στη μάντρα γύρω γύρω και περιμέναμε τη σειρά μας. Πολλές φορές, πολλές φέρναν τα χόρτα τους να τα πλύνουν και περιμέναμε εμείς να πλύνουν τα χόρτα για να πάρουμε νεράκι. Και είχαμε κι άλλη μια τρόμπα που σου έβγαζε την ψυχή, 28^{ης} Οκτωβρίου και Καραολή γωνία.

Το Κιούγκι άμα περνάς τι νιώθεις;

Θυμάμαι τα παλιά, μου αρέσει τα πλατάνια που είχε ωραία, καθόμασταν κάτω στη δροσιά, τώρα έτσι όπως έγινε έκλεισε τελείως. Ενώ ήτανε τόσο ωραίο! Πήγαινες για δροσούλα, το βραδάκι πηγαίναμε για νερό πάντα, βάζαμε την ποτίστρα στο κεφάλι μας και την κουβαλάγαμε και τη φέρναμε στο σπίτι. Βάζαμε και μια πεδιλόγα για να μη, μια πετσέτα την κάναμε στρογγυλή και την τυλίγαμε και τη βάζαμε επάνω στο κεφάλι, για να μην πονάει το κεφάλι. Και υπήρχε κι άλλο ένα πηγάδι εκεί του Χρυσ. Κατσιπούτση (οδός Αγίου Κωνσταντίνου και Κύπρου) που είναι το 1^ο Δημοτικό Σχολείο και πηγαίναμε κι αυτού.

Εδώ μέχρι τότε είχε πρόεδρο η κοινότητα του Αγίου Κωνσταντίνου;

Μέχρι το 1994. Το 1995 έγινε δήμος, με τον Ψωμιάδη δήμαρχο για μια τετραετία. Μετά το 1998. Που έφτιαξε και το Δημαρχείο σε κτίσμα του Ηλιού όπως βοήθησε και για την εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, την οποία την έφτιαξαν πρόσφυγες. Τη μεγάλωσαν και έφτιαξαν την τελική. Όπως και την Αγία Παρασκευούλα που ήταν μια παραγκούλα. Οι πρόεδροι που περάσανε από εδώ ήτανε: Από το '51 μέχρι το '58 πάλι ο Λάζαρος ο Σπυρίδης. Από το '58 μέχρι το '60 ο Πλωματόπουλος Βασίλειος. Επί δημαρχίας Πλωματόπουλου ήταν υπουργός ο Στράτος και τότε έδωσε δάνεια και έφτιαξε τα σπίτια ο παλιός συνοικισμός και άλλαξαν τις καλύβες φτιάξανε πέτρινα σπίτια. Από το '60 μέχρι το '64 ο Κράλλης Παναγιώτης. Από το 23/8/64 μέχρι το 30/5/67 που έγινε η δικτατορία ήταν ο Ευθυμίου Διομήδης. Η δικτατορία διόρισε τον Ιωάννη Πλατάνη μέχρι 30/3/1973. Το 1973 πρόεδρος έγινε ο Κράλλης

για λίγο. Από το 1974 μέχρι το 31/12/1990 ο Ιωάννης Αρβανιτόπουλος. Τον Οκτώβριο του 1990 έγιναν εκλογές και την 1^η Ιανουαρίου του 1991 μπήκε πρόεδρος και εν συνεχεία δήμαρχος ο Ψωμιάδης ο οποίος έκατσε μέχρι 31 Δεκεμβρίου του 1998 οπότε συνενώθηκε με το Αγρίνιο και έγινε ο Καποδιστριακός δήμος.

Πώς νιώθεις ως απόγονος πρόσφυγα που ήρθε από τη Μικρά Ασία;

Α! Καλά! Είναι τιμή μου! Και νιώθω πολύ ευχάριστα! Τα συναισθήματα είναι ανάμικτα γιατί και Μικρασιάτισσα και Παφραία είμαι. Ο άνδρας μου ήταν σκέτος Πόντιος. Οι Πόντιοι κανονικά πήγανε στο Μπαμπαλιό, στη Σφήνα, στο Ματσούκι και στον Άγιο Νικόλαο Βονίτσης. Αυτοί πήρανε αποζημιώσεις ύστερα που πνίζανε το Μπαμπαλιό, το Ματσούκι και ήρθαν και αγόρασαν εδώ, ενώ ο Άγιος Κωνσταντίνος ήταν των Μικρασιατών. Ελάχιστοι ήταν οι Πόντιοι εδώ. Οι περισσότεροι ήταν Μικρασιάτες από τα Λίγδα, από τα Σώκια κάτω από τη Σμύρνη, το Κιρκιντζέ, το Βουρλά, το Αϊβαλί, το Πυργί, το Τσεσμέ που είναι ακριβώς απέναντι από τη Χίο, η Έφεσος, η Αττάλεια. Εγώ πήγα στην Αττάλεια, πήγα Καππαδοκία. Δεκαπέντε μέρες πήγα εκεί. Πήγα το 1999. Όταν άνοιξε η Καππαδοκία. Πήγαμε τον Ιούνιο μήνα, πήγαμε εκδρομή με τη Λανάρα. Όλη την Καππαδοκία τη γυρίσαμε, όλη. Από Αγρίνιο, Θεσσαλονίκη, Αλεξανδρούπολη και από εκεί Κωνσταντινούπολη.

Πώς ένιωσες εκεί;

Α! Καλά εγώ έκλαιγα! Περισσότερο έκλαιγα, όταν γυρίζαμε από την Αττάλεια και ερχόμασταν για τη Σμύρνη, κατά τύχη μες στο λεωφορείο όπως ερχόμασταν εκείνη την ώρα, βλέπω το τρένο που ερχότανε από το Οντεμίσιο και πήγαινε στη Σμύρνη, έκλαψα με την ψυχή μου, λες κι έβλεπα μέσα τη μάνα μου, τη γιαγιά μου, τους θείους μου. Ήταν φοβερή η συγκίνηση, έκλαιγα πόση ώρα, φοβερή η συγκίνηση! Πήγα σε όλα αυτά τα μέρη. Πήγαμε στη Αττάλεια, πήγαμε στην Κων/πολη, μετά πήγαμε στην Άγκυρα από εκεί πήγαμε Καππαδοκία, πήγαμε Μαλακοπή, στο Καϊμακλή, στην Ιασό και κατεβήκαμε ύστερα στην Αττάλεια. Εκεί να δεις στη Μαλακοπή είναι τρεις πολιτείες κάτω από το έδαφος.

Η θρησκεία τι ρόλο παίζει για σας;

Η θρησκεία για μας! Η θρησκεία είναι η ζωή μου. Κι από τον πατέρα μου και τη μάνα μου κι εμείς και τα παιδιά μου. Χωρίς θρησκεία δε μπορώ. Άκουσα την καμπάνα πρέπει να πάω στην εκκλησία. Έτσι ήμασταν όλοι.

Όταν πήγες και στα μέρη αυτά, ήθελες να πας και στα Λίγδα;

Ήθελα, αλλά δεν ήταν ο δρόμος το λεωφορείου. Περάσαμε από δίπλα. Κι έλεγα με τον ξάδερφο, αλλά τώρα που είναι τα πράγματα έτσι, ακρίβειες και τέτοια, να πάμε μια φορά στα Λίγδα. Και τώρα ψάχνω να βρω εγώ στη Λήμνο την καταγωγή μου από τον παππού μου. Στην Πάφρα είχανε χωράφια, βάζανε καπνά. Οι φίλοι μου είχανε πάει στον Πόντο μια φορά, αλλά δεν πήγα λόγω ασθένειας του άνδρα μου και δεν μπόρεσα να πάω.

Σαν χαρακτήρες οι Πόντιοι;

Πολεμούσαν συνέχεια γι' αυτό κι έχουν αυτούς τους χορούς τους τρανταχτούς, τον Πυρρίχιο. Ενώ οι Μικρασιάτες ήταν πολύ νοικοκυραίοι και εξευγενισμένοι, γιατί ήταν στα παράλια, αφού καλύτερο από το Παρίσι ήτανε η Σμύρνη. Να τους βλέπεις με τα καπέλα και τα σπίτια! Οι Μικρασιάτες ήταν πολύ καλοί άνθρωποι. Ευγενέστατοι, πολύ νοικοκυραίοι και ήτανε σικάτοι όλοι. Ήξεραν να ντυθούνε, να βγούνε... Δεν βλέπεις και από τα ρούχα πώς ντύνονται οι Μικρασιάτες στο χορό! Είναι και πιο όμορφοι, πιο περιποιημένοι. Κάποτε στο Αγρίνιο, όταν ήρθανε οι πρόσφυγες, λέγανε πουτάνες τις Μικρασιάτισσες, τις Σμυρνιές προπαντός, γιατί στη Σμύρνη χορεύανε, κάνανε, ράνανε, ήταν εξευγενισμένοι και νοικοκυραίοι. Ντυνόσαντε πολύ ωραία και εδώ! Η μάνα μου χωρίς καπέλο δεν έβγαινε έξω. Ήτανε πολύ σικάτη! Ήταν πολύ όμορφη και ντυνόταν πάρα πολύ ωραία. Οι ντόπιοι τότε αυτό το παρεξηγούσαν, ενώ στα δικά μου τα χρόνια και στο σχολείο, δε μπορώ να πω. Μόνο όταν κατεβαίναμε για παρέλαση στο σχολείο, όχι τα παιδιά, οι γυναίκες που βλέπανε λέγανε: «Α! τα προσφυγάκια! Αυτά είναι τα προσφυγάκια!» Έβδομο Δημοτικό Σχολείο λεγόταν το δικό μας. Μετά επί Αρβανιτόπουλου έγινε 1^ο και 2^ο.

Οι πρόσφυγες το σπιτικό τους πώς το είχαν;

Πολύ νοικοκυρεμένο! Με τις δαντέλες τους με τις ομορφιές τους, να τρίβουνε τα χαλκώματα! Πολύ νοικοκυρές! Να αστράφτει το σπίτι τους! Ένα δωμάτιο είχαμε κι ήρθε κάποτε η Λανάρα. Η αδερφή της με είχε κατηχητόπουλο. Και τρελάθηκε! Σε ένα δωμάτιο μέσα ήμασταν ένα ημίδιπλο κρεβάτι στο ένα παράθυρο και κοιμόμουν εγώ και η αδερφή μου, η δεύτερη. Στη μέση είχαμε το διπλό κρεβάτι όπου κοιμόταν η μητέρα, ο πατέρας και η μικρή μου αδερφή. Ντουλάπα εδώ, από εκεί είχαμε το μπουφέ, ωραίο μπουφέ που είχε προίκα η μάνα μου, και μπροστά στην ντουλάπα έβαζε ένα ράντσο για να κοιμάται ο αδερφός μου. Το μεσημέρι για να φάμε είχαμε σοφρά τετράγωνο τραπεζάκι και καθόμασταν στα σκαμνάκια και τρώγαμε, έτσι καθόμασταν. Στην άλλη τη γωνία η μάνα μου είχε ένα τραπέζι, από κάτω είχε το μπαούλο της που είχε μέσα τα φαγητά, άλλο μπουφέ με ρούχα, την ντουλάπα με τα ρούχα, και πολλά ρούχα στις λεκάνες τα είχε κάτω από το κρεβάτι. Και είχε τα άσπρα τα σεντόνια. Χωρίς σεντόνια! Ποτέ δεν κοιμηθήκαμε με κουβέρτες εμείς! Ποτέ! Με σεντόνια, άσπρα σεντόνια! Όχι χρωματιστά, κάτασπρα σεντόνια και κεντημένα στοπάνω το κεφαλάρι! Τα μαξιλάρια μας κεντημένα. Γιατί κοιμόμασταν με παπλώματα εμείς! Από τη Μικρά Ασία τα είχαμε εμείς, βέβαια! Εγώ πήγαινα στις νύφες τα σπίτια και καπλάντιζα της νύφης το σεντόνι και το καπλάντιζα με μία κλωστή από την αρχή ως το τέλος!

Τι εννοείς όταν λες το καπλάντιζες;

Έβαζα στο καλό το πάπλωμα το σεντόνι από κάτω, έβαζα το σεντόνι το άσπρο και το γύριζα κανονικά απάνω τόσο με το κέντημα. Έφτιαχνα από εδώ κι από εκεί λουλούδι στις πάνω γωνίες, από κάτω πάλι λουλούδια και μετά έπαιρνα την κλωστή την άσπρη και τη βελόνα, με μία κλωστή το 'ραβα όλο μέχρι το τέλος. Έραβα και τους άρεγε,

γιατί ήμουνα η πρώτη που πήγαινα σε όλα τα σπίτια, στις νύφες και σιδέρωνα τις φίντες, τα καλά τα σεντόνια, αυτά που είναι από πάνω κεντημένα λέγονται φίντες. Η μητέρα μου κάθε Κυριακή που έπλενε άπλωνε δώδεκα ολόλευκα σεντόνια. Οι ντόπιοι δεν είχαν τέτοια πράγματα, από τους πρόσφυγες τα μάθανε αυτά. Από τους Μικρασιάτες προπαντός. Έμαθαν να βάζουνε κιλότα οι ντόπιοι από εμάς. Αυτό de facto είναι, δεν ήξεραν. Ήταν πολύ νοικοκυρές οι Μικρασιάτισσες. Να βλέπεις έφτιαχνε η μάνα μου τα κιλοτάκια μας κοριτσάκια μικρά και γύρω γύρω στα μπατζάκια έβαζε δαντέλα, έπλεκε δαντέλες γύρω γύρω. Τα πουκαμισάκια με ύφασμα τα είχε κι έβαζε δαντέλα εδώ και στον πάτο δαντέλα. Εγώ στα παιδιά μου έραβα πάρα πολλά. Μου αρέσει και τα έχω φτιαγμένα όλα. Ενώ οι ντόπιοι είχαν μάλλινα. Όταν παντρεύτηκε ο αδερφός μου, ενώ ήταν μαθημένος με τα σεντόνια, και του έβαλε τσέργα δηλαδή φλοκάτη να σκεπαστεί η γυναίκα του, ούτε σεντόνια ούτε τίποτα.

Και το σπίτι έξω από καθαριότητα;

Α! Καλά! Όταν ερχόσαντε ο κόσμος από κάτω από το Αργίνιο για να πάνε στον Αϊ-Λια και στην Αγία Παρασκευή, έβλεπες τα σπίτια όλα και προπαντός η 28^{ης} Οκτωβρίου κάτασπρα, ασβεστωμένα πάντα, ντενεκέδες δεν είχανε να πάρουνε γλάστρες, ντενεκέδες τους είχανε άσπρους βαμμένους και βάζανε τα λουλούδια τους. Μοσχοβόλαγε ο τόπος. Εκείνα τα γιασεμιά που είχαμε εμείς έξω από την πόρτα μας, ακόμη και στα παράθυρα είχαμε ντενεκεδάκια με γαριφαλιές και κρέμονταν οι γαριφαλιές. Τόσο πολύ. Είχαμε πολλά λουλούδια! Το πλείστον ήταν καθαροί. Αφού εμείς τις βρόμικες τις λέγαμε παρτσακλούδες.

Από μαγειρική;

Η μάνα μου από μαγειρική δε λέγεται! Τα μιάμ μπαϊλντί, τα σουτζουκάκια τα σμυρναίικα. Τα έχω μάθει από τη μάνα μου και τα φτιάχνω. Παίρνω τρία τέσσερα κιλά και κάθομαι και τα ζυμώνω, κάθομαι και τα τηγανίζω και τα βάζω πακέτα στην κατάψυξη κι όποτε θέλουν τα παιδιά .... Η σμυρναίικη κουζίνα σημαίνει για μένα το κάτι άλλο! Τρελαίνομαι! Ή οι πίτες ή τα γλυκά! Τα Χριστούγεννα φτιάχναμε κουραμπιέδες, μπακλαβά, κανταΐφι, μελομακάρονα με καρύδι μέσα, τα τρίγωνα, να 'ρθεις να φας να χάσεις το μυαλό σου! Είχα πάρει μαζί μου στο ταξίδι για την Καππαδοκία, μελομακάρονα, τρίγωνα, τρελάθηκαν όλοι στο λεωφορείο!

Με τη μουσική με τα σμυρναίικα τραγούδια;

Αφού τα τραγουδάω συνέχεια! Θες να σου πω;

Το καθρεφτάκι σου παλιό
και πίσω απ' τη θαμπάδα
η Σμύρνη με το Κορδελιό
και την παλιά Ελλάδα
και την παλιά Ελλάδα

Μουτζουρωμένο το γυαλί
μα πίσω απ' τους καπνούς του
βλέπει ο Θεός το Αϊβαλί
και σταματάει ο νους του
και σταματάει ο νους του

Τα σμυρναίικα τραγούδια
ποιος σου τα `μαθε
να τα λες και να δακρύζεις
της καρδιάς μου ανθέ
να τα λες και να δακρύζεις
της καρδιάς μου ανθέ
Τα σμυρναίικα τραγούδια
ποιος σου τα `μαθε

Το καθρεφτάκι σου παλιό
και το μυαλό χαμένο
σε ποιο να πήγες καπηλειό
και βγήκες μεθυσμένο
και βγήκες μεθυσμένο

Μουτζουρωμένο το γυαλί
μα πίσω απ' τους καπνούς του
βλέπει ο Θεός το Αϊβαλί
και σταματάει ο νους του
και σταματάει ο νους του

Τα σμυρνέικα τραγούδια
ποιος σου τα `μαθε
να τα λες και να δακρύζεις
της καρδιάς μου ανθέ
να τα λες και να δακρύζεις
της καρδιάς μου ανθέ
Τα σμυρνέικα τραγούδια
ποιος σου τα `μαθε

Χάλασε η φωνή μου τώρα!

Μόλις ακούω τέτοια τραγούδια τρελαίνομαι! Εγώ πολύ μου αρέσει να λέω για την Αγια-Σοφιά, αυτό πώς το λένε: «Σαν τα μάρμαρα της Πόλης που `ναι στην Αγία Σοφιά». Μετά το «Μια Σμυρνια στο παραθύρι.» Ωραίο πάλι είναι το:

Στου Βοσπόρου τ' αγιονέρια, κάτω απ' την Αγιά Σοφιά
μια γερόντισσα στενάζει μπρος στην Παναγιά
σώπα μάνα μ' πες μας για τη συμφορά
Κάψανε τη Σμύρνη, πήραν τ' Αϊβαλί
Κάψανε τη Σμύρνη, πήραν τ' Αϊβαλί
κλαίει όλη η Μικρά Ασία την καταστροφή
σώπα τζάνεμ κάνε πάλι υπομονή

Αχ Ανατολή, γη της Ιωνίας, γη Ελληνική
Αχ Ανατολή, γη της Ιωνίας, γη Ελληνική
θα 'ρθουν πάλι στους αιώνες του Αλεξάνδρου οι Μακεδόνες
σώπα τζάνεμ κάνε λίγη υπομονή

Ωραίο τραγούδι ε!

Εδώ που έχει δύο συλλόγους πώς το βλέπετε;

Παλιά ήταν ο Ποντιακός Σύλλογος, όταν ήρθαν οι Πόντιοι από το Ματσούκι και από τη Σφήνα, το Σύλλογο αυτό τον έφτιαξε κι ο άντρας μου, ήτανε μέσα. Οι πρώτοι που το έφτιαξαν ήταν ο κουνιάδος μου, ο άνδρας μου, ο γιατρός ο Ασβεστόπουλος, από τη Σφήνα ήταν αυτοί. Αυτοί τον δημιούργησαν και ο Πολυχρόνης ο Σεϊτανίδης και ο Σεϊτανίδης ο Θόδωρος που είναι στο ΚΤΕΟ. Αλλά μετά επί Ψωμιάδη δημιουργήθηκε και ο Σύλλογος Μικρασιατών. Εσείς τα δικά σας κι εμείς τα δικά μας. Εσείς γιορτάζετε στις 21 Μαΐου και εμείς γιορτάζουμε την καταστροφή της Σμύρνης, εμείς στις 14 Σεπτεμβρίου έχουμε γιορτές, γιατί τότε κάψανε τη Σμύρνη κι έφυγε ο κόσμος από εκεί. Ενώ αυτοί είχαν ξεκινήσει από το '19 και φεύγανε.

Όταν ακούς Ερυθραία, οδός Ιωνίας;

Είναι προσφυγικά ονόματα. Η Ερυθραία ήτανε στη Μικρά Ασία. Η Νέα Ιωνία! Γι' αυτό ήρθανε και βάλανε τα ονόματά τους. Το μυαλό μου πηγαίνει εκεί. Κι αφού πήγα και είδα ορισμένα πράγματα, προπαντός στα Αλάτσατα όπου έχουν μία εκκλησία που είναι τρίκλιτη, πίσω δε από το ιερό της εκκλησίας έχει ένα πηγάδι και πήγαιναν οι κοπέλες οι Μικρασιάτισσες και παίρνανε νερό. Πίσω στο πηγάδι είναι μια λεμονιά. Όταν πήγα έκοψα λεμόνια και έφερα σε αυτές που ήτανε Αλατσατιανές. Και χώμα τους έφερα και το βάλανε μαζί τους στην κηδεία τους. Αυτό έγινε όταν πήγα και στην Καπαδοκία το 1999. Εκεί στα Αλάτσατα έξω από την εκκλησία είναι ένας πολύ μεγάλος πλάτανος και έχουν το Γιουσουρούμ, το παζάρι. Κι εκεί πουλάνε τα δικά μας πράγματα. Όπως τα παίρνανε από τα σπίτια δεν ξέραν να τα χρησιμοποιήσουν. Μηχανές, σίδερα, μαγκάλια, πολλά πράγματα όλα των Ελλήνων! Να δεις κεντήματα! Και τα πουλάγανε! Τα σπίτια μες στα Αλάτσατα δεν έχουνε μπαλκόνια, ένα μικρό πραγματάκι ίσα που να ανοίγει το παράθυρό τους. Τα Αλάτσατα έγινε διατηρητέο και πηγαίνουν οι ξένοι, δεν επιτρέπεται να το χαλάσουν το χωριό εκεί. Πήγαμε και στο Κιρκιντζέ από εκεί ήταν ο πρόεδρος της κοινότητας, ο

Κράλλης τότε. Πήγαμε στο σχολείο του Κιρκιντζέ, μπήκαμε μέσα στα σπίτια με χρώμα είναι από κάτω. Και κάθονται μέσα οι Τούρκοι και κάθονται έτσι, τίποτα! Τίποτα! Ακαταστασία! Από το Κιρκιντζέ ήταν η Διδώ Σωτηρίου και έχει γράψει για το Κιρκιντζέ.

Εσύ πώς νιώθεις μέσα από την επαγγελματική σου πορεία στον Άγιο Κωνσταντίνο που καταξιώθηκες εδώ ως απόγονος πρόσφυγα;

Υπερήφανη! Και σε αυτό το πράγμα έχω εγωισμό. Είμαι περήφανη! Έχω ξάδερφο, δεσπότη στα Ιεροσόλυμα. Πήγαμε στα Ιεροσόλυμα έντεκα μέρες, αλλά δεν τον είδα το Δημήτριο, γιατί τη μέρα που πήγαινα αυτός πήγε στον πατέρα του στη Θεσσαλονίκη που είχε αρρωστήσει. Αλλά επικοινωνούμε, μου στέλνει δώρα, κομποσκοίνια τέτοια πράγματα. Εκεί πήγα για προσκύνημα στους Αγίους Τόπους κάτω. Χατζήδες λένε αυτούς που προσκυνάνε εκεί. Ο παππούς μου λεγόταν, της μάνας μου ο πατέρας Σταύρου και έγινε Χατζησταύρου. Εγώ έχω κι από το αρχιεπίσκοπο των Ιεροσολύμων χαρτί που λέει ότι η Γεωργία Β. βαφτίστηκε. Πήγα και βαφτίστηκα στον Ιορδάνη ποταμό. Κι άλλες κοπέλες μπήκαν και βαφτίστηκαν. Εν τω μεταξύ το νερό είναι όλο λάσπη. Τι να σου πω και που δεν πήγαμε. Πολύ συγκίνηση στα Ιεροσόλυμα. Να δεις τον Πανάγιο Τάφο! Τι να δεις! Στο Ναό της Αναστάσεως να τρελαθείς! Εκεί που μπαίνει ο Δεσπότης και βγάζει το Άγιο Φως! Αλλά εκεί που προσκυνάς τον Τάφο είναι... μη συζητάς!

Πώς νιώθεις σήμερα;

Ωραία! Τα θυμήθηκα όλα! Μου άρεσε πάρα πολύ η κουβέντα μας!

Στο Γυμνάσιο πώς ένιωθες που έπαιρνες τα γράμματα και συνέχιζες;

Μου άρεγε πάρα πολύ. Μάλιστα όταν θα έδινα εξετάσεις έπρεπε να πάρω πιστοποιητικό και γι' αυτό αρμάθιαζα. Τότε ο θεός μου είπε να με στείλουν στην Αθήνα να δουλέψω στο σατινάδικο, να φτιάχνω σατινέ, κομπινεζόν, κιλότες και τέτοια. Εγώ να χτυπιέμαι και να κλαίω. Πήγα κι έδωσα κρυφά από τον πατέρα μου εξετάσεις και πέρασα με άριστα! Τελείωσε και η αδερφή μου το γυμνάσιο, εγώ δούλευα στην κοινότητα τότε. Και μπήκε στον ΟΤΕ. Και δούλεψε στον ΟΤΕ η αδερφή μου. Η δε μικρή αδερφή μου που είχε γεννηθεί το '48, τελείωσε το γυμνάσιο, έδωσε εξετάσεις για δασκάλα και πέρασε με την πρώτη στην Πάτρα. Άλλες που κάνανε φροντιστήρια δεν πέρασαν και η αδερφή μου που δεν έκανε φροντιστήριο πήγε και πέρασε. Όλα τα παιδιά σπουδάσαμε! Ο αδερφός μου πήγε στην εμπορική σχολή και έμαθε λογιστικά και ήταν λογιστής στο ΚΤΕΛ.

Πώς νιώθεις που όλα τα αδέρφια αποκαταστάθηκαν;

Δόξα τω Θεώ είμαστε πολύ καλά, αλλά να τώρα που δεν έχουμε μισθούς!

Νιώθεις Μικρασιάτισσα; τι τους χαρακτηρίζει;

Η λεβεντιά τους, η τσαχπινιά τους, η σβελτάδα τους, το νοικοκυριό τους, η καθαριότητά τους. Εγώ τώρα το σπίτι το έχω παρατημένο, γιατί δε μπορώ. Εγώ ξέρεις πόσες φορές το χρόνο έπλενα τα τοίχια; Εφτά φορές το χρόνο, τα έπλενα όλα κι ας δούλευα! Όταν είχαμε επισκέψεις στις γιορτές και κάπνιζε ο κόσμος, την άλλη μέρα κατέβαζε τις κουρτίνες, έπλενα και τους τοίχους για να μυρίζει το σπίτι. Ήταν κι αυτός πολύ...

Μήπως οι ρίζες που είχατε από εκεί, και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά...

Ταίριαζαν με τον άντρα μου πάρα πολύ. Εκείνο που δεν ταίριαζε ήταν τα φαγητά. Τα φαγητά των Ποντίων δεν είναι ωραία φαγητά. Τουρλού, φασόλια με ρύζι, λάχανα με φασόλια. Οι γονείς του άντρα μου ήταν από την Σαμψούντα, παραθαλάσσια ήταν. Αλλά ο πεθερός μου ήταν άρχοντας, πολύ λεπτός άνθρωπος! Ο άρχοντας της Σφήνας. Του άρεγαν πάρα πολύ τα φαγητά τα σμυρναίικα. Στην αρχή, όταν παντρεύτηκα, ήξερα ότι έφτιαναν λάχανο με φασόλια. Βράζαν οι Πόντιοι τα φασόλια, βάζαν λάχανο μαύρο, βάζαν και πιπεριά κόκκινη και μπόλικο κρεμμύδι και τα λοιπά. Εγώ δεν τα ήξερα αυτά τα φαγητά. Και σκέφτηκα μια μέρα να πάρω τη συννυφάδα μου τηλέφωνο να τη ρωτήσω πώς τα φτιάχνει τα λάχανα με τα φασόλια. Μου είπε η κοπέλα και κάθομαι και τα φτιάχνω. Κι έρχεται ο άντρας μου και κάθεται και τρώει. «Μα τέτοιο δεν έφαγα σε όλη μου τη ζωή» λέει. Και του άρεσε πάρα πολύ! Κι έτρωγε πολύ τα δικά μας! Πίτες, σουτζουκάκια, τα γλυκά, όλα.

Για το προσφυγικό σήμερα πώς το βλέπεις;

Ο πόλεμος δε μου αρέσει, στενοχωριέμαι. Αυτό που βλέπω κάτω στη Συρία. Κρίμα ο κόσμος! Αλλά μαζί με αυτούς έρχονται και άλλοι. Και κάνουν τις καταστροφές!

Όταν πας Ερυθραία και βλέπεις σπίτια από τότε;

Εμένα το σπίτι το πατρικό μου είναι όπως είναι από τότε. Το έχω γεμάτο από πράγματα της μάνας μου. Κι αγόρασα και το διπλανό και το έχω της μικρής κόρης. Νιώθω... και λέω που είναι αυτός ο κόσμος! Βγαίναμε τα βράδια και καθόμασταν, απέναντι από το σπίτι της μάνας μου, ήταν ένας ευκάλυπτος μεγάλος. Καθόμασταν όλοι εκεί και λέγαμε τραγούδια, παραμύθια, πολύ ωραία πράγματα! Περνάγαμε πάρα πολύ ωραία! Καθόμασταν έξω στις αυλές μας, τώρα δεν υπάρχει αυτό! Τώρα αρχίσαμε να μην ξέρουμε ο ένας τον άλλο. Όπως στην Αθήνα στις πολυκατοικίες που πάνε και δε γνωρίζονται. Τώρα εδώ δεν είναι μόνο πρόσφυγες. Πήραν τα σπίτια ξένοι, ήρθαν από το Ξηρόμερο, από το Βάλτο, από διάφορα μέρη.

Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη. Μου είπες ενδιαφέροντα πράγματα.

Να 'σαι καλά! Όσο μπόρεσα σε βόηθησα!

5. Συνέντευξη με τον κύριο Κώστα Τ. Ημερομηνία γέννησης 1968
Σε καφετέρια, στις 26 Σεπτεμβρίου 2016

Καλησπέρα κύριε Κώστα. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσετε. Ας ξεκινήσουμε με την καταγωγή των προγόνων. Από πού ήρθε ο παππούς και η γιαγιά;

Λοιπόν, οι γονείς του πατέρα μου είναι Μικρασιάτες και γεννήθηκαν στη Μικρά Ασία. Ο παππούς, γεννήθηκε στην περιοχή της Σμύρνης, κοντά στην πόλη Μαγνησία, Μανίσα λέγεται τώρα και η γιαγιά ήταν το γένος Σιδέρη, Σιδέρης εδώ, Ντεμίρογλου ήταν εκεί. Ήταν από την περιοχή της Νικομήδειας από ένα χωριό που κατά τα λεγόμενά της λεγόταν Νιχώρι (Γενικιοί). Ο πατέρας μου γεννήθηκε εδώ βέβαια, στην Ερυθραία!

Ο παππούς εκεί στη Μαγνησία με τι ασχολούταν θυμάσαι;

Από αφηγήσεις που ξέρω κι από έρευνες μελών της οικογένειας, η οικογένεια του παππού ήταν έμποροι αλόγων, ζωέμποροι, ενώ η οικογένεια της γιαγιάς ήταν κτηματίες και ασχολούνταν με διάφορες καλλιέργειες, αλλά είχαν ειδικότητα στην καλλιέργεια καπνού και ήταν ένας από τους λόγους που επέλεξαν να 'ρθουν εδώ, γιατί τότε είχε αρχίσει να αναπτύσσεται η καλλιέργεια του καπνού στην περιοχή κι αυτό τους τράβηξε το ενδιαφέρον. Δεν ξέρω αν ερωτήθησαν, πού να τους εγκαταστήσουνε, αλλά από ότι μου έλεγε η μακαρίτισσα η γιαγιά μου, η μάνα του πατέρα μου έπαιξε ρόλο στην επιλογή τους. Γιατί πριν είχαν περάσει από τον Πύργο της Ηλείας ένα διάστημα. Μετά μάθαν ότι εδώ στο Αγρίνιο ήταν περιοχή που ευδοκιμεί ο καπνός, ότι υπήρχε οργανωμένο εμπόριο και επέλεξαν να 'ρθουν εδώ. Αυτά για τους Σιδεραίους, για την οικογένεια της γιαγιάς του πατέρα μου.

Είχαν δικά τους κτήματα;

Ναι βέβαια! Σύμφωνα με τα λεγόμενα τη γιαγιάς ήταν κτηματίας ο πατέρας της. Ήταν καλοστεκούμενοι, γιατί για να ασχοληθείς με εμπόριο ζώων και ειδικά αλόγων ήθελαν κάποιο κεφάλαιο. Προφανώς ήταν άνθρωποι που εκεί ήταν σε ανώτερη κοινωνική θέση από ότι εδώ. Τέλος πάντων άνθρωποι οι οποίοι ασχολούνταν με επιχειρήσεις με αγροτικές δουλειές, είχανε χρήματα και κοινωνικό στάτους από ότι εδώ που ήρθαν πρόσφυγες.

Τους Μικρασιάτες πώς τους χαρακτηρίζεις;

Κοίταξε εγώ είμαι τρίτης γενιάς, έχω καταγωγή προσφυγική, εγώ θεωρώ τον εαυτό μου Αγρινιώτη για να εξηγούμεθα, γιατί και η μητέρα μου είναι ντόπια. Ο πατέρας μου είναι γεννημένος στο Αγρίνιο, η μάνα μου εδώ, οι γονείς της μάνας μου είναι ντόπιοι. Αλλά αυτό που θυμάμαι από μικρό παιδάκι εκεί στη γειτονιά, καλοί άνθρωποι ήτανε, εκεί στην Ερυθραία στην οποία μένω ακόμα. Καλούς ανθρώπους θα τους χαρακτήριζα στη δουλειά τους, μεροδούλι, μεροφάι πολλοί από αυτούς, δεν έχω να τους προσάψω και κάτι αρνητικό ως πούμε. Οι άνθρωποι μην ξεχνάμε ότι ήρθαν

τσακισμένοι από εκεί, από τη Μικρά Ασία, άφησαν πίσω τους μια ζωή που ήταν καλύτερη από αυτή που βρήκαν εδώ, κακά τα ψέματα! Ήταν πρόσφυγες εδώ έτσι; Το ελληνικό κράτος τους περίθαλψε όπως μπορούσε κι αυτοί προσπάθησαν και πιστεύω τα κατάφεραν να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα όσο καλύτερα μπορούσαν. Βέβαια είχαν τις αναμνήσεις ας πούμε, το παράπονο υπήρχε ότι αφήσαμε την πατρίδα μας, και γενικά και σαν άνθρωποι θα έλεγα ότι είναι πιο προσηνείς από τους ντόπιους. Μια εντύπωση την οποία έχω εγώ.

Τα μικρασιατικά παράλια την περίοδο εκείνη πριν την καταστροφή είχαν μεγάλη ανάπτυξη, υπήρχε μια κοινωνία πιο κοσμοπολίτικη.

Κοίταξε να δεις, εγώ δεν μπόρεσα να καταλάβω μεγάλη διαφορά, δε θεωρώ ότι υπήρχε αισθητή διαφορά, σου λέω και πάλι ότι εγώ είμαι τρίτης γενιάς πρόσφυγας, αν μπορεί να θεωρηθεί κάποιος πρόσφυγας του οποίου οι γονείς γεννήθηκαν στο Αργίνιο. Όταν εγώ μεγάλωνα, δεν υπήρχε διαφορά. Είχαν αναμειχθεί με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Ο συνοικισμός της Ερυθραίας στον οποίο γεννήθηκα και μεγάλωσα ήδη έχει αρχίσει να εξαπλώνεται, ο αρχικός συνοικισμός να το πούμε έχει πενταπλασιαστεί σε έκταση.

Οι Πόντιοι σα χαρακτήρες;

Κοίταξε γενικά οι Πόντιοι στην Ερυθραία ήταν μειοψηφία. Γενικά επειδή προέρχονται από αγροτικές περιοχές ή επειδή εγκαταστάθηκαν εδώ σε αγροτικά εδάφη ήτανε λίγο πιο κλειστοί σαν άνθρωποι. Βέβαια εγώ είχα Ποντίους γείτονες με τους οποίους έχουμε άριστες σχέσεις. Αλλά γενικά, αν δείτε και το πού τοποθετήθηκαν, τοποθετήθηκαν στο Μπαμπαλιό, στο Ματσούκι, στη Σφήνα (Κυψέλη), ενώ τους Μικρασιάτες τους φέραν πιο κοντά στην πόλη. Γενικά υπήρχε αυτό. Κάπως πιο αστικοποιημένοι οι Μικρασιάτες, σε κάπως πιο αγροτικής ζωής οι Πόντιοι. Υπήρχε αυτή η διαφοροποίηση. Όσο εγώ όμως μεγάλωνα αυτές οι διαφοροποιήσεις είχαν αρχίσει να φθίνουν. Αλλά και μόνο αν κοιτάξεις στην Αιτωλοακαρνανία τα χωριά στα οποία εγκαταστάθηκε ο καθένας καταλαβαίνεις τη διαφορά. Τους Δυτικομικρασιάτες, αυτούς που ήταν από την περιοχή της Σμύρνης, Αλάτσατα, Μαγνησία, Νικομήδεια επέλεξαν να τους τοποθετήσουν, να τους εγκαταστήσουν, να φτιάξουν τους οικισμούς τους προσφυγικούς κοντά στο Αργίνιο. Σε πεδινά εδάφη κοντά στην πόλη. Η Ερυθραία από το κέντρο του Αργινίου είναι περίπου δέκα λεπτά με τα πόδια, ενώ στα χωριά που εγκαταστάθηκαν οι Πόντιοι το πιο κοντινό είναι η Κυψέλη. Έχουμε το Μπαμπαλιό που είναι ορεινό χωριό, το Ματσούκι. Αυτά είναι ορεινά χωριά. Κατά μήκος του Αχελώου. Μακριά. Θεεσ αυτοκίνητο για να πας. Από αυτό μπορεί να καταλάβει κάποιος τις ασχολίες του καθενός, το επίπεδο αστικοποίησής του. Υπήρχε μια διαφοροποίηση. Και στη γλώσσα ας πούμε! Εγώ δεν μπόρεσα ποτέ να καταλάβω την ποντιακή διάλεκτο. Αν μιλήσει κάποιος ποντιακά, δεν τον καταλαβαίνω. Είχαμε γείτονες που μιλάγανε ποντιακά.

Το ότι ζούσαν οι Πόντιοι και στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, σε ορεινά και απομονωμένα εδάφη έχει σχέση με το χαρακτήρα τους;

Σε γενικές γραμμές οι ορεινοί πληθυσμοί ήταν πιο κλειστοί από τους πεδινούς, τους ναυτικούς ή τους αστικούς, τους αστούς. Ο Πόντος είναι μια περιοχή που ήταν περικυκλωμένη και από αλλόφυλους και αλλόθρησκους. Προφανώς έχει επίδραση στο χαρακτήρα τους.

Πότε γεννήθηκε ο πατέρας σου και με τι ασχολήθηκε;

Γεννήθηκε εδώ στην Ερυθραία το 1936. Ο πατέρας μου είναι ηλεκτρολόγος. Πήρε πτυχίο από τη Μέση Δημοσία Τεχνική Σχολή τότε ας πούμε και μετά προσελήφθηκε στη ΔΕΗ. Γενικά δηλαδή αυτό τον βοήθησε να ανεβεί κοινωνική τάξη. Από προλετάριος, γιατί ουσιαστικά προλετάριος ήτανε, να ανέβει κοινωνική τάξη. Δόξα τω Θεώ. Ο πατέρας του, ο παππούς μου που ήταν πρώτης γενιάς πρόσφυγας ήταν σερβιτόρος στο Ελβετικό στο ζαχαροπλαστείο. Ασχολήθηκαν με επαγγέλματα αστικά, δεν ήταν αγρότες, δεν είχαν και κλήρο, γη. Δεν ασχολήθηκαν με αγροτικά επαγγέλματα ούτε ο ένας ούτε ο άλλος. Ο πατέρας τελείωσε το δημοτικό, κάποιες τάξεις του γυμνασίου και μετά πήγε στην Τεχνική Σχολή εδώ στο Αγρίνιο, εργάστηκε ως ηλεκτρολόγος, εργάστηκε στην κατασκευή των φραγμάτων στον Αχελώο και μετά μπήκε στη ΔΕΗ.

Ήταν από τους λίγους που είχαν τελειώσει το γυμνάσιο τότε;

Για εκείνη την εποχή ήταν μορφωμένος, για εκείνη την εποχή ήταν σχετικά υψηλό το μορφωτικό του επίπεδο, για τη δεκαετία του '50 και του '60.

Πού πήγες δημοτικό;

Δημοτικό πήγα στο 2^ο Αγίου Κωνσταντίνου, στην Ερυθραία δηλαδή.

Θυμάσαι συμπεριφορές με ντόπιους;

Όχι! Δεν είχαμε τέτοια πράγματα! Εξάλλου εκεί ήταν μεγάλο το ποσοστό παιδιών με προσφυγική καταγωγή. Οπότε δεν είχαμε τέτοια πράγματα.

Λύκειο;

Εγώ πήγα στο 2^ο Λύκειο το οποίο τότε βρισκόταν κάτω, εκεί που είναι τώρα το Πανεπιστήμιο του Αγρινίου. Το 2^ο Λύκειο ήταν ένα σχολείο το οποίο μάζευε παιδιά, έτσι το είχαν ρυθμίσει τότε, από τις εκτός Αγρινίου τις φτωχότερες περιοχές. Πήγαιναν τα παιδιά από τις φτωχότερες περιοχές έτσι το 'χαν. Οπότε όλοι όσοι πηγαίναν εκεί είτε ντόπιοι είτε προσφυγικής καταγωγής ανήκαν όλοι στην ίδια κοινωνική τάξη και δεν έβλεπε ο ένας τον άλλο αφ' υψηλού, με αλαζονεία. Δεν ξέρω τι γινόταν Στο 1^ο Λύκειο στο οποίο σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής μαζεύονταν τα παιδιά των καλών οικογενειών. Βέβαια από τη δεκαετία του '80 και μετά αυτές οι ανοησίες ατόνησαν και τώρα πια αυτά είναι αδιανόητα. Είχαν ατονήσει

όλες οι διαχωριστικές γραμμές. Και με την πολιτική αλλαγή που υπήρξε στις αρχές της δεκαετίας του '80, οι τελευταίοι ήλθον πρώτοι, όχι οι τελευταίοι σε αξία. Έγιναν οι αλλαγές που έπρεπε να γίνουν και δεν ήταν αισθητά αυτά. Κάποιοι βέβαια ανόητοι εδώ ας πούμε διατηρούσαν κάποιες προκαταλήψεις, αλλά αυτά ήταν πολύ πλέον αδύναμα. Είχαν ενταχθεί πλέον οι απόγονοι των προσφύγων, εμείς, είχαμε ενταχθεί στον κορμό τον Αγρινιώτικο. Πολλοί πρόσφυγες είχαν παντρευτεί Αγρινιωτοπούλες ή άλλες κοπέλες ντόπιες, πολλοί ντόπιοι είχαν παντρευτεί προσφυγοπούλες και είχε αρχίσει η ανάμειξη. Κάποιες παλιές προκαταλήψεις υπήρχαν ακόμη σε ορισμένους την δεκαετία του '80, αλλά δεν εκδηλώνονταν με τρόπο ενοχλητικό.

Στο 2^ο Λύκειο που πήγαινες εσύ τότε, το ποσοστό απόδοσης των μαθητών;

Τις χρονιές που πήγα στο Λύκειο, εγώ πήγα το 1983 και το 1986 αποφοίτησα, τότε είχε μαζευτεί εκεί μια γενιά καθηγητών με μεράκι. Κι από ότι μου έχουν πει παλιοί δασκάλοι που τους βρήκα αργότερα, εκείνη την εποχή έγινε πολύ καλή δουλειά στο δεύτερο λύκειο. Και πράγματι το '86 είχαμε και επιτυχίες. Εγώ είχα περάσει το '86 στο πανεπιστήμιο όπως κι άλλα παιδιά που είχανε προσφυγική καταγωγή από την Ερυθραία και από τον Άγιο Κωνσταντίνο. Μπορώ να αναφέρω και ονόματα. Και συνάδελφοι καθηγητές και πολιτικοί μηχανικοί αργότερα που γίνανε. Γενικά πήγε καλά το 2^ο Λύκειο τότε. Και θυμάμαι το 2^ο Λύκειο τότε ήταν το Λύκειο που υπήρχαν ακόμα Θηλέων και Αρρένων. Όταν ξεκίνησα εγώ τη δεκαετία του '80 τα λύκεια ήταν χωρισμένα σε Αρρένων και Θηλέων χωρισμένα. Η πολιτική αλλαγή το '81 οδήγησε στην κατάργηση της διαφοροποίησης. Μπορεί να ήταν και νωρίτερα, αν μην αδικώ τους μεν και τους δε. Όταν εγώ πήγα το 1983 στην Πρώτη Λυκείου, θυμάμαι η Πρώτη και η Δευτέρα Λυκείου ήταν μικτά και η Τρίτη Λυκείου ήταν Αρρένων. Δηλαδή αυτοί που πήγαν το '81 πήγαν σε Λύκειο Αρρένων. Και γενικά θεωρούνταν το λύκειο στο οποίο πήγαιναν οι δύσκολες περιοχές. Δηλαδή Άγιος Κωνσταντίνος, Καλύβια, Δοκίμι, Συνοικία Αγίου Δημητρίου, Συνοικία Αγίου Γεωργίου, για τον Αϊ-Γιώργη έχω μία μικρή επιφύλαξη. Κατάφερε τότε το Λύκειο αυτό να επιδείξει επιτυχίες. Να έχει καλό επίπεδο.

Πώς νιώθεις το ότι αν και πήγαινες σε ένα περιθωριοποιημένο σχολείο, εσύ πέτυχες;

Κοίταξε το ότι πέτυχα στο πανεπιστήμιο οφειλόταν και στη δική μου προσπάθεια, γιατί και άλλοι δεν περάσανε. Εκείνη την εποχή δεν πέρναγε ο καθένας. Πέρναγε ο ένας στους εφτά στην τρίτη δέσμη που ήμουνα εγώ. Λοιπόν εγώ εντάξει, ικανοποιημένος, αισθάνθηκα ικανοποιημένος, για να είμαι ειλικρινής όμως δεν είχα συνειδητοποιήσει ακόμη την ταξική διάσταση της όλης ιστορίας. Δηλαδή εγώ θεωρούσα ότι όλοι είμαστε ίσοι. Δεν είχα συνείδηση τότε ότι το 2^ο Λύκειο ήταν το Λύκειο στο οποίο στέλνανε τις περιοχές εντός εισαγωγικών τις πιο υποβαθμισμένες. Μετά τα κατάλαβα όλα αυτά! Εγώ αισθάνθηκα ικανοποιημένος, γιατί κατέβαλα προσπάθεια προσωπική. Πάντως στο λύκειο αυτό παρότι το μαθητικό δυναμικό δε θεωρούνταν τόσο καλό, είχε επιτυχίες. Κι αυτό το συνειδητοποίησα αργότερα, όταν κάθισα και κουβέντιασα με καθηγητές εκείνης της εποχής, όντας ο ίδιος πλέον

καθηγητής, οι οποίοι έλεγαν ότι εσείς ήσασταν τότε μία γενιά με την οποία μπορέσαμε και δουλέψαμε και αποδείξαμε ότι το 2^ο Λύκειο μπορούσε να σταθεί επάξια. Και είναι χαρακτηριστικό ότι μετά από κάνα δυο χρόνια έγινε προσπάθεια και ο Άγιος Κωνσταντίνος πέρασε στη δικαιοδοσία του 1^{ου} Λυκείου. Ο αδερφός μου που είναι πέντε χρόνια μικρότερος πήγε στο 1^ο Λύκειο. Τώρα ο Άγιος Κωνσταντίνος πάει στο 4^ο Λύκειο που είναι το παλιό Πολυκλαδικό.

Θυμάσαι κάποιο γεγονός;

Όχι! Κοίταξε είχαν ατονήσει αυτές οι διαχωριστικές γραμμές. Εντάξει καμιά φορά μπορεί να έλεγε και κάποιος «Α! από τον Άγιο Κωνσταντίνο είσαι!» Αλλά όχι σε βαθμό που να το λαμβάνει σοβαρά υπόψη ο άλλος. Όχι σε βαθμό που να υπονοεί ταξικές αντιπαραθέσεις και διαφορές.

Θυμάσαι συμπεριφορές των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες από αφηγήσεις του πατέρα σου;

Σου είπα, εγώ είμαι τρίτης γενιάς, αυτές οι διαχωριστικές γραμμές είχαν ατονήσει. Δηλαδή το πρόσφυγας και το ντόπιος είχε όλο και λιγότερη σημασία. Τώρα δεν έχει καμιά σημασία. Σήμερα αν πεις σε κάποιον «είμαι πρόσφυγας» θα σου πει «από πού από τη Συρία!»

Οι ονομασίες Ερυθραία, οδός Ικονίου, Ιωνίας τι σου φέρνουν στο μυαλό;

Εμένα τίποτα! Ούτε στην Ερυθραία έζησα ούτε στο Ικόνιο. Επειδή έχω διαβάσει λίγο Γεωγραφία, γιατί μου αρέσει, ξέρω πού είναι οι περιοχές αυτές, αλλά δε μου λείπει κάτι, εγώ δεν έχω παραστάσεις από εκεί. Εμένα πατρίδα είναι το Αγρίνιο, τελείωσε κι επειδή έτυχε να γεννηθώ εδώ στην Ερυθραία, δεν έχω και χωριό.

Πάντως μία βόλτα που είχαμε κάνει μία μέρα υπάρχουν ακόμη πολλά προσφυγικά σπίτια στην Ερυθραία από τότε.

Ναι, βέβαια! Ο οικισμός της Ερυθραίας όταν είχε ολοκληρωθεί τέλη της δεκαετίας του '20, είχε ωραίο πολεοδομικό σχέδιο με τετραγωνισμένους δρόμους και οικόπεδα. Υπάρχουν ακόμη προσφυγικά σπίτια και μάλιστα τώρα τελευταία ανακαινίζονται και κάνα δυο. Είχα και την ευκαιρία να δω και το σκελετό του ενός, τον πέτρινο. Τοίχος σχεδόν πάχους ενός μέτρου, καλές κατασκευές. Καλοί στη δουλειά τους, καλλιτέχνες και θεωρώ ενδιαφέρον, είμαι αισιόδοξος ότι θα σωθούν πολλά από αυτά τα σπίτια! Ήδη ανακαινίζονται και δίνουν ωραίο χρώμα στη γειτονιά.

Κάθε σπίτι μία οικογένεια έπαιρνε;

Κάθε οίκημα χωριζόταν σε δύο οικίες και σε κάθε οικία ζούσε μία οικογένεια. Δυο δωμάτια ήταν η κάθε οικία. Για εκείνη την εποχή ήταν πολύ καλή κατάσταση. Δηλαδή είχανε δυο δωμάτια κι ένα χολ. Τότε δεν υπήρχαν τουαλέτες μέσα και μπάνια και τέτοια πράγματα, εδώ δεν υπήρχαν κάτω στην πόλη.

Είχε και οικόπεδο μαζί με το σπίτι;

Βεβαίως! Τα οικόπεδα ήταν γύρω στα διακόσια τετραγωνικά μέτρα, κάπου εκεί πέρα. Τετραγωνισμένα όμως οικόπεδα.

Κι αν ήθελε κάποιος μετά να πουλήσει το μισό μπορούσε;

Το κομμάτι που του ανήκε; Βεβαίως! Μα έχουν πουληθεί πολλά. Πολλά πουλήθηκαν και χτίστηκαν στη θέση τους πολυκατοικίες τριώροφες, δεν πάει παραπάνω λόγω συντελεστή δόμησης κι άλλων πολεοδομικών προβλέψεων. Πολλά έχουν εγκαταλειφθεί, άλλα διεκδικούνται από πολλούς και μένουν έτσι.

Δηλαδή μπορούμε να δούμε το μισό σπίτι όπως ήταν τότε και το άλλο μισό που έχει γκρεμιστεί να είναι πολυκατοικία;

Ναι! Βεβαίως υπάρχουν τέτοια παραδείγματα κι ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ακριβώς απέναντι από εκεί που μένω που στο ένα οικόπεδο είναι η μισή οικία και δίπλα ακριβώς τριώροφη πολυκατοικία.

Εκεί έκανε και τα εγκαίνια ο Βενιζέλος;

Από ότι μου 'χουνε πει, είχε έρθει ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά την δεύτερη πρωθυπουργία του 1928-1932, την τελευταία περίοδο που ήταν πρωθυπουργός, εκεί στα τέλη της δεκαετίας του '20, μάλλον το 1930, κι έκανε τα εγκαίνια της Ερυθραίας και μάλιστα εκεί κοντά στο δικό μου το σπίτι ετέθη ο θεμέλιος λίθος. Δεν ξέρω τι ακριβώς.

Θυμάσαι το όνομα της οικογένειας ;

Αυτό το συγκεκριμένο σπίτι (γελάει) στο οποίο λένε ότι έκανε τα εγκαίνια ήταν οικογένεια Τσάμπου.

Τώρα τα σπίτια που είναι παρατημένα κατοικούνται από Ερυθραιώτες, τσιγγάνους...

Κάποια από αυτά ναι. Άλλα είναι εντελώς ακατοίκητα. Ορισμένα είναι και ετοιμόρροπα. Όταν λέω ετοιμόρροπα, οι σκεπές τους, οι στέγες τους, γιατί ο φέρων οργανισμός είναι σε καλή κατάσταση. Ήτανε χτισμένα με πέτρες, αυτή την σκούρα την πέτρα από το μαντέμι του Αγρινίου. Βέβαια είχε χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό υλικό λάσπη και ίσως αυτό να επηρεάζει την ποιότητα της κατασκευής, αλλά κατά τα άλλα στέκουνε μια χαρά. Οι στέγες έχουν πρόβλημα, έχουν σαπίσει τα ξύλα, μετά από εκατό χρόνια. Παρόλα αυτά είναι σε καλή κατάσταση. Με μια καλή ανακαίνιση, αναπαλαίωση έχεις μια ωραία κατοικία.

Με μια βόλτα που είχαμε κάνει είχαμε μετρήσει καμιά τριανταριά.

Κατοικημένα και ακατοίκητα. Ναι, ήταν καλές κατασκευές. Εγώ τώρα που τις βλέπω και μάλιστα βλέποντας το διπλανό που ανακαινίζεται οι τοίχοι είναι διπλή (σειρά) πέτρα και έχουν πάχος σχεδόν ένα μέτρο. Προστάτευαν τον κόσμο και από τη ζέστη

του καλοκαιριού και από το κρύο του χειμώνα. Η δική μου περιοχή είχε κρύο, γιατί ήταν ανοιχτά και ήταν ανάμεσα σε ρεματιές και κατέβαζε βοριάς από την Αγία Παρασκευή κι τον Αϊ-Λια, κατέβαινε βοριάς και το χειμώνα δημιουργούσε πρόβλημα, αλλά τους προστάτευε.

Πώς βλέπεις το γεγονός ότι υπάρχουν στον Άγιο Κωνσταντίνο δύο σύλλογοι, ένας Μικρασιατών και ένας Ποντίων;

Εμένα δε μου κάνει καλή εντύπωση αυτό το πράμα. Εντάξει δε θέλω να κρίνω κανέναν ούτε έχω ασχοληθεί ποτέ, αλλά τώρα διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε πληθυσμούς που μοιράστηκαν την ίδια μοίρα, δηλαδή μοιραστήκανε την ίδια μοίρα, δε μπορούν να μοιραστούν τον ίδιο σύλλογο! Εκείνη την εποχή, τη δεκαετία του '20, την εποχή της δυστυχίας που γινόταν αγώνας για επιβίωση, δεν υπήρχαν τέτοιες διαχωριστικές γραμμές. Εντάξει έχω την εντύπωση ότι θα ήταν καλύτερο να ήταν ενωμένοι. Δεν ξέρω, δεν έχω ασχοληθεί, δε γνωρίζω ούτε την ανθρωπογεωγραφία ούτε τις διαπροσωπικές που έχουν ή δεν έχουν αναπτυχθεί... Μία γενική άποψη επί ενός γεγονότος που το ξέρω απ' έξω απ' έξω, γενικά.

Τσως απλά να θέλουν να τονίσουν το τοπικό.

Πιθανόν αυτή η διαφοροποίηση να οφείλεται σε ευγενή κίνητρα, γι' αυτό δε θέλω να είμαι από την αρχή καταδικαστικός. Θα προτιμούσα να είναι μαζί!

Από αφηγήσεις του παππού και της γιαγιάς, όταν ζούσαν στη Μαγνησία και στο Νιχώρι (Γενικιόι) με τους Τούρκους τους γείτονες οι σχέσεις τους πώς ήταν;

Δεν ήταν κακές οι σχέσεις τους. Δηλαδή από τη γιαγιά μου, τη μάνα του πατέρα μου, που έχω τις πιο πολλές διηγήσεις, ελάχιστα τους ανέφερε με αναφορές αρνητικές, όταν κουβέντιαζα με την γιαγιά, σαν ήμουν δέκα δεκαπέντε χρονών. Το μόνο που θυμάμαι που ανέφερε με τρόπο ήτανε οι Τσέτες. «Ηρθανε οι Τσέτες στο χωριό και φύγαμε.» Οι Τσέτες ήταν Τούρκοι αντάρτες. Από ότι έμαθα μετά διαβάζοντας, δεν ήταν ενταγμένοι στον κεμαλικό στρατό, ήταν ανταρτικά σώματα ουσιαστικά τα οποία κάνανε τη βρομοδουλειά από ότι κατάλαβα. Των σφαγών κι αυτά. Κι αυτούς θυμόταν με τρόπο, τους ανέφερε μια δυο φορές με τρόπο η γιαγιά.

Για το Βενιζέλο τι έχεις να πεις, για την όλη κατάσταση που δημιουργήθηκε τότε με την καταστροφή;

Κοίταξε εγώ τη γνώμη που έχω διαμορφωμένη για το Βενιζέλο, την έχω διαμορφωμένη όχι από τις διηγήσεις ως απόγονων προσφύγων, την έχω διαμορφωμένη από τα διαβάσματα που έχω κάνει ως καθηγητής. Και ως άνθρωπος που του αρέσει να ασχολείται με την ιστορία. Ο Βενιζέλος πήγε με το ρεύμα των καιρών. Δηλαδή οι καιροί ήταν καιροί μεγάλων αλλαγών. Η αυτοκρατορία η Οθωμανική διαλυόταν όπως κι άλλες μεγάλες, αυτός το αντιλήφθηκε αυτό και το εκμεταλλεύτηκε προς όφελος της Ελλάδας όσο μπορούσε. Το πρόβλημα με το Βενιζέλο είναι ότι όπως όλοι οι μεγάλοι άνδρες, γιατί πράγματι ήταν μεγάλος, δεν

ήξερε που να σταματήσει. Έχω την εντύπωση ότι του είχε γίνει εμμονή η Μικρά Ασία. Είχε ειδοποιηθεί ότι από στρατιωτική άποψη ήταν πολύ δύσκολο να νικήσουμε, τον είχαν ειδοποιήσει γι' αυτό καταξιωμένοι στρατιωτικοί εκείνης της εποχής ότι ήταν αδύνατο να τους κερδίσουμε ειδικά χωρίς ξένη βοήθεια. Ρίσκαρε, ήταν άνθρωπος που είχε την τάση να ρισκάρει από ότι καταλαβαίνω. Εκεί ίσως θα έπρεπε να είναι λιγάκι πιο συγκρατημένος. Αλλά για το Βενιζέλο έχει αποφανθεί η Ιστορία, εγώ δε θα πω τίποτα.

Για την καταστροφή της Σμύρνης τι έχεις να πεις;

Ήταν προμελετημένη η καταστροφή. Το κεμαλικό καθεστώς προέβη σε μια συνειδητή και οργανωμένη πράξη εθνικής εκκαθάρισης, αυτό που σήμερα λέμε ethnic cleansing, εθνική εκκαθάριση. Δεν ήταν ένα αυθόρμητο ξέσπασμα του τουρκικού λαού. Ήταν οργανωμένο σχέδιο από τους κεμαλικούς. Θέλανε να απαλλαγούν από τον ελληνικό πληθυσμό.

Για το ρέμα του Ρεμπελιά που επιλέχθηκε να γίνει ο συνοικισμός στην έξω πλευρά;

Ο συνοικισμός θα μπορούσε να γίνει και ανατολικά του Ρεμπελιά. Ο συνοικισμός χτίστηκε δυτικά του Ρεμπελιά και ο Άγιος Κωνσταντίνος και η Ερυθραία. Θα μπορούσε να γίνει ανατολικά του Ρεμπελιά δηλαδή πλησιέστερα στην πόλη του Αγρινίου. Είχε προταθεί η περιοχή που είναι σήμερα το πάρκο να γίνει ο προσφυγικός συνοικισμός, δεν έγινε. Πολλοί έλεγαν ότι δεν ήθελαν να τους έχουν τόσο κοντά στην πόλη η οποία τότε έφθανε μέχρι την οδό Δημοτσελίου λίγο πιο πάνω εκεί που είναι το άγαλμα του Λαμπράκη. Ίσως υπήρχε πρόθεση. Υπήρχε δυνατότητα να γίνει πιο κοντά. Από ότι ξέρω ήδη η έκταση του σημερινού πάρκου είχε δοθεί τότε στο Δήμο από τους Παπαστραταίους. Η έκταση ανήκε στο δήμο Αγρινίου, από όσα ξέρω και τα μεταφέρω με επιφύλαξη. Θα μπορούσε να στήσει εκεί το συνοικισμό. Προτίμησαν το Ρεμπελιά και μάλιστα προτίμησαν ένα σημείο για να χτιστεί η Ερυθραία το οποίο είναι στην κατωφέρεια προς το Ρεμπελιά. Είναι δύσκολο, τότε οι Ερυθραιώτες έκαναν τον κύκλο. Ανέβαιναν τη σημερινή Ελευθερίου Βενιζέλου που είναι στην Ερυθραία, όχι αυτή που είναι μπροστά από το πάρκο, και κατέβαιναν μετά από εκεί που είναι τώρα η Αγίου Κωνσταντίνου, βενζίνες Πολυχρόνη που λέμε και μετά φθάναν αρχή Παπαστρατάτου και κατεβαίνανε κάτω.

Δεν πέρασαν από το ρέμα του Ρεμπελιά;

Πολύ το αποφεύγανε, γιατί ειδικά το βράδυ ήταν επικίνδυνα. Μέχρι πριν δεκαπέντε χρόνια δεν μπορούσες να περάσεις. Ίσως να επιλέγει αυτή η περιοχή για να υπάρχει η απόσταση. Εγώ πιστεύω θα μπορούσε να έχει χτιστεί στο πάρκο. Υπήρχε η έκταση. Κοιτάξτε για να είμαι ειλικρινής, μεταξύ των πρώτων γενεών προσφύγων και των εντοπίων υπήρχε μία δυσπιστία. Από αυτά τα οποία ακούω. Δε μπορώ να πω ότι υπήρχε αντιπαλότητα, υπήρχε δυσπιστία. Κάποιες αντιπαλότητες ενταγμένες σε κομματικά πλαίσια εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής, γιατί ο συνοικισμός ήταν στο ΚΚΕ, αριστερός χώρος, ενώ το Αγρίνιο έκλεινε προς τη δεξιά. Εκείνη την

εποχή στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού που εμφανίστηκε είχαμε και τέτοιες ομαδοποιήσεις και αντιπαραθέσεις. Αλλά ήτανε περισσότερο σε ιδεολογική βάση, αριστερός-δεξιός, όχι στη βάση του πρόσφυγας-ντόπιος.

Πολιτισμικά τώρα οι πρόσφυγες που είχαν έρθει από τη Μικρά Ασία και οι ντόπιοι εδώ, ποιοι υπερείχαν;

Τέτοιες συγκρίσεις είναι δύσκολο να γίνουν. Οι πρόσφυγες που ήρθαν από τη Σμύρνη και πήγαν και εγκαταστάθηκαν στη Νέα Σμύρνη στην Αθήνα, φυσικά πολιτισμικά ήταν ανώτεροι. Η Σμύρνη ήταν μεγαλύτερη από την Αθήνα τότε. Ήταν ένα αστικό κέντρο. Μη ξεχνάμε ότι έβγαλε κι έναν Ωνάση. Έβγαλε κι έναν Γιώργο Σεφέρη. Αυτοί που ήρθαν εδώ οι πρόσφυγες, δε μπορώ να πω ότι το πολιτισμικό τους επίπεδο ήταν συντριπτικά ανώτερο, από ότι ξέρω λίγοι ήταν από την πόλη της Σμύρνης. Δε μπορώ να μιλήσω για θεαματικές διαφορές. Βέβαια μη ξεχνάμε τότε ότι το Αγρίνιο εκείνη την εποχή είχε αρχίσει να αναπτύσσεται. Η Αιτωλοακαρνανία ήταν μια αγροτική περιοχή, αν εξαιρέσουμε το Μεσολόγγι που κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είχε βγάλει και πρωθυπουργούς, εμείς είχαμε να δείξουμε έναν Κώστα Χατζόπουλο στο Αγρίνιο, αλλά δεν ήταν και το μεγάλο πολιτιστικό κέντρο. Τέλος πάντων δεν έχω γνώμη θεμελιωμένη περί πολιτιστικών διαφορών. Εντάξει δε μπορώ πω ποιοι ήταν ανώτεροι και ποιοι κατώτεροι. Δεν ήρθε να εγκαταστασθεί στο Αγρίνιο το αφάν-γκατέ του προσφυγικού πληθυσμού και πώς ήρθαν και οι άνθρωποι! Εδώ αγωνίζονταν για την επιβίωση. Δε μου αρέσει αυτό το μοντέλο, ανώτερος ο ένας, κατώτερος ο άλλος πολιτιστικά ή αλλιώς. Δε μπαίνω στη λογική αυτή, γιατί καμιά φορά ο άλλος μπορεί να φανεί και σκληρός και να πει: «έλα μωρέ ο πολιτισμός σε μάρανε, δεν έχεις να φας.» Το έχω ακούσει κι αυτό, οπότε ας το αφήσουμε.

Κώστα, ευχαριστώ πολύ! Αν χρειαστώ κάτι άλλο θα ξαναμιλήσουμε.

6. Συνέντευξη με την κυρία Αναστασία Μ. Ημερομηνία γέννησης 1937. Στην οικία ανιψιάς της, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στις 29 Σεπτεμβρίου 2016

Καλησπέρα. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσετε. Ας ξεκινήσουμε με το όνομά σας. Πώς σας λένε;

Αναστασία. Ο πατέρας μου ήρθε από τη Μικρά Ασία.

Από ποιο μέρος της Μικράς Ασίας ήρθε ο πατέρας σου;

Από τα Βουρλά. Ήτανε παράλια απέναντι από τη Σάμο ο πατέρας μου. Όταν άρχισε η αναμπουμπούλα με τους Έλληνες, ο πόλεμος με την Ελλάδα, άρχισαν οι Τούρκοι και μάζευαν τα παλικάρια, μεγάλους και γερόντους τους μαζεύανε και τους πηγαίνανε σε ένα άλλο μέρος. Οι άντρες όλοι μαζευτήκανε, μέναν τα γυναικόπαιδα. Ο πατέρας μου ήτανε δραστήριος και σήκωσε αντάρτικο. Εκεί που θα με πάνε αυτοί για τη σφαγή, όσο ζήσω. Μάζεψε όσα παλικάρια μπορούσε και βγήκαν στο βουνό. Και πολέμαγαν τους Τούρκους εκεί στα παράλια στα Βουρλά γύρω γύρω, γιατί εκεί ήτανε θάλασσα και είχανε καΐκια ο πατέρας μου από τον πατέρα του που κάναν εμπόριο. Ο πατέρας μου εκεί κάναν εμπόριο καπνά, κάρβουνα σε άλλα μέρη και είχανε καΐκια. Με αυτά τα καΐκια μεταφέραν γυναικόπαιδα στη Σάμο από τα Βουρλά. Και αυτοί κρατάγανε άμυνα με τους Τούρκους πολέμαγανε, για να φεύγουν τα γυναικόπαιδα. Από τα πολλά σκότωναν και οι Τούρκοι. Λίγα λίγα τα παλικάρια σκοτώθηκαν. Στο τελευταίο καΐκι μπήκε κι αυτός μέσα και μόλις μπήκε μέσα τον πυροβόλησαν οι Τούρκοι, δεν μπόρεσαν να τον πιάσουν και τον τραυμάτισαν, είχε μια πληγή τέτοια στο πόδι μια πληγή τέτοια και μας το έδειχνε. Ο πατέρας μου ήταν γεννηθείς το 1895, μέχρι το '22 που έγιναν αυτά ήταν 27 χρονών. Αλλά δε μπόρεσαν να τον πιάσουν. Όλους τους σκότωσαν κι αυτός γλίτωσε. Πρόλαβε κι έφυγε. Και μόλις βγήκε στη Σάμο, τον περίμενε ο Πλαστήρας με όλο το προσωπικό του και τον συνεχάρηκε. Και τότε έβγαλε και φωτογραφία, αλλά χάθηκε αυτή η φωτογραφία. Την πήρε η αδερφή μου να την μεγενθύνει και χάθηκε. Την είχα κι αυτή. Την οικογένειά του τη φευγάτισε νωρίτερα, δεν είδαν τη σφαγή. Κράταγαν άμυνα αυτοί και φεύγαν με τα καΐκια τα γυναικόπαιδα. Από τη Σάμο φύγανε, τους φτιάξανε συνοικισμό στη Θήβα. Εγκαταστάθηκε στη Θήβα με την οικογένειά του όσοι πήγαν εκεί από τα Βουρλά, και γλίτωσε όλη η οικογένεια. Ο παππούς μου είχε πεθάνει πριν τον πόλεμο.

Πώς ήταν η ζωή εκεί στα Βουρλά;

Πλούσια, πολύ πλούσια. Είχανε περιουσίες, τσιφλίκια είχε ο παππούς του. Αλλά του πνίγηκαν τρία παιδιά μαζί κι έπαθε κόλπο το λέγανε τότε που λέμε εμείς εγκεφαλικό. Δεκαπέντε μηνών νιόπαντρο το παιδί του, η νύφη και η κόρη τους. Μπήκαν σε μια βάρκα να πάνε να χαλάσουν τα κούλουμα. Ήταν Καθαρή Δευτέρα. Με αυτό το ατύχημα πέθανε κι ο παππούς, δεν έζησε τον πόλεμο.

Στο τσιφλίκι τι καλλιεργούσε;

Βάζανε διάφορα, είχε εργάτες που τα δούλευαν, καπνά, είχανε παραγωγή καπνά εκεί, γιατί και ο μπαμπάς μου με το θείο μου που ήρθαν εδώ κάνανε καπνά. Αγόραζαν καπνά για μια αμερικάνικη εταιρεία, την Gerie. Ήταν καπνομεσίτης ο πατέρας μου και ο θείος μου έκανε καπνέμπορος και παίρναν όλοι την προσφυγιά από εδώ και δούλευαν στις αποθήκες. Στην αποθήκη που είχε ο πατέρας μου με το θείο μου, του Φαρμάκη ήταν η αποθήκη. Αγόραζαν το καπνό ο πατέρας μου και ο θείος μου για την εταιρεία την αμερικάνικια. Όλη η προσφυγιά δούλευε στις αποθήκες στα καπνά. Και ο θείος μου πήρε προσφυγοπούλα που δούλευε στην αποθήκη και ο πατέρας μου.

Η μητέρα σου από πού είναι;

Η μητέρα μου είναι από τα Φιλαδέλφεια. Από άλλη περιοχή. Εκεί ζήσανε μεγάλη καταστροφή, ενώ αυτοί στα Βουρλά πρόλαβαν και φύγανε για τη Σάμο. Αλλά η οικογένεια της μάνας μου πέρασε πολλά! Εκεί μαζέψαν όλους τους άντρες, τους πήγανε σε ένα μέρος που το λέγανε Πασαγκονάκι. Τα μεγάλα τα κορίτσια τα παίρνανε και τα τουρκεύανε. Η θεία μου η μεγάλη ντύθηκε γριά για να περάσει, και τους κλείνανε σε εκκλησίες σαν αιχμάλωτοι, τα γυναικόπαιδα. Η μαμά μου τους είχανε σε μία εκκλησία που τη λέγανε Αγία Φωτεινή και φτιάζανε και στην Αθήνα Αγία Φωτεινή. Τα Φιλαδέλφεια ζήσαν την πιο μεγάλη καταστροφή, κοντά στη Σμύρνη. Πίστευαν πάρα πολύ εκείνοι οι πρόσφυγες στο Θεό. Η μητέρα μου τότε ήταν δεκατριώ χρονών που ήρθε εδώ. Μετά τους μαζέψαν από τις εκκλησίες και τους πήγαν στα παράλια που περίμεναν να τους πάρουν καράβια, όταν βγει διαταγή για να φύγουνε. Αλλά εκεί που καθόντουσαν μέρες στο ύπαιθρο, λέει η γιαγιά μου «θα πάω στο Πασαγκονάκι να δω», πήραν αυτηνής δύο αδέρφια και τον άντρα της και παίρνει και τη μαμά μου μαζί και πάνε με το τρένο. Στο δρόμο συνάντησαν δύο Τούρκους αξιωματικούς που πήγαιναν εκεί. Αυτοί πήγαιναν να δώσουν το οκεί για να σκοτώσουν. Αυτοί μιλούσαν, αλλά η γιαγιά μου ήξερε τη γλώσσα μίλαγαν απταίστως και ελληνικά και τούρκικα, κι έλεγαν άμα 'ρθει διαταγή να φύγουνε, θα φύγουνε όλοι οι Έλληνες. Του λέει η μητέρα μου: «όχι, εφέντη μου, εμείς δε θέλουμε να φύγουμε. Εδώ μας αρέσει!» Εκείνος την κοίταξε, χάιδεψε το κεφαλάκι της και της λέει: «θα φύγετε παιδάκι μου, είναι γραμμένο στα χαρτιά να φύγετε.» Όταν κατέβηκαν από το τρένο, την παίρνει από το χέρι και της λέει: «πάμε να μου δείξεις τον πατέρα σου». Και πάει και βλέπει τον πατέρα της και τους είχανε γονατισμένους. Και να είναι καλοκαίρι. Τέτοια εποχή που κάναμε τις εκδηλώσεις, γι' αυτό γιορτάζουμε. Μόλις τον βλέπει έτρεξε και τον αγκάλιασε. Τους λέει ο αξιωματικός «πάρε την κόρη σου και να φύγετε, όχι τους θείους σου, μόνο τον πατέρα σου.» Τους έβγαλε από εκεί που τους είχανε κλεισμένους και μπήκανε στο τρένο και φύγανε. Και ήρθε ο παππούς μου εδώ ζωντανός. Οι άλλοι όλοι, δώσαν την εντολή αυτοί, την ίδια μέρα τους κλαδέψανε. Και τους θείους μου, δυο αδέρφια της γιαγιάς μου. Ο παππούς μου γλίτωσε χάρη σε αυτό που είχε πει η μαμά μου.

Στα Φιλαδέλφεια με τι ασχολούνταν;

Αμπέλια. Με κρασιά ασχολούνταν και σταφίδα σουλτανιά βγάζανε. Κι όταν φύγανε είχανε στα αλώνια σωριασμένα σταφίδες.

Είχαν δικά τους κτήματα εκεί;

Ναι! Ο παππούς μου ήταν γεωπόνος. Αλλά όλοι είχαν κτήματα εκεί. Ήταν πλούσιοι. Είχανε λίρες. Κι όταν ψιθυρίστηκε θα φύγουνε οι Έλληνες, ο παππούς κι όλοι οι πρόσφυγες από εκεί λέγανε ότι θα ξαναγυρίσουνε. Και μέσα στο αμπέλι είχανε στέρνα. Εκεί δε βάζανε λεφτά στην τράπεζα, τα μαζεύανε λίρες και οι δεκάρες που είχαμε εμείς χάλκινες, αυτοί τα είχανε σε χρυσό τις δεκάρες τους. Τα λέγανε μετζίτια. Όλοι οι συγγενείς του παππού μου, μάζεψαν τα χρυσά τους, τα βάλανε σε χαλκώματα κι από ένα χαρτί μέσα το όνομά τους και τα χώσανε γύρω γύρω από τη στέρνα. Μέσα στο αμπέλι. Νομίζοντας ότι θα γυρίσουν. Ο παππούς μου όμως γιατί τους ψάχναν και τους τα παίρνανε, τρύπησε ένα καλάμι χοντρό και το γέμισε λίρες. Από πάνω έβαλε ένα χερούλι κι έκανε ότι ήτανε πιο γέρος από ότι ήτανε και ακουμπούσε. Και τα γλίτωσε, δεν το φαντάστηκε κανένας. Με εκείνα ήρθε και ζήσανε ένα διάστημα, ώσπου να αρχίσουνε να ψάχνουνε για δουλειές, ο πατέρας μου η οικογένειά του έφυγε πιο νωρίς κι όλο το χωριό, γιατί κράτησε άμυνα με τους αντάρτες.

Πώς ήταν η ζωή στα Βουρλά πριν την καταστροφή;

Όλοι πλούσιοι ήτανε!

Με τους Τούρκους;

Ήταν αγαπημένοι! Φιλία μεγάλη. Ένας αδερφός της γιαγιάς μου πήρε Τουρκοπούλα. Και πάλι τον εσκότωσαν. Αυτά τα αδέρφια που είχε η γιαγιά μου. Ο ένας πήρε Τουρκοπούλα και δεν έζησε. Λέγαν όλοι ότι θα πάνε πάλι. Αλλά δεν μπόρεσε η μαμά μου να αξιωθεί να πάει, να μαρτυρήσει που έχουνε τις λίρες να έπαιρνε κι αυτή, να έπαιρναν κι εκείνοι.

Οι κάτοικοι εκεί στα Βουρλά, γενικότερα οι Σμυρنيώτες, οι Μικρασιάτες τι άνθρωποι ήταν πώς τους χαρακτηρίζεις;

Πολλοί θρησκευτικοί! Να σκεφτείς όχι μόνο κακό δεν κάνανε. Ο παππούς μου επειδή είδε την Αγία Τριάδα έφτιαξε εκκλησία. Απαγορεύονταν να φτιάξεις εκκλησία στα Βουρλά πριν τον πόλεμο. Ήταν πολύ θρήσκοι. Δικαστήρια δε θέλανε να κάνουνε. Αλλά άμα σε πιάνανε να κλέψεις, ξύλο, όχι δικαστήριο. Ο πατέρας μου εδώ που ήρθανε και βάλανε καπνά, αυτός που είχε τα χωράφια μας έφαγε τρεις χρονιές καπνά, στα Ρουσέικα τα καπνά, ο πατέρας μου πήγε στο διοικητή και διαμαρτυρήθηκε αυτός του είπε να κάνουμε μήνυση και είπε όχι ο πατέρας μου, θα τον δικάσει ο Θεός. Έχασε τρεις χρονιές καπνά, για να μην κάνει μήνυση. Τέτοιοι ήταν οι πρόσφυγες που ήρθαν από εκεί. Μετά οι γενιές οι πιο νέες άλλαξαν.

Πώς αλλιώς θα χαρακτήριζες τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, τους Μικρασιάτες;

Πολύ πολιτισμένοι, μορφωμένοι και καλόψυχος κόσμος. Οι γυναίκες πολύ νοικοκυρές με τα εργόχειρά τους, τα ραψίματά τους, η μαγειρική τους ήτανε πολύ άριστη. Ο πολιτισμός ήρθε από εκεί και τότε ήτανε βλαχοχώρι εδώ το Αργίνιο. Αλλά όταν ήρθαν οι πρόσφυγες δώσαν άλλη όψη. Και στον πολιτισμό και στο ντύσιμο και στο φέρσιμο σε όλα. Άλλο που δεν τους πήγαιναν οι ντόπιοι. Μετά γνωριστήκανε και αγαπηθήκανε κι αυτοί. Αλλά το ζήτημα της μαμάς μου στα Φιλαδέλφεια, όταν τους μάζεψαν και τους βάλαν στα παράλια ώσπου να 'ρθουν τα καράβια, πέρναγαν οι Τούρκοι πέρα δώθε και ότι ώρα θέλαν σκότωμα. Τέτοιες καταστάσεις ζήσανε.

Όταν έφυγε ο πατέρας σου από τα Βουρλά και πέρασε Σάμο πότε ήρθε στο Αργίνιο;

Πήγανε στη Θήβα κι εγκατασταθήκανε εκεί και τους δώσανε σπίτια εκεί. Επειδή όμως, κι επειδή εδώ κάνανε καπνά κι αυτή ήτανε η δουλειά τους, ήρθανε εδώ τα δύο αδέρφια. Το '22 ήρθανε, το '27 παντρεύτηκε εδώ.

Εδώ πού έμενε;

Έμενε στο Αργίνιο, αλλά όταν παντρεύτηκε έμενε εδώ πιο κάτω στον επάνω συνοικισμό, στο νέο συνοικισμό. Κι επειδή ήταν τα καπνά εδώ, ήρθαν και δούλεψαν με τα καπνά. Δεν είχαν στη Θήβα αυτή τη δουλειά να κάνουνε. Κι μείνανε εδώ τα αδέρφια. Η γιαγιά μου με τα κορίτσια μείναν εκεί στη Θήβα.

Εδώ που ήταν ο νέος συνοικισμός τους είχανε δώσει σπίτια;

Σπίτια, ναι! Στον κάτω συνοικισμό, ήταν από χωριά εκείνοι, τους δώσανε χωράφια και φτιάξανε καλυβάκια στην αρχή. Τώρα έχουνε βίλες, τα φτιάξανε μόνοι τους. Αλλά έχουνε χωράφια. Ενώ ετούτοις στο νέο συνοικισμό που δεν ήτανε από χωριά και τους δώσανε ομολογίες, αποζημιώσεις και από ένα σπίτι με δυο δωμάτια.

Το κάθε σπίτι ήταν ξεχωριστό το ένα με το άλλο;

Κολλητά το ένα με το άλλο. Ήταν συνεχόμενα, αλλά δυο δωμάτια του ενός δύο του άλλου. Υπάρχουν ακόμη προσφυγικά σπίτια. Ενώ η Ερυθραία έχει άλλα σπίτια. Στη γειτονιά μας όσοι τα γκρέμισαν φτιάξαν άλλα ψηλά.

Η μητέρα σου με τι ασχολήθηκε εδώ στο Αργίνιο;

Δούλεψε στην αρχή, αλλά μετά σταμάτησε ο πατέρας μου που θα την έπαιρνε, δεν ξαναδούλεψε. Δούλεψε στην αποθήκη που είχε ο πατέρας μου. Αλλά δεν την άφησε μετά να δουλέψει. Ούτε ο θείος μου την άφησε ούτε ο πατέρας μου. Είχανε τον τρόπο τους. Μέχρι την κατοχή είχανε τα καπνά. Αλλά να σκεφτείς μέχρι τον πόλεμο της Γερμανίας, είχε πολλά λεφτά ο πατέρας μου και μπορούσε να αγοράσει το μισό Αργίνιο. Ούτε ο θείος μου αγόρασε ούτε ο πατέρας μου, λέγανε θα φύγουνε, στα μέρη τους, να γυρίσουνε πίσω. Δεν πίστευαν ότι δε θα πάνε. Μείνανε και γένανε πάμφτωχοι. Έπιασε ο πόλεμος μετά, αχρηστεύτηκαν τα λεφτά και μείνανε πάμφτωχοι. Τα λεφτά αχρηστεύτηκαν, αφού εμείς παίζαμε μετά λοβιτούρες που

αχρηστεύθηκαν. Ήμασταν μικρά που ήμασταν, αλλά δεν πίστευε κανένας ότι δε θα πάνε πίσω. Όταν άνοιξε ο δρόμος για την Τουρκία, όποιος ήθελε, έβγαζε διαβατήριο και πήγαινε.

Πάντως ο πατέρας και η μητέρα εκεί στα Βουρλά και στα Φιλαδέλφεια, είχαν μια πάρα πολύ καλή ζωή;

Ναι είχανε όλοι και αγαπημένοι μεταξύ τους. Οι Έλληνες και οι Τούρκοι. Αλλά πίστευαν πάρα πολύ τη θρησκεία.

Από τα εργόχειρα που φτιάχνανε;

Αυτό το βελονάκι, κεντήματα, πλεξίματα, ράψιμο, όλες οι γυναίκες ασχολούντουσαν με αυτά. Αλλά τα φαγιά που φτιάνανε δεν τα ξέρανε εδώ. Από εκεί φέρανε πολλά φαγιά. Το ιμάμ μπαϊλντί που λένε αν έχεις ακούσει, μελιτζάνες που φτιάχνουμε ιμάμ μπαϊλντί από εκεί ήρθε. Το όνομα αυτό, σημαίνει ότι έφαγε ο Τούρκος μελιτζάνες μαγειρεμένες από τους Έλληνες και μπαϊλντησε, λιποθύμησε. Ο ιμάμης έφαγε μελιτζάνες, ιμάμ, και μπαϊλντησε. Το ιμάμ μπαϊλντί από εκεί ήρθε. Το ατζέμ πιλάφι, τα πουλιά τα αγριοπούλια, τα γιαχνίζανε και τα φτιάνανε πιλάφι με το ρύζι. Η μαμά μου όταν ερχόταν μουσαφिरαίοι από την εταιρεία με τα καπνά, έφτιαχνε ένα φαϊ που εγώ δεν επιδίωξα να το φκιάσω. Έπαιρνε μοσχαρίσιο μικρό και το έκοβε τόσα τόσα κομματάκια. Έβαζε σε στρογγυλή κατσαρόλα όλα τα μπαχαρικά μέσα, κίμινο, μπαχάρι, κανέλα, γαρίφαλο, τα ανακάτευε κι έβαζε και το λάδι. (40:00 παρασκευή φαγητού 42:38) Άλλο φαγητό τα σουτζουκάκια που τα διαφημίζει και η τηλεόραση, ντολμαδάκια γιαλατζί με κληματόφυλλα που φτιάνουνε. Πολύ ωραία φαγητά! Και στιφάδο, γλυκά, πίτες. Πίτες στριφτές και μέσα η γέμιση. Σαραγλί γλυκά τα Χριστούγεννα, μπακλαβά όλα αυτά ήρθαν από εκεί! Φέρανε τον πολιτισμό εδώ!

Εσύ εδώ πότε γεννήθηκες;

Εγώ γεννήθηκα το '37

Δημοτικό πού πήγες;

Εδώ ! Στην πλατεία κάτω ήτανε το σχολείο. Εγώ δεν έμαθα γράμματα όμως, γιατί έπιασε ο πόλεμος. Ήρθανε οι Γερμανοί, κλείσαν τα σχολεία. Κι ήμουνα πρώτη μαθήτρια στην πρώτη δημοτικού με δέκα και τόνο και πήγα μέχρι το Πάσχα στη Δευτέρα κι έπιασε ο πόλεμος. Πέφτανε βόμβες, κλείσαν τα σχολεία. Μετά κάνανε χρόνια να ανοίξουνε, μεγάλωσα, ντρεπόμουνα να πάω σχολείο. Και πήγα κι έμαθα ραπτική κοπτική σε σχολή. Στο Αγρίνιο έμαθα το ράψιμο εδώ. Καλές μοδίστρες ήτανε ραπτική. Αλλά είχε έρθει μια σχολή από την Αθήνα εδώ για ορισμένους μήνες και πήγα κι έμαθα κοπτική. Όταν το έμαθα, πήγα κι έμαθα γεωμετρία. Κι όπως μου άρεγαν τα γράμματα μου άρεγε κι αυτό. Αμέσως πήγα κι άνοιξα δική μου σχολή και μάθαινα κορίτσια. Κοπτική ραπτική πήγα τρεις μήνες. Αλλά το ράψιμο το είχα μάθει νωρίτερα. Αν δεν ήξερες ράψιμο, δεν καταλάβαινες τίποτα από κοπτική. Αφού τελείωσα, το ζήλο που είχα, πήγα στο χωριό που κάτσαμε εφτά χρόνια στα

Παλιάμπελα την περίοδο της Κατοχής. Πήγα εκεί για πρώτη φορά άνοιξα δουλειά. Επειδή ήμουν μικρή, εδώ φοβόμουν να ανοίξω, γιατί δε θα με εμπιστευότανε. Πήγα εκεί και να εξασκηθώ και γιατί εκεί θα μου είχανε άλλη εμπιστοσύνη. Πήρα κορίτσια, τα έμαθα. Έκατσα πέντε έξι μήνες. Όταν έφυγα από εκεί πήγα στο Ζευγαράκι μετά τον πόλεμο. Ήμουν δεκαοχτώ χρονών. (46:20 μου δείχνει φωτογραφία του 1960 που διδάσκει και οι μαθήτριες παρακολουθούν 46:40) Δηλαδή κάθε χρόνο είχα και άλλες. Στη Σπολάιτα πήγα είχα κορίτσια, είχα στο Ζευγαράκι. Μετά άνοιξα μέσα στο Αγρίνιο όσο ήμουν λεύτερη. Όταν αρραβωνιάστηκα, έκλεισα το μαγαζί και δούλευα στο σπίτι. Έπαιρνα, όταν παντρεύτηκα, στο σπίτι μαθήτριες. Πληρωνόμουν και τους μάθαινα το κόψιμο. Μετά συνεχίζαν να μάθουν το ράψιμο τσάμπα. Μόνο τρεις μήνες πληρωνόμουν. Για την κοπτική, τη γεωμετρία. Όσο ήμουν ανύπαντρη δεν ήθελα να παντρευτώ μη μου κόψουν τη δουλειά. Τόσο ζήλο είχα. Μου άρεγε πολύ όπως μου άρεγαν τα γράμματα.

Πώς νιώθεις έστω κι αν δεν έμαθες γράμματα, μέσω της κοπτικής ραπτικής να έχεις τόσες μαθήτριες;

Πολύ ευχαριστημένη. Τα παιδιά μου δεν ξέρανε ότι εγώ είμαι αγράμματη. Να σου δείξω πώς ντυνόntonταν εκεί εκείνη την εποχή (βγάζει ένα βιβλιάρκι που δείχνει φορεσιές της εποχής της Σμύρνης) οι δικοί μας! Ορίστε τα ντυσίματά τους! Οι άνδρες έτσι! Και οι γυναίκες έτσι με τα καπέλα, και όταν ήρθαν εδώ ντυνόntonταν οι μεγαλοκοπέλες έτσι ωραία, τσαχπίνες και κάθε καλό φόρεμα που είχανε, είχε και καπέλο. Οι ντόπιες οι κοπέλες της ζήλευαν. Και αφού ζήλευαν, τα αγόρια τα ντόπια όμως, όποια γνώριζαν δε γινότανε. Και είχε πέσει μια ζηλοτυπία μεταξύ γυναικών. Όποιος ντόπιος γνώρισε πρόσφυγα, αδύνατον να μη την έπαιρνε. Ζήλευε την καθαριότητά της, το μαγεϊρέμά της, το νοικοκυριό της, την τσαχπινιά της. Φόραγαν πασουμάκια, όταν βέβαια άρχισαν να δουλεύουν και είχανε και περπάταγαν κι έτριζε ο τόπος. Ήταν τσαχπίνες. Και όποιος τη γνώριζε την έπαιρνε την άλλη. Ζήλευαν οι ντόπιες. Κι ένας ντόπιος από το Παναιτώλιο συμπάθησε τη θεία μου που δούλευαν μαζί στην αποθήκη από την τσαχπινιά της. Και κανόνισε να την πάρει. Οι δικοί του όμως δε τη θέλανε, γιατί ήταν προσφυγούλα, «τι την πρόσφυγα θα πάρεις;» Αυτός τους είπε ψέματα ότι αυτή έφερε λίρες από εκεί (Μικρά Ασία). Τελικά τον αφήσανε να την πάρει. Η μάνα του γαμπρού αναζητούσε τα προικιά της νύφης και ο γιος της της είπε : « το μπαουλάκι είναι όλα κι όλα τα προικιά της. Την προίκα την έχει στην πλάτη της.» Έβαλε καπνά, δούλεψε η θεία μου στην αποθήκη, δούλεψε και στα καπνά και τα γερόντια (τα πεθερικά) μετά ξεψύχαγαν, γιατί είχε τόσο καλούς τρόπους που την αγαπήσανε τόσο πολύ, καλύτερα κι από την κόρη τους. Η καλοσύνη στις προσφυγούλες δε λεγότανε! Ποια προσφυγούλα δεν ήταν καλή με τον άντρα της! Ή είχανε ας πούμε μία ιδιοτροπία, ας πούμε αρραβωνιαζότανε, δε χάλαγε. Μία προσφυγούλα που αρραβωνιάστηκε και σκοτώθηκε ο αρραβωνιαστικός της στην Κατοχή, έμεινε μετά ανύπαντρη. Έναν θα γνώριζε. Η μάνα μου κι όλες ήτανε τσαχπίνες. Ο πατέρας μου όπως την είδε εκεί που δούλευε του άρεσε. Ήταν και ωραία και τσαχπίνια. Ήτανε και μικρή, δεκαέξι χρονών. Τότε δεν είχανε καρέκλες να

κάθονται να δουλεύουν τα καπνά. Είχαν από ένα μαξιλαράκι, καταή, άλλη παραπέρα, άλλη παραπέρα. Καθεμία και το μαξιλαράκι της. Ο πατέρας μου έφερνε γύρα γύρα δεν της έλεγε τίποτα! Ο πατέρας ήταν μόνος του με έναν άλλο που ήρθε από εκεί (Βουρλά). Ο πατέρας μου έφερε κι ένα άλογο από εκεί. Εκεί κάθε αγόρι είχε και το άλογό του. Πώς έχουν εδώ τα αυτοκίνητα ο καθένας! Είχαν το άλογο με τη σέλα. Πήγαιναν στις δουλειές τους. Κάποιος κύριος εδώ ζει ακόμη, το είχε δει το άλογο. Ήταν ένα άσπρο άλογο κι όπως φέρνανε γυναικόπαιδα με τα καΐκια, ο θεϊός μου, αφού ο πατέρας μου κράταγε άμυνα στο αντάρτικο, ο θεϊός μου έδωχνε γυναικόπαιδα και βάζει και το άλογο μες στο καΐκι. Και το έφερε στη Σάμο. Από εκεί το μετέφερε στη Θήβα. Από τη Θήβα το φέρανε εδώ και το είχανε μέχρι το πόλεμο με τους Γερμανούς. Κι επειδή θα φεύγαμε εμείς που πήγαμε στη Βόνιτσα, στα Παλιάμπελα, δε μπορούσαμε να το μεταφέρουμε. Και είχανε στο Ματσούκι, κι εκεί πρόσφυγες είναι, έναν Κυριακόπουλο τον είχανε κουμπάρο και το πήγανε εκεί που είχε χωράφια να τρώει το άλογο. Ο Νίκος ο Κωνσταντινίδης ο πατέρας του προέδρου του συλλόγου των Ποντίων, μας είπε ότι θυμόταν στο Ματσούκι αυτό το άσπρο άλογο. Ήταν ακριβό, ήτανε ράτσας. Τελικά παντρευτήκανε! Μόλις παντρεύτηκε την πάει στη μάνα και στις αδερφές, γιατί ήταν μικρή. Τρεις μήνες την πήρανε τη μάθανε πλέξιμο ήθελες, ράψιμο ήξερε, όλα αυτά τα φαγητά, γιατί ήτανε μικρή δεν ήξερε. Όλα της τα έμαθε η πεθερά της. Οι αδερφές του άνδρα της την μάθανε κεντήματα, ραψίματα, πλεξιμάτα, και νοικοκυριά, τέτοια! Και ήτανε η πρώτη στο συνοικισμό. Ερχόντανε Χριστούγεννα, Αγίου Βασιλείου, η μητέρα μου θα έφτιαχνε όλων τα γλυκά. Σαραγλί, κανταΐφια, τα πάντα. Και ήτανε η πρώτη. Μια μέρα, τώρα τελευταία, μαγειρεύε εδώ στο προσφυγικό. Είχαμε και πηγάδι. Άνοιξε πηγάδι ο πατέρας μου, γιατί δεν είχαμε νερό και το έδωσε αργότερα στην κοινότητα. Ο πατέρας ήταν πολύ φιλόξενος. Όποιος περνούσε από το σπίτι καλούνταν να πάρει ένα μεζέ. Στις γιορτές, μαζεύονταν όλη η γειτονιά, φέρναν τα φαγιά τους, τα βάζαμε στο σπίτι μας όλα μαζί και τρώγαμε. Και το στρώνανε στο χορό και στο τραγούδι. Η μητέρα μου τραγουδούσε είχε και πολύ καλή φωνή. Αυτά τα τραγούδια που άκουσες στο Κιούγκι, τα τραγούδαγε ο μπαμπάς και η μαμά μου. Κι εγώ έκλαιγα, όταν τα άκουγα κάτω εκεί. Τότε δε χορεύανε αυτούς τους χορούς που χορεύουνε σήμερα, τα ευρωπαϊκά, ταγκό και τέτοια. Αυτοί χορεύανε αντικριστά, αυτά τα προσφυγικά. Έτσι χόρευαν οι παλιοί.

Για πες μου για το Κιούγκι, πήγαίνες μικρή;

Δεν υπήρχε νερό τότε! Πηγαίναμε εκεί και καθόμασταν για να πάρουμε σειρά. Καθόμασταν επάνω στην ποτίστρα και περιμέναμε τη σειρά μας. Μετά τον πόλεμο, ανοίξαμε το πηγάδι εμείς και έπαιρνε όλος ο συνοικισμός. Αυτό το πηγάδι δε στέρευε, είχε τόσο πολύ νερό. Κι όταν άρχισαν και φέρανε τις βρύσες, δώσανε διαταγή και τα κλείσαμε τα πηγάδια. Εμείς το είχαμε δώσει στην κοινότητα και το ανάλαβε η κοινότητα, το πήγαμε εμείς κάποια μέτρα και δεν μπορέσαμε να το φτιάξουμε. Το 'φτιαξε η κοινότητα, έπαιρνε όλος ο κόσμος νερό και μετά ήρθανε οι βρύσες όποιος ήθελε το έκλεινε. Εμείς το γκρέμισαμε τότε το προσφυγικό το σπίτι

και τα χτίζαμε. Και είπαμε το πηγάδι τι θα γίνει. Λέει η κοινότητα, άμα θέλετε κλείστε το, αλλά εμείς δεν αναλαμβάναμε να το κλείσουμε. «Αφού κλείσανε τα άλλα, κλείστε το κι εσείς.» Έφερε αμμοχάλικο ο άντρας μου, το κλείσαμε και η γωνία από το σπίτι, του σπιτιού μου είναι μέσα στο πηγάδι.

Τι σου θυμίζει το Κιούγκι;

Κλαίω, άμα πάω. Όταν πήρα την ποτίστρα και πήγα δήθεν να πάρω και νερό, είπα κιάλας στο μικρόφωνο, τα μικρά μου χρόνια μου θύμισε! Και ράγισε η καρδιά μου. Πάρα πολύ συγκινήθηκα! Και πήγα την ποτίστρα μόνο και μόνο για να θυμούνται πως παίρναμε το νερό από εκεί. Καμιά φορά μαλλιοτραβιόνταν για τη σειρά (χαμόγελα). Καθόμασταν κόσμος! Πόσο να βγάλει νερό για να πάρει όλος ο κόσμος! Βάζαμε την ποτίστρα καθόμασταν επάνω κι όποτε ερχόταν η σειρά παίρναμε. Ούτε ψυγεία είχαμε ούτε τίποτα.

Όταν ακούς Ερυθραία, Άγιος Κων/νος, οδός Ιωνίας, οδός Σμύρνης, τι σου φέρνουν στο μυαλό;

Αυτά τα ονόματα είναι μικρασιάτικα. Οι συνοικίες εκεί, η Σμύρνη, η Ερυθραία. Πολλές εκκλησίες που ήταν εκεί, χτίστηκαν κι εδώ.

Εδώ από νοικοκυροσύνη οι προσφυγοπούλες σε σχέση με τους ντόπιους;

Όταν μας δώσαν στους γονείς μας αυτά τα δυο δωμάτια, ήταν χώμα από έξω οι αυλές. Τι κάναν, κουβαλούσαν από το ρέμα που είχαμε εδώ πλακάκια τόσα (εννοεί πλάκες πέτρινες) και επάνω στο χώμα τα στρώναμε. Όλες οι αυλές ήταν πλακοστρωμένες. Δεν είχε τότε ο κόσμος να ρίξει τσιμέντα. Η καθαριότητα στις προσφυγούλες άλλαζε. Όλοι είχανε από έξω κληματαριές. Ο άνδρας μου εμένα ήταν ντόπιος. Κι όταν άκουγε να κατηγοράν τους πρόσφυγες, γινόταν θηρίο. Τέτοια συμπάθεια είχε στους πρόσφυγες. Όποιος γνώριζε προσφυγοπούλα, δεν έκανε πίσω. Τα σεντόνια με το σίδερο με τα κάρβουνα σιδερώνανε, πολλή καθαριότητα. Σεντόνια υπήρχανε τότε και κουβέρτες και παπλώματα. Οι πρόσφυγες παπλώματα είχανε. Και πουπουλένια(1:18:00 δείχνει φωτογραφία γονέων της από το γάμο τους, σχολιάζει ντύσιμο γονέων 1:18:40). Με τα καπέλα τους, αρχοντικά φορέματα. Οι γιαγιάδες που είχαν έρθει από εκεί που φόραγαν μακριά εσώρουχα, είχαν δαντέλα στα εσώρουχα. Που ξέρανε οι ντόπιες από τέτοια! Πήγαινε η βρόμα! Θυμάμαι που μας λέγανε οι παλιοπρόσφυγες!

[Ανιψιά: Εμένα ο άνδρας μου είναι από Κυπάρισσο κοντά στον Αι-Βλάση. Κι όταν παντρεύτηκα, νιόπαντρη, είχα πάει με τον άντρα μου στο χωριό. Ένα γεροντάκι ρώτησε τον άνδρα μου από πού είμαι εγώ και είπε στο γεροντάκι ότι είμαι πρόσφυγας. Το γεροντάκι απάντησε : «Μη μου πεις τίποτα, δε θέλω να το συνεχίσεις παρακάτω. Είσαι πολύ τυχερός!» Βλάχος τώρα από χωριό ο άνθρωπος! Μόνο που άκουσε ότι είμαι Μικρασιάτισσα, δεν ήθελε να ακούσει συζήτηση! (1:20:25 μου δείχνει πετσετάκι με εκατό νούμερο κλωστή 1:21:48).]

Τους Πόντιους πώς τους χαρακτηρίζεις;

Οι Πόντιοι είναι εργατικοί, πολύ εργατικοί, έξυπνοι, αλλά είναι αυθάδεις, μπορεί να σε βρίσουν. Οι Ρωσοπόντιοι ήρθαν το '37. Όποιος είχε δυο δωμάτια και ήταν μικρή οικογένεια, το παίρνανε το ένα δωμάτιο και βάζανε οικογένεια από αυτουνούς. Να φιλοξενηθούνε μέχρι να βολευτούνε. Εμείς είχαμε δυο δωμάτια. Και ο μπαμπάς μου τώρα ήταν στον αστυνόμο και κάνανε παρέα. Και κει που τα πίνανε λέει ο αστυνόμος: «όλες τις οικογένειες τις βόλεψα στο συνουικισμό από σπίτια, μου έμεινε ένα ζευγάρι με ένα παιδί.» Λυπότανε ο πατέρας μου, είχαμε και της γιαγιάς μου το σπίτι και τους έφερε και τους βάλουμε στο ένα δωμάτιο. Μείναν χρόνια. Πέρασε κι ο πόλεμος! Και αν δεν το έδινε εμένα προίκα, δεν τους έβγαζε έξω! Οι Μικρασιάτες ήταν πολύ φιλόξενοι άνθρωποι, και ο πατέρας μου. Τη μπουκιά τους τη βγάζανε.

Εδώ στο Αγρίνιο, όταν ακούς τραγούδια σμυρναίικα, μικρασιάτικα;

Κλαίω! Είναι ένα κανάλι που τις Κυριακές βάζει τραγούδια. Άμα έχει σμυρναίικα κάθομαι τα ακούω, γιατί τα ίδια τραγούδια αυτά, τα έλεγε η μάνα μου και ο πατέρας μου, και τα χόρευαν. Ένα ήταν το «Αρχοντογιός παντρεύεται και παίρνει προσφυγούλα.» Ήταν αλήθεια αυτό! Ήταν ντόπιος πήρε προσφυγούλα. Η πεθερά μόλις το άκουσε έγινε θηρίο και το έβγαλαν τραγούδι. Σε ποια περιοχή έγινε δεν ξέρω, πάντως η μητέρα μου το ήξερε πού έγινε.

Εδώ στον Άγιο Κων/νο έχουμε δύο συλλόγους Ποντίων και Μικρασιατών. Πώς το βλέπεις αυτό εσύ;

Ξέρεις τι γίνεται. Οι Πόντιοι είναι από άλλη περιοχή της Τουρκίας. Δεν έχουνε καμία συγγένεια με τους Σμυρνιούς. Οι Σμυρνιοί τα ελληνικά τα λέγανε, πώς μιλάνε στην Αθήνα καθαρεύουσα, έτσι τα λέγανε οι γονείς μου. Δε μίλαγαν καθόλου τούρκικα σε εμάς! Όταν θέλαν να πουν ένα μυστικό το λέγαν στα τούρκικα, αλλά σε μας μιλούσαν στην καθαρεύουσα όπως μιλάνε στην Αθήνα. Έτσι μίλαγαν οι γονείς μου. Εμείς μάθαμε και μιλάμε πιο βλάχικα. Κι όταν είχαν βγάλει αυτό το τραγούδι, το τραγούδησα κάτω στο σχολείο που με είχανε φωνάζει. Το «Αρχοντογιός παντρεύεται και παίρνει προσφυγούλα.» Μόνο στο τέλος αυτός που το τραγούδησε παρέλειψε ένα στιχάκι όπου λέει το παλικάρι του οποίου η προσφυγούλα δηλητηριάστηκε από το φίδι: « Ω! μάνα κάνε κι άλλο γιο και δωσ' τον σε αρχοντοπούλα.» Έφαγε κι αυτός από το φίδι και πέθανε. Έτσι ήταν η ιστορία. Δεν ήτανε ψέματα αυτό.

Τι δουλειά έκανε ο σύζυγός σας;

Ήτανε οδηγός, ντόπιος ήτανε. Ευρυτάνας, αλλά μεγάλωσε στα Ρουσέϊκα και παντρευτήκαμε ήρθε εδώ. Αλλά μην του έλεγες κακό για πρόσφυγα! Μετά κι ο αδερφός μου πήρε ντόπια, ο γιος μου πήρε ντόπια, ανακατευτήκαμε μετά.

Νιώθεις μέσα σου Μικρασιάτισσα;

Ναι! Αυτά που άκουγα από τους γονείς, τα έχω μέσα ριζωμένα. Η γιαγιά μου με μάθαινε πολλά κι ήταν πολύ μορφωμένη! Η μάνα της μάνας μου. Ήξερε ξένες γλώσσες. Για εκείνη την εποχή ήταν πολύ μορφωμένη!

Θα ήθελες μικρότερη τα μέρη εκείνα;

Θέλω να πάω, αλλά τότε που ήθελα να πάω φοβόμουν. Τώρα που φύγανε οι παλιοί που είχανε το μίσος δεν έχω με τι τρόπο να πάω! Και το οικονομικό, αλλά τώρα είμαι μεγάλη. Πώς να πάω μέρες να ταξιδέψω! Αν είχαμε τρόπο να πάμε με το δικό μας αυτοκίνητο θα ήτανε αλλιώς! Θέλω να πάω να δω πού έζησαν οι γονείς μου! Ο πατέρας του παππού μου ήταν πολύ πλούσιος! Και είχε υπηρέτρια στο σπίτι. Είχε υπηρέτες στα κτήματα, στα σπίτια. Είχε σπίτια για τους υπηρέτες. Εργάτες είχε Έλληνες και Τούρκοι πήγαιναν. Ήταν αγαπημένοι με τους Τούρκους. Με τη σοδειά που πούλαγε, αγόρασε άλλα καϊκια. Τότε ο παππούς μου είχε τον τρόπο του, είχε τα καϊκια, έκανε εμπόρια κι αυτά, αλλά όμως είχε καλά παιδιά και πολλά.

Το ότι δεν τελείωσες το σχολείο;

Ήθελα να γίνω δικηγόρος, γιατί με τον ξάδελφο μου ήμασταν ίδια τάξη, είχαμε ίδιους βαθμούς, λέγαμε από μικρά να γίνουμε δικηγόροι. Είχαμε λέγειν. Όταν έγινε ο πόλεμος εμείς φύγαμε και πήγαμε στο Παλιάμπελα και κάτσαμε εφτά χρόνια. Γιατί εδώ, δεν είχαμε να ζήσουμε! Ότι είχαμε τα πουλήσαμε και παίρναμε στα χωριά σιτάρι και καλαμπόκι. Δεν είχαμε να ζήσουμε και πήγαμε εκεί και μας φιλοξενήσανε και σιγά σιγά πιάνανε ψάρια ο πατέρας μου, μύδια, τρώγαμε, πουλούσαμε κι έτσι ζήσαμε. Αλλά γνώρισε τον κόσμο εκεί ο πατέρας μου και μείναμε. Ο ξάδελφος μου, όταν άνοιξαν τα σχολεία, πήγε. Εγώ εκεί δεν είχα τον τρόπο να πάω. Κι αυτός έγινε δικηγόρος. Εγώ έγινα μετά δασκάλα της κοπτικής. Όπως έγινε δικηγόρος, ήθελα να κάνω αυτή τη δουλειά. Και τη νύχτα ακόμα είχα αυτή τη δουλειά στο μυαλό μου. Και που έμαθα, ωφελήθηκα πολύ, δούλεψα, πληρωνόμουν, έβγαζα λεφτά που έβγαζα ραψίματα, πέρασα καλά. Αλλά ήμασταν φτωχοί πάντα. Όλες οι μαθήτριες που ερχόντουσαν το βγάζαν το δημοτικό. Ήρθε μία από το Λαμπίρι που είχα μαθήτρια εδώ και ήταν η ξαδέρφη της από εκεί κι ήθελε να μάθει κι αυτή, αλλά δεν είχε πάει καθόλου σχολείο. Εγώ συγκινήθηκα. Ήθελε πολύ να μάθει. Την είδα είχε ζήλο! Παίρνω τη μεζούρα, μέχρι το βράδυ, της έδειξα τους αριθμούς κι έμαθε τη μεζούρα. «Αφού έμαθες τη μεζούρα, θα γίνεις και μοδίστρα», της λέω. Κι έμαθε κι έβγαζε τα σχέδια καλύτερα από εκείνες που ξέρανε γράμματα. Αγράμματη τελείως. Το ράψιμο έτσι το μαθαίνεις, αλλά η γεωμετρία ήθελε αριθμούς. Και γράμματα να γράφεις το ταφ θώρακας να γράφεις το θήτα.

Δούλεψες χρόνια;

Δεν έχω πολλά χρόνια που σταμάτησα.

Με μαθήτριές σου έχεις επικοινωνία;

Έχω επικοινωνία με μία από το Ζευγαράκι, άλλες από τα Παλιάμπελα που παντρεύτηκαν στην Αθήνα και με παίρνουνε τηλέφωνο. Η μία από τα Παλιάμπελα που είναι στην Αθήνα, έχει την κόρη της που είναι σε πανεπιστήμιο και παντρεύτηκε στην Ιταλία. Και της άρεγε πολύ το ράψιμο. Με προσκάλεσε το καλοκαίρι να πάω να με φιλοξενήσει, να δείξω στην κόρη της που ήρθε μουσαφίρισα το καλοκαίρι να μάθει. Ήρθε μουσαφίρισα στη μάνα της στα Παλιάμπελα, που ήρθε από την Αθήνα, γιατί έχουσε σπίτι στα Παλιάμπελα. Κι ήρθε κι αυτή από την Ιταλία και ήθελαν να με φιλοξενήσουν να δείξω στην κόρη της. Αλλά δε βολεύτηκα να πάω εγώ και το έχω στενοχώρια. Πρόσφερα σε πολλά άτομα. Πολλές μαθήτριες... είχα μαγαζί στο Αγρίνιο.

Το είχες χρόνια το μαγαζί;

Μέχρι που αρραβωνιάστηκα. Δυο τρία χρόνια.

Πώς πήρες απόφαση να ανοίξεις δικό σου μαγαζί στο Αγρίνιο σε τόσο μικρή ηλικία;

Ε! Αφού μεγάλωσα, πήγα σε χωριά, μετά δεν είχα πρόβλημα, ερχόντουσαν ουρά! Τώρα τα χωριά με ξέρουν όλα. Το Αγρίνιο με ξέρει όλο και τώρα κατεβαίνω με χαιρετάνε και δε γνωρίζω. Όλοι με ξέρουν.

Εκείνα τα χρόνια που είχες ανοίξει μαγαζί στο Αγρίνιο, ο κόσμος πώς φερόταν είχες προβλήματα ως απόγονος πρόσφυγα;

Όχι! Όχι! Δεν κοίταγαν τότε από πού ήμουνα, αρκεί που τους άρεγε εκείνα που τους έφτιανα. Άνοιγαν το φιγουρίνι κι όποιο τους άρεγε, εγώ τους το έφτιαχνα καλύτερα από το φιγουρίνι που το βλέπανε, δεν ήθελαν άλλο τίποτα! Είχε λεπτή δουλειά και φαντασία είχε πολλή, αφού έβγαζα σχέδια με τη φαντασία μου χωρίς να τα δω σε φιγουρίνι. Δεν υπήρχε σε φιγουρίνι. Τότε που πήγαινα στη σχολή, αφού είδε η δασκάλα αυτή ότι είχα ταλέντο, εφτά μέρες έλεγε θα κάνετε διαγωνισμό. Θα βγάλετε σχέδια από το φιγουρίνι χωρίς να σας τα δείξω εγώ, γιατί μας έδειχνε και τα βγάλαμε. Καμία δεν τα έβγαζε. Εγώ τα έβγαζα. Γιατί μέτραγες με τα χιλιοστά και τα έκανες πόντους. Ήθελε να ξέρεις που θα το μετρήσεις να το πετύχεις να πέσει στο σώμα-καλούπι. Εγώ το πετύχαινα! Μετά είπε να φτιάξουμε σε δυο μέρες σχέδια με το μυαλό μας. Ότι σχέδιο θέλετε! Εγώ έφτιαξα ένα, καλά καμία δεν έφτιαξε! Το βράδυ που κοιμόμουνα βλέπω στο όνειρό μου ένα σχέδιο και πάω κάτω και το φτιάνω στη σχολή. Αυτής της ήρθε παράξενο. Αφού τελειώσαμε, έπρεπε να ξέρεις ράψιμο για να πας αυτού, κάλεσε τον πατέρα μου και λέει: «εγώ έχω τρία πτυχία και από το Παρίσι και από την Αθήνα. Θέλω να συνεταιριστώ με την κόρη σου. Εγώ είμαι ηλικιωμένη, αλλά αυτή έχει μυαλό που γεννάει. Και θέλω ότι βγάζουμε από μισά. Ας είναι μικρή.» Ενθουσιάστηκε τώρα ο πατέρας μου που μου έδωσε τόση αξία και της έδωσε το λόγο του. Αυτή θα πήγαινε στη Βόνιτσα, από τη Βόνιτσα θα πήγαινε στην Κέρκυρα. Θα άνοιγε σχολές όπου πήγαινε όπως εδώ κι ότι βγάλαμε από μισά. Αλλά θα είχε εμένα να δίδασκα τότε, γιατί γένναγε το μυαλό το νέο. Τελικά δε με άφησε να πάω. Και μου είχε πει αυτή:(η δασκάλα μου) «Ας μη ξέρει γράμματα, θα τη μάθω

και αγγλικά.» Τότε ήμουν δεκαεπτά χρονών. Και δε με άφησε. Εγώ ήθελα να πάω! Ήθελα να βγάλω λεφτά, ήταν μεγάλο όνομα αυτή! Τότε που μάθαινα ακόμα, έφτιαχνα εγώ τα σχέδια κι έφτιαχνα τα καλύτερα, γιατί τα διάλεγα ποιο ήθελε η καθεμία από το φιγουρίνι. Και τρεις μέρες τα κρέμαγαμε σε σχοινί και μετά τα παίρναμε. Είχε μοδίστρες εδώ στο Αγρίνιο που αγοράσανε τα σχέδια από αυτή και πήγανε και κόβανε τα ρούχα, οι μοδίστρες οι πρακτικές. Δεν ξέραν γεωμετρία. Διάλεγαν αυτές όλο τα δικά μου! Αλλά εμένα δε με ένοιαζε αφού είχα τα σχέδια στο μυαλό μου. Μια μέρα θα πήγαινε στο παράρτημα που είχε στην Παραβόλα και μου ζήτησε να κάνω εγώ εδώ μάθημα σε κάτι μεγαλοκοπέλες. Εγώ χαιρόμouνα. Πάω εκεί. Έδειξα στα κορίτσια, τα βόηθαγα.

Επαιρνε λεφτά αυτή (η δασκάλα σου) για τα σχέδια;

Πληρωνόταν! Οι πρακτικές αγόραζαν τα πατρόν, και κόβανε για τις πελάτισσες, που δεν ξέρανε γεωμετρία. Δε μου έλεγε κι η δασκάλα μου ότι έχει υποχρέωση και τα έδωσε. Με μαθαίνει το αντρικό ταγιέρ, με έμαθε τα κανονάκια, τον πλισέ που δεν τα έδειχνε σε άλλες. Δεν τα λένε όλα τα μυστικά τους. Κι ένα σχέδιο φλου που το λέγανε που δεν το έμαθε σε καμία! Αυτά τα τρία τέσσερα σχέδια μου τα έδωσε(μου τα έμαθε) σε εμένα και όχι στις άλλες. Κι αυτά τα θυμάμαι. Τώρα σε αυτή την ηλικία, έχω μια δασκάλα εδώ, νηπιαγωγός που ζήλευε και της έδειξα. Και αφού της έδειξα, με το πρώτο δεύτερο μάθημα έκοψε φόρεμα, της έκανα πρόβα εγώ και το τελείωσε. Ήξερε να γαζώνει όμως! Και μου λέει ότι δεν ξαναφόρεσε τέτοιο φόρεμα. Αλλά είχα μεταδοτικό και γι' αυτό μάθαιναν τα κορίτσια, όσα είχανε όρεξη! Ιστορίες παλιές, αλλά όσοι είμαστε γενιά Μικρασιατών τα θυμόμαστε, όπως λέει και το ποίημα και ραγίζεται η καρδιά μας. Να πω το ποίημα; Όταν ήρθαν οι πρόσφυγες, βγάλανε ποίημα τι θα λέγανε στα σχολεία. Εγώ το είχα στο σχολείο.

Προσφυγοπούλα είμαι εγώ από τη Μικρά Ασία
είδα με τα ματάκια μου μεγάλη απελπισία
Είδαμε Τούρκους με σπαθιά, Τούρκους με τα μαχαίρια
να σφάζουνε τους χριστιανούς με τα άγριά τους χέρια
Όπως πετάει το πουλί και σκίζει τον αέρα
έτσι πετάξαμε κι εμείς και ήρθαμε εδώ πέρα
Αφήσαμε τα σπίτια μας και τα νοικοκυριά μας
κι όταν τα θυμούμαστε, ραγίζεται η καρδιά μας.

Κι άλλο ένα ποίημα που είπα πάλι στη Δευτέρα που μου τα μάθαινε η γιαγιά μου αυτά. Με ένα άλλο αγοράκι το είπα. Εκείνο ήταν ντυμένο Τούρκος κι εγώ Ελληνίδα.

Τούρκος Ελληνοπούλα τολμηρή, την πίστη σου να αλλάξεις
να προσκυνήσεις το τζαμί, την εκκλησιά να αφήσεις
Εγώ Καλύτερα η μάνα και ο πατέρας μου κρεμάλα να με δούνε
παρά σε τούρκικο τζαμί πασά να προσκυνήσω
Τούρκος Βλέπεις και το μαχαίρι αυτό, θα μπήξω στην καρδιά σου

Εγώ   Να τρέξει αίμα και νερό από τα σωθικά σου
                  Εμπρός κακούργε σφάξε με με δίκοπη λεπίδα
                  τιμή μου είναι να χαθώ για τη γλυκιά πατρίδα

Και είχε ένα μαχαίρι χάρτινο και μου το έμπηξε και έπεσα εγώ. Όλα τα θυμάμαι!
Αυτά όταν ήρθαν οι πρόσφυγες, ήταν και ποιητές και βγάλαν ποιήματα.

Οι επόμενες γενιές ασχολούνται;

Τα παιδιά μου συγκινούνται, τους αρέσει, αλλά τα εγγόνια δε συγκινούνται και τόσο.
Όσο πάει και χάνεται. Στην εγγόνα μου τα έμαθα αυτά τα δυο τα ποιήματα.

Βοηθάει ο σύλλογος σε αυτό;

Στο Σύλλογο Μικρασιατών δεν είναι μόνο Μικρασιάτες, μεταξύ μας είμαστε, είναι και ντόπιες. Παραμονές Χριστουγέννων με φωνάζανε στο Δημαρχείο. Στο σχολείο το παλιό. Κάνανε γιορτή για τα Χριστούγεννα. Μου ζητήσανε να πάω να πω τα ήθη και τα έθιμα των προσφύγων. Τους είπα πώς κάναμε τις γιορτές που μαζευόταν η γειτονιά σε ένα σπίτι, τρώγαμε τα φαγητά μετά χορεύαμε, τραγούδαγαμε. Τραγούδησα κιόλας εκεί το «Αρχοντογιός παντρεύεται» με έβαλαν και το τραγούδησα. Κι αφού τα τραγούδησα και στο μαγνητόφωνο (μικρόφωνο), καθόνταν τα παιδάκια καταή και γύρω ήταν ο κόσμος. Μετά τραγούδησα κι ένα άλλο που χόρευαν μπάλο. Είναι το «μάτια σαν και τα δικά σου» που χορεύουν ζευγάρι! Και μετά σκέφτηκα να κάνω να κάνω μια ερώτηση στα παιδάκια. Συμφώνησε και η Τασούλα και ρώτησα τα παιδάκια: «Σε λίγες μέρες παιδάκια, γιορτάζουμε τη γέννηση του Χριστού. Και σε λίγες μέρες μετά γιορτάζαμε τη βάφτιση του Χριστού. Μήπως ξέρει κανείς να μου πει τι όνομα του δώσανε;» Δεν ξέρανε. Τους λέω τότε λοιπόν ότι όταν τον βάφτισαν του έδωσαν το όνομα Εμμανουήλ. Αυτό το φέρανε οι πρόσφυγες το όνομα. Τον παππού μου τον λέγανε Μανώλη, ο αδερφός μου το πρώτο παιδί το έβγαλε Μανώλη και το όνομα αυτό το έχουν και άλλοι συγγενείς. Και γιορτάζει ο Εμμανουήλ τη δεύτερη μέρα των Χριστουγέννων. Και κανένας δεν ήξερε. Το 'φεραν από εκεί το όνομα. Στη Σάμο που πήγαν έχει πολλούς Μανωλάδες. Κι όταν κατέβηκα και με χαιρέταγε ο κόσμος, έρχεται μια καθηγήτρια Θεολογίας και με χαιρετάει. Μου δίνει συγχαρητήρια και μου λέει ότι παρότι καθηγήτρια Θεολογίας δεν το ήξερε. Αφού καθηγήτρια ήταν και δεν το ήξερε. Μετά λέγανε και τα κάλαντα από κάθε περιοχή. Κάποια στιγμή ήταν να πούνε και τα προσφυγικά, τα σμυρναίικα κάλαντα. Μία παλιά σαν εμένα έδωσε στην κόρη της γραμμένα τα κάλαντα, αλλά δεν ξέρανε το σκοπό. Πετάχτηκα εγώ και τον είπα το σκοπό. Και κι που ήταν γραμμένο, έλειπε και μια συλλαβή.

Ο σύλλογος υπάρχει πολύ καιρό;

[Ευτυχία: Ο σύλλογος πρέπει να υπάρχει καμιά εικοσαριά χρόνια. Γιατί όταν πρωτοάνοιξε πήγαινα εγώ, πριν ανοίξω το μαγαζί. Όταν άνοιξα ταβέρνα δεν πήγαινα. Τώρα που έκλεισα την ταβέρνα, πηγαίνω.]

Και των Ποντίων ο Σύλλογος;

[Ευτυχία: Και των Ποντίων ο σύλλογος παλιά ήτανε. Κάποτε ήτανε παρακάτω. Ήτανε σε πολλές μεριές.]

Πώς νιώθεις ως απόγονος πρόσφυγα;

Πολύ αισιόδοξη και πολύ χαρούμενη!

Τι στοιχεία έχεις πάρει από την καταγωγή εκείνη;

Πρώτον τον πολιτισμό, ας είμαι αγράμματη, μόρφωση κοινωνική από τη μάνα μου και τον πατέρα μου και την καλοσύνη τους. Ποτέ δε θα πω κακό για κανέναν. Και το έχω καύχημα!

Πώς βλέπεις τις εκδηλώσεις που κάνει ο σύλλογος;

Μου αρέσει! Συγκινιέμαι πολύ! Θυμάμαι όλα τα παλιά. Εκεί στο Κιούγκι έκλαψα κρυφά.

[Ευτυχία: Χρόνο με το χρόνο σβήνει, γιατί βλέπω εγώ από τα παιδιά μου (τέταρτη γενιά). Δεν ενδιαφέρονται. Τα τραγούδια τους αρέσουν, τα παιδιά μου τα χορεύουν, αλλά δε ασχολούνται.]

Καληνύχτα, χάρηκα και ότι θες να 'ρθεις να ρωτήσεις!

Ευχαριστώ πάρα πολύ!

7. Συνέντευξη με την κυρία Ευτυχία Α. Ημερομηνία γέννησης 1954.
Στην οικία της, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στις 29 Σεπτεμβρίου 2016

Εγώ άνοιξα το μαγαζί πριν δεκαοχτώ χρόνια. Στον Άγιο Κων/νο, Χρυσοστόμου Σμύρνης 12. Όταν το πρωτοάνοιξα, δεν είχε δουλειά ο άντρας μου. Ήταν υδραυλικός, ήταν πολύ καλός μάστορας και έπαιρνε πολύ καλές δουλειές, αλλά ήταν μεγάλη η ηλικία του. Κάποια στιγμή τους υποχρεώκανε να βγάλουνε διπλώματα στη Σχολή. Ο άντρας μου δε μπορούσε, τότε ήταν πενήντα χρονών να πάει στη σχολή με τα παιδαρέλια να βγάλει δίπλωμα. Και δεν μπορούσε να υπογράψει, γιατί ήθελενε αποδείξεις μετά. Ενώ πριν ήταν ελεύθερα, δεν είχαν τέτοια προβλήματα. Κι αφού δεν είχαμε δουλειά και ο Παπαστράτος είχε κλείσει, αποφασίσαμε να πάρουμε το μαγαζί.

Πώς και πήρες απόφαση να πάρεις ένα μαγαζί και να το ανοίξεις ταβέρνα;

Ήταν ταβέρνα. Εγώ δεν είχα ξαναδουλέψει σε ταβέρνα, αλλά ήξερα να ψήνω, ο άνδρας μου ήξερε να ψήνει αρνιά, εγώ ήξερα να ψήνω ψάρια, μπιριζόλες, τα πάντα όλα. Να φτιάχνω σουτζουκάκια, τας κερμπάπ, πίτες πολλές τα πάντα έφτιαχνα! Είχα πελάτες που ήταν άλλος χήρος, άλλος δεν είχε οικογένεια, γερόντοι που δεν μαγειρεύανε... Έφτιαχνα λαχανοντολμάδες, έκανα κολοκυθάκια γεμιστά με κιμά, στο μαγειρέμα ήμουνα ... και κάθε Χριστούγεννα, Πάσχα σε όλους αυτούς τους πελάτες που είχα τους καθημερινούς, πήγαινα τρεις η ώρα τη νύχτα κλεινόμουνα μες στο μαγαζί και μέχρι να 'ρθουν οι πελάτες το πρωί εγώ έφτιαχνα πεντακόσια κουλούρια! Τα έβαζα σε σακούλες και τους τα μοίραζα το Πάσχα, που δεν είχαν γυναίκες να τους τα φτιάξουν. Όχι σε όλους τους πελάτες, σε αυτούς που δεν είχαν οικογένεια. Δωρεάν, προσφορά! Τα Χριστούγεννα τους μοίραζα μελομακάρονα. Πάλι τα ίδια! Τους χάριζα μελομακάρονα. Δεν είχα ωράριο εκεί. Είκοσι ώρες το εικοσιτετράωρο! Μόνη με τον άντρα μου. Υπαλλήλους δεν είχαμε κανέναν! Έβραζα πατσές τράγες, έπαιρνα από τα σφαγεία, έφτιαχνα μπακαλιάρo, εντάξει έφτιαχνα και της ώρας, αλλά πιο πολύ φεύγανε αυτά, γιατί ήμασταν όλη μέρα εκεί εμείς από το πρωί. Ήταν στο όνομά μου το μαγαζί, γι' αυτό έχω ΤΕΒΕ. Όταν είχα έγνοια πήγαινα τρεις η ώρα τη νύχτα, τέσσερις και τον άντρα μου δεν τον ξύπναγα. Το δούλευα μέχρι τις δύο τρεις το μεσημέρι που τρώγανε, γιατί ερχόντουσαν και το πρωί για καφέ, μπακαλιάρους τα πάντα όλα. Άμα έπεφτε λίγο η πελατεία, ερχόμουν ξάπλωνα καμιά ώρα. Έμενε στο μαγαζί ο άντρας μου. Πήγαινα ξανά στις τέσσερις και έμενα μέχρι το βράδυ. Πολύ δύσκολη δουλειά ! Μιλάμε τα χέρια μου πρησμένα είχανε γίνει, τράβηξα πάρα πολλά! Ήτανε ένα Πάσχα, τα τελευταία χρόνια που δεν είχα πρόβλημα οικονομικό για να ψήσω, γιατί είχαμε κουραστεί πλέον. Έψηνα το Πάσχα κάθε χρόνο. Εκείνη τη χρονιά λέω δε θα ψήσουμε. Θα ψήσουμε μόνο πέντε έξι, για να εξυπηρετήσουμε κάποιους πελάτες το Σαββάτο. Τελικά αποφασίσαμε να ψήσουμε όσα αρνιά κι αν μας έφερναν. Ήταν σαράντα έξι, σαράντα επτά αρνιά. Αποφάσισα να βάλω και τις τρεις ψησταριές που είχα στο υπόγειο. Έφυγα από εδώ Μεγάλη Παρασκευή το πρωί στις πέντε με έξι η ώρα. Και γύρισα στο σπίτι μου την Κυριακή το βράδυ του Πάσχα στις εννιά η ώρα. Συνεχόμενο ωράριο. Ούτε ξάπλωμα ούτε ύπνο ούτε τίποτα! Είχα τέτοια υπερένταση! Τα χέρια μου ένα μήνα πόναγαν από τα σχοινιά που δέναμε τα αρνιά.

Μόνη μου έβγαζα το αρνί από την ψησταριά ζεστό, έπιανα δυο πανιά, το 'παιρνα αγκαλιά και το κατέβαζα, γιατί κάποια στιγμή λυπήθηκα και το παιδί μου και το 'στειλα για ύπνο κι έμεινα μόνη μου, μέχρι να 'ρθει το άλλο πρωί ο άντρας μου. Το σούβλιζα μόνη μου. Έκανα έξι με επτά λεπτά να το σουβλίσω, να το δέσω έτοιμο. Το έβγαζα μόνη μου, το έστηνα όρθιο, τα ξεσουβλίζα, τα λιάνιζα, έτοιμα.

Πώς πήγε το μαγαζί τόσα χρόνια;

Κοίταξε δεν έγινα εκατομμυριούχα, αλλά ζήσαμε, πάντρεψα τα παιδιά μου, βοήθηγα τα παιδιά μου με τον τρόπο μου. Τώρα παίρνει ο άντρας μου πεντακόσια ευρώ σύνταξη και σκέφτομαι να πάω να δω τα παιδιά μου. Δεν τους προσφέρω τίποτα! Αλλά ευτυχώς όπως τα έφερε ο Θεός είχαμε κάτι οικονομίες και πληρώνουμε τους λογαριασμούς μέχρι να τελειώσουν. Εγώ θέλω πέντε χρόνια ακόμα να πάρω σύνταξη. Έχω έξι χιλιάδες ενσήματα. Έχω δεκατέσσερα χρόνια ΤΕΒΕ, έχω ΙΚΑ στον Παπαστράτο, έχω και τέσσερα χρόνια ΟΓΑ, όλα μαζί πάνε μεικτά.

Σωστή η απόφαση που άνοιζες τελικά μαγαζί;

Ναι! Αλλιώς δε βγαίναμε πέρα! Βάζαμε και καπνά. Περάσαμε πέντε καλοκαίρια με τον άντρα μου, τα παιδιά είχανε παντρευτεί, είχανε φύγει, είχαμε την άδεια του καπνού, ήτανε δικό μας το χωράφι εδώ κάτω. Εκεί να δεις το μαρτύριο. Πέντε καλοκαίρια μαρτύριο. Σηκωνόμασταν πέντε η ώρα το πρωί, πήγαινα αρμάθιαζα καπνό. Αρμάθιαζα καπνό, εννιά η ώρα με έφερνε στο μαγαζί. Αυτός έφευγε πάλι, γιατί ήθελε πότισμα, ήθελε ράντισμα... Ερχόταν δύο ή τρεις η ώρα που έκλεινε το μαγαζί με ξανάπαιρνε. Μετά στις πέντε ξανά στο μαγαζί. Έπαιρνε τις γυναίκες και τις πήγαινε στο χωράφι, γιατί αυτές μαζεύανε το καπνό με την ώρα. Μας έπαιρνε στο μαγαζί δύο η ώρα τη νύχτα. Μέχρι να κοιμηθούμε σηκωνόμασταν ξανά. Αυτό έγινε για πέντε καλοκαίρια. Εκείνο ήταν το μαρτύριό μας, αλλά δεν το καταλάβαινα. Ήμουνα και πιο νέα τότε δέκα χρόνια πριν. Το μαγαζί έχω τέσσερα χρόνια που το έκλεισα. Τέλος Σεπτεμβρίου το έκλεισα. Το μαγαζί δούλεψε δεκατέσσερα χρόνια.

Στις αποθήκες πού δούλεψες και πόσο;

Εφτά οχτώ χρόνια στις αποθήκες Παπαστράτου πέρα στο Ζαπάντι. Εκεί ξεσπέργιαζαμε καπνό. Και στο ταπί εκεί που το διαλέγεις, εκεί δούλευα.

Πώς ήταν η δουλειά εκεί;

Μακάρι να ήταν ακόμα! Εντάξει είχε σκόνη, αλλά από όλες τις καπναποθήκες ήταν η πιο σύγχρονη. Γιατί πληρωνόμασταν. Το παραμικρό το πληρωνόμασταν. Δεν είχαμε να μας τα φάει κάποιος. Παίρναμε το πριμ παραγωγής, τις άδειές μας, τα δώρα μας. Της Παναγίας ερχόταν ο γέρος ο Παπαστράτος που λέγαν τη γυναίκα του Μαρία και έλεγε δώστε από δέκα χιλιάδες στους εργάτες εκείνα τα χρόνια. Το Πάσχα μας έδινε από δέκα χιλιάδες να πάρουμε αρνί, τα Χριστούγεννα μας έδινε από πέντε χιλιάδες να πάρουμε γαλοπούλα.

Εκεί δούλευαν μόνο προσφυγοπούλες ή και ντόπιες;

Όχι! Όχι! Μόνο εκεί το πήγαιναν λίγο κομματικά. Τότε είχαμε τον Αλεξόπουλο που έβαζε για βουλευτής. Γιατρός, πολύ καλός άνθρωπος και στο μαγαζί μου είχε έρθει. Μου λέγανε να βοηθήσουμε τον Αλεξόπουλο να βγει. Λέω: «πολύ ευχαρίστως! αλλά με ποιο κόμμα είναι;» Μου λένε: «Νέα Δημοκρατία.» Απαντώ: «Όχι, εγώ ψηφίζω ΚΚΕ.» Μου έδωσε συγχαρητήρια, γιατί είπα την αλήθεια. Όλοι του είπαν ότι θα τον ψηφίσουν και δεν έπαιρνε ψήφους ο άνθρωπος. Γιατί να τον κοροϊδέσω δηλαδή! Εγώ ποτέ δε φοβήθηκα. Ήμουνα καλή στη δουλειά μου, δεν πείραζα κανέναν, δούλευα, και δεν είχα παράπονο από κανέναν. Εγώ ποτέ δεν είχα πρόβλημα! Νορμάλ δούλευα στη δουλειά. Κανονικά δούλευα. Ούτε κοίταγα να ξεπατωθώ στη δουλειά, είχα ένα σταθερό χέρι. Ενώ οι παλιές καπνεργάτριες ζήλευαν. Γιατί φέρνουν καινούριες λέγανε, θα μας διώξουν εμάς! Όταν πήγα εγώ καινούρια την πρώτη χρονιά, δεν ήξερα πώς ξεσπαγγιάζουν την κλωστή από τα φύλλα και δε μου έλεγαν. Μετά μόλις έμαθα μου έλεγαν: «Α! Ξέρεις και καθαρίζεις καπνό!» «Γιατί εγώ δεν ξέρω από καπνά! Δε μεγάλωσα με καπνά! Από την ώρα που γεννήθηκα μες στον καπνό ήμουνα.» Ήμουνα πιο νέα τότε. Ήμουνα τριάντα πέντε χρονών τότε που πήγα.

Αναλογία προσφύγων ντόπιων στην αποθήκη;

Από όλα υπήρχαν. Αλλά οι πρόσφυγες ξέραν από καπνά. Και η μάνα μου δούλευε στα καπνά. Η μάνα μου πρέπει να είχε χίλια οχτακόσια ενσήματα στην καπναποθήκη. Δεν ήταν πολλές οι μέρες. Οχτώ χρόνια δούλευα, αλλά ήταν λίγα τα ενσήματα. Βάζανε πενήντα εξήντα ενσήματα το χρόνο, δε βάζανε πολλά. Στον Παπαστράτο έβαλα οχτακόσια σαράντα ενσήματα πόσα είναι, κάναμε πάντα πάνω από εκατό το χρόνο. Μήνες δουλεύαμε. Μετά παίρναμε ανεργία. Μου άρεγε. Βοήθαγα την οικογένεια. Ανεργία βγάξαμε κάθε χρόνο, συμπληρώναμε. Εκατόν εξήντα ενσήματα ήταν τα περισσότερα. Και εκατόν τριάντα έχω πάει. Αλλά παίρναμε καλά λεφτά.

Σημαντικό η δουλειά στο εργοστάσιο;

Τι λες καλέ! Τότε που δούλευα στο εργοστάσιο είχα και καπνό. Σηκωνόμουν το πρωί, όταν ήμουν απογευματινή, μάζευα καπνό με τα παιδιά, μετά μαγείρευα και δύο η ώρα πήγαιναν για δουλειά.

Πώς θα χαρακτήριζες τον εαυτό σου στη δουλειά, στο μαγαζί;

Μου άρεγε. Εμένα μου αρέσει πολύ το μαγείρεμα. Τώρα πες μου να πάρω το ξεσκονόπανο να καθαρίσω δε θα το κάνω. Αλλά πες μου να φτιάξω μία πίτσα ή ένα φαγητό θα το κάνω. Οπότε έκανα αυτό που ήθελα σαν δουλειά. Και αυτό έχω μάθει και στα παιδιά μου. Εγώ τα παιδιά μου από μικρά τα έβαζα και ψήνανε. Στις παρέες ο γιος μου έψηνε. Έβγαλε Διοίκηση Επιχειρήσεων και δούλεψε για ένα διάστημα στο Ριζοσπάστη, στην εκδοτική, εφημερίδες στην Αθήνα. Δούλεψε καμιά δεκαριά χρόνια. Πήρε αποζημίωση και άνοιξε ταβέρνα.

Εσύ κυρα-Ευτυχία πότε γεννήθηκες;

Το 1954, 17 Ιανουαρίου, αλλά έκαναν μία χαζομάρα οι γονείς μου με δηλώσανε τον Αύγουστο ότι γεννήθηκα. Πήγαν να πάρουν χαρτί να με βαφτίσουνε και τότε με δηλώσανε. Γιατί ήθελαν να βγάζουν τα κορίτσια μικρά ότι είναι. Και τώρα εγώ θα πάρω σύνταξη πιο αργά. Με πήγαν και στα εξήντα εφτά!

Τους Μικρασιάτες πώς τους χαρακτηρίζεις σαν ανθρώπους;

Μου αρέσουν. Ο πατέρας μου ήταν πολύ ευαίσθητος! Τι να σου πω τώρα! Ο πατέρας μου ήταν ένας άρχοντας! Ένας κύριος! Νοικοκύρης. Ο πατέρας μου για να βγάλει έξι παιδιά πέρα δούλευε στα λατομεία, σπάγανε πέτρες. Είχε λατομεία εδώ πάνω. Δούλευε στον Παναγόπουλο και εξορία πήγε μαζί με τον Παναγόπουλο τον Τάσο. Μετά είχε άδεια για φουρνέλα που έβαζε, και τον πήρε ο Χαραλάμπους στους δρόμους. Αλλά όταν ήμασταν μικρά παιδιά, για να μας μεγαλώσει, γέμιζε την ψεκαστήρα με χαλκό και ράντιζε κλήματα στη γειτονιά. Αλλά ήταν και η μάνα μου πολύ... Πόντια ήτανε. Δύσκολες εποχές. Ήμασταν έξι αδέρφια, αλλά από φαγητό δε μας έλειψε ποτέ. Αλλά ήταν η μητέρα μου τόσο πολύ τι να σου πω... Το καλοκαίρι δούλευε στην καπναποθήκη και το χειμώνα όταν πληρώνονταν είχαμε ένα δωμάτιο... Θέλαμε δώδεκα δοχεία λάδι το χρόνο, δώδεκα δοχεία θα ψώνιζε. Θυμάμαι είχε τσουβάλια στάρι ποστιασμένο. Έβαζε σε κασέλες μακαρόνια, ζάχαρη.

Στο Κιούγκι κάτω πήγαινες για νερό;

Εγώ ήμουν πολύ μικρή, αλλά το θυμήθηκα. Εμείς εδώ είχαμε το πηγάδι. Είχαμε δικό μας πηγάδι, ήταν οικογενειακό το πηγάδι, ήταν δικό μας το πηγάδι του πατέρα μου, στου παππού μου το οικόπεδο, στη (οδό) Μαγνησίας. Τώρα είναι μια κολόνα από το σπίτι μέσα στο πηγάδι. Αυτό που έλεγε η θεία μου. Ερχόταν εκεί στο πηγάδι όλη η γειτονιά. Μαλλιοτραβιόνταν, τσακώνονταν γινόταν χαμός. Αλλά εγώ από το Κιούγκι δεν πήγα να πάρω νερό, ενώ άλλες θυμήθηκα που πηγαίνανε.

Σχολείο ήθελες να πας να τελειώσεις;

Ήθελα, ήμουν καλή στα Μαθηματικά, αλλά η μάνα μου δούλευε κι έπρεπε να κρατάω τα παιδιά. Ποιος θα τα φύλαγε! Φυσικό ήτανε! Τότε η μάνα μου ήτανε και λίγο παλαιών αρχών, τα κορίτσια δε μαθαίνουν γράμματα. Την Τρίτη δεν την έβγαλα και να πήγα και κάνα δυο μήνες... αλλά το απολυτήριο το πήρα όμως, στη ηλικία των εξήντα περίπου. Αφού είχε καλαμπούρι. Τα παιδιά μου λέγαν να πάω και γυμνάσιο.

Πώς νιώθεις που πήρες το απολυτήριο δημοτικού στα εξήντα;

Χαρά! Μη το συζητάς! Πολλή χαρά! Και το πήρα με Άριστα εννιά! Δεν έκανα κανένα λάθος. Τα είχα όλα σωστά!

Εσύ από τη Μικρασιατική καταγωγή, τι πιστεύεις ότι πήρες σα χαρακτήρας;

Εγώ μοιάζω στον πατέρα μου πολύ. Και στο χαρακτήρα και παντού. Στην ευαισθησία, σε πολλά πράγματα. Τα Χριστούγεννα παράδειγμα που φτιάνανε σάρια

και τέτοια, εγώ μαγειρεύω και μοιράζω φαγητά σε ανήμπορους, σε γεροντάκια, σε γριούλες. Υπάρχει κόσμος που δεν έχει να φάει προς Θεού! Και στο μαγαζί που είχα, αν δεν είχε κανένα, έδινα. Άμα βλέπεις τον άλλο δεν έχει, του 'δινω για το σπίτι. Ερχόταν κάποιος πελάτης κάθε μέρα στο μαγαζί, αλλά κάποιες φορές ένιωθα ότι δεν μπορούσε, δεν έβγαινε να τρώει και κάθε μέρα να πληρώνει! Κι εγώ του τα έβαζα κι έτρωγε. Ο άντρας μου ήταν πιο εγκρατής. Αλλά εγώ δε χάλαγα χατίρι, αν υπήρχε ανάγκη. Πήγα και νεοκόρισσα στην εκκλησία.

Πώς ένιωσες ως ιδιοκτήτρια μαγαζιού;

Αφεντικό; Σιγά, αφεντικό και να πατάς τέτοια δουλειά! Εγώ το πούλησα μετά σε κάποιον που μου το ζήτησε. Γιατί την πάτησα ότι θα έβγαινα στη σύνταξη στα εξήντα, εξήντα δύο και ήταν η χρονιά που πήγε μετά στα εξήντα εφτά. Λέω, αφού βρήκα, κάτσε να το δώσω, γιατί ήθελε ανακαίνιση το μαγαζί. Ήταν η χρονιά που έπρεπε να το διορθώσω, να το βάψω κάπως λιγάκι, αν ήθελα να το κρατήσω ακόμα. Το έδωσα, αλλά πελάτες που είχα εγώ, του φύγανε. Εγώ τους έφτιαχνα πατσάδες, έβαζα το τηγάνι τους τηγάνιζα μπακαλιάρο. Δούλεψα πάρα πολύ. Με τον άντρα μου πέρασαμε δύσκολα, αλλά περάσαμε και δύσκολα και καλά, δε μου στέρησε τίποτα. Οτι ήθελα, γιατί κάποιο διάστημα έβγαζε και καλά λεφτά, έφτιαχνε και πολυκατοικίες, ήτανε καλές εποχές τότε.

Ήτανε χτίστης;

Υδραυλικός. Πήγα και στην οικοδομή. Έχω σωληνώσει μπάνια! Εμένα μου έδινε τα μέτρα, αυτός μέτραγε, εγώ έκοβα τις σωλήνες, έφτιαχνα τις βόλτες. Δε σταμάταγα ποτέ! Με την παλιά τεχνολογία, μπορώ να σου φτιάσω μπάνιο, γιατί τώρα είναι όλα κολλητά. Σωλήνες με βίδες, γιατί τα εργαλεία τα έχουμε ακόμα! Βιδολόγους, τα πάντα! Όλα τα έχουμε! Ενώ τώρα για μια μισή μέρα σου περνά την πλαστικιά σωλήνα ή τη χαλκοσωλήνα κατευθείαν. Ενώ τότε ένα μπάνιο ήταν δύσκολο να τελειώσει σε μια μέρα με τη σωλήνα. Η πλάτη μου εδώ πιανότανε. Η τελευταία δουλειά που πήγα, βάζαμε σε ένα τριώροφο υδρορροές από έξω. Ήταν τελειομανής, έκανε πολύ καλή δουλειά! Όλοι τον παραδέχονταν! Αλλά έκανε κακό στον εαυτό του. Γιατί ένας υδραυλικός μπορεί να έκανε το μπάνιο σε μια μέρα, εμείς κάναμε μιάνιση, δύο μέρες.

Πώς βλέπεις το προσφυγικό στοιχείο, εσύ που είσαι τρίτη γενιά;

Εγώ μου αρέσει, προσπαθώ, βοηθάω το σύλλογο, πηγαίνω όσο μπορώ, όσο το λένε και τα ποδαράκια μου. Αλλά θα τελειώσει η δικιά μας η γενιά και δε βλέπω μετά να συνεχίζεται! Από τα δικά μου τα παιδιά, ο γιος μου λέει αν ήταν στο Αγρίνιο, πρώτος θα ερχόταν. Τώρα από ότι βλέπω στο σύλλογο οι Συμυρνιές πόσες είμαστε, πολύ λίγες.

Ευχαριστώ πάρα πολύ κυρία Ευτυχία!

Να 'σαι καλά λεβέντη μου!

8. Συνέντευξη με τον πατήρ Χριστόφορο Κ. Ημερομηνία γέννησης 1934
Στην οικία του, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στις 30 Σεπτεμβρίου 2016

Πάτερ, καλησπέρα. Ευχαριστώ πολύ για τη βοήθειά σας! Ας αρχίσουμε με τη καταγωγή.

Είμαι ένα από τα εννέα παιδιά του Νικολάου Καγιά και της Άννας Τσελίζογλου. Φύγαν από τη Μικρά Ασία με το καράβι «Θρασύβουλος» στις 19 Μαΐου του 1919. Πήγε στη Σπάρτα ένας πρώτος ξάδερφος μου, ο γιατρός Δημήτριος Καγιάς και έμαθε το ιστορικό τους εκεί. Θα σας πω πώς μας έλεγε ο πατέρας μου. Εγώ τα τούρκικα τα ξέρω και τα μιλάω απταισίτως. Τα έμαθα από τον πατέρα μου και τη μάνα μου. Έλεγε ο πατέρας μου, όταν έφυγαν από το χωριό, φύγαν οχτακόσια άτομα στην εξορία. Το χωριό λεγόταν Σπάρτα, Σπάρταλη, γι' αυτό λεγόntonτουσαν Σπαρταλαίοι.

Αυτό είναι στον Πόντο;

Όχι αυτό είναι στην επαρχία λίμνης Εγυρδέρ, στο νότιο Ικόνιο, κοντά στη Μικρά Ασία. Φθάσανε με το καράβι «Θρασύβουλος» στον Πειραιά από τα οχτακόσια άτομα, καμιά ογδονταριά. Ο πατέρας μας διηγούταν και μας έλεγε φριχτά πράγματα. Είχαν πάρει μερικούς στρατιωτικούς Τούρκους και τους πληρώναν για να τους προφυλάσσουν από τους Τσέτες, τους αντάρτες. Κι αυτοί τους έλεγαν (μιλάει τουρκικά) δηλαδή «αν έρθει κάτι από το Θεό θα σας προφυλάξουμε, αν έρθει από ανθρώπους δε μπορούμε.» Κι ο πατέρας μου που διακρινόταν για τη θρασύτητά του, λέει (μιλάει τουρκικά) δηλαδή «εμείς σας πήραμε να μας προφυλάξετε από τους ανθρώπους, από το Θεό τι μπορείτε να φυλάξετε εσείς;» Και όταν ήρθαν εδώ, δεν ήρθαν όλα τα παιδιά της Άννας Καγιά. Ήρθαν μερικά παιδιά. Και μια μέρα που πήγαινε η γιαγιά μου να πάρει νερό από το πηγάδι είδε μια μαυροφόρα γυναίκα. Κι έκλαιγε η γιαγιά. Της λέγει η μαυροφόρα: «Μην κλαις γιαγιά, τα παιδιά σου ζούνε και θα έρθουνε.» Και πραγματικά ένα ένα ερχόντουσαν. Τότε είδε η γιαγιά μου ότι ήταν η μέρα του Αγίου Χριστοφόρου και είπε στα παιδιά της ότι, όταν παντρευτείτε και κάνετε παιδιά, τα πρώτα παιδιά που θα κάνετε θα τα βγάλετε Χριστόφορο. Γι' αυτό όλοι οι Καγαίοι εδώ είμαστε Χριστοφοράδες. Είμαι το πρώτο παιδί της οικογενείας του Θεοδώρου. Είναι ο Λάζαρος και ο Νίκος μετά. Έχουμε όλοι Χριστόφορο. Ο πατέρας μου ήρθε στην Ελλάδα όπως μου έλεγε ήταν καμιά εικοσιπενταριά χρονών. Και ήρθαν κατευθείαν στο Αγρίνιο από τον Πειραιά, γιατί εδώ φυτεύανε καπνά και θέλανε να καλλιεργούνε καπνά. Και γι' αυτό ήρθανε, ενώ είχαν πάρει στη Νίκαια σπίτι δικό τους. Τους έδωσαν σπίτι, αλλά δεν έκατσαν εκεί και ήρθαν εδώ μόνο και μόνο για να βάζουνε καπνά.

Στη Σπάρτα με τι ασχολούνταν;

Εκεί ασχολούνταν με γεωργικές εργασίες.

Είχαν δικά τους κτήματα εκεί;

Βεβαίως! Μάλιστα είχαν μεγάλη περιουσία και έλεγε στον αγά της περιοχής (μιλάει τουρκικά) δηλαδή τώρα που θα φύγουν οι Έλληνες ότι περιουσία έχουμε θα στη δώσουμε σε εσένα. Ο παππούς μου είχε εμπορικό κατάστημα και δούλευαν δεκαπέντε άτομα σε αυτό και δουλεύαν και στα κτήματά τους. Μάλιστα είχαν τόση πίστη ότι θα φεύγαν ξανά και θα γυρνάγαν στην πατρίδα που τα ομόλογα τα είχαν στην ντουλάπα, δεν τα χαλάσανε. Είχαν φέρει τόσα ομόλογα που μπορούσαν να αγοράσουνε το μισό Αγρίνιο τότε. Αλλά έλεγαν ότι θα ξαναπάνε στην πατρίδα. Η γιαγιά δεν τα χάλαγε, τα κράταγε στο μπαούλο. Αυτή την εντολή της να κάνουν τα παιδιά της Χριστόφορο, ο μεγάλος ο γιος της ο Κυριάκος που έγινε μετά παπάς στον Μαυρόλοφο Σερρών, το πρώτο δεν το έβαλε Χριστόφορο, έβγαλε τον πατέρα του Νίκο και έβγαλε το δεύτερο Χριστόφορο και μετά πεθάναν και τα δυο σε μια βδομάδα. Κι έμεινε με δυο κορίτσια. Σαν να τους τιμώρησε ο Θεός, γιατί δεν ακούσανε την εντολή της μάνας τους.

Εδώ με τι ασχολήθηκε στο Αγρίνιο, όταν ήρθε;

Με καπνά. Εδώ δώσανε κλήρους, καπνοτόπια, χωράφια και βάζανε καπνό. Στον εθνικό δρόμο εκεί που είναι η Ρόδα έχουμε εκεί χωράφι. Περίπου δώδεκα στρέμματα, είναι εκεί και μια αποθήκη.

Είχανε δώσει και σπίτι;

Όχι σπίτι δε δώσανε. Φτιάζανε καλύβες εδώ με τσατμά, με καλάμια και αλείβανε και φτιάναν την πλιθιά. Ύστερα ασχολούνταν με τις οικοδομές και χτίζανε εδώ. Ήταν χτίστες και φτιάζανε εδώ τα σπίτια. Εδώ είναι πέντε σπίτια Καγιέικα συνέχεια. Ο πατέρας μου όταν κουβεντιάζαμε μας έλεγε για αυτά που πέρασε, εγώ δε, γνωρίζω και την τουρκική γλώσσα απταίστως. Η μάνα μου δούλευε και στις καπναποθήκες και βάζανε και καπνά. Δεν ήταν Μικρασιάτισσα.

Εσείς εδώ πότε γεννηθήκατε στο Αγρίνιο;

Το 1934, τον Ιούνιο.

Εδώ δημοτικό πήγατε;

Εδώ πήγα δημοτικό στον Άγιο Κωνσταντίνο. Γυμνάσιο πήγα στο Παπαστράτειο. Από κάτω κάναμε εμείς. Κι από πάνω τα κορίτσια κάνανε. Δεν ήταν και πολλά τότε τα παιδιά. Ήταν τότε και μια εμπορική σχολή στο Αγρίνιο προς τον Άγιο Χριστόφορο και ήταν καθηγητής ο Θωμάς Καγιάς, το τελευταίο παιδί του Νικόλαου Καγιά. Ήταν καθηγητής εκεί και στην Παραβόλα έγινε γυμνασιάρχης και μετά στην Αθήνα όπου απεβίωσε. Θείος μου, αδερφός του πατέρα μου. Άφησε δύο κορίτσια οι οποίες είναι καθηγήτριες.

Πώς ήταν οι συνθήκες τότε στο σχολείο;

Ήτανε φυσιολογικά. Με την πλάκα, τα τετράδια μετά. Έχω ένα τετράδιο που λέει τι θα γίνεις, όταν μεγαλώσεις κι έλεγα θα γίνω παπάς. Μάλιστα, όταν πήγα στην Πάτρα στο Ανώτερο Εκκλησιαστικό Φροντιστήριο και ήρθα εδώ την ημέρα των Χριστουγέννων, πήγα κατευθείαν στο Ψαλτήρι. Εγώ ήθελα να γίνω παπάς. Το είχα από μέσα μου. Είχα πόθο για αυτό. Να γίνω παπάς να προσφέρω. Και πήγαινα στην εκκλησία τακτικά, έψελνα, είχα καλή φωνή και έτσι έγινα. Η ζωή έτσι πέρασε. Μετά αρρώστησα. Ήμουνα σε διάφορες ενορίες και τέλος στον Άγιο Κωνσταντίνο. Χειροτονήθηκα 25 Μαρτίου 1961 από τον Πρεβέζη Στυλιανό, έγινα διάκος Σάββατο, Κυριακή έγινα παπάς. Κατόπιν πήγα στο Μαλατέικο στο Βάλτο όπου πέρασα τα καλύτερα χρόνια. Στο Μαλατέικο Βάλτο πάνω από το Καστράκι. Πέρασα πολύ καλά. Ήταν τέτοιοι άνθρωποι. Και όλοι θα ερχόντουσαν από το σπίτι μου να μου πουν χρόνια πολλά. Κι ακόμη με αυτούς τους ανθρώπους έχουμε τέτοιες σχέσεις... Πολύ με αγαπούν και με εκτιμούν και πάντοτε στις χαρές και στις λύπες τους θα με καλέσουν. Εκεί έμεινα τεσσεράμισι χρόνια. (18:23 τοποθέτηση σε Τριαντέικα, Ρουσέικα και έργα 21:40). Μετά με φέρανε στον Άγιο Κωνσταντίνο που ήταν η επιθυμία μου. Εδώ ήρθα το '81. Και θυμάμαι το '81 το περιστατικό με τον Ανδρέα Παπανδρέου που βγήκα στο μπαλκόνι για να ... και έφαγα ένα μήνα αργία μετά αποδοχών. [Παπαδιά: Διάβασε το παιδί το χαρτί που έφερες από τη Μικρά Ασία. Διάβασέ το αν θέλεις!]

Το μικρό ιστορικό: Επίσκεψη-προσκύνημα του Δημητρίου Καγιά και της Μαργαρίτας Μπάκα στα πατρογονικά προσφυγίτικα χώματα. Αυτό έγινε το Σάββατο μεσημέρι στις 2 Οκτωβρίου 2010 και βρεθήκαμε στο σπίτι (konak) νούμερο 2 χωριό Μπάρλα επαρχία Λίμνης Εγυρντίρ (Εγυρντίρογλου) πόλη Σπάρτα στο νομό Ικονίου (konia) στη Μικρά Ασία. Οικογένεια Νικολάου Καγιά(ογλου) του Κυριάκου και της Άννας Τιρσίλογλου και του Βασιλείου. Συνολικά εννέα παιδιά. Κατά σειρά ηλικίας:Κυριακή, Κυριάκος, Άνθιμος, Φωτεινή, Θεόδωρος, Βασίλειος, Σέργιος, Οδυσσέας, Θωμάς. Έφυγαν από την Μπάρλα, εξορία-εκτοπισμός στις 19 Μαΐου 1919, ημέρα Πέμπτη. Όλοι σώθηκαν και μετά από πολλές περιπέτειες έφυγαν από την Μερσίνα με το πλοίο «Θρασύβουλος» και ήρθαν στον Πειραιά. Έφτασαν στο Αγρίνιο τη νύχτα της 25^{ης} Οκτωβρίου του 1924.

Δηλαδή πήγατε και βρήκατε το πατρογονικό σπίτι; Πείτε μου γι' αυτό!

Το πατρογονικό σπίτι, ναι! Εμείς δεν πήγαμε. Πήγε ο πρώτος μου ξάδερφος. Του Βασιλείου παιδί. Είναι γιατρός στην Αθήνα, είναι παιδοχειρουργός και αυτός μου έφερε το χαρτί αυτό. Εμένα δε μου δόθηκε η ευκαιρία. Μέχρι Κωνσταντινούπολη έχω πάει, και Πριγκιποννήσια έχω πάει και Σμύρνη έχω πάει. Τα γύρισα αυτά όλα.

Πώς νιώθεις ως απόγονος πρόσφυγα;

Πολύ υπερήφανος! Όπου κάθομαι και βρίσκομαι ομολογώ την καταγωγή μου και λέω είμαι Μικρασιάτης.

Τι χαρακτήρες ήταν οι Μικρασιάτες;

Ήταν ευγενικοί άνθρωποι, ντόμπροι, ότι είχαν να στο πούνε το λέγανε κατάμουτρα. Δεν ήταν υποκριτές. Ήταν ευθείς άνθρωποι. Τώρα οι πρόσφυγες που έρχονται λείει η παπαδιά, ενθυμούμαστε τους γονείς μας που είχαν έρθει πρόσφυγες εδώ. Είχανε φτιάξει σπίτια με καλάμια, με τσατμά. Και μετά χτίσανε τα σπίτια τους, γιατί ήτανε χτιστάδες και χτίσανε τα σπίτια εδώ που είναι Καγιέικα.

Το Καγιάς τι σημαίνει;

Καγιάς σημαίνει βράχος. Λεγόμασταν Καγιάογλου, του βράχου το παιδί. Ποιος σε χτύπησε; Καγιάογου, του βράχου το παιδί. Δεν μπορούσε κανείς να μιλήσει, γιατί ο παππούς μου ήταν σωματώδης και δεν του μιλούσε κανένας στη Μικρά Ασία. Τους φοβόντουσαν όλοι. Κι εκτός αυτού είχαν και οικονομική ευχέρεια. Είχαν εμπορικό κατάστημα. Στις σκάλες είχανε χωμένες δυο τενεκέδες λίρες και σκεφτόταν ο πατέρας μου να πάει να τα βρει, αλλά αρρώστησε και δεν μπορέσαμε να πάμε, να τις βρούμε να τις πάρουμε, γιατί δικαιούνταν τα μισά να πάρει.

Ήταν δύσκολες οι συνθήκες;

Πάρα πολύ δύσκολες οι συνθήκες!

Πώς ήταν εδώ η προσαρμογή στον Άγιο Κωνσταντίνο;

Όλοι πρόσφυγες ήταν εδώ. Μικρασιάτες ήτανε, δεν υπήρχε τίποτα άλλο! Τα χωράφια εδώ λεγόταν τα προσφυγικά και εδώ ήταν όλοι οι πρόσφυγες.

Ήταν όλοι από τη Μικρά Ασία ή και από τον Πόντο;

Μικρά Ασία, ήταν και μερικοί Πόντιοι, δεν ήταν πολλοί Πόντιοι εδώ, γιατί οι Πόντιοι είχαν πάει Μπαμπαλιό, Σφήνα. Εδώ ήταν όλοι Μικρασιάτες.

Οι Πόντιοι σα χαρακτήρες πώς;

Καλοί άνθρωποι, ζούσαμε μαζί...

Εδώ το Κιούγκι το θυμάσαι που πηγαίνουν για νερό;

Το Κιούγκι, αγαπητέ, τότε δεν είχαμε βρύσες. Η μάνα μου δούλευε στις αποθήκες. Εγώ το μεγαλύτερο παιδί, έπαιρνα δυο τρεις ποτίστρες κι έπαιρνα σειρά. Εκεί γινόταν μαλλιοτραβήγματα για το ποιος θα πάρει νερό πιο γρήγορα. Ευτυχώς τρέχανε από δυο στόμια και παίρναμε νερό από το Κιούγκι και τα φέρναμε εδώ πέρα. Εδώ μέναμε σε αυτό το κομμάτι. Το '60 δεν είχε νερό. Παίρναμε νερό από το πηγάδι και από το Κιούγκι. Το Κιούγκι είναι επί Τουρκίας. Το νερό έρχεται από πάνω από τον Προφήτη Ηλία, ερχόταν μέσα από κεραμίδια πιασμένα (αναποδογυρισμένα το ένα αντικριστά στο άλλο για να σχηματίζουν σωλήνα). Το νερό έρχεται ακόμη και τρέχει στο Κιούγκι. Επροχτές είχε εκδήλωση στο Κιούγκι. Είχε μαζέψει κόσμο πολύ.

Πώς βλέπεις τις εκδηλώσεις αυτές με τους Μικρασιάτες;

Καλό είναι αυτό, συγκεντρωνόμαστε και θυμούμαστε πολλά πράγματα, τραγουδάμε, θυμόμαστε παλιές ιστορίες των γονιών μας.

Πάντως είναι σημαντικό που ενενήντα χρόνια μετά οι ρίζες, οι μνήμες κρατιούνται. Εσείς η δεύτερη γενιά τα διατηρείται ακόμη.

Βεβαίως!

Στις επόμενες γενιές θα διατηρηθούνε;

Εγώ προσπαθώ στα παιδιά μου, να τα μεταλαμπαδεύσω και να τους πω την ιστορία μας. Ο ένας γιος μου που είναι στο ναυτικό είχε μάθει και τα τούρκικα.

Στο χωριό που ζούσαν οι γονείς ήταν μόνο Έλληνες;

Ήταν και Τούρκοι και Έλληνες, αλλά περισσότεροι ήταν οι Έλληνες που ήταν πιο προοδευτικοί. Γι' αυτό σας λέω είχε ο παππούς μου και εμπορικό κατάστημα με δεκαπέντε Τούρκους που δούλευαν στην υπηρεσία του.

Οι σχέσεις τους πώς ήταν τότε;

Ήταν καλή. Πολύ καλή. Οι Έλληνες ήταν καλοκάγαθοι, φίλοι με τους Τούρκους και δεν είχαν καμιά διαφορά. Είχαν αγαθές σχέσεις. Ο πατέρας μου ήθελε να πάει να επισκεφθεί το σπίτι του εκεί, αλλά δεν πρόλαβε ο καημένος.

Κι εσείς μπορεί να μην πήγατε εκεί, έχετε πάει όμως Σμύρνη, Πριγκιποννήσια, Κωνσταντινούπολη κι αυτό είναι σημαντικό. Μπορεί να μην πήγατε στα μέρη που έζησαν οι γονείς, αλλά πήγατε σε διπλανά μέρη που κι αυτά υπέφεραν.

[Παπαδιά: Όταν είχαμε πάει στη Σμύρνη, ανεβήκαμε σε ένα χωριό, και σε ένα σπίτι κρέμονταν ακόμα οι κουρτίνες, δεν είχε κατοικηθεί από Τούρκους και βρήκαν τα κλειδιά τους κάτω από την πλάκα, εκεί που τα βάλανε, μερικοί που πήγαν στο μέρος αυτό. Και κάναμε το σταυρό μας όλοι. Το σπίτι ήταν ακατοίκητο.] Υποστηριζότανε από την ΟΥΝΕΣΚΟ, διατηρητέο και τα παράθυρα είχανε πέσει από τον πολύ καιρό. [Παπαδιά: Λιώσανε οι κουρτίνες από τον πολύ καιρό και κρέμονταν στα παράθυρα. Ανοιχτά τα παράθυρα, αλλά δεν ήταν πειραγμένα τα σπίτια, τίποτα ούτε καμένα, έξω από τη Σμύρνη. Και πολλοί που ποθούσανε για να πάνε, που πήγαμε με αυτούς εκδρομή, βρήκανε τα κλειδιά τους, κάτω από την πόρτα τους. Ποια χρονολογία είχαμε πάει παπά, το '87 κάπου εκεί. Γιατί πήγαμε τρεις φορές στην Τουρκία. Και στα Ιεροσόλυμα έχουμε πάει! Στους Αγίους Τόπους. Όσοι πηγαίνανε εκεί που βαφτίστηκε ο Χριστός λεγόντουσαν χατζήδες] Χατζηγεωργίου, Χατζηκωνσταντίνου, Χατζηπαναγιώτης.

Πώς νιώθετε εδώ ιερέας που τόσα χρόνια έχετε προσφέρει;

Νιώθω ευχάριστα και μάλιστα υπερηφανεύομαι γι' αυτό! Και γι' αυτό παρότι είμαι συνταξιούχος και παρότι τρέμω, κάθε Κυριακή είμαι στην εκκλησία και λειτουργώ.

Αυτή την εκκλησία τον Άγιο Κωνσταντίνο, την έχω χτίσει. Μάζευα εφτά τόνους καπνό και το δεματοποιούσα με την παπαδιά μου και μια άλλη γυναίκα. Γιατί τότε με τα καπνά είχαμε τα έσοδα των ναών. Πηγαίναμε στους παραγωγούς και παίρναμε από ένα βαντάκι από τη λιάστρα τους και τα πηγαίναμε στην εκκλησία. Μετά τα δεματοποιούσαμε. Τριγύριζα σε όλα τα χωριά εγώ. Ξηρόμερο επάνω Βάλτο, εδώ μέχρι Παραβόλα, σε όλα αυτά τα χωριά. Και μάλιστα σε χωριά που εγώ έπαιρνα περισσότερα (βαντάκια) από ότι έπαιρνε ο τοπικός παπάς. Εμένα με ξέραν όλοι και ξέρανε ότι είμαι ο παπάς των έργων. Και μου δίνανε βαντάκια. Πήγαινα στα σούπερ μάρκετ και μου 'διναν διάφορα τρόφιμα μέσα σε κουτιά και τα πήγαινα σε διάφορες οικογένειες. Πολλά τέτοια πράγματα γινόντουσαν. Βέβαια αλλού βρήκαμε και το μπελά μας. Αλλά εγώ έκανα το καλό κι αισθάνομαι τον εαυτό μου και τη συνείδησή μου πολύ αναπαυμένη.

Το ότι έχεις προσφέρει τόσα πολλά και κρυφά και φανερά, μήπως έχει σχέση με το ότι οι γονείς είχαν έρθει πρόσφυγες κι είχαν περάσει τόσα πολλά;

Βεβαίως και πόναγα αυτούς που δεν είχανε, γιατί θυμάμαι τους γονείς μου που μας έλεγαν το τι τραβήξανε και πώς πονούσανε και προσπαθούσα κι εγώ αυτοί που πονούν, να απαλύνω λίγο τον πόνο τους.

Το μνημείο Μικρασιατών και Ποντίων στην πλατεία πώς...

Εγώ δεν ήμουν της γνώμης αυτής να το φτιάσουν κατά αυτό τον τρόπο, αλλά αφού θέλησαν και το φτιάξανε το επικρότησα κι εγώ. Ήμουνα στον Άγιο Κωνσταντίνο, λειτουργούσα, στις γιορτές ρίχναμε και τρισάγιο, καταλάβατε.

Την εκκλησία στον Άγιο Κωνσταντίνο πότε τη φτιάξατε είπατε;

Από το '82 αρχίσαμε και φτιάχναμε την εκκλησία. [Παπαδιά: Ήταν άλλος ιερέας που την άρχισε, ίσα που την άρχισε, έφυγε εκείνος. Μετά ήρθε άλλος ιερεύς συνέχισε μέχρι τα κάτω παράθυρα και μετά την περίλαβε ο παππούλης. Κι όπως είναι τώρα φτιαγμένη, εκτός αγιογραφίες κι αυτά, μέχρι το τέμπλο και μέσα το ιερό, ήταν του παππούλη.] Να σου πω το εξής: Τότε σταμάτησε ο Κωνσταντίνος και πήγαινε στα Γιάννενα. Ήταν ένα ζωκλήσι. Και το βγάλαν Άγιο Κωνσταντίνο, γιατί ήταν το όνομα του διαδόχου. Όταν πήγαινε στα Γιάννενα στρατηλάτης. (ο διάδοχος Κωνσταντίνος γιος του Γεωργίου του Α΄ προφανώς το 1912-1913 με τους βαλκανικούς πολέμους.)

Πάντως είναι σημαντικό ότι αυτοί οι άνθρωποι παρότι είχαν χάσει τα πάντα;

Δημιουργήθηκαν, γιατί είχαν μέσα τους το δημιουργικό πνεύμα και όπως ήρθαν εδώ άρχισαν να φτιάνουνε και να δημιουργούν. Και δεν είπαν τι θα φτιάσουμε εμείς τώρα (να κλαίνε τη μοίρα τους). Είπαν θα φτιάξουμε καλύτερα από ότι ήμασταν. Και πραγματικά έτσι έγινε.

Όταν ήρθαν κι εγκαταστάθηκαν στα πρώτα σπιτάκια, πώς θα τους χαρακτήριζες για τη νοικοκυροσύνη τους;

Λέγανε οι Αγρινιώτες, η καθαριότητα που υπάρχει στον Άγιο Κωνσταντίνο δεν υπάρχει πουθενά. Τα λουλούδια που έχει στον Άγιο Κωνσταντίνο δεν είχαν πουθενά. Και ερχόντουσαν από το Αγρίνιο να θαυμάσουν τα λουλούδια μας και την καθαριότητά μας. Γιατί ο κόσμος ήταν πολύ καθαρός, είχαν πολλά λουλούδια και ασχολούντουσαν με αυτά. Ήταν άνθρωποι προοδευτικοί. [Παπαδιά: Είχαν πολιτισμό πρώτα πρώτα. Το Αγρίνιο ήταν βλαχοχώρι παλιά, γιατί εγώ είμαι Αγρινιώτισσα. Γεννημένη μέσα στο Αγρίνιο. Λεγόταν Βραχώρι, γιατί ήταν βλάχοι πολλοί.] Εκεί που είναι η πλατεία και ήταν το δημοτικό καφενείο, εκεί ήτανε χάνι. [Παπαδιά: εκεί έδεναν τα άλογά τους.]

Εδώ στο Αγρίνιο πώς βλέπεις που υπάρχουν δύο σύλλογοι και Πόντιοι και Μικρασιάτες;

Καλό είναι δεν είναι τίποτα το κακό!

Όταν ακούς ποντιακά τραγούδια ή μικρασιάτικα τραγούδια τι σου φέρνουν στο μυαλό;

Τα μέρη εκείνα και να προσπαθώ να τα τραγουδήσω κι εγώ μαζί τους. Γιατί τραγουδάω κι εγώ πολλά προσφυγικά τραγούδια, τούρκικα τραγούδια.

Πάντως υπάρχουν πάρα πολλά που έχουν γραφτεί για τους πρόσφυγες. Άκουσα τέτοια στην εκδήλωση στο Κιούγκι.

Εγώ είχα φύγει, αλλιώς θα τραγούδαγα κι εγώ. Όπως τραγούδησα επάνω στην εκδήλωση που είχαν έρθει από την Άρτα, πρόσφυγες Μικρασιάτες. Αλλά δε μου φέραν το βίντεο που τραγουδάω εγώ!

Από τα μέρη που είχαν έρθει οι γονείς, είχαν φέρει κάποια κειμήλια, κάποιο αντικείμενο που να τους θυμίζει τα μέρη εκείνα;

[Παπαδιά: Μόνο μια εικόνα έφερε η γιαγιά μέσα στο στήθος της.] Είναι μια μικρή εικόνα. Πήγα στο Βυζαντινό Μουσείο να την εκτιμήσουνε. Μου την κοστολογήσαν πάνω από οχτακόσιες χιλιάδες (δραχμές). Μου είπαν όμως να μην την πουλήσω. Είναι το τρίμορφο επάνω και κάτω ο Αϊ-Γιώργης και ο Άγιος Δημήτριος. Είναι τόσο καθαρά και ζωηρά τα πρόσωπά τους που λες ότι γινόταν τώρα! Τρίμορφη, γιατί επάνω έχει το Χριστό, την Παναγία και τον Αϊ-Γιάννη. [Παπαδιά: Το είχε η γιαγιά και τότε που έγινε παππός του το έδωσε.] Τελικά δεν την πούλησα. Είχαμε κτήματα δικά μας. Στη Ρόδα από κάτω. Εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο, όπως βγαίνεις από τον Άγιο Δημήτριο, [Παπαδιά: που ήταν το σούπερ μάρκετ Αθηνά, από κάτω. Εκεί έβανα καπνά. Έρχομαι εγχειρισμένη και έβαλα καπνά κι έφτιαξα σπίτι. Κι ήμουνα με ενοίκιο πέρα στη εκκλησία από κάτω και λέω του παπά, «εγώ από εδώ δε φεύγω, αν δε φτιάξω σπίτι, να μπω μέσα. Κι έφτιαξα το σπίτι και μπήκα μέσα χωρίς να έχει πόρτες, ντουλάπες, χωρίς τίποτα!» Έβαλα δέκα χρόνια δέκα στρέμματα καπνά. Έβαζα τσιμπέλια κι έφτιαξα το σπίτι και μπήκα μέσα. Δεν το έχω από την ιεροσύνη το σπίτι. Ό,τι έβγαζε τα 'δινε.]

Άρα και προσφέραμε και ήμασταν πάρα πολύ εργατικοί.

[Παπαδιά: Δούλευα πάρα πολύ και δουλεύω ακόμη! Κι ακόμη δεν κάθομαι.] Κι εγώ που κουβάλαγα τις καλάθες στον ώμο και οι άλλες μαζεύανε. Τι να κάνουμε τότενες!

Πάντως έχει αρκετά σπίτια από τότε, και στην Ερυθραία...

[Παπαδιά: Η Ερυθραία έχει πολλά από τότε! Έχουνε φύγει πολλοί από τότε ή είναι στην Αθήνα, οι νέοι φύγανε, οι γέροι που ζήσανε μέχρι τώρα...] Όχι μόνο αυτό παιδί μου! Τότε που ήτανε οι Χίτες, εμείς υποφέραμε πολύ! Μετά τον πόλεμο, το '45. Εδώ κομμουνιστές ήταν στον Άγιο Κωνσταντίνο. Τραβούσαμε πολλά. Πολλά τραβήξαμε!

Πάντως ήταν δυναμικό στοιχείο οι πρόσφυγες;

Ναι πολύ δυναμικό! [Παπαδιά: Και όλοι φύγανε μεγάλης ηλικίας! Το σόι του όλο είναι γιατροί όλοι, καθηγητές, δασκάλοι είναι τα παιδιά όλα!]

Εδώ άμα βλέπεις τα παλιά προσφυγικά σπίτια που υπάρχουν ακόμα τι νιώθεις;

Θυμάμαι τα παλιά, είναι ολίγα εκείνα, άλλα τα έχουνε γκρεμίσει, καινούρια σπίτια φτιάξανε. Δεν υπάρχουν πολλά! Στην Ερυθραία γίνανε επί Βενιζέλου. Ο Παλιός Συνοικισμός είναι αυτός εδώ!

Πάνω από την εκκλησία είναι ο νέος. Οπότε μαζί με Ερυθραία και Καπέλα έχουμε τέσσερα κομμάτια. Πού δουλεύαν τότε οι πρόσφυγες που είχαν έρθει εδώ;

Στα καπνομάγαζα οι γυναίκες και οι άντρες οικοδόμοι, κτήματα, χωράφια, καπνά.

Είχε πολλά καπνεργοστάσια τότε το Αγρίνιο;

Εδώ ήταν ο Παναγόπουλος, ο Ηλιού, ο Ματσάγγος... τρία τέσσερα ήτανε... Ο Παπαστράτος είχε μεγάλο εργοστάσιο. Δούλευε το 90% των προσφύγων. Και μόλις σχόλαγαν κάθε Παρασκευή που παίρναν λεφτά, είχε κίνηση και το Αγρίνιο.

Από μεροκάματα θυμάσαι;

Την εποχή εκείνη καλά ήταν τα ημερομίσθια. Αφού πήγαινε ο κόσμος και πληρωνόντουσαν ντούκου. Βερεσέ δεν υπήρχε να σου δώσουμε την άλλη βδομάδα. Κάθε εβδομάδα πληρωνόντουσαν και βάζανε και τα ένσημά τους. Και πολλοί πήραν σύνταξη!

Πάντως είναι σημαντικό που ο κόσμος ήρθε και βρήκε δουλειά.

Αμέσως βρήκανε δουλειά εδώ! Τους είχανε δώσει χωράφια και βάζανε καπνά. Πήγανε και στα καπνομάγαζα που είχαν σαν προσωπικό τους πρόσφυγες.

Ήταν δυναμικοί οι πρόσφυγες;

Πολλοί δυναμικοί! Μάλιστα όταν ήταν καμιά διαδήλωση και κατέβαινε ο Άγιος Κωνσταντίνος, σηκωνόταν όλο το Αγρίνιο. Ήταν δε το 90% κομμουνιστές. Και κατεβαίνουν κάτω με τις σημαίες και τις ντουντούκες και αυτά.

Πάντως αν κάποιος θέλει να πετύχει στη ζωή του;

Άμα εργάζεται, θα πετυχαίνει! Με την εργασία, αρκεί να είναι εργατικός, να είναι επίμονος στην εργασία του και το επιζητεί, θα προοδεύσει. Δεν υπάρχει περίπτωση να μην προοδεύσει.

Αν σου έλεγα να χαρακτηρίσεις τον εαυτό σου, πώς θα τον χαρακτήριζες;

Θα έλεγα ότι είμαι ένας τύπος που έχει εργαστεί, και εκκλησιαστικώς και δούλεψα και στα καπνά. Βοηθούσα τον κόσμο, έφτιαξα την εκκλησία. Βοηθούσα τον κόσμο, πονούσα τον κόσμο, γιατί πείνασα κι εγώ στην αρχή που ήρθαμε, δεν είχαμε. Και σε τρία τέσσερα σπίτια πήγαιναν και παίρνανε ψωμί και πήγαινα και το πλήρωνα. Πήγαινα στο σούπερ μάρκετ Αθηνά και μου έδιναν τρόφιμα και τα μοίραζα.

Εδώ τότε με τους Αγρινιώτες τότε οι πρόσφυγες πώς τα πήγαιναν;

Καλά! Όλοι παίρνανε τους πρόσφυγες. Ξέρανε άμα τον πάρω τον πρόσφυγα στην εργασία, θα δουλέψει, και έντιμα. Ο πρόσφυγας ήταν εργατικός και τίμιος άνθρωπος.

Για την τρίτη και τέταρτη γενιά τι πιστεύεις, θα διατηρηθεί η προσφυγική μνήμη;

Δε βλέπω, αν τα εγγόνια μου θα βαδίσουν, αν θα θυμούνται τη ιστορία μας! Εμείς διατηρούμε.

Αυτό έχω δει, ότι η δεύτερη γενιά κρατάει τις μνήμες, η τρίτη γενιά σιγά σιγά ξεφεύγει, η τέταρτη σβήνει τελείως!

Ωραία η συζήτησή μας!

Ευχαριστώ πάρα πολύ πάτερ!

9-10. Συνέντευξη με την κυρία Μαρία Θ. Ημερομηνία γέννησης 1937 & την κυρία Μαριάννα Κ. Ημερομηνία γέννησης 1952. Στην οικία της πρώτης, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στις 3 Οκτωβρίου 2016

Καλησπέρα κυρία Μαρία. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσετε. Ας ξεκινήσουμε με την καταγωγή των προγόνων. Από πού κατάγονται οι γονείς;

Η γιαγιά και η μαμά ήταν από το Πουλετζάκ, δίπλα στην Κερασούντα, κωμόπολη. Ο παππούς είχε κατάστημα εκεί και έκαναν δέκα παιδιά. Από τα δέκα έμεινε μόνο η μαμά μου. Ξεκίνησανε μέρα Πρωτοχρονιάς για εξορία.

Πότε ήρθαν Ελλάδα;

Τώρα το '23, το '22 και πήγανε στην Κέρκυρα

Εκεί στο χωριό με τι ασχολούνταν;

Η γιαγιά με την οικογένεια, αλλά ο παππούς είχε κατάστημα με παπούτσια. Και έκανε και τον τσαγκάρη. Η γιαγιά μου δεν είχε κτήματα. Οι άλλοι δεν ξέρω. Από ότι άκουγα από τη μαμά μου η οποία δεν έλεγε και πολλά. Η μαμά ότι ανέφερε. Η μαμά ήρθε δώδεκα χρονών. Πήγανε στην Κέρκυρα και επειδή η αδερφή της γιαγιάς ήτανε στο Αγρίνιο, ήρθανε στο Αγρίνιο. Ήρθε δεκαπέντε δεκαέξι χρονών. Κι εγκατασταθήκανε εδώ. Κι εδώ βρήκε το σόι όλο. Και μείναν εδώ. Μείνανε και μάλιστα εδώ ήταν παράγκες τότε εδώ. [Μαριάννα: Εδώ παράγκες λεγότανε. Εδώ μέχρι το δρόμο. Μετά το δρόμο ήτανε ρέμα μεγάλο και δίπλα ήταν η Ερυθραία. Ο πάνω συνοικισμός, η Ερυθραία κι εδώ οι παράγκες.] Καθίσανε πέντε έξι χρόνια εδώ και μετά αγοράσανε και πήγανε στο πατρικό μου που είναι στις Εφτά Μουριές απέναντι. Μείνανε Άγιο Κωνσταντίνο. Δε φύγανε καθόλου. Και μείναμε εδώ.

Εκεί στην Κερασούντα που ζούσαν, οι σχέσεις με τους Τούρκους πώς ήταν πριν το διωγμό;

Η γιαγιά από ότι έλεγε και μετά στην εξορία, είχανε ανθρώπους καλούς που τους προσέχανε, είχανε καλές σχέσεις.

Εδώ στο Αγρίνιο η μητέρα σου, δεκαπέντε, δεκαέξι χρονών με τι ασχολήθηκε;

Η γιαγιά μου με τα καπνά. Δούλευε στου Χασουράκη τις αποθήκες. Στις καπναποθήκες που ήταν ψηλά στου Παπαστράτου που είχε κινηματογράφο, στα Goodys πιο πάνω. Η γιαγιά, 45-46 χρονών, δούλευε εκεί στις καπναποθήκες εκεί και η μαμά μου κεντούσε. Έμαθε κέντημα και κεντούσε. Δε θυμάμαι πόσα χρόνια δούλεψε. [Μαριάννα: Δούλευαν όμως. Εγώ θυμάμαι η θεία μου, ήτανε η μεγάλη αδερφή του πατέρα μου, δούλευε κι αυτή εκεί. Και πήραν σύνταξη εκεί, άρα θα πει ότι δούλεψαν πολλά χρόνια.] Η γιαγιά μου αν ήταν τρία τέσσερα χρόνια Κέρκυρα, μετά ήρθαν εδώ! Οι πρώτοι που ήρθαν όμως, τους έδωσαν κτήματα. Η θεία μου πήρε σαράντα στρέμματα που ήρθε νωρίτερα, ενώ η μαμά μου δεν πήρε τίποτα, γιατί τα

είχαν δώσει. [Μαριάννα: Στην Κέρκυρα θα πήραν τότε.] Στην Κέρκυρα, όχι! Στην Κέρκυρα, ο Μεταξάς, ένας πλούσιος της Κέρκυρας, τους έδωσε ένα κτήμα πέντε στρέμματα με ένα διώροφο σπίτι. Τους είπε θα μένετε εδώ, θα καλλιεργείτε το κτήμα. Κι όταν φύγανε, γιατί φύγανε και οι άλλοι συγγενείς της γιαγιάς και πήγανε στην Πάτρα, έμεινε στον Μεταξά.

Πού πήγε δημοτικό σχολείο η μητέρα σου;

Πουθενά η μαμά μου, εκεί στην Κερασούντα ότι πήγε. Ήξερε τούρκικα. Αλλά όχι πολλά. Και η αδερφή της που τελείωσε γυμνάσιο, σε ελληνικό σχολείο πήγε, η οποία αδελφή της πέθανε στην εξορία. Η γιαγιά μου είχε μία αδερφή και έναν αδερφό που ήταν παπάς και πέθανε κι αυτός στην εξορία. Γιατί είχανε κακουχίες, όλη μέρα περπατούσανε, το βράδυ όπου βρίσκανε σταματούσαν στις ερημιές, τι να φάνε!

Από εκεί από την Κερασούντα, φέρανε κάποια κειμήλια;

Η γιαγιά μου εκείνο που έφερε, ήτανε μία εικόνα, τίποτα άλλο δεν έχουμε από εκεί. Κι ένα φλουράκι κι ένα πεντόλιρο που το έδωσε στη νύφη μου. Την εικόνα την έχει ο αδερφός μου. Μεγάλη εικόνα, διπλή. Από εκεί αυτή φέρανε μονάχα.

Το χωριό της μητέρας σου ήταν παραθαλάσσιο;

Όχι, γιατί δεν έλεγε ποτέ για θάλασσα. Ήταν δίπλα στην Κερασούντα. Πουλατζάκ λεγότανε. Κωμόπολη ήτανε, δεν ήτανε μεγάλη πόλη.

Η μητέρα σου εδώ σε ηλικία δεκαπέντε ετών όταν ήρθε με τι ασχολήθηκε;

Τίποτα. Με το σπίτι, μετά έμαθε κέντημα κεντούσε. Είκοσι ετών παντρεύτηκε τον μπαμπά μου που ήταν αστυνομικός. Έμειναν εδώ και πήγαμε επάνω στις Εφτά Μουριές. Απέναντι στο διώροφο που έχει και μανάβικο, εκεί είναι το πατρικό μας.

Πώς ήταν η ζωή στον Άγιο Κωνσταντίνο;

Ωραία ήτανε! Φτώχεια είχαμε, δεν ήταν η άνεση που έχουν τώρα.

Δημοτικό πού πήγες;

Άγιο Κωνσταντίνο πήγα δημοτικό. Τότε εκεί ήταν μόνο πρόσφυγες. Τότε ήμασταν αρκετά παιδιά στο δημοτικό. Γιατί εγώ γεννήθηκα το '37 το Νοέμβριο. Δε θυμάμαι τι χρονιά πήγα, αλλά θυμάμαι ότι τα Χριστούγεννα με προβιβάσαν και πήγα Δευτέρα. Δηλαδή ο άντρας μου ήτανε το '35 και τον έφθασα και πηγαίναμε μαζί σχολείο μετά. Μετά την Κατοχή που πέρανες δυο τάξεις. Ήμουνα και καλή μαθήτρια βέβαια! Έβγαλα το δημοτικό, δεν ήθελα όμως να πάω γυμνάσιο, ενώ επιμένανε οι γονείς μου, γιατί ήμουνα καλή, γιατί μία φίλη μου, είχε η μαμά της πολλά παιδιά και δε μπορούσε να πάει και δεν πήγα κι εγώ! Ενώ είχα αποφασίσει να δώσω εξετάσεις για να μπω. Τότε δίναμε εξετάσεις για το Γυμνάσιο. Είχα την ευκαιρία και άνεση από τους γονείς, όλοι. Τα αδέρφια μου και τα τρία έχουν τελειώσει. Καλά ο Γιάννης

σπούδασε κιόλας, ο ένας αστυνομικός έχει πάρει σύνταξη, ο μεγάλος τελείωσε, αλλά είχαμε το μπακάλικο κι έμεινε εκεί. Δούλευα κι εγώ εκεί.

Το μπακάλικο υπήρχε για χρόνια;

Το μπακάλικο το είχαμε από το '38. Το είχε ο μπαμπάς. Όλοι μας βοηθούσαμε μετά. Μπήκα στο μπακάλικο. Ήμωνα δεκαπέντε χρονών όταν είχε γεννηθεί και ο Γιάννης ο αδερφός μου και ήμωνα στο μπακάλικο βοηθούσα. Γιατί βάζαμε καπνά. Είχαμε ένα κτήμα τότε και βάζαμε καπνά. Στον Άγιο Κωνσταντίνο με τα καπνά ασχολούνταν. Πέντε στρέμματα βάζαμε εμείς. Ήταν άλλοι βάζαν περισσότερα. Εγώ στα καπνά δεν πήγα καθόλου! Μόνο στο μαγαζί.

Στο μαγαζί δούλεψες χρόνια;

Βοηθούσα, όχι ότι δούλευα. Βοηθούσα, όταν οι γονείς πηγαίνουν για τα καπνά, εγώ καθόμωνα στο μαγαζί, γιατί τα παιδιά (τα αδέρφια της) πηγαίνανε σχολείο, γυμνάσιο και τέτοια.

Το μπακάλικο πού ήτανε;

Στις Εφτά Μουριές απέναντι, που είχαμε το παλιό το σπίτι. Διώροφο βέβαια, αλλά από τα παλιά. Το είχαμε πολλά χρόνια, μέχρι το '75 περίπου τόσο! Ύστερα το δώσαμε.

Πριν ανέφερες κάποιο φιλανθρωπικό...

Ήμωνα στο σύλλογο, στο Φιλανθρωπικό Σύλλογο Γυναικών Αιτ/νίας κάτω, ήταν η Αριστούλα πρόεδρος η Καραγιώργου. Στο Φιλανθρωπικό Σύλλογο μπήκα γύρω στο '93 και ήμωνα μέχρι το 2000, και τώρα είμαι, αλλά τότε ήμουν μέλος ενεργό.

Τι ακριβώς έργο είχε ο σύλλογος αυτός;

Βοηθούσαμε και βοηθάμε παιδιά που έχουνε ανάγκη για φροντιστήρια, σε φτωχούς δίνουμε τρόφιμα και τέτοια, εξακολουθεί αυτό να γίνεται κάθε μήνα, ότι χρειάζεται. Γιατρούς αν θέλουνε, λεφτά δε δίνουμε στο χέρι. Θέλει να πάει σε γιατρό, θα τη βοηθήσουμε, θέλει για φροντιστήριο το παιδί, αυτά θα τα πληρώσει ο σύλλογος.

Ο σύλλογος που βρίσκει τους πόρους;

Είναι οι συνδρομητές, είναι χορηγοί μας βοηθάνε

Πώς και αποφάσισες να μπεις στο σύλλογο αυτόν;

Ήρθαν και μου είπανε οπότε... μου άρεγε κι εμένανε. Μέχρι τότε είχα τα πεθερικά δε μπορούσα να βγω.

Κάνοντας μια βόλτα στο συνοικισμό είδα πολλά σπίτια από τότε ειδικά στην Ερυθραία.

Στην Ερυθραία έχει πάρα πολλά

Όταν περνάς και τα βλέπεις αισθάνεσαι κάτι;

Τώρα εμείς μόνο μείναμε. Η τρίτη γενιά έχει φύγει, αλλά έχουν έρθει από χωριά εδώ κι έχουν εγκατασταθεί. Οι παλιές οικογένειες δεν υπάρχουν. Λίγες είναι!

Η τρίτη γενιά ασχολείται καθόλου;

Εμάς τη δεύτερη γενιά αυτό που μας αρέσει το κάνουμε. Η τρίτη γενιά λίγα πράγματα. Τα παιδιά φύγανε. Κοιτάτε να δείτε, εμένα τα παιδιά μου φύγανε από το '86. Περισσότερο ζήσαν στην Αθήνα παρά εδώ. [Μαριάννα: Τα δικά μου τα παιδιά μπορεί να έχουν φύγει από εδώ, αλλά νιώθουν, αισθάνονται, είναι περήφανα για την καταγωγή τους. Εδώ εμείς οι παλιές οικογένειες που έχουμε μείνει τα έχουμε γαλουχήσει τα παιδιά μας. Με τις αφηγήσεις μας ότι από εκεί είμαστε, από εκεί καταγόμαστε, και αισθάνονται υπερηφάνεια. Απόδειξη ότι η κόρη μου η μεγάλη, έκανε ένα κοριτσάκι τώρα, θα το βγάλει Γεωργία Σιμέλα, από την Παναγία Σουμελά, ποντιακή καταγωγή. Είναι γαλουχημένα και όταν τους ρωτάνε, λένε ότι είναι από το Αγρίνιο, αλλά όχι Αγρινιώτες, από τον Άγιο Κωνσταντίνο μικρασιατικής και ποντιακής καταγωγής. Δηλαδή το διευκρινίζουν και θέλουν λίγο να ξεχωρίζουν. Δεν ξέρω πώς το αισθάνονται και τι νιώθουν, αλλά δε θέλουν να ονομάζονται ότι είναι καθαρά Αγρινιώτες, αλλά Μικρασιάτες και Πόντιοι. Και μάλιστα άμα δουν κανέναν και τελειώνει σε κατάληξη –ίδης λένε σεμέτερον (δηλαδή δικός μας).] Και τα δικά μου τα παιδιά λένε από τον Άγιο Κωνσταντίνο.

Από ότι έχω ακούσει οι Πόντιοι πήγανε Μπαμπαλιό, Ματσούκι και εδώ ήρθαν Μικρασιάτες περισσότερο.

Αυτό ήθελα να πω. Μπαμπαλιό και Ματσούκι πήγαν από τα χωριά τα βαθιά του Πόντου. Από τα βαθιά και πήγαν εκεί, Σφήνα, Μπαμπαλιό και Ματσούκι.

Άρα δεν ήταν τυχαία αυτή η κατανομή σε ορεινά εδάφη.

[Μαριάννα: Όπως ήταν στην πατρίδα τους ανάλογα, δεν ξέρω αν το διαλέξαν οι ίδιοι ή αν τους έστειλαν, αλλά αυτοί οι ίδιοι ψάξανε να βρουν τόπους να μοιάζουνε με τους δικούς τους. Πολύ χαρακτηριστικό, πάρα πολύ. Τα πεθερικά μου, ο άντρας μου είναι Πόντιος, τα πεθερικά μου είναι από την Τραπεζούντα και ο άλλος από την Σαμψούντα και μετά φύγανε διωγμένοι πήγανε στη Ρωσία. Στη Ρωσία ήταν στην περιοχή του Καυκάσου και μάλιστα λίγο πιο ψηλά, όχι ακριβώς στη θάλασσα κάτω χαμηλά. Και από την περιοχή του Καυκάσου ήρθαν κι αυτοί στην Ελλάδα, το '22. Πόντιοι, κάρα Πόντιοι που λέω κι εγώ, δηλαδή γνήσιοι Πόντιοι οι οποίοι ξέρανε τα ποντιακά και λίγα ρωσικά και η μία γιαγιά ήξερε και τούρκικα.]

Διαφορές Ποντίων της θάλασσας με Ποντίων του εσωτερικού;

[Μαριάννα: πολύ μεγάλη, ήταν πιο εξελιγμένοι στη θάλασσα, είχαν ασχοληθεί και με το εμπόριο και ήταν άνθρωποι πιο εξελιγμένοι. Σα χαρακτήρες καλοί, φιλότιμοι και ντόμπροι. Πολύ σημαντικό! Αυτά θα στα πει ο άντρας μου. Εγώ είμαι

Μικρασιάτισσα. Από τη Σπάρτη. Σπάρτη Μικράς Ασίας η μόνη δωρική αποικία των Σπαρτιατών. Σήμερα αυτή λέγεται Ισπάρτα. Είναι μία μεγάλη πόλη στην οποία έχει πάει και ο ξάδελφος μου, έχω και φωτογραφίες. Δεν πρέπει να ήταν μέσα από τη Σπάρτη από ότι φάνηκε στου ξαδερφού μου τις φωτογραφίες. Πρέπει να ήταν κάποιο μέρος πιο έξω. Η πεθερά μου και ο πεθερός μου ήρθαν το '22 και τους έφεραν στην Παραμυθιά. Είδαν το μέρος εκεί, δεν τους έκανε. Αυτοί όμως ήταν μαθημένοι από τις πεδιάδες της Ρωσίας που βάζανε... είχανε τα πάντα εκεί. Και από σιτάρι δεν ξέρω τι άλλα βάζανε! Οπότε θέλαν κάμπο. Και κατέβηκαν προς τα κάτω και ήρθαν εδώ που έχει κάμπο.] Η γιαγιά μου από την Κερασούντα, ήταν δίπλα το Πουλατζάκ, κωμόπολη.

Τότε το Αγρίνιο φημιζόταν για τα καπνά.

Ασχοληθήκαμε με τα καπνά εδώ, γιατί τους είχανε δώσει πολλά κτήματα, εμείς το είχαμε αγοράσει πέντε στρέμματα και βάζαμε καπνά. [Μαριάννα: ήταν ανταλλάξιμη η δική μας. Δηλαδή ήμαστε στην περίπτωση που Τούρκοι φύγανε από εδώ πήγανε εκεί και από εκεί εμείς ήρθαμε εδώ. Οπότε ότι περιουσία είχαμε εκεί, καταγράφηκε και δώσανε αντίστοιχα κτήματα εδώ.] Στη γιαγιά μου δε δώσανε, γιατί είχε κατάσταση ο παππούς. Ήρθανε και πιο αργά. Ενώ η αδερφή της πήρε σαράντα στρέμματα. Και στον κάμπο τα ποτιστικά που λένε κι εδώ. [Μαριάννα: έλεγε ο άντρας μου ότι αυτοί που πήραν εδώ κοντά κλήρους, πήρανε πιο μικρούς. Αυτοί που πήραν κάτω στο Τσέλο που λέγαμε, στην πεδιάδα του Αγρινίου, πήρανε περισσότερα στρέμματα. Κι ο πεθερός μου είχε στον κάμπο.]

Η Ερυθραία έγινε με του Καπέλα τελευταία και έδωσε μόνο σπίτι όπου μένανε δυο οικογένειες και διακόσια τετραγωνικά οικοπέδο.

Στην Ερυθραία ήταν και πολλοί της μαμάς μου, πατριώτες. [Μαριάννα: Εμάς, Σπαρταλήδες τους λέγαν τους δικούς μας. Εδώ δεν ξέρω αν είχε Σπαρταλήδες.]

Την καταγωγή την νιώθουμε;

Εγώ τη νιώθω, ακόμα δε, εγώ λέω ότι οι γονείς μου ήταν Πόντιοι και το καυχίμαι κιόλας δηλαδή κι όπου πάω [Μαριάννα: Εδώ όμως ήμασταν λίγοι! Ήρθαν στον Άγιο Κωνσταντίνο και ήταν απομονωμένο μέρος, δε μας ήθελαν, μας περιφρονούσαν οι Αγρινιώτες, δεν μας δίναν σημασία. Στην αρχή ήτανε λείι να μας δώσουνε την περιοχή του πάρκου. Από εκεί οι Αγρινιώτες δε μας θέλανε και μας λένε: «Πέρα από το ρέμα θα πάτε του Ρεμπελιά!»

Είναι τυχαίο αυτό;

Όχι βέβαια! Και μας έστειλαν εκεί.

Δηλαδή το ρέμα του Ρεμπελιά λειτουργούσε σα φυσικό, διαχωριστικό σύνορο.

Ναι! Και του Ρεμπελιά και του Τσίτα που λέμε. Αλλά είχαμε περιφρόνηση από τους Αγρινιώτες πάρα πολύ, δε μας δίναν σημασία! Λέγανε οι πρόσφυγες, οι παλιοπρόσφυγες! Μας περιφρονούσανε.

Τους Μικρασιάτες πώς τους χαρακτηρίζουμε;

Ωραίος κόσμος ήμασταν όλοι! Είχαμε αγάπη μεταξύ μας. Βοηθούσε ο ένας τον άλλο. Βέβαια οι ντόπιοι δε μας ήθελαν ή μας έλεγαν παστρικές δηλαδή ανήθικες. [Μαριάννα: αλλά καθαρές, η λέξη παστρικός σημαίνει καθαρός αυτή είχαν την έννοια του ανήθικου.]

Εδώ στο Αγρίνιο πώς βλέπεις το γεγονός ότι έχει δύο συλλόγους και Μικρασιατών και Ποντίων;

Εγώ θα προτιμούσα έναν, αλλά οι περισσότεροι Πόντιοι που έρχονται είναι από πέρα (Μπαμπαλιό, Ματσούκι). Εγώ επειδή έχω προβλήματα, δεν ανεβαίνω πολύ επάνω. Αλλά είναι χώρια. Χώρια κάνουνε γιορτές και είναι λάθος αυτό. Όλοι πρόσφυγες είμαστε. Πόντιοι και Μικρασιάτες ένα είμαστε. Αλλά αυτοί ήρθαν από το Μπαμπαλιό και το Ματσούκι και οργανώθηκαν.

Προφανώς ο Σύλλογος Ποντίων εδώ δεν αφορά μόνο τους Πόντιους του Αγίου Κωνσταντίνου, αφορά όλους της ευρύτερης περιοχής.

Εγώ δεν το ξέρω αυτό. Εμένα μου είπανε ότι είναι πολλοί από το Μπαμπαλιό και το Ματσούκι που είναι στο σύλλογο των Ποντίων.

Ο Σύλλογος Μικρασιατών υπάρχει χρόνια;

Δεν ξέρω, όχι, δεν είναι πολλά χρόνια, αλλά τώρα που είναι τα κορίτσια εδώ και δύο χρόνια που είναι πιο ενεργητικά με περισσότερες εκδηλώσεις, επαφές, επισκέψεις σε άλλους μικρασιατικούς συλλόγους (Γιάννενα, Δράμα). Τα κορίτσια έχουν εξαπλωθεί, είναι με περισσότερη όρεξη. [Μαριάννα:την περασμένη βδομάδα είχαν γιορτή κάτω στο Κιούγκι, πήγατε;]

Πήγα. Στο Κιούγκι θυμάσαι πράγματα;

Στο Κιούγκι που πηγαίναμε για νερό! Ουρά κρατούσαμε, γιατί όλοι οι συνοικισμοί, ο εδώ, η Ερυθραία, όλοι εκεί! Από το ΚΑΠΙ και πέρα όλοι στο Κιούγκι νερό. Ουρά! [Μαριάννα: και τύχαινε να έχει ουρά, γιατί εκείνη την ώρα σχόλαγαν οι αποθήκες, έρχονταν οι γυναίκες με τις ποτίστρες κουρασμένες να πάρουνε νερό.] Γιατί δεν υπήρχαν! Υπήρχαν δυο πηγάδια, το ένα που ήταν στη γειτονιά τη δική μου, στο πατρικό μου ευθεία στο δρόμο, απέναντι από το Σταυροδρόμι (εστιατόριο) αριστερά, εκεί έπρεπε να πληρώνουμε για να πάμε να πάρουμε! [Μαριάννα: είχε και ο άντρας μου πηγάδι και το έχουνε ακόμη.] Πηγαίναμε ακόμη στο Φρυσιώτη που έδινε νερό και στη βρύση στο Κιούγκι. Εκεί δεν πληρώναμε. Ήταν νερό καλό τότε! Τώρα χάλασε! Το νερό είναι ακατάλληλο.

Πάντως ήταν σημείο αναφοράς το Κιούγκι;

[Μαριάννα: Βέβαια! Εκεί μαζευόταν όλος ο συνοικισμός εκεί! Όλες οι γυναίκες εκεί!] Και την παραμονή Πρωτοχρονιάς πηγαίναμε για το αμίλητο νερό. Αφήνανε εκεί στο πεζούλι στο Κιούγκι, γλυκά, κουλουράκια τέτοια, πήγαινες χωρίς να μιλήσεις και ξαναγύριζες χωρίς να μιλήσεις, έφερνες το αμίλητο νερό.

Πώς νιώθεις με τις εκδηλώσεις που βλέπεις στο Κιούγκι;

Εγώ το ευχαριστιέμαι. Κι εδώ την Κυριακή πάλι ήμουνα, απλώς δεν μπορούσα να καθίσω περισσότερο. Το ευχαριστιόμαστε, γιατί τα ζήσαμε αυτά, τα πονέσαμε. Τα παιδιά αγωνίζονται. Ο Ανέστης και τα κορίτσια αγωνίζονται, αλλά δεν είμαστε τώρα, δεν πονάμε! Λίγοι είναι που ασχολούνται!

Με τον προφήτη Ηλία;

Και τον Προφήτη Ηλία. Ήταν ένα ζωκλήσι που πηγαίναμε. Τώρα έχουμε δυο τρία χρόνια που κάνουνε γλέντι. Έχουνε τρία χρόνια που πάνε. Εγώ και πέρσι πήγα και φέτος. Τραπέζια ωραία, το ευχαριστιέσαι. Πέρυσι ο ταξιτζής που με πήγε, το είδε και του άρεσε και κάθισε κι αυτός. Το ευχαριστήθηκε, μου είπε: «τι πράματα, τι κάνετε εσείς!» Απορώ γιατί πήγαν στον Προφήτη Ηλία που δεν υπάρχει στον Άγιο Κωνσταντίνο. Τρία χρόνια είναι οι εκδηλώσεις που αρχίσανε και κάνουν αυτά. Πηγαίνουν στο ζωκλήσι, τα καθαρίζουνε όλα αυτά. Μα ξέρεις τι ωραία είναι! Αυτά έχουνε γίνει με ενέργειες του Συλλόγου των Μικρασιατών. Τα παιδιά αυτά έχουν όρεξη!

Με τα χορευτικά, όταν ακούς τραγούδια από τον Πόντο;

Μου αρέσουν πάρα πολύ! Και τα ποντιακά μου αρέσουνε, αλλά να τα μιλήσω δεν μπορώ. Δεν ξέρω καθόλου ποντιακά, γιατί οι γονείς μου, η γιαγιά με τη μαμά μου δε μιλούσαν με τον μπαμπά μου, γιατί αυτός ήταν από την Καλλονή.

Ήταν σε καλή οικονομική κατάσταση στον Πόντο οι γονείς;

Η γιαγιά μου κοιτάτε να δείτε ήταν σε καλή κατάσταση. Μαγαζί είχε ο παππούς με παπούτσια κι έκανε και τον τσαγκάρη. Μπορεί να μην ήταν πλούσιοι, αλλά είχαν τη σειρά τους.

Πώς βλέπετε το μνημείο στην πλατεία;

[Μαριάννα: Ωραιότατο! Πάρα πολύ μου άρεσε! Φανταστικό! Έπρεπε να γίνει! Και μετά οι εκδηλώσεις γίνονται στην πλατεία. Το μνημείο είναι σαν να αγκαλιάζει το συνοικισμό, όχι το δρόμο ή τους περαστικούς. Στο Κιούγκι είχαν έρθει και Αγρινιώτες που δεν έχουν μικρασιατική καταγωγή;] Ναι! Και ενθουσιάζονται πάρα πολύ! Και επάνω στον Προφήτη Ηλία, ξέρεις πόσο ενθουσιάζονται! Και λένε μπράβο σας! [Μαριάννα: τον καιρό που ήμασταν εμείς μικροί και πηγαίναμε σχολείο και αργότερα με τα παιδιά μου εδώ, δεν είχαμε συλλόγους. Τώρα τελευταία έγιναν. Και

ωραίες εκδηλώσεις γίνονται τα Χριστούγεννα, την Πρωτοχρονιά που κάνουν μικρασιάτικα έθιμα, στολίζουν δέντρο επάνω, γίνονται ωραίες εκδηλώσεις! Με δώρα, βγάζουν ημερολόγιο!] Ενώ αυτά δεν τα είχαμε πρώτα! Εγώ Πόντια είμαι, αλλά στους Μικρασιάτες πηγαίνω.

Πώς βλέπουμε το ημερολόγιο που βγαίνει;

[Μαριάννα: Ωραίο είναι! Έχει διάφορες φωτογραφίες από τα παλιά, τους ανθρώπους που ήταν πάνω στο σχολείο, τα παιδιά που πηγαίναν σε γυμναστικές επιδείξεις, κάποιες εικόνες από εδώ από τις γειτονιές, από τις παράγκες εδώ! Ωραία εκδήλωση και σπουδαία χειρονομία!]

Εδώ όταν ήρθαν και εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες από νοικοκυροσύνη θυμάσαι πώς ήταν;

Λάμπανε! Πάστρα, γι' αυτό ήτανε παστρικά! Η νοικοκυροσύνη μας δε λεγότανε! Θα έβλεπες το Σάββατο όλες, με τη βούρτσα και τον ασβέστη, λαμποκοπούσανε όλα! Παράγκες! Κι όλα λαμποκοπούσανε! [Μαριάννα: ασβεστόναν και τους τενεκέδες γύρω γύρω και τους κάναν γλάστρες, λουλούδια πολλά] Όλοι και Πόντιοι και Μικρασιάτες, είχαμε αγάπη. [Μαριάννα: τότε στον Άγιο Κωνσταντίνο δεν ήταν Μικρασιάτες και Πόντιοι, ήταν όλοι προσφυγιά! Και όταν ήρθε η πεθερά μου (Πόντια) βρήκαν ανθρώπους οι οποίοι πραγματικά δεν ξέρανε ούτε να ντυθούνε ούτε να πλυθούνε! Αφού κοιμόντουσαν, λέει η πεθερά μου, το βράδυ, με τα ρούχα που φορούσαν την ημέρα και στην κυριολεξία που λέμε, με τα τσαρούχια κοιμόντουσαν το βράδυ! Ήρθαμε λέει εμείς εδώ, εμείς είχαμε τη νυχτική μας, είχαμε τη ρόμπα μας, είχαμε το πασουμάκι μας, ωραία παπουτσάκια, ντυνόμασταν ωραία οι γυναίκες και άρχισαν κι αυτοί να μαθαίνουν να ξεχωρίζουν! Και γι' αυτό τις θεωρούσαν ότι δεν ήταν και καλές από ηθική άποψη. Γιατί της βλέπαν ότι ήταν περιποιημένες, φροντισμένες και παστρικά έτσι η καθαριότητα!] Ήταν ένας γείτονας μου που έλεγε: παστρικές; Πηγαίνετε να δείτε καθαριότητα! Έχετε τα μάνια και βάζετε τις γίδες σας και τα χόρτα μέσα να φάνε! Πηγαίνετε στα σπίτια τους να δείτε καθαριότητα που έχουνε! [Μαριάννα: στον τόπο τους είχαν άλλο πολιτισμό] Και ο πιο φτωχός είχε κοινωνικότητα. [Μαριάννα: Τώρα δεν ξέρω για τα χωριά που ήταν στα βάθη της Ανατολίας, δεν ξέρω εκεί πώς ήταν, αλλά τα μικρασιατικά παράλια είχανε πολιτισμό πάρα πολύ ανώτερο, δηλαδή κλάσεις ανώτερο από αυτόν που υπήρχε εδώ στην Ελλάδα! Γιατί είχαν και συναναστροφή και με ξένους. Οι Έλληνες ήταν τα αφεντικά στα παράλια της Μικράς Ασίας, ενώ οι Τούρκοι ήτανε υπηρέτες τους. Δεν ήταν μόνο αυτοί, ήταν και οι ξένοι, ήταν οι Γάλλοι, οι Άγγλοι και οι Ιταλοί οι οποίοι ήταν στα παράλια και είχαν πάρε δώσε με τους Έλληνες. Ήταν οι Εβραίοι, ήταν οι Αρμένιοι. Όλοι αυτοί δημιουργούσαν έναν πληθυσμό και μια κοινωνία πολυπολιτισμική. Οπότε είχε και πολλούς πολιτισμούς και γι' αυτό ήταν και πολύ εξελιγμένοι. Η μητέρα μου που ήταν από τη Σμύρνη, δεν είχε καμία σχέση με την οικογένεια του πατέρα μου που ήταν πιο βαθιά, ήτανε στη Σπάρτη.] Εμείς φτώχεια είχαμε! Εγώ θυμάμαι ολόκληρη κοπέλα ήμουνα κάναμε το μάνιο μας, να μπανιαριστούμε, δεν καθόμασταν

βρόμικοι. Θα πλέναμε στο χέρι, στο καζάνι, θα κουβαλούσαμε από το Κιούγκι νερό. Ξεβγάζαμε τα πιάτα τελευταίο χέρι και μαζεύαμε το νερό για να το ρίξουμε στα λουλούδια. Γι' αυτό είχαμε και πολλά λουλούδια. Είχαμε την τάξη, την νοικοκυροσύνη.

Τότε είχανε και σεντόνια οι πρόσφυγες;

Καλά! Σεντόνια και κεντήματα! Και τι φτιάχνανε! Η μαμά μου ήτανε στο κέντημα. [Μαριάννα: είχαν εκτός από το κέντημα, και το πλεκτό που κάνουμε εμείς εδώ, υπήρχε ένα άλλο πλεκτό με τη βελόνα. Το οποίο πλεκτό το ξέρανε λίγες γυναίκες. Δηλαδή από το δικό μας το σόι που ήταν αρκετά μεγάλο, μόνο μία η θεία μου η Πάτρα. Κι έχω ενθύμιο από αυτό. Ράβανε, αλλά κάναν δαντέλα με αυτό το πράμα, αλλά η θεία μου ήταν δεξιότηχνης.] (φέρει η κυρα-Μαρία πλεκτό και ένα σεντόνι) Αυτό είναι στο χέρι με βελόνα. Εδώ οι ντόπιοι που λέμε εμείς, δεν την ξέρουν αυτή τη βελονιά! Με βελόνα και πολύ ψιλή κλωστή. Ογδόντα νούμερο. Αυτό είναι καρεδάκι με βελόνα όχι με βελονάκι. Ροτοντούλα είναι και τη βάζουμε επάνω στο τραπεζάκι. Και αυτό είναι κεντημένο της μάνας μου. Στο χέρι όλο Μαριάννα. Αυτό για να το σιδερώσω θέλει μέρες. Εγώ το στρώνω το καλοκαίρι αυτό. [Μαριάννα: Ήταν προκομμένες γυναίκες. Με το που ήρθαν εδώ πιάσαν δουλειά στις αποθήκες. Η θεία μου έφερνε τα σπάγγια από τις αρμάθες. Μάζευε τα σπάγγια. Τα έκανε κουβάρια και μετά με εκείνα τα σπάγγια έπλεκε τετραγωνάκια τετραγωνάκια και έφτιαχνε κουβέρτες ή κάτω πατάκια. Και με φουντούλες τριγύρω. Δηλαδή αξιοποιούσε τα σπάγγια τα οποία τα πετούσαν αυτοί στην αποθήκη. Αυτή τα μάζευε, γιατί είχαν φτώχεια και δεν είχαν να αγοράσουν κλωστές και κουβάρια, έπλεκε κουβέρτες ή κάτω πατάκια, χαλάκια. Έχω ένα τέτοιο! Από κάτω ήταν όλο κόμπους κόμπους, γιατί ήταν μικρές οι κλωστές. Το αξιοποιούσαν ακόμη και αυτό. Το χαλάκι αυτό το έχει η κόρη μου η Όλγα και το στρώνει στη Γερμανία, το έστρωνε και στην Αθήνα. Και λέει ότι είναι από τις αποθήκες του Παπαστράτου, του Ηλιού. Δεν είχαν λεφτά για να αγοράσουνε καλές κλωστές, αλλά ήταν έργα τέχνης! Αυτό είναι ένα φανταστικό πράμα, τετραγωνάκι τετραγωνάκι από κάτω γεμάτο κόμπους όπως έδενε τις κλωστές και γύρω τριγύρω είχε βάλει φουντίτσες. Είναι υπέροχο! Το χρησιμοποιούμε ακόμη και σήμερα!]

Από μαγειρική;

Δε λέμε τίποτα! [Μαριάννα: Από μας μάθαν οι άλλοι κουζίνα. Εδώ λίγα πράγματα ξέρανε. Η δική μου η γιαγιά, η Σπαρταλού, τη λέγαμε γιαγιά (θεία ήτανε) γιατί ήτανε είκοσι χρόνια μεγαλύτερη από τον πατέρα μου, αυτοί είχανε ένα έθιμο, τα σαμσά. Την τελευταία ημέρα πριν από την Καθαρή Δευτέρα ή την Τσικνοπέμπτη, μαζευόμασταν εδώ στις παράγκες που λέμε, ήταν όλα αυτά Καγιαδικά τα σπίτια και φτιάχναμε ένα παραδοσιακό πιτάκι.]

Εσείς κυρα-Μαρία ταξιδέψατε ποτέ προς τη Μικρά Ασία;

Δεν ήθελα! Ευκαιρίες πολλές μου δόθηκαν! Δεν ήθελα τους Τούρκους. Αυτά που άκουγα, που τραβήξαν οι γονείς και αυτά και δεν ήθελα. [Μαρριάννα: εμείς όταν πήγαμε, η μητέρα μου έλεγε πριν να πάμε, «να μην πάτε, δε χρειάζεται να πάτε.» Έχουμε δέκα, δώδεκα χρόνια που πήγαμε. Πήγαμε Κωνσταντινούπολη και όλα τα παράλια της Μικράς Ασίας μέχρι την Έφεσο. Πάρα πολύ ωραία εκδρομή. Συγκινήθηκα! Γιατί πήγα στη Σμύρνη, στην πατρίδα της μάνας μου!]

Βρήκες τα εδάφη που κατοικούσε; [από εδώ κι κάτω μιλά η Μαρριάννα Καγιά]

[Μαρριάννα: Όχι! Όχι! Γιατί δεν ήξερα. Μία ξαδέρφη μου μου λέει ότι κάπου ξέρει, αλλά η Σμύρνη κάηκε και δεν υπήρχε εκεί κανένα σπίτι. Η μητέρα μου ζούσε μες στη Σμύρνη. Ο πατέρας της ήταν από τα Φιλαδέλφεια. Όταν πήγαμε εκεί είδαμε λεωφορεία και για Σπάρτη και για Φιλαδέλφεια. Της μαμάς το σόι ήταν ο μπαμπάς της από τα Φιλαδέλφεια και η γιαγιά(η μαμά της μαμάς) από τη Σμύρνη. Του πατέρα μου το σόι είναι από τη Σπάρτη όλοι. Ο πατέρας της μαμάς μου ήταν μηχανικός εκεί στη Σμύρνη σε ένα εργοστάσιο εγγλέζικο. Ένα εργοστάσιο που έβγαζε κασμίρια και είχε καλή δουλειά και καλό μισθό και ζούσανε πάρα πολύ καλά. Η μητέρα μου δε δούλευε. Ήταν εύπορη οικογένεια, είχαν και τους υπηρέτες τους, Τούρκους υπηρέτες οι οποίοι ήταν πάρα πολύ καλοί και τους αγαπούσανε. Εφέντη μου τον έλεγε τον παππού μου. Η οικογένεια της μητέρας μου πήγανε στον Πειραιά και εγκαταστάθηκαν στη Νίκαια. Η μητέρα μου μεγάλωσε στη Νίκαια. Δύο χρονών ήρθε η μαμά μου. Ο πατέρας της ήταν στο εργοστάσιο. Πολύ καλή οικογένεια, ευκατάστατη. Κτήματα δεν είχανε. Ήταν αστική οικογένεια. Να φανταστείτε ότι ο παππούς μου ήξερε τούρκικα και η μητέρα της μητέρας μου δεν ήξερε καθόλου, δεν είχε καμία επαφή με τους Τούρκους. Ήξερε μόνο ελληνικά και δεν ξέρω αν ήξερε και γαλλικά. Ήταν αρχόντισσα, έτσι τη λέγανε. Είχανε άμαξα, είχανε υπηρέτες, πολλοί καλούς και πιστούς υπηρέτες! Στον Πειραιά η γιαγιά μου είχε μια αδερφή η οποία κατοικούσε στο Πασαλιμάνι. Τρία χρόνια πιο μπροστά (1919) με τη μεγάλη την κόρη της η γιαγιά μου η Μαρία είχε έρθει στο Πασαλιμάνι, γιατί βάφτιζε το παιδί της η αδερφή της. Και τότε στο Πασαλιμάνι που έφτασε αυτή με τα χρυσά της, με τα ωραία τα ρούχα, ήταν εύπορη οικογένεια. Λέγανε πάμε να δούμε τη Σμυρνιά που ήλθε από τη Σμύρνη να τη θαυμάσουμε! Τόσο καλοντυμένη και ωραία γυναίκα ήταν! Της είπε η αδερφή της:« Μαρία, δεν παίρνεις και εσύ ένα οικόπεδο, να έρχεσαι και εσύ να σε βλέπουμε.» και τότε η γιαγιά είπε:« Σιγά μην αφήσω εγώ την ωραία τη Σμύρνη, να πάρω οικόπεδα στον Πειραιά για να καθίσω!» Η μαμά μου ήταν το δεύτερο κορίτσι της οικογένειας. Γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1920, όταν οι Έλληνες γιόρταζαν, είχε αποβιβαστεί στρατός στη Σμύρνη ελληνικός, και γιόρταζαν τη νίκη. Κι εκείνη την περίοδο είχε γίνει και η Σμύρνη αυτόνομη. Και για να τιμήσουν αυτό το γεγονός τη βάφτισαν Ελλάς και το άλλο όνομα, Ελευθερία. Εμείς Ελλάς τη λέγαμε, το Ελευθερία υπήρχε μόνο στα χαρτιά. Η μητέρα μου παντρεμένη ήρθε εδώ. Η μητέρα μου μεγάλωσε κι έζησε στη Νίκαια στον Πειραιά. Εκεί τους δώσανε σπίτι κι εκεί καθίσανε. Αλλά είχε συγγενείς στη Θεσσαλονίκη. Εκεί της κάνανε προξενιό με τον πατέρα μου που είχε τελειώσει Το Γυμνάσιο στο Αγρίνιο και μόλις είχε πάρει το

πτυχίο του στη Θεσσαλονίκη, ως καθηγητής. Ο πατέρας μου από τη Σπάρτη. Αυτός ήρθε εδώ στο Αγρίνιο. Μεγάλωσε κι εκείνος με πάρα πολλή φτώχεια.

Ο πατέρας σου ήρθε κατευθείαν εδώ, στον Άγιο Κωνσταντίνο;

Ναι! Εδώ! Πήγε δημοτικό σε εκείνο το σχολείο πάνω που το είχε χτίσει ο Ηλιού. Και μετά πήγε στο Γυμνάσιο, στο Παπαστράτειο. Ίσως να ήταν ο μοναδικός. Άφησε εποχή εδώ στο Αγρίνιο. Ήταν ο πατέρας μου, ξεχωριστός. Και οι παλιοί Αγρινιώτες λέγανε τα καλύτερα για τον πατέρα μου. Με πολλή φτώχεια και πολλή ανέχεια και αυτοί με τα καπνά. Με τα καπνά σπούδασε ο πατέρας μου. Βάζαν καπνά το καλοκαίρι και δουλεύαν όλοι μαζί. Τον είχε βοηθήσει και η αδερφή του, αυτή που τον έφερε από τη Μικρά Ασία και σπούδασε στη Θεσσαλονίκη, και εκεί γνώρισε τη μητέρα μου και παντρεύτηκαν. Οι θείοι μου δεν δουλεύαν σε καπναποθήκη. Οι γυναίκες τους όμως όλες. Όλες δουλεύανε στις καπναποθήκες. Οι περισσότερες που δουλεύανε ήταν προσφυγοπούλες. Και μάλιστα το 'χανε σε κακό οι ντόπιοι Αγρινιώτες να πάνε οι γυναίκες τους να δουλέψουν στις αποθήκες, γιατί τις προσφυγοπούλες δεν τις θεωρούσαν και τόσο... ίσως επειδή ήταν πιο εξελιγμένες, ξεπερνούσαν τα εδώ... ήταν πιο πολιτισμένες. Πιο κοινωνικές. Δεν τα ξέραν αυτά οι ντόπιοι οι Αγρινιώτες οπότε το παρεξηγούσανε και λέγανε: «θα πας με αυτές να δουλέψεις κι εσύ στην αποθήκη.» Και δουλεύανε μόνο προσφυγοπούλες. Κι αυτές οι δουλειές ήταν εποχιακές. Πότε ξεκινούσε η αποθήκη! Καλοκαίρι ήτανε και σταματούσαν το χειμώνα. Οπότε το καλοκαίρι αυτές οι γυναίκες δουλεύαν στις καπναποθήκες και παράλληλα οι άντρες τους και τα παιδιά τους βάζανε καπνά στα χωράφια. Εγώ θυμάμαι θείες μου πηγαίνανε μαζεύανε καπνά, πηγαίνανε και στις καπναποθήκες και την άλλη μέρα τα αρμαθιάζανε τα παιδιά τους που ήτανε μικρά. Κι έτσι ζούσαν.

Πηγαίνανε πρωί απόγευμα στις αποθήκες;

Ναι! Και μάλιστα με τα πόδια στο Αγρίνιο και μάλιστα δεν είχανε ρολόγια εκείνη την εποχή και είχαμε το τρένο εδώ, το οτομοτρίς, περνούσε το οτομοτρίς σφύριζε, ξέρανε την ώρα έτσι, το πρωί και ξεκινούσαν τροχάδην να πάνε στην αποθήκη. Όταν σχολάγανε οι δρόμοι ήταν γεμάτοι στον Άγιο Κωνσταντίνο. Όλες οι γυναίκες δούλευαν εκεί. Με τις τσάντες τους, μετά τρέχοντας εδώ το μεσημέρι να μαζέψουν τα παιδιά τους, να πάνε στα χωράφια να μαζέψουν καπνό, να αρμαθιάσουν, να φτιάξουν φαγητό για την άλλη μέρα. Και μετά το απόγευμα, γύρω στις τέσσερις πάλι στο εργοστάσιο και να έρθει το βράδυ να γυρίσουν στο σπίτι. Η πρώτη τους δουλειά ήταν ότι ερχόντουσαν στη βρύση, στο Κιούγκι να πάρουν νερό. Γιατί ήτανε βραδάκι, κουβαλούσανε μία ποτίστρα στο κεφάλι θυμάμαι εγώ και δύο στα χέρια. Και τι ισορροπία ήταν αυτή!

Οι συνθήκες στο εργοστάσιο;

Από ότι έχω ακούσει, ήταν πολύ δύσκολη δουλειά και ανθυγιεινή, γιατί είχανε σχέση με καπνό, βγάζανε σκόνη τα καπνά και ειδικά όταν τα ξέραιναν τα εισπνέαν όλα

αυτά. Μετά υπήρχανε τα υγραντήρια. Εκεί πηγαίναν τα καπνά για να μαλακώσουν, γιατί ήταν ο ατμός και το ανέπνεαν όλο αυτό οι γυναίκες μαζί με τον καπνό. Βέβαια ο καπνός δεν ήταν όπως τώρα με φάρμακα και τα λοιπά. Και δε θυμάμαι, είχανε τα τσεμπέλια, είχανε και το μυρωδάτο. Και είχαν οι γυναίκες αυτές και στο σπίτι τους παραγωγή. Τα αρμαθιάζανε και τα βάζανε έξω στις λιάστρες. Θυμάμαι τους θείους και τις θείες, ο Αύγουστος ήταν ο φόβος και ο τρόμος που είχε βροχή, να τα σκεπάσουνε με τα πανιά, για να μη σκεπάσουνε τα καπνά, όπως τα βάζανε στις λιάστρες. Η μητέρα μου δε δούλεψε καθόλου στα καπνά. Ο πατέρας μου ήταν καθηγητής, δεν είχε ανάγκη να δουλέψει.

Πάντως ο πατέρας σου πρέπει να ήταν από τις ελάχιστες περιπτώσεις του τελείωσαν το γυμνάσιο και προχώρησαν κι άλλο και να πάει και Θεσσαλονίκη.

Ναι! Ναι! Και πανεπιστήμιο. Δεν ξέρω, νομίζω ήταν ο μοναδικός στον Άγιο Κωνσταντίνο ή ο πρώτος και μετά βγήκαν οι άλλοι.

Πότε γεννήθηκε ο πατέρας σου;

Το 1918 στη Σπάρτη της Μικράς Ασίας και ήρθε μικρό παιδάκι εδώ. Δούλευαν στα καπνά, όχι στις καπναποθήκες, βάζανε καπνά στα δικά τους χωράφια. Τους είχανε δώσει. Εδώ απέναντι (25^{ης} Μαρτίου) ήταν παράγκα. Και δίπλα άλλες παράγκες. Οπότε όταν ήρθαν εδώ, είχαν δικαίωμα να πάρουν κλήρο. Και πήραν και κλήρο και οικοπέδο. Ο πατέρας μου δυο παιδιά απέκτησε, δύο κορίτσια είμαστε.

Πότε γεννήθηκαν;

Το '52 εγώ, το '54 η αδερφή μου, αλλά γεννηθήκαμε στο Δοξάτο της Δράμας, γιατί ήτανε εκεί καθηγητής ο πατέρας μου.

Πότε κατέβηκαν στο Αγρίνιο;

Το '54 κατέβηκαν εδώ στο Αγρίνιο. Ο πατέρας μου όταν πρωτοήρθε εδώ ήταν καθηγητής στην Παραβόλα και μετά ήρθε καθηγητής μέσα στο Αγρίνιο. Αλλά ήταν πολύ ταλαιπωρημένοι και από πολύ φτώχη οικογένεια και είχε αρρωστήσει από φυματίωση πάρα πολύ άσχημα. Ο γιατρός του είπε για να σωθεί να πάει στην Αθήνα, οπότε εγώ πήγα σχολείο εδώ μέχρι την Πέμπτη Δημοτικού εδώ πάνω στον Άγιο Κωνσταντίνο. Τα περισσότερα παιδιά ήταν προσφυγόπουλα, υπήρχαν όμως και παιδιά τα οποία ήταν πάνω από την Αγία Παρασκευή, είχαν έρθει από τα Πράμαντα. Όχι Αγρινιώτες, καμία σχέση! Εγώ μέχρι Πέμπτη Δημοτικού που πήγα δεν είχα καμιά σχέση με Αγρινιώτες και Αγρινιώτισσες. Δεν είχα επαφή, γιατί ήμασταν εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο με τα παιδιά της γειτονιάς. Ωραίες εποχές! Φτώχεια όμως. Βέβαια τώρα είναι ακόμα καλύτερα, γιατί οι γυναίκες και οι άντρες ζούνε πιο ξεκούραστα! Θυμάμαι τι τράβηξαν οι γυναίκες εκείνης της εποχής που δεν είχαν ευκολίες με το νερό, με το φως. Όταν ήμουν Πρώτη Δημοτικού ήρθε το φως, το ρεύμα, μέχρι τότε είχαμε τη λάμπα. Πολύ αργότερα ήρθε το νερό.

Πού σπουδάσατε;

Εγώ σπούδασα Θεσσαλονίκη, η αδερφή μου σπούδασε Αθήνα και οι δυο καθηγήτριες φιλόλογοι. Τα καλοκαίρια ερχόμασταν στο Αγρίνιο, αφού μεγαλώσαμε σε αυτή τη γειτονιά, είχαμε τους φίλους μας, είχαμε τις παρέες μας. Μας συνέδεαν πάρα πολλά. Μας άρεσε πάρα πολύ να ερχόμαστε εδώ, παρόλο που είχαμε πάει στην Αθήνα και εκεί ήταν η ζωή μας. Και βέβαια ο άντρας μου από την παρακάτω γειτονιά. Είναι εδώ δίπλα δηλαδή. Μαζί μεγαλώσαμε. Πολλά έχω να θυμηθώ από τα παιδικά χρόνια, περισσότερο η ξεγνοιασιά, η ανεμελιά.

Τι χαρακτηριστικά έχεις πάρει από τις Μικρασιάτισσες;

Πιστεύω την ευγένεια. Η μητέρα μου που ήταν από τη Σμύρνη και η αδερφή της και το σόι όλο αυτό ήταν πάρα πολύ ευγενικοί άνθρωποι και πολιτισμένοι. Είχανε άλλο τρόπο ζωής, άλλη αρχοντιά. Και η μητέρα μου ήταν πραγματικά αρχόντισσα. Ελλάς, το έλεγε και καμάρωνε με όλη τη σημασία της λέξης και είχε αυτή τη φυσική ευγένεια. Και νομίζω ότι αυτό ήταν το χαρακτηριστικό μας και ο πολιτισμός. Η μητέρα μου, ακόμα κι εδώ που ήρθε, Σμυρνιά, οι πρόσφυγες που ήρθαν εδώ ήταν δύο τρία σκαλοπάτια πίσω από αυτήν. Γιατί ήταν πιο εξελιγμένη. Εδώ ήταν φτώχεια, ενώ σας είπα ο πατέρας της ήταν σε αγγλέζικο εργοστάσιο, δεν ταλαιπωρήθηκε, ακόμη και στη γερμανική κατοχή δούλευε αυτό το εργοστάσιο. Όταν είχε έρθει εδώ, ήταν ακόμη σπιτάκια μικρά, χαμηλά και παράγκες. Το δικό μας εδώ απέναντι είχε δύο δωμάτια πέτρινα και το αποκάτω μέρος ήτανε με πλίθα. Φτώχεια πολλή. Οι θείοι μου όταν ήρθαν εδώ, από τη Σπάρτη τώρα, αναγκάστηκαν να δουλέψουν σαν οικοδόμοι. Αυτό το σπίτι της Μαρίτσας, αυτοί το έχουνε χτίσει. Είχαν χτίσει πολλά σπίτια εδώ και στα Καλύβια, πάρα πολλά! Και μάλιστα είχαν φέρει μία καινούρια τεχνική, γιατί εκεί στα Καλύβια ήταν βαλτώδες το μέρος. Και για να στερεώσουν τα θεμέλια βάζαν ξύλα το ένα πάνω στο άλλο. Πάντως ήταν καλά μαστόρια! Πολύ καλά! Πήραν σύνταξη από το ΙΚΑ οι γυναίκες τους από τις καπναποθήκες και στα γεράματά τους ζούσανε καλά, γιατί είχανε τη σύνταξή τους αυτή. Οι καπναποθήκες είχαν βοηθήσει πολύ την προσφυγιά, γιατί ήταν κατεξοχήν προσφυγοπούλες εκεί. Και ήταν όλες προκομμένες γυναίκες! Τρέχανε και δε φτάνανε! Όλο δουλειές να κάνουνε. Κι ερχόντουσαν εδώ και φτιάχναν και τα σπίτια τους. Αλείβαν κάτω το χώμα με λάσπη, για να σφίξει να γίνει σαν τσιμέντο. Και γινόταν σαν τσιμέντο. Και το κάνανε συχνά αυτό, δε θυμάμαι πόσο συχνά! Τα σπίτια τους θυμάμαι τότε, οι κουρτίνες τους, τα κουρτινάκια τους, τα πλεκτά τους, από τότε! Ενώ αυτά δεν υπήρχαν στο Αγρίνιο. Και τα ωραία τραπεζομάντιλα τα πάντα! [Μαρία: Αυτό που σας έδειξα εγώ το '28 το 'φτιαξε η μαμά μου και το καλοκαίρι το στρώνω.] Ο παππούς έλεγε να πάω στην πατρίδα, στην Ελλάδα κι ας πεθάνω. Και όντως το '22 μαζέψανε χρήματα και ότι είχανε και ήρθαν στον Πειραιά. Όλα τα λεφτά τους τελείωσαν πάνω στο καράβι. Μετά καραντίνα εκεί για να τους καθαρίσουνε. Με το που πάτησε ο παππούς στον Πειραιά το πόδι του, πέθανε. Και βγήκε αυτό που ήθελε.

Στο θέμα της θρησκείας οι πρόσφυγες;

Πάρα πολύ! Ένα έχω να σου πω, σου έφερα ένα δείγμα. Με ντοκουμέντα μιλάω. Από τη Σπάρτη τώρα. Αυτό (βιβλίο στα караμανλίδικα του 1898) είναι από τη Σπάρτη. Η οικογένεια του πατέρα μου αγαπούσε τα γράμματα. Εκεί τα αδέρφια του πατέρα μου είχαν τελειώσει δημοτικό και γυμνάσιο ελληνικό. Ήταν οι λεγόμενοι Καραμανλήδες. Αυτό είναι ένα τέτοιο βιβλίο. Αυτά είναι τα μόνα που φέρανε από τη Μικρά Ασία. Και μία ή δύο εικόνες που τις έχει ο παπάς. Οι οποίες έχουν πολύ μεγάλη αξία, γιατί μια φορά που τα πήγε στο Βυζαντινό Μουσείο για να τα δώσει να τα εκτιμήσουνε, και του είπαν ότι είναι πολύ μεγάλης αξίας. Τα είχε η μεγαλύτερη θεία και τα είχε δώσει στον ανιψιό της τον παπά, επειδή θα γινόταν παπάς. Και του χάρισε αυτές τις εικόνες. Ο πατέρας μου όμως κράτησε τα βιβλία τα οποία είναι με ελληνικά γράμματα στην τούρκικη γλώσσα. Έτσι ήταν και στην εκκλησία τους. Πάρα πολύ χριστιανοί ορθόδοξοι! Πάρα πολύ θρησκευόμενοι! Φέρανε αυτά τα βιβλία εδώ! Κι αυτά τα βιβλία είναι όλα Αγία Γραφή, Απόστολος, τέτοια. Αυτά τα διάβαζε ο παπάς με ελληνικά γράμματα, αλλά στην τούρκικη γλώσσα. Να σκεφτείς ότι στο σόι ο ένας ήταν παπάς. Ήταν χειροτονημένος παπάς ο οποίος πήγε κι έζησε στη Μακεδονία.

Πήγατε στη Μικρά Ασία;

Πήγα με το σύζυγο στη Σμύρνη, συγκινήθηκα για τη μητέρα μου. Ένας ξάδελφος μου που είναι γιατρός πήγε κι αυτός με τη γυναίκα του που είναι κι αυτή γιατρός σε ένα συνέδριο στην Αττάλεια. Από εκεί πήρανε ένα ταξί και πήγανε στην πόλη στην Σπάρτη. Και βρήκαν το σπίτι. Αυτό είναι ληξιαρχική πράξη γέννησης, αδερφού του πατέρα μου ο οποίος ονομαζότανε Στέλιος Καγιάογλου. Εμείς ονομαζόμασταν Καγιάογλου και όταν ήρθαμε εδώ κόψαμε το -ογλου και γινήκαμε Καγιά. Η ληξιαρχική πράξη γέννησης λέει από το χωριό Γιαρλά γεννήθηκε, πρόσεξε να δεις, αυτό είναι το τούρκικο το έτος, 325 (1909), αυτοί χρονολογούνε από την εποχή του Μωάμεθ. Εθνικότητα ελληνορθόδοξος, αυτό είναι τεκμήριο ότι είμαστε 100% Έλληνες. Αυτό είναι επίσημο έγγραφο από το Υπουργείο Εξωτερικών. Μεταφρασμένο. Είναι Σουλτανικό Μονόγραμμα. Τότε ήταν ακόμα ο Σουλτάνος όταν γεννήθηκαν τα παιδιά αυτά. Και το χωριό ήταν χριστιανικό. Αυτό που έχει σημασία είναι η ελληνικότητα, ελληνορθόδοξος και το χριστιανικό χωριό Γιαρλά. Οπότε δε μπορεί κανείς να μας αμφισβητήσει που μας έλεγαν εμάς Τουρκόσπορους! Και οι δικοί μου μιλούσαν τούρκικα. Από τη Σπάρτη μιλούσαν τούρκικα. Η θεία μου η μεγάλη δεν έμαθε καθόλου ελληνικά! Γιατί δεν έμαθε ελληνικά. Γιατί στις αποθήκες που πήγαιναν, όλες ήταν προσφυγοπούλες και μιλάγαν τούρκικα. Ερχόντουσαν εδώ, μιλούσαν τούρκικα. Όταν ήρθαν εδώ από τη Σπάρτη δεν ξέρανε καλά ελληνικά. Τα μικρά παιδιά που είχανε πάει σχολείο ξέρανε, αλλά οι μεγάλες οι γυναίκες δεν ξέρανε πολύ καλά. Οπότε τους ρωτούσαν και δεν ξέραν να απαντήσουν καλά.

Πήγατε μέχρι εκεί;

Όχι εμείς φθάσαμε μέχρι την Έφεσο, παράλια. Νιώσαμε πάρα πολύ συγκίνηση μεγάλη. Πραγματικά δάκρυσα ειδικά στην Σμύρνη, όταν έφθασα. Γιατί σκέφθηκα τη

μάνα μου σκέφτηκα τη μητέρα της, τη ζωή που ζούσαν εκεί! Τώρα βέβαια η Σμύρνη είναι μια καινούρια πόλη, ελάχιστα θυμίζει τα παλιά, γιατί η φωτιά τα είχε κάψει όλα!

Πάντως με όσους έχω μιλήσει, αν δεν έχουν ταξιδέψει στον πατρογονικό τόπο, έχουν ταξιδέψει τουλάχιστον στη Μικρά Ασία.

Έλεγαν πότε θα πάμε στην πατρίδα! Πιστεύανε ότι θα γυρίζανε πίσω! Με πολλή νοσταλγία. Κι εμείς αυτή την αίσθηση είχαμε, αφού την ακούγαμε μες στο σπίτι. Η πρώτη γενιά περίμενε να γυρίσει. Κάποια στιγμή το πήρανε απόφαση. Και όταν ήρθανε τότε από τη Σπάρτη είχε φέρει μέσα σε μία σακούλα χώμα από εκείνα τα μέρη. Ελπίζοντας βέβαια ότι θα ξαναγυρίσουν.

Εσύ πώς νιώθεις που σαν απόγονος πρόσφυγα, γύρισες σαν καθηγήτρια και δίδαξες;

Καταλάβαιναν όλοι ότι δεν ήμουννα Αγρινιώτισσα, και μου έλεγαν ότι ξεχωρίζω. Αισθανόμουν ότι είχα άλλη καταγωγή! Δεν ξέρω τι καθηγήτριες είχες και πώς ήταν, αλλά μου το λέγαν και τα παιδιά ακόμα που με συναντάνε τώρα στο δρόμο και με χαιρετάνε. Μου λένε: «Κυρία, ήσασταν αλλιώς» Εγώ όταν λέω ξεχωριστή, εννοώ τις ρίζες! Τίποτε άλλο!

Γιατί πολλοί βλέπουν και το διδακτικό έργο ως κοινωνικό έργο.

Ήταν η οικογένειά μας τέτοια. Γράμματα και δίδασκε. Γι' αυτό δε θέλω να παρεξηγηθώ, εννοώ την καταγωγή μου.

Τα επαγγέλματα αυτά γιατρός, δικηγόρος, νοσηλευτής, καθηγητής έχουν και μία δόση προσφοράς στο κοινωνικό σύνολο.

Η μητέρα μου όπου κι αν πήγαινε με την ευγένεια! Το χαμόγελο, το ότι μιλάς, το ότι θέλεις να έχεις επαφή με τον κόσμο, δεν θα κρατήσεις μούτρα, κοινωνικότητα, αυτό είναι το διαφορετικό. Θα δεις τον άλλο, θα τον καλημερίσεις. Πολλοί στο δρόμο κάνουν ότι δε σε βλέπουνε! Αυτό εννοώ διαφορετική.

Ο ορεινός τόπος που παραπέμπει;

Στο να είναι κλειστοί οι άνθρωποι. Στο να είναι κλεισμένοι στα σπίτια τους και στην καρδιά τους. Έτσι είσαι κλεισμένος παντού. Και δε θέλουν να ξανοίγονται. Φοβούνται τον άλλο κόσμο γύρω τους. Ενώ ο άνθρωπος που έρχεται σε επαφή με άλλους στα παράλια, και οι νησιώτες, είναι πολλοί διαφορετικοί με τους ορεινούς επάνω, τους βουνίσσιους. Είναι έξω καρδιά, είναι χαρούμενοι, είναι γλεντζέδες, έρχονται σε επαφή με κόσμο. Το ορεινό σε απομονώνει, σε κάνει πιο άγριο, πιο απομονωμένο, πιο άξεστο.

Ευχαριστώ πάρα πολύ κυρία Μαριάννα Καγιά!

11. Συνέντευξη της κυρίας Μέλπωσ Ο. Ημερομηνία γέννησης 1960. Στην οικία της, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στις 11 Νοεμβρίου 2016

Καλησπέρα κυρία Μέλπω. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσετε. Ας ξεκινήσουμε με την καταγωγή. Από πού κατάγεται ο παππούς ή η γιαγιά;

Ο παππούς μου, της μαμάς μου ο μπαμπάς, κατάγεται μέσα από τη Σμύρνη. Ήτανε πολύ πλούσιοι. Αλλά φύγανε κι ήτανε εφτά αδέρφια. Τον έναν τον χάσανε, οι δύο μείνανε στην Αθήνα και οι άλλοι τέσσερις εδώ.

Στη Σμύρνη με τι ασχολήθηκαν;

Με καπνά ασχολούνταν, γιατί ήξεραν από καπνά. Οι τέσσερις που ήρθαν εδώ, τους έδωσαν ένα χωράφι που ήτανε τέσσερα οικοπέδα και χτίσανε από μια παράγκα τα αδέρφια και κάτσανε. Η μαμά του μπαμπά μου κι αυτή από τη Μικρά Ασία, ήταν πάρα πολύ όμορφη μου έχουν πει, από τη Σμύρνη κι αυτή.

Στη Σμύρνη είχαν ασχοληθεί με το εμπόριο ή απλά καλλιεργούσαν;

Και καλλιεργούσαν και να φανταστείς είχανε και υπηρέτες. Ήταν σε πολύ κατάσταση (οικονομική), αλλά δεν πρόλαβαν να πάρουν τίποτα, μπορεί να έφεραν εδώ και πέντε λίρες, αλλά τίποτα άλλο δεν πρόλαβαν! Α! κι ένα εικονοστάσι! Φαίνεται ότι είχαν πάρει και δυο εικόνες. Στη μία μου φαίνεται ήταν ο Άγιος Νικόλαος. Δεν πρόλαβαν να πάρουν τίποτα άλλο, αλλά θυμάμαι ότι ο συνοικισμός ήταν πάρα πολύ νοικοκυρεμένος, ο ασβέστης μοσχοβόλαγε, και ο βασιλικός στα ντενεκέδια κι θυμάμαι το Πάσχα που ψήνανε αρνιά και βάνανε και τούρκικα τραγούδια και χορεύανε αμανέδες και τέτοια πράματα! Αυτά γινόντουσαν κάτω στις παράγκες. Στον παλαιό συνοικισμό. Εκεί που έμενε η γιαγιά και ο παππούς. Τους άλλους δεν τους γνώρισα, γιατί πέθαναν όταν ο μπαμπάς μου ήταν ενός έτους.

Εκεί στο συνοικισμό έχεις εικόνες σαν παιδί;

Θυμάμαι ότι οι περισσότεροι είχαν άλογα κι ότι μεταφορές θέλανε να κάνουνε πηγαίνανε με τα άλογα, αλλά είχανε και καρότσες πίσω. Και ξυλείες κουβάλαγαν, καπνά, δέματα, τα πηγαίνανε στις αποθήκες του Παναγόπουλου, του Ηλιού και του Παπαστράτου.

Με τι ασχολήθηκαν ο παππούς και τα αδέρφια του, όταν ήρθαν στο Αγρίνιο;

Ήταν καπνεργάτες στα εργοστάσια που σου είπα. Είχαμε τότε πολλά εργοστάσια εδώ. Δούλεψαν όλες αυτές οι αποθήκες.

Αυτός ήταν ο λόγος που ήρθαν στο Αγρίνιο;

Έτυχε να 'ρθούνε στο Αγρίνιο. Μιας και ξέρανε το επάγγελμα. Πέρα όμως από τις αποθήκες, δουλεύανε και χωράφια, βάζανε και δικά τους καπνά. Όπως κι εμείς αργότερα.

Είχαν δικά τους κτήματα ή μισακά;

Όχι, μεροκάματα και με ενοίκιο βάζανε.

Θυμάσαι τις καπνοκαλλιέργειες, είχες δουλέψει καθόλου εκεί;

Θυμάμαι, γιατί όταν μεγαλώσαμε κι εμείς, βάζαμε κι εμείς καπνά. Είχε ανοίξει ένα εργοστάσιο εδώ του Δωρίδα και δε με άφηνε ο πατέρας μου να πάω.

Μίλησέ μου για τα σχολικά χρόνια;

Εντάξει! Γεννήθηκα το 1960. Και μεγάλωσα εδώ στον παλιό συνοικισμό, κάτω από την εκκλησία, στην Κολοκοτρώνη. Δημοτικό πήγα δίπλα στην εκκλησία. Εκεί ήταν το σχολείο μας.

Εκεί είχε μόνο παιδιά από πρόσφυγες;

Όχι, οι περισσότεροι ήταν πρόσφυγες. Μετά ήταν πολλά τα παιδιά και χωρίστηκαν και γίναμε δύο σχολεία. Το 7^ο ήταν το δικό μας και το 6^ο ήταν κάτω από το αυλάκι. Εδώ είχε ρέμα, τώρα το έχουν κλείσει. Το 7^ο είχε πάρα πολλά παιδιά. Κάναμε και το απόγευμα μάθημα. Από μαθήτρια εντάξει καλή ήμουν, οχτώ, επτά, δεν έμεινα ποτέ στην ίδια τάξη, γιατί δεν καθόμασταν να διαβάσουμε. Τότε παίζαμε πάρα πολύ στην αλάνα και ο πατέρας δε με άφησε να πάω στο Γυμνάσιο.

Ήθελες;

Δεν το είχα και πολύ ντέρτι. Πριν αρχίσουμε να βάζουμε καπνά, πηγαίναμε όλο το καλοκαίρι στο Μεσολόγγι, στη Σταμνά, γιατί ο μπαμπάς μου δούλευε στο Μεσολόγγι στην ΕΔΟΚ, και μας έφτιαχνε μία παράγκα με ξυλεία, γιατί ήταν εργολάβος οικοδόμος. Δε μας έλειψε όμως ποτέ τίποτα. Ήταν πολύ εργατικός. Μας έφτιαχνε παράγκα με ύφασμα χοντρό δεν πέρναγε βροχή και από πάνω έβαζε νάιλον και κιόσκι έξω με τραπέζι με καθίσματα από ξύλα τα έφτιαχνε μοναχός του όλα. Και καθόμασταν όλο το καλοκαίρι. Μετά αργότερα πήγαμε στην Μπούκα, το ίδιο, αλλά δεν ήμασταν μόνοι μας, με φίλους κουμπάρους, με διαφορετική παράγκα δίπλα αυτοί. Ήταν πολύ ωραία τα παιδικά μου χρόνια! Μετά μεγάλωσαμε κι ασχοληθήκαμε με τα καπνά, γιατί θέλανε να με παντρέψουνε. Βάλαμε καμιά δεκαριά χρόνια. Εγώ δούλεψα από τα δεκαπέντε μέχρι τα είκοσι οπότε και παντρεύτηκα. Η μάνα μου θα έβαλε άλλα πέντε χρόνια μετά. Δίπλα στο νεκροταφείο είχαμε χωράφι, έχουμε κτήμα εκεί. Που είναι το γήπεδο, ανάμεσα στο γήπεδο και στο νεκροταφείο. Έχουμε τέσσερα στρέμματα εκεί, αλλά νοικιάζαμε κι άλλα εκεί γύρω.

Στο Δωρίδα πότε έτυχε η ευκαιρία να πας και δεν πήγες;

Δε με άφησε να πάω στο εργοστάσιο. Το '76, το '77 κάπου εκεί. Και είχαν πάει όλα τα κορίτσια από τη γειτονιά μας κι εγώ ήθελα να πάω γαζώτρια. Ήξερα γαζώτρια, γιατί είχα πάει σε μοδίστρα να μάθω, ενώ είχα πάρει και μηχανή. Έμαθα μοδιστρική, κέντημα, έβγανα το μεροκάματο. Αλλά ποτέ δεν μας έλειψε τίποτα! Από όλα είχαμε!

Μοδιστρική, κέντημα ήταν πολύ καιρό που το μάθαινες;

Πήγα στο Αγρίνιο κάτω. Κάποιοι που πούλαγε μηχανές και μάθαινα κι εγώ. Έκατσα δύο τρεις μήνες θυμάμαι. Καλά ήτανε και το κέντημα και η μοδιστρική. Είχα φτιάξει όλων εδώ γύρω, τις προίκες των κοριτσιών. Ποδιές, σεντόνια, τραπεζομάντιλα. Ασχολήθηκα κάποιο διάστημα με αυτό. Και μετά έραβα παντελόνια στα παιδιά. Εγώ μου άρεγε να πάω για κομμώτρια, αλλά δεν με άφηνε να πάω για κομμώτρια.

Με πολλούς Μικρασιάτες που μίλησα, για το κέντημα και τη μοδιστρική μου μίλησαν όλοι!

Αυτοί έραβαν τα παλιά τα τσουβάλια από τη ζάχαρη, γιατί είχε πάνινο λινό, οι Μικρασιάτες τα φτιάχνανε... φόραγαν από μέσα το εσώρουχο κι από πάνω φόραγαν μπουραζάνες και κάτω να φανταστείς φτιάχνανε μπιμπίλα με το βελόνι. Μπιμπίλα, δαντέλα, και τα εσώρουχα οι γυναίκες τα φτιάχνανε έτσι και φόραγαν αυτό πάνω από το εσώρουχο σαν σορτς, μέσα από τα ρούχα. Δαντέλα από τότε. Φέραν αυτά! Από εκεί τα φέρανε οι Μικρασιάτες τον πολιτισμό. Κι ερχόταν, θυμάμαι που μου έλεγε η μαμά μου, ερχόταν οι άνδρες από το Αγρίνιο, επειδή ήταν όμορφες οι γυναίκες εδώ, και γύρναγαν εδώ, δε φεύγανε. Ερχόταν και σε ουζερί που είχαν οι Μικρασιάτες εδώ. Ήταν πάρα πολλά ουζερί εδώ πάνω. Κι ανέβαιναν οι άντρες εδώ πάνω και οι Αγρινιώτισσες τις λέγανε πουτάνες και καλά ερχόντουσαν οι άντρες να τις δούνε αυτές και θα τους ξελόγιαζαν. Όπως περνάγανε, βλέπανε τις αυλές που ήτανε φρεσκοβαμμένες και ζήλευαν αυτές και λέγανε τέτοια.

Σα χαρακτήρες οι Μικρασιάτες;

Ήταν πολύ αθώοι άνθρωποι και οι περισσότεροι μίλαγαν τούρκικα εδώ πάνω. Ειδικά οι γριές οι παλιές και τα γερόντια μίλαγαν τούρκικα. Τώρα έχει μείνει εδώ μια γιαγιά, τη λένε κι αυτή Μελπομένη σαν εμένα, που έχει έρθει από τη Μικρά Ασία, που έχει μείνει μεγάλη γυναίκα. Ήταν ήσυχος κόσμος, απονήρευτος. Οι περισσότεροι παίζανε και όργανα, ούτι, το κανονάκι. Οι περισσότεροι φέρανε ότι προλάβανε. Είχε φέρει κι ένας ούτι και το είχε κρεμασμένο και κάθε φορά που είχε γλέντι το έπαιζε ο παππούς. Ήταν ενθύμιο από εκεί.

Στα σπίτια εκεί στον Παλαιό Συνοικισμό πώς ήταν οι αυλές εκεί;

Τα σπίτια μοσχοβόλαγαν από την καθαριότητα που είχαν όλες οι Μικρασιάτισσες! Κι εκεί κάτω στο Κιούνι που είχαμε πάει τις προάλλες που έγινε το γλέντι, κουβάλαγαν όλοι νερό από εκεί. Δεν υπήρχανε ακόμη βρύσες και όλοι ανταμώνανε εκεί κάτω στο Κιούνι και κουτσομπολεύανε κιάλας και κουβάλαγαν νερό με το ζυγό. Κι έτσι κάναν και τη λάτρα του σπιτιού δηλαδή την καθαριότητα, το πλύσιμο τα πιάτα κι αυτά. Θυμάμαι τη μητέρα μου έγγειο στον μικρό μου αδερφό που έφερνε το νερό στο ζυγό σε δύο ποτίστρες ή παλιά τενεκέδια. Οι αυλές έξω με πέτρες και είχαν ασβεστωμένες τις πέτρες, με τα λουλούδια, ήτανε ωραία!

Τι λουλούδια είχε απ' έξω;

Βασιλικό, τσιτσέκια, γαριφαλιές από όλα τα χρώματα, αλλά περισσότερο ο βασιλικός ήταν που μωσχοβόλαγε και θα πηγαίνανε μετά στην εκκλησία...

Θυμάσαι γεγονότα με ντόπιους εκείνα τα χρόνια;

Θυμάμαι ήταν μερικά περίπτερα εκεί που καθόμαστε κάτω στις παράγκες που λέμε, στον Παλαιό Συνοικισμό, που ήταν μερικές που πούλαγαν ήλια. Είχαν φέρει το σπόρο από εκεί από την Τουρκία. Φυτεύανε λιόσπορα, τα μαζεύανε και τα ψένανε. Και καθόταν όλος ο κόσμος έξω οι πρόσφυγες και τρώγανε ήλια, πολλά ήλια. Ήταν δύο τρία μαγαζάκια εκεί κάτω που τα ψένανε και πηγαίναμε κι αγοράζαμε. Μου φαίνεται ότι τα έχουν φέρει από τη Μικρά Ασία. Ερχόταν κι από κάτω από το Αργίνιο και παίρνανε και αγοράζανε. Τα ψήνανε σε φούρνους μέσα σε λαμαρίνες. Και ήταν νόστιμα. Αλλά από τότε που πέθαναν αυτές οι Μικρασιάτισσες, οι γιαγιές, έχω να φάω τόσο νόστιμο ήλιο. Εντάξει φτιάχνουν ήλια τώρα, αλλά δεν είναι τόσο ωραία ψημένα, λες και ήξεραν οι παλιές τη συνταγή, ούτε καμένα ούτε άψητα.

Από τη μαγειρική τους;

Φτιάχνανε ωραία πράγματα! Ντολμαδάκια, μπακλαβάδες. Η μαμά μου μαγειρεύει εξαιρετικά. Χαλβά με το αλεύρι. Εντάξει δεν ήταν και πολύ πλούσιοι τότε, αλλά αυτά που είχανε τα λιγοστά πράγματα τα αξιοποιούσανε. Σταφίδες πάντοτε μέσα στα γεμιστά και γινόταν το φαγητό πιο ωραίο κι εγώ ότι και να φτιάξω, σταφίδες βάζω μέσα. Ή γεμιστά που φτιάχνω, ή ντολμαδάκια όχι αυτά με το αμπελόφυλλο αλλά το άλλο με το λάχανο, βάζω σταφίδες. Κι ο φίλος της κόρης μου όποτε πάω στην Αθήνα επάνω έχει παλαβώσει με τα φαγητά που μαγειρεύω. Πίτες και τέτοια. Αυτού και η μαμά του είναι Μικρασιάτισσα, αλλά αυτοί είχανε πάει στην Κρήτη.

Οι Πόντιοι πήγαν πιο πολύ Ματσούκι, Μπαμπαλιό και Σφήνα;

Ναι! Εκεί πάνω οι περισσότεροι είναι Πόντιοι.

Εδώ το '22 λίγοι Πόντιοι ήρθαν;

Εδώ δεν ήρθαν πολλοί Πόντιοι. Οι περισσότεροι Μικρασιάτες ήταν εδώ πάνω. Οι Πόντιοι πήγαν εκεί και μετά τα παιδιά αρχίσαν να πηγαίνουν στο σχολείο και έτσι κατεβήκανε, αγοράσανε χτήματα εδώ κι έτσι μαζεύτηκαν. Εγώ όταν παντρεύτηκα, που έλεγε η πεθερά μου (γύρω στα 1980), ερχόταν από τη Σφήνα ο αδερφός του πεθερού μου με τα παιδιά του να πάνε στο γυμνάσιο και τα περισσότερα καθότανε εδώ, γιατί δεν είχανε να πηγαίνουν πέρα δώθε. Στο ένα το δωμάτιο κοιμόταν όλα τα ανίψια, στο άλλο το δωμάτιο τα άλλα τα παιδιά και ερχόταν και της πεθεράς μου το σόι από το Μαλατέικο, κι όποιος ήθελε να πάει στο Μεσολόγγι ή στο Αργίνιο να φτιάξει χαρτιά για διάφορες υποθέσεις πέρναγε και τον φιλοξενούσαμε. Πάντα ήταν στρωμένα κάτω, στρωματσάδα. Αφού ήρθε ένας από το χωριό της πεθεράς μου και του λέει ο πεθερός μου, έμπα μέσα στο σπίτι και άμα βρεις πουθενά να μπορείς να κοιμηθείς... ήταν για φιλοξενούμενους το σπίτι μας, κατάλαβες! Εγώ να έρθει ο άλλος στο σπίτι μου να του δώσω τα πάντα! Εν τω μεταξύ και ο άντρας μου είχανε

εκεί αγελάδες, μελίτσια, σtάρια, καλαμπόκια, είχανε δύο τρία χωραφάκια αυτού πέρα. Στα αδέρφια του άντρα μου είχαν δώσει αυτό το οίκημα και όταν παντρευτήκαμε, το γκρεμίσαμε και φτιάξαμε αυτή τη διώροφη πολυκατοικία. Παράγκες ήταν, όχι ότι ήταν κάνα σπίτι μεγαθήριο!

Με τη θρησκεία Πόντιοι και Μικρασιάτες;

Ήταν θρήσκοι, αφού σου λέω φέρανε και εικόνες από εκεί.

Οι Μικρασιάτες πώς τους περιγράφεις;

Εγώ αυτούς που ήξερα εδώ στη γειτονιά και με αυτά που ακούω ακόμα, ήταν πολύ ήσυχοι άνθρωποι. Ήρεμοι, είχαν το νου τους να γλεντήσουνε. Πάντα σε κάθε εκδήλωση σε κάθε γιορτή, γινόταν στο τέλος ένα μικρό πανηγύρι. Ήταν και εργατικοί, πολύ εργατικοί! Θυμάμαι κόβανε καλάμια, τα πουλούσανε, επειδή τα αγοράζανε στη Βόρεια Ελλάδα κι ακόμα κι αυτό γίνεται. Δε σταματούσαν. Πέρα από τη δουλειά τους ασχολούνταν με τα κηπευτικά τους, ντοματούλες, πιπεριές... Πάντοτε είχανε, δεν αγοράζανε, είχανε τα φασολάκια... όπως κάνουμε κι εμείς ακόμα.

Η δουλειά στο καπνεργοστάσιο πώς ήταν;

Ήταν δύσκολα, γιατί η μαμά μου είχε πάει λίγα χρόνια, μετά που σταματήσαμε να βάζουμε καπνά, και η θεία μου που θυμάμαι που ερχόντουσαν και μας παίρνανε από τη γιαγιά που μας φύλαγε και μας φέρνανε φουντούκια... Μου έρχεται ακόμη αυτή η μυρωδιά από τα φουντούκια, πόσο χρονών ήμουνα, πολύ μικρή! Μου έχει μείνει εκείνη η μυρωδιά με το τσόφλι του φουντουκιού.

Σε ποιο εργοστάσιο δούλευε η μητέρα σου;

Στου Παναγόπουλου. Εκεί άμα είσαι εργάτης, δύσκολα είναι. Ούτε νερό δεν τους δίνανε. Να είναι καλοκαίρι, φώναζαν για νερό και δεν πήγαινε αμέσως το νερό εκεί πέρα, όταν το ήθελαν αυτές. Δύσκολη δουλειά τα καπνά. Εγώ θυμάμαι στα καπνά που βάζαμε, κουβάλαγα τις καλάθες, γιατί ο μπαμπάς μου δούλευε στην ΕΔΟΚ τότε και έπαιρνε και τον αδερφό μου τον μεγάλο κοντά. Εγώ με τη μάνα μου βάζαμε μυρωδάτο καπνό. Το μυρωδάτο στο μάζεμα πήγαινε ένα ένα τα φύλλα και το παίρναμε αγκαλιά, αλλά γινόταν πολύ μεγάλος ο καπνός και τον βάζαμε στην καλάθα γύρω γύρω. Είχαμε δυο τρεις καλάθες επάνω στο καρότσι που το κουβαλάγαμε. Είχαμε και μέσα στο χωράφι που μέναμε παράγκες και μέναμε εκεί το καλοκαίρι. Είχαμε ένα κιόσκι μεγάλο που αρμαθιάζαμε. Και για να φέρουμε το καπνό από εκεί που τώρα είναι το μονο σπίτι ήταν τότε όλα χωράφια αυτά, για να φέρουμε τον καπνό και να τον περάσουμε μέσα από το γήπεδο και όταν ήταν ανηφόρα, μας γύριζε ο καπνός με τις καλάθες. Τότε έπαιρνα στην πλάτη την καλάθα ολόκληρη, για αυτό τάπα (εννοεί ότι έμεινε κοντή, χαμογελώντας), ενώ τα αγόρια μας δε δούλεψαν πολύ στα καπνά. Κουβάλαγαν λίγο τις αρμάθες το βράδυ που φτιάχναμε. Εγώ και η μάνα μου τραβήξαμε τα ελέη για να μου δώσουνε την προίκα. Πολλή δουλειά. Μόλις

παντρεύτηκα μετά, δεν ξαναπήγα πέρα εκεί στα καπνά. Έπαιρνε εργάτες η μάνα μου. Βασικά λόγω εγκυμοσύνης. Μετά τα παράτησε και η μάνα μου, γιατί δεν μπορούσε.

Το Κιούγκι το πρόλαβες;

Εντάξει εγώ μπορεί να πήγαινα παρέα με τη μαμά μου, δεν κουβάλαγα, το θυμάμαι όμως!

Στις παράγκες, εκεί με τον παππού τι θυμάσαι;

Ένας τσίγκος μαύρος, όχι σαν το σημερινό που είναι γαλβανιζέ και γυαλιστερός, ένας τσίγκος κατασκουριασμένος κι από μέσα δε θυμάμαι είχε νάιλον, και σήκωνε τον τσίγκο με το ξύλο, για να ανοίξει το παράθυρο. Στην αρχή οι παράγκες ήταν φτιαγμένες με τσατμάδες και καλάμια μέσα και χώμα και καταγής θυμάμαι είχε το χώμα που το σκούπιζανε. Μετά σιγά σιγά φτιάζανε το ένα το δωμάτιο, το έφτιαξε ο πατέρας μου, έριξε στο ένα πλάκα.

Το καλοκαίρι είχαμε πάει στον Προφήτη Ηλία. Εκεί γίνονται εκδηλώσεις;

Τότε που ήμουν εγώ μικρή γινόντουσαν εκδηλώσεις και πηγαίναμε με τα πόδια. Παραμονή του Προφήτη Ηλία πηγαίναμε. Δεν θυμάμαι να ήταν από το Αγρίνιο. Αλλά πάντα καταλήγανε σε γλέντι. Παίρνανε βαρέλια με πάγο, βάζανε μπύρες μέσα, πούλαγαν λουκούμια, караμέλες, μήλα που είχανε το μαντζούνι απ' έξω, τα караμελωμένα μήλα που τα φτιάχνανε αυτοί οι ίδιοι εδώ. Αυτή ήταν η διασκέδασή τους τότε. Και μετά είχε ανοίξει και εδώ πέρα ένας σινεμάς, το Ακροπόλ, εκεί στο ζαχαροπλαστείο Κοσμικόν που έκλεισε, δίπλα ακριβώς ήταν ένας σινεμάς, φαίνεται. Την Κυριακή το απόγευμα πηγαίνανε όλοι εκεί, έφερνε τούρκικα, με τον Ξανθόπουλο τέτοια έργα με ξεριζωμένους και Κυριακή ήτανε γιορτή που λέμε. Θυμάμαι κάθε Κυριακή πηγαίναμε με την οικογένειά μου, σινεμά. Και το πρωί στην εκκλησία. Πηγαίνανε μπουλούκι μπουλούκι, εγώ το θυμάμαι μικρή που πήγαινα δημοτικό. Και τα πανηγύρια που γίνονταν τότε! Κι όλα αυτά τα καφενεία που είναι από τις Εφτά Μουριές. Το ένα ήτανε κομμουνιστικό και το άλλο της Νέας Δημοκρατίας. Ο πατέρας μου που ψήφιζε ΚΚΕ δεν πήγαινε στο επάνω το καφενείο στο Γκούβα που ήταν Νεοδημοκράτες. Εδώ οι περισσότεροι ψήφιζαν ΚΚΕ τότε. Βέβαια οι περισσότεροι πρόεδροι που βγαίνανε τότε ήτανε Νεοδημοκράτες. Μάλιστα μου έλεγε η μάνα μου, προχτές ανοίξαμε μία κουβέντα, είχε έρθει ο Κακογιάννης κι εγώ ήμουν ένα χρονών, του είχε φτιάξει η μάνα μου μία ανθοδέσμη με κόκκινες ντάλιες και του τις έδωσε ο πατέρας μου και η μάνα μου είχε εμένα αγκαλιά και με πέταγε επάνω, εκεί κοντά στην εκκλησία. Εδώ ο συνοικισμός ήτανε σκέτη Ρωσία. Το λέγανε Μικρή Μόσχα. Μετά με το ΠΑΣΟΚ αρχίσαν και ψήφιζαν ΠΑΣΟΚ, αλλά ήτανε και είναι ακόμα πολλοί κομμουνιστές.

Απεργίες θυμάσαι με τους καπνεργάτες;

Δε θυμάμαι. Εγώ θυμάμαι όποτε είχε απεργία ο πατέρας μου πήγαινε στο Εργατικό Κέντρο. Οι περισσότεροι εργάτες που τους έλεγε να 'ρθείτε στην απεργία, πηγαίνανε

για ψάρεμα, πήγαιναν να μάσουν τις ελιές, αλλά ο πατέρας μου πήγαινε πάντοτε, ήτανε ήσυχος κομμουνιστής, ήθελε να πάει στην απεργία, για να κερδίσουνε αυτά που αγωνιούσανε να κάνουνε, τα δώρα, να πάρουν τα ένσημα, εργατικές διεκδικήσεις. Όσο μεγάλωνα δεν μου είπε ποτέ ότι εγώ ψηφίζω αυτό, εσύ θα ψηφίσεις κι εσύ έτσι. Απλά κι εγώ αυτό σκεφτόμουνα και μετά έμεινα και δεν αλλάζω. Και τα παιδιά μου κατ' έμεινα κάνουν.

Εδώ με τις εκδηλώσεις στον Προφήτη Ηλία που τα τελευταία χρόνια έχουν ενταθεί πώς το βλέπεις;

Θυμόμαστε τα παλιά που πηγαίναμε. Παλιά ήτανε ένα εκκλησάκι μόνο. Δεν είχε τίποτα άλλο. Τώρα αρχίζουν και το φτιάξανε. Βάλανε ρεύμα, το ισοπεδώσανε λίγο, αλλά εδώ πηγαίναμε πολλά χρόνια και την Καθαρά Δευτέρα. Κάναμε διαγωνισμό ποιος θα φτάσει πιο μακριά τον αετό. Στρώναμε καταγής κουρέλια και βγάξαμε αυτά που είχαμε την Καθαρά Δευτέρα, γίγαντες, ταραμοσαλάτες, λαγάνες, και τα παιδιά παίζανε κι εμείς περνάγαμε ευχάριστα μέχρι το βράδυ. Τότε που βγήκε ο Δήμαρχος αυτός που ήταν πρόσφυγας από τη Μικρά Ασία, οι γονείς του είχαν έρθει, ο Ψωμιάδης, τότε κάναμε και το καρναβάλι εδώ, πολλά χρόνια, καμιά δεκαριά. Είχε τέσσερις τετραετίες, ήτανε πάρα πολύ καλός. Έβγαινε με 50-52% εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο. Μετά κατέβηκε κάτω στο Αγρίνιο να διεκδικήσει, αλλά ήταν ο Σώκος εκεί...

Πάντως έκανε έργα που αναβιώσανε και την προσφυγική καταγωγή;

Κάναμε πολλά τότε. Κάναμε χορούς, κάναμε και παρέλαση δικιά μας, εδώ πάνω. Τα δημοτικά και το γυμνάσιο. Μέχρι τον Καποδίστρια. Μετά πήγαμε κάτω κι εμείς.

Το μνημείο που είναι στην πλατεία θυμάσαι πότε έγινε;

Το μνημείο έγινε το 2009, γιατί θυμάμαι την ημέρα που είχαμε την κηδεία της πεθεράς μου, είχαν κάνει τα εγκαίνια. Και το είχε φτιάξει ένας πολύ καλός γλύπτης. Ήταν γνωστός μας, γιατί είχε ένα παλιό Volkswagen παλιό χελώνα και το έφερε από την Αθήνα, για να το φτιάξει ο άντρας μου. Ήταν πελάτης πάρα πολλά χρόνια. Και πέθανε τώρα, πριν ένα χρόνο. Πώς τον λέγανε... δεν μπορώ να τον θυμηθώ!

Αυτό το μνημείο άμα το βλέπεις σου θυμίζει κάτι;

Μου θυμίζει πώς καίγονταν και φώναζε η μάνα, πώς καιγόταν η Σμύρνη. Το είχανε κάνει οι πρόσφυγες το 2009.

Ο Σύλλογος των Μικρασιατών ζέρεις πότε δημιουργήθηκε;

Δε μπορώ να θυμηθώ τώρα. Το '96, το '97. Και ήμουνα από τα πρώτα μέλη του. Ήμουνα γραμματέας του από τότε που ξεκίνησε μέχρι πριν δύο χρόνια που έγιναν πάλι εκλογές και δε μπήκα από μόνη μου, γιατί είχα κουραστεί. Και μπορεί να μπω τώρα και πάλι. Αλλά αγωνιστήκαμε πάρα πολύ να τον κρατήσουμε. Είχε βγάλει ο

κύριος Ψωμιάδης αυτές τις φορεσιές που έχουμε τις μαύρες που είναι η καλή, που φόραγαν τότε εκεί πέρα, ήτανε η πιο επίσημη στολή. Τη μαύρη με το κίτρινο που έχουμε, οχτώ στολές. Κάναμε χορό και τέτοια. Μαζεύαμε δώρα μόνοι μας, κάτω από το Αγρίνιο και μας έβγαине η ψυχή. Αλλά κάπου κουραστήκαμε, άρχισε ο κόσμος δεν ερχότανε λόγω κρίσης και σταματήσαμε κάπου να κάνουμε χορό. Έχουμε τώρα δύο χρόνια να κάνουμε χορό.

Τα τελευταία χρόνια ο Σύλλογος είναι πιο δυναμικός;

Τα δύο τελευταία χρόνια είναι πιο δυναμικός, γιατί μπήκαν νέα κορίτσια και έχουν και τα παιδιά τους εκεί και έχουν μαζέψει πολύ κόσμο νέο και χορεύουνε. Όχι ότι τότε δεν ήταν καλά, αλλά τώρα αυτές είναι πιο νέες, μία είναι νηπιαγωγός και η άλλη δασκάλα και ξέρουνε περισσότερα για τα παιδιά κι αυτά και μαζεύουνε κι από εκεί κόσμο. Και είναι πολύ καλά κορίτσια. Ο Σύλλογος έχει χορευτικά, τώρα ξεκινάει και ζωγραφική, έχουμε έναν Μικρασιάτη που ζωγραφίζει ωραία, τον Αντώνη το Ναστούλη. Παλιά είχαμε και χορωδία, σταμάτησε αρκετό διάστημα, αλλά τώρα την ξεκίνησαν πάλι τα κορίτσια. Είναι μια Γρέντζελου νομίζω, παλιά έκανε ο Οικονόμου αυτός που είναι ψάλτης στην εκκλησία, ήταν καθηγητής στο Γυμνάσιο. Κάναμε και γυμναστική παλιά. Κάναμε και δωρεάν τότε, τα πλήρωνε ο Δήμος. Περισσότερες γυναίκες πάνε, όχι άντρες.

Με τα χορευτικά έχει πολλά τμήματα;

Έχει, αλλά δε μαζεύτηκαν ακόμα να δούνε πόσα τμήματα θα έχουνε. Έχουνε από μικρά παιδάκια μέχρι το μεγάλο το χορευτικό. Η Τασούλα έχει πάρα πολλά χρόνια που διδάσκει χορό, από τότε που ξεκίνησε ο Σύλλογος, αυτή είχαμε δασκάλα. Και έχει και δική της Σχολή κάτω στο Αγρίνιο. Η Τασούλα η Γεωργιάδου, είναι Πόντια αυτή. Διδάσκει μικρασιάτικους χορούς, ποντιακούς, ταγκό, βαλς, ζεϊμπέκικα, θρακιώτικα, τα πάντα. Τα ξέρει όλα.

Πώς είδες τις εκδηλώσεις φέτος;

Καλά ήτανε! Τα κορίτσια δίνουνε τη ζωή τους και εμείς βοηθάμε πάντοτε! Γιατί αν έρχεται και κάνα γκρουπ άλλο, φτιάχνουμε τυροπιτάκια, πίτες, γλυκά, τα πάντα. Πάντοτε ήμαστε με ένα ταψί και πηγαίνουμε πέρα δώθε. Ότι μπορούμε κάνουμε! Δεν είδες που φτιάχναμε το δίσκο με το μνημόσυνο; Τι να κάνουμε! Να μείνουνε πίσω να θυμούνται και τα παιδιά μας και τα εγγόνια μας.

Το μνημόσυνο πώς το είδες, που υπάρχει αυτό το έθιμο;

Όπως κάνουμε, όταν πεθαίνει ένας δικός μας. Ήθελαν να μοιρολογήσουν κιόλας τη στιγμή που φτιάχνουν το δίσκο, αλλά λέω καθίστε τώρα!

Ο δίσκος που φτιάξανε φέτος με τον αητό γίνεται χρόνια ή τώρα τελευταία;

Παλιά τον δίναμε και τον έφτιαχναν σε ζαχαροπλαστείο, εδώ και λίγα χρόνια τον φτιάχνουμε εμείς. Φτιάχνει το ζαχαροπλαστείο το από κάτω και από πάνω το στολίζουμε εμείς. Φέτος φτιάξαμε τον δικέφαλο αητό, πέρσι φτιάξαμε το Χρυσόστομο Σμύρνης. Θα δούμε τώρα του χρόνου τι θα σκεφτούμε τι θα βάλουμε.

Πώς βλέπεις το γεγονός που γίνεται και σήμερα δίσκος, ενενήντα χρόνια μετά το 1922.

Εντάξει αυτά καλά είναι να τα θυμόμαστε, γιατί και τα παιδιά πρέπει να ξέρουν, άλλο που τώρα που θέλουν να βγάλουν και την ιστορία αυτή από το σχολείο.

Με τις εκδηλώσεις που γίνονται με άλλους συλλόγους μικρασιατικούς;

Από διάφορα μέρη μας καλούνε και πάμε κι εμείς. Φέτος πήγαμε πάνω στη Δράμα. Εκεί στη Δράμα κάνανε μια καινούρια εκκλησία και κάνανε εγκαίνια. Είχανε φτιάξει πολύ ωραία εκκλησία. Κι από κάτω εκκλησία και από πάνω εκκλησία. Μας υποδέχτηκαν εκεί, γιατί χορέψαμε κιόλας. Μας είχανε το βράδυ τραπέζι, μόλις τελειώσανε οι εκδηλώσεις που χόρεψαν τα παιδιά. Μας υποδέχθηκαν την πρώτη μέρα με φαγητό σε άλλη εκκλησία, στον Άγιο Χαράλαμπο, όλο το λεωφορείο που πήγαμε και το βράδυ πάλι φαγητά και ποτά... Τραγουδῆσε κι αυτός ο Παπαεμμανουήλ, είπε τη «Βοσπορίτισσα», «Στου Βοσπόρου τα αγιονέρια.» Ήτανε πάρα πολύ ωραία! Μας φιλοξένησε ο δεσπότης, γιατί είχε έρθει κι εδώ με κάτι λείψανα και τυχαία μίλησε με την πρόεδρό μας και μας κάλεσε να πάμε πάνω να χορέψουμε. Μου φαίνεται ότι θα 'ρθούνε και αυτοί το Μάιο που θα κάνουμε τις εκδηλώσεις στις 19 Μαΐου. Εμείς δεν πιστεύω να έχουμε τόσα πράγματα να τους δείξουμε, όσα μας δείξανε αυτοί εκεί!

Λογικά θα υπάρχει συνεργασία εδώ μεταξύ Ποντίων και Μικρασιατών για την υποδοχή τους;

Θα υπάρχει, ναι! Γιατί στις εκδηλώσεις χορεύουνε και Πόντιοι και Μικρασιάτες και έρχονται και οι Πραμαντιώτες. Πέρυσι δε, είχαν έρθει από τα Γιάννενα, Μικρασιάτες. Πήγαμε κι εμείς εκεί, μας φιλοξένησε ο κόσμος στη Νεοκαισάρεια. Και ξεκίνησε γλέντι με ούτι και με λύρες και δεν μπορούσαμε να φύγουμε. Όπου πάμε γλέντι, είδες! Φτωχικά αλλά... Πήγαμε εκεί μας περιποιήθηκαν και φύγαμε πρωί πρωί φαγωμένοι. Μετά πήγαμε σε ένα μέρος λίγο έξω από τη Νεοκαισάρεια που είχαν ένα παλιό πέτρινο σχολείο σαν το δικό μας και το είχανε φτιάξει μουσείο. Και ότι πράγματα είχαν φέρει οι πρόσφυγες, τα είχαν εκεί πέρα. Και στη Νεοκαισάρεια είχε μουσείο και στο άλλο χωριό που πήγαμε. Είχε και παλιές φωτογραφίες από όσους είχαν έρθει εκεί και σε έπιανε κάπως ρίγος. Έβλεπες τα παππούδια με τα μουστάκια και τα καπέλα, τα φέσια που φόραγαν.

Εδώ στο Αγρίνιο κάποιο λαογραφικό μουσείο;

Εδώ δεν έχουμε φτιάξει. Απλώς τα εκθέτουμε του Αγίου Κωνσταντίνου που γίνονται οι εκδηλώσεις και μετά τα μαζεύουμε πάλι, αλλά δεν έχουμε έτσι ένα χώρο μεγάλο να κάνουμε κάτι να είναι μόνιμα.

Εγώ πιστεύω εκεί πρέπει να κινηθεί ο σύλλογος, επειδή πολλοί στα σπίτια τους έχουνε πράγματα που δεν τα βλέπει κανείς;

Πρέπει να φτιάξουμε ένα κτήριο, αλλά πώς, με τι προσόντα τώρα! Είναι δύσκολα πολύ να βοηθήσουνε κι ο κόσμος.

Στη Μικρά Ασία έχεις πάει;

Όχι! Ήθελα να έχω πάει πάρα πολύ, αλλά δεν ξέρω έχω ένα φόβο στην Κωνσταντινούπολη εκεί. Πήγαμε στην Κω και θα μπορούσαμε να πάμε απέναντι, αλλά δεν πήγα.

Πώς ένιωσες που απέναντι από την Κω υπήρχαν τα εδάφη εκείνα;

Έβλεπα εκεί τα μιναρέδια κι αυτά, αλλά πιστεύω ότι θα συγκινηθώ, άμα πάω. Στην Κωνσταντινούπολη ήθελα να πάω πολλές φορές, αλλά με αυτά που γίνονται τώρα τελευταία, δεν υπάρχει περίπτωση.

Πάντως πολλοί πληροφορητές έχουνε πάει και πολλοί έχουνε βρει και το σπίτι ή το αγρόκτημα.

Εδώ πάνω έχουνε πάει με το ΚΑΠΗ που έχουνε κάνει εκδρομές, πήγανε δυο τρεις φορές στην Κων/πολη. Η Λανάρα έκανε κάτι εκδρομές τότε στη Σμύρνη και η Μαρίτσα Ιωακειμίδου έχει πάει. Αλλά έχουν αλλάξει. Μπορεί άλλος να το βρει το σπίτι του. Τα περισσότερα έχουν αλλάξει. Η Μπεκερτζή έφερε και πράγματα από εκεί, το φεγγίτη από την τουαλέτα, το χώμα, εντάξει. Τώρα αν δεν είναι ο ίδιος να θυμηθεί! Τώρα εμείς που να ξέρουμε!

Η δεύτερη γενιά έχει τις μνήμες, γιατί οι γονείς ήρθαν από εκεί. Την τρίτη γενιά πώς τη βλέπεις εσύ;

Η τέταρτη γενιά δεν πιστεύω να ασχοληθεί, γιατί τώρα τα παιδιά ασχολούνται με άλλα πράγματα. Δεν είναι όπως εμείς που παίζαμε στην αλάνα και βλέπαμε τους παππούδες που καθόντουσαν έξω και διηγούνταν. Τώρα τα παιδιά έχουνε άλλα, δεν πιστεύω να ασχοληθούνε. Εντάξει θα έχουνε ένα καμάρι ότι ήτανε Μικρασιάτες και Πόντιοι, αλλά δεν πιστεύω να ασχοληθούνε με τίποτα άλλο πιο σοβαρό.

Μήπως γι' αυτό κι ο Σύλλογος είναι πιο δραστήριος, επειδή σιγά σιγά φεύγει και η δεύτερη γενιά;

Τι να σου πω! Δεν ξέρω! Εμένα τα παιδιά ασχολούνταν παλιά, αλλά τώρα ο καθένας έχει στις δουλειές του, δεν πιστεύω να ασχοληθούνε. Και οι εκδηλώσεις που κάνουμε τους λέω «ελάτε κάτω», αλλά δεν ενδιαφέρονται. Η κόρη μου άμα ήτανε εδώ, θα πήγαινε, αλλά τώρα τα αγόρια δεν πάνε.

Εσύ σαν απόγονος Μικρασιάτη, τι στοιχεία στις πάρει στο χαρακτήρα σου;

Να είμαι ήσυχη, νοικοκυρά, να μη μιλάω πολύ! Να λέω πέντε κουβέντες και να είναι και σωστές.

Κάτω στο Κιούγκι στις εκδηλώσεις, κάποια στιγμή ακούσαμε και κάποια τραγούδια για πρόσφυγες, πώς σου φάνηκαν εκείνη τη στιγμή;

Αυτά σε κάθε εκδηλώσεις τα τραγουδάνε. Αυτή η κυρία που τα τραγούδησε, με βάφτισε. Είναι η μαμά της Δέσποινας. Έχει και φωνή ωραία και τραγουδάει πάντοτε. Στις εκδρομές που πηγαίνουμε, λέει κάνα δυο τραγούδια μικρασιάτικα.

Πάντως στην εκδήλωση ήταν εξαιρετική και αυτή και ο άλλος ο κύριος που είπε κι αυτός κάποια προσφυγικά τραγούδια.

Κοζάνης λέγεται αυτός και είναι πρόσφυγας. Όλοι, οι περισσότεροι είναι πρόσφυγες. Αλλά τώρα προς την Αγία Παρασκευή έχουν πάρει χωριάτες από τα Πράμαντα, από το Βάλτο, έχουνε κατεβεί προς τα κάτω και έχουνε γεμίσει, ενώ εμείς εδώ ακόμα κρατάμε το Σύλλογο και τα έθιμά μας. Αλλά δεν τους ξέρουμε. Έχουν απλωθεί πολύ προς τον Προφήτη Ηλία.

Ευχαριστώ πολύ κυρία Μέλπω!

Να είσαι καλά! Ότι χρειαστείς τα λέμε ξανά!

12. Συνέντευξη με την κυρία Κική Ι. Ημερομηνία γέννησης 1966.
Σε αίθουσα του Συλλόγου Μικρασιατών, στις 16 Νοεμβρίου 2016

Καλησπέρα Κική. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσεις. Ας ξεκινήσουμε με την καταγωγή σου. Από πού κατάγονται οι γονείς;

Οι γονείς του πατέρα μου είναι Πόντιοι, από Κερασούντα του πατέρα του και από Τραπεζούντα της μητέρας του. Και οι γονείς της μητέρας μου είναι Μικρασιάτες από ένα χωριό έξω από τη Νικομήδεια που ονομάζεται Νιχώρι.

Στα μέρη αυτά έχεις ταξιδέψει καθόλου;

Δεν έχω ταξιδέψει. Μέχρι Κων/πολη έχω φτάσει, παρόλο που η Νικομήδεια είναι απέναντι, πολύ κοντά στην Κων/πολη, δεν πέρασα από εκεί, δεν πήγα στο Νιχώρι. Αν και ξέρω και έχω, ο παππούς είχε φτιάξει ένα σχέδιο τοπογραφικό του χωριού τους και γνωστοί και γείτονες που πήγαν και τους είχε δώσει το σχέδιο, άνθρωποι που δεν είχαν γεννηθεί εκεί, είπαν ότι είναι πάρα πολύ πιστό, ότι το αναπαριστά ακριβώς το χωριό. Πήγαν άτομα και βρήκαν το χωριό, υπάρχει και σήμερα, παρόλο που το κάψανε, από ότι ξέρουμε κάποια σπίτια τουλάχιστον. Μία φορά πήγα στην Κων/πολη με τους δασκάλους που κάνανε εκδρομή. Δεν ήταν δικό μου ταξίδι αναζήτησης. Θέλω όμως κάποια στιγμή να το κάνω και στον Πόντο, στον τόπο των παππούδων, γιατί και από τον πατέρα μου έχω μία φωτογραφία της Κερασούντας που όπως φαίνεται το λιμάνι, μας έδειχνε το σπίτι του ποιο ήτανε. Θα ήθελα να τα επισκεφθώ αυτά τα μέρη. Απλά δεν έχει τύχει να κάνω ένα ταξίδι όπως εγώ το θέλω και όχι να ενσωματωθώ σε ένα γκρουπ και να ακολουθήσω το πρόγραμμα.

Στην Πόλη όταν πήγες πώς ένιωσες;

Οικεία! Γιατί είχα κάνει και κάποια άλλα ταξίδια στο εσωτερικό και αισθανόμουν ότι ήμουν σε ένα ξένο μέρος, ότι ίσως μπορώ να κινδυνεύω. Στην Πόλη παρότι θεωρείται και ένα μέρος υψηλού κινδύνου, φασαρίας και ίσως κάπως εχθρικό για μας... Δε με ένοιαζε να βγω και να περπατήσω στους δρόμους της Πόλης. Οικεία με τα φαγητά, ενώ όταν ταξίδεψα σε χώρες της Βόρειας Ευρώπης, τα περισσότερα δε μπορούσαν να τα φάω. Οικεία σε όλα! Με τους ανθρώπους που ήρθα σε επαφή να ψωνίσω σε κάποια μαγαζιά, ένιωθα μια οικειότητα.

Αναπολούσες τις στιγμές που είχαν ζήσει οι πρόγονοι που είχαν περάσει προφανώς από εκεί;

Ναι! Γι' αυτό λέω οικεία! Ενώ δε μου ήταν τίποτα γνωστό, θεωρώ σαν να είχα ξανααπάρξει σε κάποια άλλη εποχή.

Είπες ότι η καταγωγή των παππούδων είναι από Πόντο και Μικρασία. Πώς θα χαρακτήριζες τους Μικρασιάτες σαν ανθρώπους;

Χαρούμενοι άνθρωποι, με χιούμορ και αυτοσαρκασμό, εργατικοί και φιλοπρόοδοι, με διάθεση για μάθηση, για πρόοδο, για ανάπτυξη.

Είναι γεγονός ότι στα μικρασιατικά παράλια υπήρξε πολύ μεγάλη ανάπτυξη την περίοδο εκείνη.

Θεωρώ ότι ξεχωρίζει ο πολιτισμός τους. Είναι αλλιώς αυτοί οι άνθρωποι! Θυμάμαι γνώρισα μια συνάδελφο όταν έκανα στα Γιάννενα το Διδασκαλείο, η οποία ήταν από την Αθήνα. Και μου ήταν οικεία, δηλαδή αμέσως ταιριάζαμε. Όταν της δήλωσα ότι ήμουν από το Αγρίνιο μου είπε ότι δεν της έφερνα τα χαρακτηριστικά των Αγρινιωτών που είχε γνωρίσει και εμένα ήταν η ίδια γνώμη για αυτήν, ότι δε μου θύμιζε τους Αθηναίους που είχα γνωρίσει. Τελικά αυτή ήταν από την Αλικαρνασσό οι παππούδες της και είχαν περάσει στην Κω, και εμένα ήταν από το Νιχώρι και πέρασανε Μυτιλήνη, κι όταν είπαμε την καταγωγή μας τελικά, αναφωνήσαμε και οι δυο ταυτόχρονα: Α! Γι' αυτό! Εμείς ξέραμε τι σημαίνει αυτό, ενώ οι άλλοι που μας ακούγανε δεν καταλαβαίνουνε. Δηλαδή η οικειότητα που είχαμε νιώσει, όλα αυτά ήταν επειδή είχαμε άλλες (κοινές) καταβολές.

Τους Πόντιους πώς θα τους περιέγραφε;

Θεωρώ ότι οι Πόντιοι δεν παίρνουν έναν χαρακτηρισμό. Υπάρχουν κατηγορίες. Είναι άλλοι οι Πόντιοι των ορεινών περιοχών, άλλοι οι Πόντιοι των παραθαλάσσιων. Δηλαδή οι γονείς του πατέρα μου παρόλο που είχαν μεγάλη οικονομική επιφάνεια με εμπόριο με φουντούκια και δικό τους καράβι, ήταν πιο κλειστοί άνθρωποι, γιατί ασχολούνταν με ζώα και τα λοιπά, ενώ της γιαγιάς μου που ο πατέρας ήταν δάσκαλος στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, ήταν πιο φινετσάτοι άνθρωποι. Βέβαια ερχόμενοι εδώ και ζώντας κάτω από άλλες συνθήκες, εκείνοι είχαν εξοριστεί και από το '14, είχαν διασχίσει όλη τη Μικρά Ασία και τελικά φύγανε από το Λίβανο νομίζω, είχαν ταλαιπωρηθεί πολύ δηλαδή, ήταν αλλιώς το πολιτιστικό τους επίπεδο. Οι Πόντιοι και από τη γνώση μου από την έρευνα έχουν μεγάλες διαφορές και η διάλεκτός τους είναι εφτά διαφορετικοί τύποι-ιδιώματα της ίδιας ποντιακής διαλέκτου, τα ρούχα τους, τα έθιμά τους, οι χοροί, οι ίδιοι χοροί χορεύονταν με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περιοχή, έχουν διαφορές.

Άρα πιστεύεις ότι τις βασικές διαφορές τις έχουν λόγω της τοποθεσίας που ζούσαν. Άλλο τα ορεινά, απομονωμένα εδάφη που σε κάνουν πιο κλειστό και άλλο τα παραθαλάσσια που σε κάνουν πιο κλειστό άνθρωπο. Εδώ στο Αγρίνιο που είχαν έρθει, είχαν έρθει κατευθείαν;

Όχι. Οι Πόντιοι είχαν βγει στην Κέρκυρα και μετά στο Αγρίνιο. Έχει ακόμη η Κέρκυρα πολλούς. Εκεί ήταν το λιμάνι αποβίβασής τους. Του παππού μου αποβιβάστηκαν στην Κέρκυρα. Της γιαγιάς μου αποβιβάστηκαν στην Αμφιλοχία. Και μετά εμείνανε στη Σφήνα. Ενώ από τη μαμά μου παρόλο που ήταν από το ίδιο χωριό, το καράβι που ήτανε η γιαγιά μου πήγανε στη Μυτιλήνη και του παππού μου πήγαν στο Κατάκολο, στον Πύργο. Μετά η γιαγιά μου ζήσανε πέντε χρόνια στη Μυτιλήνη

και πήγανε στα Τρίκαλα. Στα Τρίκαλα πήγε ο παππούς και παντρεύτηκε τη γιαγιά και ήρθαν να μείνουν στο Αγρίνιο. Ήρθαν να εγκατασταθούν στο Αγρίνιο, επειδή ξέρανε για τα καπνά, γιατί εκεί πέρα είχαν μια γνώση των καπνών, είχαν δικά τους καπνά. Και θεώρησαν ότι εδώ θα βρούνε δουλειά! Στο Αγρίνιο ήρθαν το '27.

Εδώ πήραν κάποιο σπίτι;

Στην αρχή νοικιάσανε στο Αγρίνιο κάποιο σπίτι και μετά όταν έγινε ο συνοικισμός της Ερυθραίας πήρανε το σπίτι της προσφυγικής αποκατάστασης.

Θεωρείς σημαντικό ότι το Αγρίνιο ήταν γνωστό ως πόλη καπνοκαλλιέργειας;

Ναι! Στην αρχή τους είχαν δώσει ένα περιθώριο, ώστε να μπορούν να μετακινηθούν σε όποιον τόπο θέλουν, για να βρουν τις κατάλληλες συνθήκες εγκατάστασής τους και ότι γνώριζαν την καλλιέργεια των καπνών ήταν πολύ σημαντικό για την επιλογή τους. Ο θείος μιας θείας μου πήρε προαγωγή έτσι... Δούλεψε στον Παπαστράτο απλός εργάτης. Ο Παπαστράτος προσπαθούσε να κάνει εξαγωγή στην Ιταλία και έφταναν τα καπνά στην Ιταλία σάπια. Εκείνος πήγε και χτύπησε την πόρτα του Παπαστράτου και του λέει: «Εγώ έστελνα καπνά από τη Σμύρνη στην Αμερική κι εσένα δε σου φτάνουν από την Αμφιλοχία στην Ιταλία! Άσε με να εξετάσω όλη τη γραμμή παραγωγής, να βρω τι λάθος γίνεται.» Και πραγματικά τον άφησε. Και αφού είδε ότι η παραγωγή εδώ δεν είχε πρόβλημα, πήγε εκεί που φορτωνόταν ο καπνός στα αμπάρια. Στοιβαζόταν ο καπνός και κλειδωνόταν και έτσι σάπιζε! Και τους έβαλε ανάμεσα μια παλέτα. Έπρεπε να παίρνουν αέρα και να είναι ανοιχτές οι πόρτες. Και έτσι μπόρεσε να κάνει την εξαγωγή και μετά τον είχε κάνει επιστάτη στη δουλειά του, του έδωσε προαγωγή. Τον βοήθησε η τεχνογνωσία του. Ο Ωνάσης, Σμυρνιός καπνέμπορος ήτανε. Από εκεί ξεκίνησε.

Ο παππούς και η γιαγιά με τι ασχολήθηκαν εδώ στο Αγρίνιο;

Στην αρχή πήγαν στο Παναιτώλιο και ήταν σέμπροι. Αλλά όταν άρχισε να μεγαλώνει η οικογένειά του, δεν ήθελε να μείνει στα καπνά και στην καλλιέργεια των χωραφιών γιατί είπε: « Αν συνηθίσουν στα χωράφια, δε θα μάθουν γράμματα και θα μείνουν στα χωράφια.» Ήθελε να μάθουν γράμματα τα παιδιά του οπότε πήγε εργάτης δούλεψε στον Κατσίκη στο κεραμιδαριό. Και εργάτης στο δρόμο και τα λοιπά, έκανε τέτοιες δουλειές όπου έβρισκε. Η γιαγιά μου, η γυναίκα του δηλαδή και η αδερφή του που είχε μείνει χήρα, γιατί τον άντρα της τον πήρανε στα Αμελέ Ταμπουρού και ήρθε και πέθανε στο Αγρίνιο μόνο. Ο άντρας της ήρθε το '27-'28 από την Τουρκία εδώ και τη βρήκε και έζησε έξι μήνες, αλλά ήτανε πια φυματικός, ήτανε πια ερείπιο και πέθανε, παρόλο που ήτανε 27-28 χρονών. Δεν ξαναπαντρεύτηκε, έμεινε χήρα και έμεινε μαζί με τον αδερφό της και βοήθησε στο μεγάλωμα της δικιάς του οικογένειας. Οπότε και οι δύο, η γιαγιά μου και η αδερφή του πατέρα μου, δούλευαν εργάτριες στις καπναποθήκες και ο παππούς μου στο δρόμο, στο κεραμιδαριό, όπου έβρισκε. Και στου Ηλιού είχανε δουλέψει. Ο Ηλιού επειδή ήτανε Μικρασιάτης, έπαιρνε πρώτα

όλους τους πρόσφυγες και μετά αν περίσσευαν θέσεις, έπαιρνε και από τους άλλους. Νομίζω όμως ότι είχανε δουλέψει και στου Παναγόπουλου.

Οι συνθήκες εκεί;

Το μόνο που θυμάμαι από τη γιαγιά μου, την αδερφή του παππού μου, που μου έλεγε ότι τα πρώτα χρόνια τους επέβαλλαν να δουλεύουν... δούλευαν κάτω... ήταν ένα πόστο που έπρεπε να κάθεται οκλαδόν (με ένα συγκεκριμένο τρόπο), για να μη μπορείς να σηκωθείς εύκολα! Η γιαγιά μου μπορούσε να το κάνει, ενώ η άλλη που δε μπορούσε να το κάνει αυτό, δούλευε σε άλλο πόστο που ήτανε και λιγότερο το μεροκάματο. Τώρα δεν ξέρω αν με κάποιους συνδικαλιστικούς αγώνες, είχαν βελτιωθεί κάπως οι συνθήκες, δεν ξέρω!

Θυμάσαι, αν κάνανε απεργίες, για να διεκδικήσουνε καλύτερα ημερομίσθια;

Ναι! Θυμάμαι που μου είπε για κάποιες απεργίες. Βέβαια επειδή ήμουνα μικρή, όταν μου τα λέγανε, δεν έχω ιδιαίτερη γνώση επάνω σε αυτό. Απλά θυμάμαι ότι κάποια φορά είχαν κάνει και απεργία πείνας. Στο Εργατικό Κέντρο είχανε τις διεκδικήσεις τους. Θυμάμαι ότι είχαν μαζευτεί γυναίκες στο Εργατικό Κέντρο και κάνανε απεργία πείνας. Αλλά δεν ξέρω πώς έληξε ούτε πόσο κράτησε. Οι πρόσφυγες ήταν δυναμικό στοιχείο. Ήταν και οι ίδιοι πολύ δεμένοι και το αντιμετώπιζαν έτσι. Και την αποστροφή να το πω που είχαν από τους άλλους, από τους ντόπιους, αυτοί την έκαναν δύναμη με το να αλληλοϋποστηρίζονται ο ένας με τον άλλο. Διεκδικούσανε.

Στα εργοστάσια δούλευαν μόνο πρόσφυγες ή και ντόπιοι;

Σίγουρα υπήρχαν και ντόπιοι. Εκείνο που ξέρω είναι ότι τους πρόσφυγες στην αρχή τους πήραν με φθηνότερο μεροκάματο και γι' αυτό ήρθαν σε μια αντιπαράθεση με τους ντόπιους χάνοντας κάποια δουλειά ίσως. Αλλά από ότι έλεγαν επειδή οι πρόσφυγες είχαν και καλύτερη γνώση, βελτίωσαν και τις μεθόδους επεξεργασίας εδώ πέρα. Μπορεί να τους πήραν στην αρχή για το φθηνότερο μεροκάματο, όταν όμως είδαν τη δουλειά τους, τους ήθελαν περισσότερο για τις γνώσεις τους και τον τρόπο που δούλευαν.

Πώς χαρακτηρίζεις τους πρόσφυγες επάνω στη δουλειά τους;

Ήτανε εργατικοί, ήθελαν να αποδώσουν. Δεν ήταν μόνο να κερδίσουν και να βγάλουν τα προς το ζην, τους ενδιέφερε να πάει καλά η δουλειά, ανεξάρτητα αν ήταν δική τους ή όχι. Τους ενδιέφερε η δημιουργία. Δούλευαν και ήταν όχι μόνο εργατικοί, αλλά και δημιουργικοί σε αυτό που έκαναν. Επεδίωκαν την ανάπτυξη.

Εδώ εκείνη την περίοδο '22, '24, '27 οι πιο πολλοί που εγκαταστάθηκαν στον Άγιο Κωνσταντίνο, από ποιες περιοχές ήταν;

Ήταν από διάφορες περιοχές. Δεν έχει ο Άγιος Κωνσταντίνος το χαρακτηριστικό αυτό να είναι ένα χωριό που να μεταφέρεται ολόκληρο και να είναι ένας προσφυγικός

συνοικισμός με κατοίκους από ένα χωριό. Γι' αυτό και δεν έχει τέτοιο όνομα. Στην Πρέβεζα υπάρχουν χωριά Νέα Τραπεζούντα και τα λοιπά που προφανώς εκεί οι κάτοικοί τους ήταν από την ίδια περιοχή. Εδώ η Ερυθραία ήταν ο τρίτος συνοικισμός, όμως η Ερυθραία ήταν περιοχή, δεν ήταν ένα χωριό. Ήταν μια ευρύτερη περιοχή με πολλά χωριά. Κι έτσι κι αλλιώς ήτανε ο τρίτος συνοικισμός που κατασκευάστηκε, οπότε πάλι από διαφορές περιοχές ήρθαν. Έχει από Σμύρνη, από Αλάτσατα, από Νικομήδεια-μισοί εδώ, μισοί στα Τρίκαλα- και από Δαρδανέλια έχει, από την έρευνα που έκανα πρόσφατα για τους εκτελεσθέντες (3 από τους 120 ήταν Μικρασιάτες). Ήταν όλοι από Δαρδανέλια! Οι οποίοι το '17 βγήκαν στην Κεφαλονιά. Εκεί τους είχε δώσει η κυβέρνηση κάποιο τόπο εγκατάστασης, αλλά δεν τους άρεσε εκεί και ήρθαν να βρουν τα καπνά στο Αγρίνιο. Ήταν δική τους εσωτερική μετακίνηση, μέσα στο ελληνικό έδαφος, όταν κατέληξαν εδώ γύρω στο '24.

Από τους 120 βρήκες πόσοι ήταν Μικρασιάτες;

Τρεις. Ένας Χατζηελευθερίου Νίκος, Αγγελάκης Γιώργος. Στην ταβέρνα του Αγγελάκη πιάσανε και τον Χατζηελευθερίου. Ο Χατζηελευθερίου είχε φύγει στο βουνό και ήρθε εδώ για κάποια αποστολή, τον είδανε στην ταβέρνα, τον προδώσανε και τους πιάσανε και τους δύο. Και ο Χαραλαμπίδης Παρασκευάς.

Σχετικά με Μικρασιάτες και Πόντιους, ποιοι ήρθαν εδώ;

Μικρασιάτες είναι καθαρά στον Άγιο Κωνσταντίνο. Οι Πόντιοι που είχαν έρθει στον Άγιο Κωνσταντίνο ήταν ελάχιστοι. Οι πολλοί Πόντιοι που υπάρχουν στον Άγιο Κωνσταντίνο έχουν έρθει, όταν έγιναν τα φράγματα που πνιγήκανε χωριά, όπως το Ματσούκι, το Μπαμπαλιό, κάποια χωράφια χαθήκανε με τη λίμνη που ανέβηκε και τους δώσανε και κάποιες αποζημιώσεις. Από το '70 και μετά άρχισαν να έρχονται Πόντιοι εδώ είτε σταματώντας οι καλλιέργειες... πώς άρχισε το τοπίο από αγροτικό να γίνεται σιγά σιγά αστικό. Όσοι φεύγαν από τα χωριά, Ματσούκι, Μπαμπαλιό, Σφήνα και τα λοιπά, που τα χωριά αυτά ήταν αμιγώς ποντιακά, δεν πηγαίνουν στο Αγρίνιο, ελάχιστοι πήγαιναν εκεί. Έρχονταν όλοι να εγκατασταθούν στον Άγιο Κωνσταντίνο ίσως γιατί αισθάνονται με τους Μικρασιάτες μια οικειότητα. Μικρά Ασία είναι και αυτοί. Είναι πιο ψηλά, πιο βόρεια, λίγο εσωτερικά και αυτοί κάτοικοι της Μικράς Ασίας είναι.

Άρα οι Μικρασιάτες ως παραθαλάσσιοι, επιλέχθηκε να εγκατασταθούν σε αστικό μέρος, και οι Πόντιοι είτε από τα ορεινά μέρη είτε από τα παράλια του Πόντου επιλέχθηκε να εγκατασταθούν σε ορεινά μέρη. Αυτό είναι τυχαίο πιστεύεις;

Όχι, δε νομίζω! Νομίζω ότι διάλεξαν κάποιο μέρος που τους ήταν γνωστό, οικείο. Γιατί οι δουλειές ήταν ανάλογες με τον τόπο που αντιμετώπιζεις, οπότε λες: «εγώ άμα είμαι ψαράς μπορώ να γίνω βοσκός;» Οπότε πας σε ένα μέρος όπου μπορείς να κάνεις μία δουλειά ανάλογη με αυτή που έκανες στον τόπο σου. Οι Πόντιοι ήτανε κτηνοτρόφοι, είχανε τα παρχάρια όπως τα λέγανε δηλαδή ορεινά λιβάδια. Τα οροπέδια είναι τα παρχάρια. Όπως εδώ οι Σαρακατσάνοι κάνανε μια νομαδική ζωή,

το κάναν και οι Πόντιοι αυτό. Το χειμώνα κατεβαίνανε πιο κάτω και το καλοκαίρι ανέβαιναν στα οροπέδια, στα παρχάρια, σε ορεινά λιβάδια, σε βοσκοτόπια. Είχανε κυρίως βόδια, βουβάλια και τέτοια. Όχι πρόβατα και τέτοια. Τα πρόβατα... ένα είδος πρόβατου με πλατιά ουρά και τέτοια ήταν περισσότερο στις περιοχές της Καππαδοκίας. Στον Πόντο είχανε βουβάλια και βόδια και κάνανε αυτή τη νομαδική ζωή, είχανε δηλαδή δύο χωριά.

Εδώ οι Μικρασιάτες πέρα από τα καπνά με τι άλλο ασχολήθηκαν;

Με εμπόριο, ανοίξαν κάποια μαγαζιά, κάποιοι μορφωμένοι δουλέψαν σε γραφεία, σε υπηρεσίες σύμφωνα με τη μόρφωσή τους. Πέρα από τα εργατικά σε χωράφια ή σε άλλη χειρωνακτική εργασία όπως χτίστες, κυρίως με εμπόριο ασχολούνταν.

Εσύ δημοτικό πού πήγες;

Ονομαζόταν 6^ο Δημοτικό Αγρινίου και τώρα ονομάζεται 2^ο Αγίου Κωνσταντίνου. Αυτό εδώ (που τώρα είναι γραφεία του Συλλόγου) ονομάστηκε 7^ο παρόλο που αυτό το σχολείο ιδρύθηκε πρώτα, το παλιό το πέτρινο που ίδρυσαν οι πρόσφυγες.

Από το δημοτικό αναμνήσεις;

Ήμασταν σε ένα νοικιασμένο άθλιο κτήριο, μόνο πρόσφυγες. Κυρίως ηπειρώτες δασκάλους. Ο δάσκαλος που είχα στην 2^α και στην 3^η δημοτικού μου έχει μείνει, αλλά δεν ξέρω αν είναι τυχαίο που είχε προσφυγική καταγωγή!(γέλια) Είμαι το '66 γεννηθείς. Πήγα το '72. Γυμνάσιο πήγα στο γυμνάσιο του Αγίου Κωνσταντίνου. Είχε παιδιά του Αγίου Κωνσταντίνου και ερχόντουσαν ελάχιστα παιδιά από το Καστράκι, πέντε έξι σε όλο το γυμνάσιο. Εγώ τον ρατσισμό τον αντιμετώπισα, όταν πήγα στο 4^ο Λύκειο, ήτανε το παλιό 2^ο Θηλέων. Αυτό είναι σήμερα δημοτικό στην οδό Χέντερσον, 11^ο και 17^ο συστεγαζόμενα. Η χρονιά μου είναι η τελευταία που ήτανε Θηλέων. Μετά άλλαξε. Ήμασταν δακτυλοδεικτούμενες. Παρόλο που σαν παιδί θυμάμαι κάποιες συγκρούσεις. Εγώ σαν παιδί μεγάλωσα στην Ερυθραία και για να παίξουμε κατεβαίναμε στο ρέμα του Ρεμπελιά. Κατεβαίνανε τα παιδιά που πήγαιναν στο 8^ο τα παιδιά από το Αγρίνιο, να μας διώξουν, να διώξουν τα Τουρκάκια, να μην παίξουν στο ρέμα τους. Γίνονταν μεγάλοι καβγάδες δηλαδή. Αυτά τα θυμάμαι σε μια προσχολική ηλικία. Θυμάμαι τη μάνα μου να μας λέει: «μην πάτε μόνα σας, να πάτε με μεγαλύτερα παιδιά ή να είναι και κάποιος μεγάλος μαζί σας, για να μη 'ρθουν τα Αγρινιωτάκια να σας δείρουνε και να σας πετάξουν πέτρες.» Αλλά στο δημοτικό σχολείο που πήγα, επειδή ήταν αμιγώς προσφυγικό και στο γυμνάσιο το ίδιο, δεν είχα αντιμετώπιση τέτοια. Θυμάμαι παλιότερα που λέγανε, όταν πηγαίνανε στην παρέλαση τα παιδιά του Αγίου Κωνσταντίνου, τα χλευάζανε και όταν έγινε πρόεδρος κοινότητας ο Αρβανιτόπουλος είπε τα σχολεία του Αγίου Κωνσταντίνου να κάνουν παρέλαση στον Άγιο Κωνσταντίνο. Εγώ παρέλαση έκανα στον Άγιο Κωνσταντίνο, δεν είχα πάει στο Αγρίνιο. Και γι' αυτό μέσα στο σχολείο δεν είχα αντιμετώπιση ρατσισμό. Όταν όμως πήγα στο Λύκειο, το πρώτο που ρωτούσε όποιος καθηγητής έμπαινε στο τμήμα ήταν ποια παιδιά είχαν έρθει από το Γυμνάσιο του Αγίου

Κωνσταντίνου. Πάντως ήταν ξεκάθαρο ότι μας διαχώριζαν. Οι πρόσφυγες είχανε πάει σε μικτό σχολείο. Εκεί που πήγαμε σε σχολείο με παιδιά του Αγρινίου, έδειξε πώς ξεχώριζε η νοοτροπία μας. Ξεχώριζε στα πάντα. Όταν ζητήσαμε μία εκδρομή και αρνήθηκαν, είπαμε θα κάνουμε αποχή και τέτοια, τους φάνηκε ανήκουστο να γίνει αποχή. Ζητήσανε να πάνε οι γονείς όλων των παιδιών στο σχολείο και οι μόνοι που υπερασπίστηκαν τα παιδιά τους ήταν οι πρόσφυγες. Αλλά ήταν και η διαφορά ότι εμείς όλοι είπαμε θα κάνουμε αποχή, φύγαμε από το σχολείο και πήγαμε όλοι στα σπίτια μας. Από τα κορίτσια του Αγρινίου που υποτίθεται ότι ήταν πιο περιορισμένα και τα λοιπά, γυρίσανε όλα την ώρα του σχολάσματος στα σπίτια τους. (και δεν ξέρανε τίποτα οι γονείς τους) Όταν οι καθηγητές σε αυστηρό τόνο είπαν στους γονείς μας «ξέρετε ότι τα παιδιά σας κάμαν αποχή και φύγανε; ξέρατε που ήταν αυτή την ώρα;» αυτοί είπαν ότι γυρίσαμε στο σπίτι, γιατί κάναμε αποχή, αφού δεν πήγαμε εκδρομή. Δεν ήτανε κάτι κρυφό. Είχαμε και άλλη σχέση με τους γονείς μας. Μεγαλώσαμε αλλιώς, μιλούσαμε αλλιώς, ήμασταν αλλιώς. Ήταν από πάντα πιο ανοιχτοί οι πρόσφυγες. Οι σχέσεις αντρών γυναικών ήτανε και ισότιμες θεωρώ περισσότερο και πάντα πιο άνετες πιο ελεύθερες σε πιο φιλικό επίπεδο χωρίς να παρεξηγείται, χωρίς να υπάρχει κάτι άλλο.

Τι άλλα χαρακτηριστικά έχει ο Μικρασιάτης;

Σίγουρα ξεχώριζαν στη μαγειρική. Ήταν πολύ διαφορετικά τα φαγητά τους και θεωρώ ότι ήτανε πιο ανοιχτοί σαν άνθρωποι, ήτανε πιο κοσμοπολίτες. Και εδώ που ήρθαν, αν βρήκαν κάποιο φαγητό που τους άρεσε, μπορεί να το υιοθέτησαν και να το εξελίξανε, δεν ήταν κλειστοί σε αυτό το πράμα. Σίγουρα η χρήση των μπαχαρικών που προέρχεται από την Ανατολή είναι κάτι που χαρακτηρίζει την κουζίνα τους. Πιο πικάντικα ίσως. Όλες τις γιαγιάδες που θυμάμαι, θέλαν το φαγητό τους ιδιαίτερα πικάντικο. Και το έχω κι εγώ. Αν φάμε κάτι γλυκό, πρέπει να φάμε μετά κάτι αλμυρό από πάνω. Και στα γλυκά και στα φαγητά είχαν έναν διαφορετικό τρόπο. Τα μπαχαρικά παίζαν μεγάλο ρόλο. Η ταινία «Πολίτικη κουζίνα», εμένα μου ήταν πολύ οικεία, όταν πήγα να τη δω, οι γέροι που δείχνει, ο γιατρός... που είναι μια τετράδα γέροντων, ήταν εικόνες των γερόντων, των Μικρασιατών που έχω δει εδώ. Ήτανε σίγουρα Μικρασιάτης, δεν την έφτιαχνε άλλος αυτή την ταινία. Δηλαδή οι νοοτροπίες τους, οι γεύσεις τους, η στάση ζωής τους, βιώνεται δεν μεταβιβάζεται. Δεν περιγράφεται με λόγια. Δεν το καταλαβαίνεις πως περνάνε και πώς διαμορφώνονται όλα αυτά μέσα σου.

Όταν τελείωσες το λύκειο πώς ένιωσες;

Πέρασα στη Πάτρα στο Παιδαγωγικό στο Αρσάκειο. Χάρηκα, μου έφυγε βέβαια ένα άγχος, αισθάνθηκα ότι δικαιώθηκε ένας αγώνας που είχα κάνει. Με βοήθησε πολύ όταν διάβαζα η μάνα μου μου έλεγε: «Διάβασε και κάνε την προσπάθειά σου, αλλά για μένα δεν έχει σημασία αν θα περάσεις ή όχι. Για μένα το παιδί μου είναι παιδί μου είτε σπουδάσει είτε κάνει οτιδήποτε άλλο στη ζωή του.»

Το ότι ήσουν απόγονος πρόσφυγας και με τις συμπεριφορές που είχες αντιμετωπίσει, δε σε έκανε πιο περήφανη το ότι κατάφερες και πέτυχες;

Δεν το σκέφτηκα έτσι ότι εγώ μπόρεσα να κάνω κάτι παραπάνω, παρόλο που ο παππούς μου, και πολύ μορφωμένος ήτανε, διάβαζε υπέροχα. Εγώ διάβαζα από τα τέσσερα και ένας λόγος που είπα ότι θα ξεκινήσω να διαβάζω, ήτανε γιατί έπαιρνε μυθιστορήματα και τα διάβαζε δυνατά για να ακούνε όλοι. Δηλαδή τα βράδια του χειμώνα ήταν αυτό. Διάβαζε και τον ακούγαμε. Και είχα πει ότι θα μάθω να διαβάζω, για να μάθω να διαβάζω έτσι (σαν τον παπού μου). Με ώθησε πολύ ο τρόπος που διάβαζε με το να ασχοληθώ. Ή στην Πρώτη Δημοτικού που με έβαλε να γράψω το 2. Ήρθε, το είδε κι έβγαλε ένα στιλό parker από την τσέπη του και πήγε να μου διορθώσει την καμπύλη από το 2. Και μου έδειξε. Την κίνηση αυτή την είχα... και μου φάνηκε ότι ήταν ιδιαίτερα πνευματικός άνθρωπος. Που είχε το κοστούμι, το γιλέκο κι ένα λουλούδι πάνω στο πέτο και μέσα στην εσωτερική τσέπη είχε έναν τέτοιο ακριβό στιλό, αυτός ο άνθρωπος που εργάτης ήτανε πριν. Καταλάβαινα ότι ναι μεν εργάτης ήταν, αλλά έχει μια άλλη φινέτσα, μια άλλη μόρφωση. Ναι μεν υπήρχε πάντα στη ζωή μου, ότι ήταν μορφωμένοι άνθρωποι και εδώ είχανε μια ζωή η οποία δεν αντανakλούσε στη μόρφωσή τους, αλλά επειδή είχαν πεθάνει και οι παπούδες από χρόνια, δεν ξέρω αν θα ένιωθαν κάποια δικαίωση, το ότι εγώ μπόρεσα και σπούδασα. Δε μπορώ να πω ότι το σκέφτηκα εκείνη τη στιγμή. Ότι ένας απόγονος προσφύγων μπόρεσε να μπει στο πανεπιστήμιο.

Γιατί επέλεξες να γίνεις δασκάλα;

Γιατί μου άρεσε το σχολείο. Μου άρεσε να είμαι στη θέση του μαθητή. Μου άρεσε δασκάλους και καθηγητές που είχα στη διδασκαλία να τους κοιτάζω και να τους θαυμάζω για αυτό που έκαναν. Την ώρα που κατανοούσα κάτι να αισθάνομαι έξυπνη. Για τη μεταδοτικότητα που είχαν, για αυτό το πράγμα. Και τώρα αν με ρωτήσεις ποιος ρόλος μου αρέσει, μου αρέσει του μαθητή δηλαδή σεμινάρια, διαλέξεις, τα παρακολουθώ ευχαρίστως, γιατί μου αρέσει το να είμαι από κάτω. Και πίστευα ότι αν βρεθώ και στην άλλη θέση, ότι θα έχω αυτό το ίδιο συναίσθημα. Μου άρεσε το να ψάχνω, να ερευνώ και να μαθαίνω. Μου άρεσε το σχολείο, επέλεξα επάγγελμα που έχει σχέση με το σχολείο.

Μήπως σου αρέσει να μαθαίνεις επειδή έτσι μπορείς να προσφέρεις πιο πολλά στους μαθητές σου; Μήπως το δικό μας έργο είναι στην ουσία και κοινωνικό έργο;

Ναι! Σίγουρα! Δηλαδή θυμάμαι κάποιος συνάδελφος που είχε μιλήσει για τις μειώσεις που μας γίνονται στο μισθό. «Όταν μειωθεί η αμοιβή μας δεν θα μπορούμε να αποδώσουμε τόσο.» Και λέω δεν το σκέφτηκα ποτέ έτσι. Εγώ την ώρα που είμαι στην τάξη έχω απέναντί μου παιδιά, ανθρώπους, δεν έχω απέναντί μου ένα νούμερο, ένα μισθό, μια μισθοδοσία! Οπότε θεωρώ ότι υπάρχει μέσα μας. Προσφέρουμε, γιατί μας αρέσει να προσφέρουμε. Το να μεταδώσεις στα παιδιά την ψυχή σου περισσότερο όχι τις γνώσεις αυτό είναι που μέτρησε και μας οδήγησε σε αυτό το επάγγελμα.

Μήπως και η προσφυγική καταγωγή;

Πιθανόν! Χωρίς να το έχω συνειδητοποιήσει τόσο ότι για αυτό το λόγο είμαι δασκάλα ή από τον τρόπο που μεγάλωσα, ουσιαστικά είναι μία προσφορά στον άνθρωπο. Και φυσικά αυτό γνώρισα στην οικογένειά μου. Αυτό που μου λείπει όλος ο κόσμος ήταν η διάθεση προσφοράς της. Ήταν άνθρωποι της προσφοράς και της κοινωνικής προσφοράς! Αυτή την προσφορά προς τον συνάνθρωπο και την αλληλεγγύη την είχανε πάντα. Ίσως αυτό είδα, αυτό γνώρισα και να το κάνω κι εγώ και στο σχολείο και μέσα από τους συλλόγους που ασχολούμαι (Μικρασιατών και ορειβατικό) και γιατί έτσι μεγάλωσα σε αυτόν τον προσφυγικό συνοικισμό. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της προσφοράς είναι το πιάτο φαγητό. Όταν μαγειρεύανε, πριν καθίσουνε να φάνε, βγάζανε μια εκλεκτή μερίδα να την πάνε σε κάποιο συγγενή ή στο γείτονα. Εγώ θυμάμαι πολλές φορές να μας στέλνει η μαμά μου με κάτι που φτιάξαμε στο σπίτι, σε συγγενείς ή γείτονες. Πολλές φορές με τη γιαγιά μου ή με τα ξαδέλφια μου συναντιόμασταν σε ένα σταυροδρόμι που έρχονταν κι αυτοί με κάποιο πιάτο να το φέρουνε προς τα εμάς. Μάλιστα μερικά χρόνια πριν που είχα βγει για περπάτημα, το αντίκρισα σε μια γειτονιά εδώ πάνω. Δηλαδή βγαίνουν δυο γυναίκες από τα σπίτια τους κρατώντας ένα πιάτο, ειδοθήκαν στη μέση του δρόμου, βάλαν τα γέλια, αντάλλαξαν τα πιάτα και γύρισε η καθεμία στο σπίτι της. Αυτή ήταν μικρασιάτικη συνήθεια. Και δεν ήταν αυτό που περίσσευε, ή θα φάμε και κάποια στιγμή θα το δώσω, έβγαине πρώτα το πιάτο της προσφοράς από την κατσαρόλα ή από το ταψί και ύστερα θα καθόντουσαν να φάνε.

Πώς είχαν τότε τα σπίτια τους οι πρόσφυγες;

Πάντα νοικοκυρεμένα. Ουσιαστικά ήταν ένα δωμάτιο αυτό που τους είχε δοθεί. Αλλά είχανε πάντα φοβερά εργόχειρα μέσα στα σπίτια τους όσο φτωχικά κι αν ήτανε! Και η αυλή από έξω ήταν πάντα ασβεστωμένη και πάντα γεμάτη λουλούδια! Είναι χαρακτηριστικό ότι βγαίνουν και κάθονταν κι απ' έξω από το σπίτι, όταν ο καιρός το επέτρεπε. Οι πρόσφυγες καθόντουσαν έξω από τις πόρτες. Μαζεύονταν παρέες παρέες, συζητούσανε, τρώγανε λιόσπορα και συντροφεύονταν ουσιαστικά. Αλλά το σπίτι μέσα ήταν πάντα καλοφτιαγμένο με την έννοια της νοικοκυροσύνης, της καθαριότητας. Το ασβέστωμα πάρα πολύ χαρακτηριστικό δηλαδή ήτανε ασβεστωμένες και οι γλάστρες και οι αυλές, τα πεζούλια, τα πεζοδρόμια, έπεφτε πολύ ασβέστωμα εκείνα τα πρώτα χρόνια στα προσφυγικά τα σπίτια και πάρα πολλά λουλούδια. Όλοι και τον παραμικρό χώρο που είχανε, είχανε λουλούδια. Ο παππούς μου είχε πάντα λουλούδι στο πέτο, όλες τις εποχές, χειμώνα καλοκαίρι. Ήτανε πολύ κομψός. Έπαιρνε πάντα στη δουλειά του ρούχα για να αλλάξει. Δεν έφευγε ποτέ από τη δουλειά λασπωμένος. Και τότε που μεγάλωσε ήταν απαραίτητο το λουλούδι στο πέτο, μαντιλάκι στην τσέπη. Ήτανε πάρα πολύ κομψός. Οι γυναίκες αυτές οι παλιές πάντα πολύ περιποιημένες. Τα μαλλιά τους τα ρούχα τους, αυτό που θα φορούσαν μίλαγε επάνω τους, ξεχώριζαν για την κομψότητά τους. Και στα σπίτια τους πώς ήταν φτιαγμένα και στα ρούχα τους, και στο ντύσιμό τους. Ευγενικές μορφές.

Από το Κιούνι θυμάσαι καθόλου;

Επειδή έμενα κάτω στην Ερυθραία και είναι μακριά, δε θυμάμαι μεταφορές νερού και τα λοιπά. Εκείνο που θυμάμαι όταν πηγαίναμε εκδρομή στον Κρόνο, στο γήπεδο που είναι μετά το νεκροταφείο του Αγίου Κωνσταντίνου, το Κιούνι ήταν το σημείο που μας ξεδίψαγε κυρίως όταν γυρίζαμε, επειδή στο γήπεδο δεν είχε τίποτα. Διψούσαμε φυσικά. Κάποια παιδιά πηδάγανε τη μάντρα και πίνανε νερό. Οπότε διψασμένοι όπως ήμασταν σταματάγαμε στο Κιούνι. Θυμάμαι τα μεγάλα παιδιά της έκτης να πηδάνε τη μάντρα στο Κιούνι για να πιουν νερό. Εγώ σαν μικρή το θεωρούσα φοβερό κατόρθωμα αυτό και περίμενα να φύγουν αυτοί για να κατέβω μέσα στη βρύση από τα σκαλάκια. Αυτό θυμάμαι. Το μέρος που μας ξεδιψούσε από τη σχολική εκδρομή.

Πώς βλέπεις τις εκδηλώσεις που γίνονται πλέον κάθε χρόνο εκεί;

Μου αρέσει πάρα πολύ. Βλέπω την ανταπόκριση του κόσμου και κυρίως των παλαιότερων. Καταλαβαίνω ότι τους ξυπνάει μνήμες που εγώ μπορεί να μην έχω, αλλά για τους παλαιότερους είναι ένα πολύ σημαντικό σημείο αναφοράς. Και είδα ότι και εδώ ανταποκρίνονται με θέρμη στις εκδηλώσεις, εκεί πέρα από την πρώτη στιγμή που το είδαν το αγκαλιάσανε αλλιώς. Είναι αλλιώς κομμάτι του εαυτού τους εκείνη η βρύση.

Γίνεται καιρό αυτή η εκδήλωση που είδα;

Όχι! Η δεύτερη χρονιά είναι μόλις!

Όταν ακούς τα μικρασιάτικα τραγούδια, σαν εκείνα που τραγούδησαν ο κύριος και η κυρία νιώθεις κάτι;

Είναι πολύ συγκινητικό. Πολλά από τα τραγούδια που χορεύουμε κι εδώ επάνω, ας πούμε το «τικ τικι τακ, το τραγουδούσε ο παππούς μου στη γιαγιά μου.» Υπάρχουν μέσα μου αυτά τα τραγούδια.

Εδώ ο Σύλλογος τι δραστηριότητες έχει;

Ξεκινήσαμε στην αρχή κάνοντας ένα χορευτικό. Υπάρχει δασκάλα του χορού για να μαθαίνουν τα παιδιά χορούς από τη Μικρά Ασία κυρίως. Όταν χορεύουμε είναι πάντα μικρασιάτικη η εμφάνισή μας. Όταν κάνει διδασκαλία, κάνει χορούς από όλες τις περιοχές και από την Ιωνία και από την Καππαδοκία που έχει πολύ χαρακτηριστικούς χορούς και από τον Πόντο και από την Ανατολική Ρωμυλία δηλαδή γενικά χαμένες πατρίδες, μαζεύεται ένα ευρύ φάσμα χορών. Και οι θρακιώτικοι και οι μακεδονίτικοι που είναι πολύ κοντά σε αυτούς, οπότε γενικά κάνει από όλη την Ελλάδα, αλλά με μια ιδιαίτερη έμφαση στους χορούς των χαμένων πατρίδων. Οπότε η πρώτη δραστηριότητα του συλλόγου ήτανε αυτή. Σιγά σιγά όμως βλέποντας και την ανταπόκριση του κόσμου, προχωρήσαμε και σε πολλά άλλα πράγματα. Χορωδία, τμήμα Εικαστικών. Αλλά εγώ νομίζω ότι μεγάλο ρόλο παίζουνε πλέον οι εκδηλώσεις μας. Είναι αρκετά χρόνια. Καταρχήν είναι επιδίωξή μας να γίνει ένα μουσείο στον

Άγιο Κωνσταντίνο με μικρασιάτικα αντικείμενα, γιατί είναι μπορεί να μην είναι πολλά αυτά που φέρανε, τελικά αν τα μαζέψεις είναι πολλά. Και είναι και πολύτιμα θεωρώ. Υπάρχει άνθρωπος που έχει φέρει χαλί από εκεί ή κάποιο μουσικό όργανο. Υπάρχουν αρκετές εικόνες που φέρανε από εκεί ή εργόχειρα που φέρανε από εκεί. Η κάποια χρηστικά αντικείμενα όσα έχουνε διασωθεί βέβαια. Η αλήθεια είναι ότι έχουν χαθεί πολλά πράγματα, έχουν πεταχτεί πολλά πράγματα, έχουν πουληθεί στην Κατοχή πολλά πράγματα. Και αν κάτι έφεραν ποιο θα πούλαγαν ποιο θα έπιανε τιμή, το καλό τους, οπότε χάθηκαν πάρα πολλά πράγματα. Αλλά υπάρχουν και πράγματα που έχουνε μείνει. Και αυτή τη στιγμή είναι στα σπίτια, τα οποία σκεφτήκαμε ότι η κατάληξή τους θα είναι ότι τελικά θα πεταχτούν, γιατί εγώ όταν ξέρω ότι αυτό ήταν της γιαγιάς μου και το έφερε από εκεί, έχει για μένα μια αξία, γιατί εγώ τη γνώρισα τη γιαγιά μου. Για το παιδί μου που δεν ξέρει τι είναι αυτό, ένα άχρηστο πράγμα θα είναι! Η γιαγιά μου έφερε από εκεί ένα καζάνι, όταν τους είπαν ότι έρχονται οι Τούρκοι και θα τους σφάζουν. Πήγαν και μείναν σε ένα στρατόπεδο του Ερυθρού Σταυρού έξω από τη Νικομήδεια που είχε και Αμερικάνους και είχε και δύναμη διεθνή μέσα και έτσι γλιτώσανε ας πούμε. Η γιαγιά μου επάνω στην τρέλα να φύγει όσο πιο γρήγορα μπορεί, πήρε ένα καζάνι το οποίο είναι και ασήκωτο δηλαδή απορώ πώς το μετέφερε, ίσως με κάποιο κάρο! Σκέφτηκε ότι «έχω μικρά παιδιά και όπου θα μας πάνε θα μας πλένω, να μη βρομίσουμε στο δρόμο!» Κι έφερε το καζάνι από εκεί. Εγώ το έχω το καζάνι! Σαν καθημερινότητα με εμποδίζει, γιατί το έχω στριμωγμένο σε χώρο του σπιτιού. Η θέση του είναι σε ένα μουσείο. Αν όμως δε γίνει μουσείο, για την επόμενη γενιά θα είναι κάτι άχρηστο που τους εμποδίζει! Και ξέρω ότι πολλά πράγματα έχουνε χαθεί έτσι! Βλέπω πόσο πολύτιμα είναι για τους ανθρώπους που τα κρατάνε ακόμα, γιατί είναι γέροι και θυμούνται τους παλιούς, αλλά ξέρω ότι για τους μικρότερους μπορεί να προσπαθούμε να τους μεταδώσουμε μια μνήμη, αλλά είναι και λίγο δύσκολο. Οπότε θέλουμε να φτιαχτεί ένα μουσείο να πάνε όλα αυτά που υπάρχουνε στον Άγιο Κωνσταντίνο. Να βρουν τη θέση τους σε ένα μουσείο και να δοθεί η γνώση από αυτές τις γενιές. Σαν πρώτη κίνηση πριν από έξι-επτά χρόνια ξεκινήσαμε το Σεπτέμβρη και κάναμε κάποιες εκθέσεις. Ζητάγαμε από τον κόσμο να φέρει αυτά τα πράγματα που είχε στο σπίτι του και τα εκθέταμε. Στην αρχή ξεκινήσαμε με πολύ λίγα πράγματα, αυτά που είχαμε εμείς που ασχοληθήκαμε, στα σπίτια μας. Κι όταν έρχονταν να τα δει ο κόσμος ήτανε μεγάλη η χαρά τους. Έλεγε ο άλλος «έχω το γουδί της γιαγιάς μου.» και πήγαινε στο σπίτι και το έφερνε. «Έχω το ξύλινο κύπελλο που έπινε νερό ο παππούς μου στην εξορία.» Δηλαδή ήρθε γυμνός κρατώντας αυτό το ξύλινο κύπελλο στα χέρια. Ή το νυχτικό της γιαγιάς μου ή κάποια εργόχειρα ή οτιδήποτε. Και σιγά σιγά γέμιζε η αίθουσα από αυτά που έφερνε ο κόσμος. Είδαμε κι εμείς την ανταπόκριση και την ανάγκη του κόσμου να τα βγάλει και να φανούν και να διασωθούν αυτά τα πράγματα. Όπως και με τη φωτογραφική έκθεση που κάναμε, ζητήσαμε φωτογραφίες. Οι περισσότεροι μας δώσανε φωτογραφίες και μας λέγανε: «αυτή είναι παλιά φωτογραφία, αλλά δεν ξέρω ποιοι είναι σε αυτή!» Τις περισσότερες φωτογραφίες τις πήραμε έτσι και τις εκθέσαμε ανάκατα και μετά ερχόταν κόσμος και μεγάλοι και μας λέγανε: «αυτόν τον ξέρω είναι αυτός, αυτόν τον ξέρω είναι αυτός!» Και βάζαμε τίτλους στις φωτογραφίες μετά κατά

τη διάρκεια της έκθεσης. Δηλαδή θεωρώ ότι αυτές τις εκθέσεις που κάναμε τις φωτογραφικές και των αντικειμένων είναι πολύ σημαντικές, από τις πιο σημαντικές εκδηλώσεις του Συλλόγου. Αν καταφέρουμε σε αυτούς τους δύσκολους καιρούς να υπάρξει κάποιο οίκημα να το κάνουμε μουσείο. Εμείς θα θέλαμε ο Δήμος Αγρινίου να αγοράσει ένα παλιό προσφυγικό σπίτι και να ντυθεί με τα αντικείμενα που έχουν οι Μικρασιάτες, αντί να γκρεμιστεί.

Εσύ όταν βλέπεις αυτά τα προσφυγικά σπίτια τι νιώθεις;

Ότι βρίσκομαι στο σπίτι της γιαγιάς μου που μεγάλωσα, γιατί μεγάλωσα στην αυλή της γιαγιάς μου. Καταρχήν όταν περνάω από αυτό το σπίτι για να δω την ξαδέρφη μου, λέω πάω στη γιαγιά και η γιαγιά δεν υπάρχει εδώ και χρόνια! Αλλά νιώθω το ίδιο, όταν βρισκόμαστε σε αυτόν τον χώρο. Θυμάμαι, όταν πήγαινα στη γιαγιά, είχε ένα παλιό ψυγείο του πάγου με ξύλινη πόρτα και μόλις έμπαινα στο υπόγειο στην κουζίνα της άνοιγα αυτό το ψυγείο. Γιατί μου άρεσε να το περιεργαστώ, όχι ότι ήθελα κάτι. Και λέω στην ξαδέρφη μου (που πήρε τελικά το σπίτι με τη σύμφωνη γνώμη όλων) ότι «εγώ θα έρχομαι να ανοίγω το ψυγείο!» (γέλια)

Η επόμενη γενιά θα ασχοληθεί;

Εμείς η τρίτη γενιά θα ασχοληθούμε ακόμη, επειδή γνωρίσαμε αυτούς που ήρθαν από εκεί. Επειδή γνωρίσαμε την πρώτη γενιά. Δεν ξέρω για την τέταρτη τι θα κάνει! Προσπαθούμε να μεταδώσουμε, θεωρώ όμως ότι δε θα είναι το ίδιο! Γιατί εμείς γνωρίσαμε τους αυθεντικούς. Όσο κι εμείς αν έχουμε πάρει χαρακτηριστικά και μνήμες τους, δεν είμαστε οι αυθεντικοί. Οπότε νομίζω ότι για τις επόμενες γενεές δε θα είναι το ίδιο.

Γι' αυτό και οι εκδηλώσεις εντείνονται;

Ναι! Σε μια προσπάθεια να κρατήσουμε. Φαντάζομαι ότι δε θα χαθεί η μουσική, οι μνήμες και τα λοιπά. Σαν ιστορία όμως! Δε θα χαθούν σαν ιστορία, αλλά αυτό που φέρουμε εμείς σα μνήμη δε θα μεταδοθεί.

Επειδή οι πρόγονοί σου ήταν Μικρασιάτες και Πόντιοι ποια στοιχεία έχεις πάρει από αυτούς;

Από τους Πόντιους θεωρώ ότι θυμώνω εύκολα. Είναι πιο οξύθυμοι οι Πόντιοι. Βέβαια ηρεμούν και εύκολα. Δε μπορώ να πω ότι είναι άνθρωποι που κρατάνε κακία, αλλά θεωρώ ότι είναι οξύθυμοι. Το ξεχνάνε όμως κι εύκολα. Από τη γιαγιά μου από τα μικρασιάτικα, δε μπορώ να σκεφτώ κάτι χαρακτηριστικό. Οπωσδήποτε μαγειρικές και τέτοια προσπαθώ να τα κρατήσω συνταγές της γιαγιάς μου. Σα χαρακτήρας, τη διάθεση προσφοράς τους. Αυτό που ένιωθαν αδερφωμένοι, μια οικογένεια με τους συγχωριανούς τους! Το δέσιμο που είχαν με τους ανθρώπους, θεωρώ ότι με ανθρώπους με τον τρόπο που το έκαναν αυτοί. Είχανε φοβερά καλά στοιχεία και αισθάνομαι αμηχανία να πω ότι αυτό το έχω πάρει, θα θεωρήσω ότι παινεύω τον εαυτό μου.

Για το προσφυγικό σήμερα που έχουμε στην Ελλάδα τόσους χιλιάδες πρόσφυγες τι πρέπει να κάνουμε, πιστεύεις εσύ ως μία απόγονος πρόσφυγα;

Οπωσδήποτε είδα ότι ο απλός κόσμος δέχεται... δηλαδή θυμάμαι τις γιαγιάδες στη Μυτιλήνη και γενικά στα νησιά, τον τρόπο που τους δέχονταν ο κόσμος. Γενικά ο πολύς κόσμος σαν πρώτη αντιμετώπιση έχει την ανθρωπιά, να βοηθήσει έναν άνθρωπο που έχει ανάγκη. Μπορώ όμως να καταλάβω και την ανησυχία του κόσμου, όταν αυτοί είναι πάρα πολλοί, τι γίνεται από εδώ και πέρα. Θεωρώ σίγουρα σαν πρώτο στοιχείο ανθρωπιάς πρέπει να υπάρχει η υποδοχή και η βοήθεια. Από εκεί και πέρα και τι θέλουν να κάνουν αυτοί οι άνθρωποι, γιατί φύγαν από την πατρίδα τους, επειδή υπάρχει πόλεμος. Δεν είναι άνθρωποι που φύγανε με τη θέλησή τους και θέλουν να εγκατασταθούν σε έναν άλλο τόπο ζητώντας καλύτερη τύχη. Οπότε είναι το ζήτημα τι θέλουν να κάνουν και οι ίδιοι. Πάντως θεωρώ ότι ούτε πρέπει να πετάγονται στη θάλασσα ούτε ότι πρέπει να μπαίνουν ηλεκτροφόρα σύρματα για να μην περάσουν στα χερσαία σύνορα. Σε πρώτη φάση αυτό που μπορώ να σκεφτώ είναι να δώσουμε περισσότερη ανακούφιση στον ανθρώπινο πόνο.

Εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο έχουμε δύο συλλόγους, Μικρασιατών και Ποντίων. Το θεωρείς ως την πιο ενδεδειγμένη λύση ή να υπήρχε ένας;

Εγώ είμαι και τα δύο. Οπότε το να υπήρχε ένας σύλλογος θα ήταν το ιδανικό. Όμως είναι διαφορετικοί πολιτισμοί, διαφορετικές μουσικές, διαφορετική γλώσσα, διαφορετικά ήθη και έθιμα. Δεν ξέρω κατά πόσο θα ήταν διατεθειμένοι όλοι συμμετέχοντας σε αυτό το σύλλογο να προβάλλουν εξίσου όλες τις καταγωγές, όλους τους χορούς, όλες τις μουσικές. Έχουνε είκοσι χρόνια διαφορά ίδρυσης 1978 με 1998. Οι Πόντιοι όταν ήρθαν από Μπαμπαλιό, Ματσούκι και Σφήνα, έφτιαξαν το 1978 τον Ποντιακό Σύλλογο για να κρατήσουν τη δική τους μνήμη, επειδή εδώ δεν υπήρχαν Πόντιοι. Ο Μικρασιατικός έγινε το 1998 όταν έγινε ο Καποδίστριας, η ένωση του Αγίου Κωνσταντίνου με το Αγρίνιο, για να κρατήσουν κι αυτοί το διαφορετικό. Αισθάνθηκα λίγο ξανά πρόσφυγες στον τόπο τους. Μέχρι τότε δεν ένιωθαν την ανάγκη. Ήμασταν Άγιος Κωνσταντίνος, ο προσφυγικός συνοικισμός. Τότε ένιωσαν την ανάγκη να κάνουν κάτι να διατηρήσουν αυτές τις μνήμες. Ο Ποντιακός Σύλλογος δεν ήταν ο σύλλογος που θα ενσωματώσει και τα μικρασιάτικα τραγούδια, να μούνε κι αυτές οι εκδηλώσεις και τα λοιπά. Οπότε η μόνη λύση είναι οι δύο σύλλογοι. Φυσικά υπάρχει μια κοινή καταγωγή, οι περισσότεροι από εμάς μπορεί να έχουν κι από εδώ κι από εκεί καταγωγή, οπότε δε θεωρώ ότι πρέπει να υπάρχει κάποια αντιπαλότητα. Από όση γνώση έχω μπορεί εμείς να είμαστε σύλλογος Μικρασιατών Αιτωλοακαρνανίας, αλλά δεν υπάρχει άλλος σύλλογος με Μικρασιάτες πλην του Αγίου Κωνσταντίνου. Ενώ υπάρχουνε Μικρασιάτες και στο Γαλατά και η Μακρυνεία έχει Μικρασιάτες, υπάρχουνε σε πολλά μέρη της Αιτ/νίας διασκορπισμένοι, αρκετοί, όχι λίγοι. Ο Γαλατάς έχει συνοικισμό. Ίσως η επόμενη δραστηριότητα του συλλόγου είναι να έρθει σε μια επαφή, να κάνει μια καταγραφή και σε αυτές τις περιοχές.

Εδώ υπάρχει καταγραφή πόσοι είναι οι Μικρασιάτες στον Άγιο Κωνσταντίνο;

Είχε γίνει μια καταγραφή, όταν ήταν ακόμη Δήμος Αγίου Κωνσταντίνου ξεχωριστός, είχε γίνει από τα αρχεία της κοινότητας σε τι ποσοστό ήτανε (είχαν έρθει). Αυτή τη στιγμή έχει αλλοιωθεί ο πληθυσμός και είναι πολύ δύσκολο να γίνει, γιατί τα τελευταία χρόνια άρχισαν να γίνονται «μικτοί γάμοι» ας το πούμε. Ακόμη και στο Σύλλογο στο καταστατικό είναι όρος που δεν μπορεί να είναι πάνω από 10% τα μέλη που δεν έχουν προσφυγική καταγωγή. Το 90% πρέπει να είναι Μικρασιάτες. Όπως και στο διοικητικό συμβούλιο ένας στους επτά μπορεί να μην έχει καθόλου μικρασιάτικη καταγωγή, αλλά και δε μπορεί να γίνει πρόεδρος. Είναι όροι του καταστατικού. Αλλά αυτόν που θεωρούμε Μικρασιάτη, δεν είναι 100% Μικρασιάτης, μπορεί να είναι ένας παππούς Μικρασιάτης. Απλά υπάρχει κάποιος πρόγονος Μικρασιάτης. Εμένα είναι και οι δύο.

Στον Προφήτη Ηλία με τις εκδηλώσεις κι αυτές είναι τωρινές;

Κι αυτές από πέρυσι άρχισαν. Τα πολύ τελευταία χρόνια ο σύλλογος άρχισε να ανοίγεται και σε άλλες εκδηλώσεις. Όταν πρωτοξεκίνησε έκανε μόνο τις εκδηλώσεις του Αγίου Κωνσταντίνου. Μετά ξεκίνησε και του Σεπτεμβρίου για την καταστροφή της Σμύρνης. Μετά άρχισε να κάνει και τα Χριστούγεννα με έθιμα και εμπλούτιζε σιγά σιγά τις εκδηλώσεις και με τον Προφήτη Ηλία, και με το Κιούνι, και με την έκθεση του Σεπτεμβρίου. Του Προφήτη Ηλία, και το Κιούνι είναι τα πιο πρόσφατα. Στον Προφήτη Ηλία πάντα ανεβαίνανε οι πρόσφυγες στη γιορτή του. Την Καθαρή Δευτέρα ανεβαίναμε Αγία Παρασκευή και Προφήτη Ηλία. Ήταν ο τόπος που πηγαίναμε εκδρομή, βόλτα. Για Πρωτομαγιά και τα λοιπά. Οπότε ήταν μια ευκαιρία να αναβιώσουμε τη γιορτή του. Δεν ξέρω αν είδες την αφίσα μας φέτος που χρησιμοποιήσαμε στον Προφήτη Ηλία. Έλα να τη δεις. Λέει: «Ανηφορίζουμε, πανηγυρίζουμε και γυρίζουμε όπως παλιά στο εκκλησάκι του Άι-Λια.» Γιατί ήταν έθιμο της περιοχής να ανεβαίνουνε στον Προφήτη Ηλία με τα φαγητά τους και να γιορτάζουνε εκεί όλοι μαζί. Και οι φωτογραφίες που έχουνε χρησιμοποιηθεί, εδώ αυτή είμαι εγώ με τον αδερφό μου. Είμαι έξι χρονών εδώ. Και αυτή είναι η μαμά της Ντέπυς. Αυτή είναι η Μάρω η Παρασκευοπούλου. (κολάζ δύο φωτογραφιών-η μία παλιότερη από την άλλη με δεκαπέντε, είκοσι χρόνια διαφορά- σε μία με φυσικό χώρισμα ένα κυπαρίσσι έξω από το ζωκλήσι.) Θέλω να πω ότι ήτανε διαχρονικό μας έθιμο να ανεβαίνουμε. Και όλοι μας ζητάγαν την αφίσα.

Εσύ τι θεωρείς ως απόγονος πρόσφυγα, ως επιτυχία στη μέχρι τώρα πορεία σου;

Το ότι μπόρεσα να δώσω μερικές στιγμές χαράς στους παλιότερους. Στο να δουν, να γνωρίσουν, να θυμηθούν κάποια πράγματα. Στο ότι από τότε που άρχισα να διοργανώνω αυτά τα πράγματα με πόση οικειότητα και αγάπη μου απευθύνονται ο κόσμος, κυρίως οι παλιοί. Νομίζω ότι τους δώσαμε λίγες μνήμες, λίγες στιγμές χαράς, λίγη τρυφερότητα και αγάπη από αυτή που είχαμε πάρει και εμείς από αυτούς.

Και στην επαγγελματική σου πορεία τι θεωρείς επιτυχία;

Νομίζω ότι το πέρασα και μέσα. Όταν ήρθα στο σχολείο του Αγίου Κωνσταντίνου, είναι το σχολείο στο οποίο φοίτησα και εγώ, ανεξάρτητα αν έχει αλλάξει κτήριο. Όταν ήρθα λοιπόν εγώ στον Άγιο Κωνσταντίνο, είδα ότι τα παιδιά αυτά δεν είχαν καμία συναίσθηση ότι είναι στον Άγιο Κωνσταντίνο, ότι είναι ένα προσφυγικό σχολείο. Νομίζω λοιπόν και στο σχολείο, όταν πήγα το πέρασα αυτό δηλαδή την εντοπιότητα. Ότι είμαστε από τον Άγιο Κωνσταντίνο και ότι έχουμε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Πώς ένιωσες τη στιγμή που πήγες να διδάξεις εκεί που μαθήτευσες;

Εκεί όντως ένιωσα και μια πιο βαριά ευθύνη, αλλά και μια χαρά και μια οικειότητα και πάλι βλέποντας γονείς που τους γνώριζα τέλος πάντων, τους έβλεπα ότι και αυτοί έρχονταν με άλλο τρόπο προς εμένα. Και νομίζω ότι έπαιξε ρόλο και η προσφυγική καταγωγή. Εξάλλου όλοι οι δάσκαλοι σχεδόν του σχολείου, οι περισσότεροι ζουν στη γειτονιά. Δεν είναι όμως (όλοι προσφυγικής καταγωγής). Είναι κάποιοι που έχουν έρθει μετά. Εγώ νομίζω ότι οι πρόσφυγες με μένα έχουν μια άλλη οικειότητα, μια άλλη επαφή. Και πιστεύω ότι είναι από την καταγωγή μου. Και στο σχολείο από την πρώτη στιγμή που πήγα είχα ολοήμερο, της παλιάς μορφής το ολοήμερο, αλλά συμπλήρωνα και ωράριο στο πρωινό και έκανα στην έκτη Ιστορία. Τους έκανα πρόγραμμα πολιτιστικό που είχε σχέση με το προσφυγικό στοιχείο στον Άγιο Κωνσταντίνο. Δηλαδή τα έβαλα να καταγράψουνε τους προγόνους τους τους Μικρασιάτες, να γράψουνε μια συνταγή από την οικογένειά τους, να πάρουν συνέντευξη από κάποιον στη γειτονιά προσφυγικής καταγωγής, να βρουν σε όλα τα βιβλία της Πέμπτης και της Έκτης τι αναφορές γίνονται στην Μικρασία, στον Πόντο, είχαμε και μια τέτοια έρευνα είτε αν υπάρχουν διηγήματα λογοτεχνικά είτε ιστορικά και τα λοιπά. Μετά, όταν παρουσιάζαμε το πρόγραμμα αυτό, κάθε παιδί θα διάβαζε τη συνέντευξη που πήρε είτε από τον πρόγονό του (αν είχε) είτε από κάποιον γείτονα Μικρασιάτη. Και έφτιαχνε ο καθένας τη συνταγή που είχε γράψει και την προσφέραμε σε αυτούς που θέλαν και χορέψαμε και μικρασιάτικα, παρουσιάζαμε και τη μουσική. Αμέσως μόλις πήγα στο σχολείο αυτό θέλησα να προβάλω το στοιχείο το προσφυγικό στα παιδιά και πήρε το χαρακτήρα που έπρεπε.

Οι ονομασίες Ερυθραία, Ιωνίας που ακούς σου φέρνουν μνήμες;

Ναι! Πάντα από εκεί. Δηλαδή κατευθείαν θα θυμηθώ τους παππούδες μου, αφού με αυτούς μεγάλωσα.

Ευχαριστώ πάρα πολύ με τη συνέντευξη!

Κι εγώ σε ευχαριστώ!

13. Συνέντευξη της κυρίας Ησαΐας Κ. Ημερομηνία γέννησης 1948.
Στην οικία της, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στις 6 Νοεμβρίου 2016

Καλησπέρα κυρία Ησαΐα. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσετε. Ας ξεκινήσουμε με την καταγωγή. Από πού κατάγονται οι γονείς σας;

Καλησπέρα κι από εμένα κύριε Χρήστο, θα προσπαθήσω να αναφέρω ότι έχω μάθει από τους γονείς μου από τις γιαγιάδες από τους παππούδες και από άλλους από το χωριό από το οποίο κατάγομαι. Η καταγωγή μας είναι από τον Πόντο, είναι από την Κερασούντα, έξω από την Κερασούντα, από ένα προάστιο από το Τιβάν. Και ο πατέρας μου και η μητέρα μου από εκεί κατάγονται, από την περιοχή της Κερασούντας.

Εκεί με τι ασχολήθηκαν ο παππούς και η γιαγιά;

Ο παππούς μου, του πατέρα μου ο πατέρας, ήτανε ένας από τους πλούσιους της περιοχής εκεί που έμενε. Ήταν και εκλεγμένος, ήτανε ταμίας του χωριού, της περιοχής. Είχε πάρα πολλά κτήματα τα οποία τα καλλιεργούσανε φουντούκια. Είχε και φούρνο, ήτανε πάρα πολύ ευκατάστατος. Το έλεγε ο πατέρας μου αυτό που ήμασταν μικροί αλλά και μεγαλύτεροι. Όμως ευλόγησε ο θεός και πήγα στον Πόντο και βρήκα το σπίτι του πατέρα μου ακριβώς όπως τα έλεγε. Είχανε κτήμα μεγάλο, είκοσι στρέμματα, στο σπίτι κοντά μόνο αυτό. Στο κτήμα είχε φυτεμένα εκτός από φουντούκια, είχε από όλα τα δέντρα, συκιές, αχλαδιές... τα φρούτα που ήθελε κάποιος να έχει τα είχανε στο κτήμα του. Κι εγώ ευτυχώς ήμουν η μόνη τυχερή από όλη την οικογένεια, γιατί ο θεός με βοήθησε και πήγα, κι όπως τα έλεγε ο πατέρας μου έτσι όλα τα είδα.

Πώς το βρήκες το σπίτι και το κτήμα;

Με την περιγραφή του πατέρα μου και πολύ συναισθηματικά, γιατί όταν ακούς διάφορα τραγούδια, όταν ακούς τον πόνο του άλλου και πόσο μάλλον των γονιών σου, θα νιώθεις σαν να είσαι εσύ εκεί, σαν να ζεις εσύ εκεί. Τα έλεγε ο πατέρας μου, κι εγώ τόσο πολύ πονούσα μέσα μου, που τον έβλεπα πολλές φορές που δάκρυζε και σκούπιζε τα μάτια του, που αυτά σαν να τα ζούσα, να τα περνούσα εγώ. Και με αυτές τις περιγραφές με αυτό το συναίσθημα το μεγάλο που ένιωθα μέσα μου, το βρήκα. Αμέσως μόλις πήγα και γύρισα το κεφάλι μου να δω, αμέσως κατάλαβα ποιο ήταν το σπίτι του πατέρα μου. Και με την παρέα που πήγαμε, μόλις το πρωτοαντίκρισα είπα ότι αυτό είναι το σπίτι του πατέρα μου. Ήταν το συναίσθημα πιο πολύ! Αισθανόμουν εκείνη τη στιγμή ένα περίεργο πράμα που δεν μπορώ να το περιγράψω, δεν μπορώ να το πω, γιατί φαίνεται λίγο απίστευτο, λίγο φανταστικό. Ένιωθα ότι έβλεπα εκεί τον πατέρα μου εκεί μωρό και έπαιζε. Έτρεχα και με πόνο και με κλάμα και η παρέα με φωνάζανε. Κι όμως εγώ τους έλεγα ότι εδώ βλέπω τον πατέρα μου να με φωνάζει. Ότι είναι εδώ ο πατέρας μου. Ότι είναι μικρό παιδάκι και παίζει στην αυλή, τους έλεγα. Αυτά τα έβλεπα με την ψυχή μου.

Μήπως ο πατέρας σου είχε περιγράψει τόσο καλά το κτήμα και το σπίτι, που σου είχανε τυπωθεί στο μυαλό;

Ναι, αυτό μου το περιέγραψε πολύ καλά, αλλά εγώ όταν πήγα εκεί, δεν ήξερα ποιο είναι το σπίτι του πατέρα μου, αλλά εγώ μέσα μου ένιωσα ότι είναι αυτό. Δεν μπορώ να το περιγράψω, δεν ξέρω με τι λόγια να το πω. Και έλεγα ότι ο πατέρας μου είναι εδώ παίζει. Ότι έρχεται και με φωνάζει. Κι όντως εκείνο ήταν το σπίτι του πατέρα μου. Δεν ήταν άνθρωποι τη στιγμή που πήγα εγώ εκεί να ρωτήσουμε. Ήταν κάποιοι νέοι οι οποίοι δεν ξέρανε τίποτα και είμαι πολύ πικραμένη, γιατί δε βρήκα ένα άνθρωπο μεγάλο σε ηλικία να ρωτήσω. Ήτανε μια εποχή που μαζεύανε φουντούκια, ήταν εποχή συγκομιδής φουντουκιών. Φέραμε γύρω όλη την περιοχή, ψάχναμε, τραγουδάγαμε τα τραγούδια μας τα ποντιακά. Βρήκαμε το σχολείο το οποίο ήταν εκεί όπως το περιέγραφε ο πατέρας μου και όλη η περιοχή είχε φουντούκια και νερά ωραία, πλούσιο σε νερά. Από το χωριό βλέπαμε θάλασσα.

Πότε πήγατε εκεί;

Πρέπει να έχω πέντε έξι χρόνια. Το 2007, δε θυμάμαι. Πήγαμε από εδώ με λεωφορείο. Κανονίσαμε Πόντιοι οι περισσότεροι, αλλά ήταν και κάποια άλλα ζευγάρια που μείναν πάρα πολύ ευχαριστημένοι, τόσο ενθουσιασμένοι που για αυτούς το ταξίδι ήταν το κάτι άλλο. Ήταν και ένα ζευγάρι που ήταν νεόνυμφοι και κάναν το γαμήλιο ταξίδι τους μαζί μας. Από την Αμφιλοχία ήτανε αυτοί. Το ταξίδι κράτησε δώδεκα μέρες. Πήγαμε σε όλο τον Πόντο. Περάσαμε από Σινώπη, Αργυρούπολη, Τραπεζούντα, Αμάσεια σε πολλά μέρη πήγαμε! Εκεί που ήτανε θαμμένοι οι Κομνηνοί, στους τάφους των Κομνηνών σε ένα ύψωμα στην Αμάσεια. Δεν είναι παραθαλάσσια, τη διασχίζει ποτάμι δε θυμάμαι πώς το λένε που έχει και πράσινο νερό ως επί το πλείστον. Πήγαμε σε εκκλησίες δικές μας ελληνικές που τις έχουνε κάνει μουσεία, χωρίς να υπάρχουνε μέσα εικόνες τις οποίες βγάλανε και βάλανε τον Κεμάλ.

Πώς ένιωσες όταν έκανες το ταξίδι αυτό και ειδικά όταν πήγες στον πατρογονικό τόπο;

Όταν έφθασα στο σπίτι του πατέρα μου, η καρδιά μου φτερούγιζε. Στην επιστροφή, αφού γυρίσαμε όλο το μέρος, είχαμε αφήσει το αμάξι που μας μετέφερε στο σπίτι του πατέρα μου για να φύγουμε, εμείς τρέχοντας να πάρουμε το αμάξι εγώ βέβαια πολύ στενοχωρημένη που δε βρήκα κάποιο μεγάλο. Βρήκαμε κάποιους, αλλά αυτοί δεν ξέρανε το σπίτι του πατέρα μου, ήτανε πολύ νεότεροι. Ρωτήσαμε πού είναι η εκκλησία. Εκεί στην περιοχή ήταν ο Άγιος Χαράλαμπος. Ο πατέρας μου έλεγε ότι η εκκλησία ήταν πιο πάνω από το σπίτι το δικό μας, πιο πάνω λίγο. Και βρήκαμε τα θεμέλια της εκκλησίας.

Το σπίτι διατηρημένο καλά;

Εντάξει τόσα χρόνια που περάσανε! Είχανε και μια αποθήκη δίπλα αλλά φτιαγμένη τόσο ωραία! Κι έτρεξα και πήρα λίγο χώμα και πετραδούλες από το σπίτι του πατέρα

μου. Έφερα και χώμα και φουντούκια και τα πήγα στον τάφο του πατέρα μου, γιατί η επιθυμία του ήταν, τόσο πολύ πονούσε, έλεγε: «ας πάω μια φορά να δω το σπίτι μου κι ας πεθάνω». Αλλά δεν προλάβαμε αυτό. Αυτή την επιθυμία δεν την είχε εκφέρει χρόνια πριν, γιατί είχε οικογένεια, δε θα μπορούσε να το κάνει. Και κάποια χρονιά που το λέει, ήτανε το 1981 που το είπε, τον άκουσε ο άντρας μου και εξέφρασε την επιθυμία να τον πάει την επόμενη χρονιά, γιατί τώρα την είχε πάρει την άδεια από τη δουλειά του. Ο πατέρας μου χάρηκε πάρα πολύ που του χρόνου θα πήγαινε. Του χρόνου όμως δεν ήρθε ποτέ. Τον Αύγουστο το συζητούσαμε και το Σεπτέμβρη σκοτώθηκε ο άντρας μου και ο πατέρας μου τόσο πολύ πονούσε που κι αυτός μετά από πέντε έξι χρόνια από τον καημό, τον πόνο και τη στενοχώρια πέθανε. Εν τω μεταξύ στην επιστροφή που πηγαίναμε να μπούμε στο αμάξι, βλέπουμε έναν ηλικιωμένο, έναν μεγάλο, στο σπίτι του πατέρα μου έξω. Και λέω στο διερμηνέα να τον ρωτήσει που είναι το σπίτι του πατέρα μου(για να σιγουρευτώ). Τον ρωτάει ο διερμηνέας δίνοντάς του ταυτόχρονα κάποια στοιχεία. Ο ηλικιωμένος απάντησε: «στο σπίτι του είστε! αυτό είναι το σπίτι του!» Μετά όλοι οι άλλοι εξεπλάγησαν που τους έλεγα ότι αυτό είναι το σπίτι του πατέρα μου, που με ρώτησαν πώς το ένιωσες. Εγώ εκείνη τη στιγμή λιποθύμησα να το πω, η καρδιά μου έσβησε και με συνεφέρανε. Βεβαιωθήκανε τα λόγια που έλεγε ο πατέρας μου. Ότι εμείς εδώ στα μέρη μας, στην Τουρκία περνάγαμε πάρα πολύ καλά. Με τον απλό κόσμο ήμαστε πολύ αγαπημένοι. Ζούσαμε αρμονικά, δεν είχαμε τίποτα να χάσουμε. Ο πατέρας μου στα κτήματα είχε είκοσι τουρκάλες που δουλεύανε. Μας λέει ο Τούρκος: «όλη αυτή η πλαγιά ήταν του πατέρα σου!» Κι άλλα πιο κάτω ήταν κι αυτά του πατέρα σου! Ο παππούς ήταν εδώ στην περιοχή, ο άρχοντας της περιοχής. Κι εδώ(στην Ελλάδα) ο πατέρας μου ήρθε ρακένδυτος, αν είχε κάποια χρήματα, τα χαλάσανε. Δεν είχανε για να χτίσουνε και να δημιουργήσουνε πολλά πράγματα. Ο πατέρας μου έλεγε ότι είχαν τεκεκέδες με πεντόλιρα στο φούρνο, γιατί αυτοί πίστευαν ότι θα γυρίσουν πάλι. Λέω στον Τούρκο ότι εδώ υπήρχε ένας φούρνος! Πού είναι ο φούρνος; Μου απάντησε: «το φούρνο τον χαλάσαμε και φαρδύναμε το δρόμο. Και στο φούρνο βρήκαμε τα πεντόλιρα!» Το ομολόγησε, δεν το έκρυψε. Λέει στη συνέχεια ο Τούρκος: «Τα πήραμε τα πεντόλιρα εγώ κι ένας άλλος που ήμασταν παρέα. Είχα κι εγώ οικογένεια μεγάλη. Πήγαμε στην Κωνσταντινούπολη και άνοιξα μαγαζιά παπουτσάδικα κι έβγαλα την οικογένεια μου πέρα.» Με τα χρήματα του παππού μου. Με αγκάλιασε, με φίλησε, έκλαψε μαζί μου και μου λέει επειδή τα κτήματα ήταν του παππού μου να πάρω αν θέλω ένα δύο στρέμματα, να χτίσω σπίτι και να έρχομαι όποτε θέλω. Στη φυσιογνωμία δεν τον έβλεπα και σαν Τούρκο. Ήταν ξανθοκαστανός, ναι μεγάλης ηλικίας, αλλά οι Τούρκοι είναι μαύροι κάθε αυτού! Υπέθεσα μήπως ήταν κάποιος από τους Έλληνες που έμειναν, μήπως είχε καταγωγή ελληνική. Πάντως αυτός ο άνθρωπος μου μίλησε πάρα πολύ καλά! Συγκινηθήκαμε! Και η παρέα μου βέβαια έμεινε άναυδη, γιατί απορούσαν πώς το κατάλαβα και πώς εκεί ήμασταν ευκατάστατοι κι εδώ ήρθαμε ξυπόλητοι και ούτε τους δεχόντουσαν οι ντόπιοι, και έλεγαν πώς ήρθαν οι τουρκόσποροι! Πεινασμένους τους θεωρούσανε! Αυτοί όμως ήταν ταλαιπωρημένοι, πεινασμένοι εδώ, εκεί ήταν πλούσιοι άνθρωποι, εκεί σπάνια να βρεις φτωχό άνθρωπο! Η γιαγιά μου της οποίας έχω εγώ το όνομα, Ησαΐα και Ησαΐα

έχω και εγγόνες, η γιαγιά μου ήταν η κυρά του σπιτιού αφού παντρεύτηκε μικρή τον παππού μου. Ο πατέρας μου με νταντά μεγάλωσε! Αλλά εδώ ποιος τα πιστευε αυτά! Αλλά εκείνη τη στιγμή δεκαπέντε άτομα ήταν στην παρέα. Τα έλεγε ο Τούρκος και τα άκουγαν όλοι!

Ο πατέρας σου σε τι ηλικία ήρθε εδώ;

Ο πατέρας μου ήρθε έντεκα χρονών, το 1921-22. Μαζί και ο παππούς. Φύγανε άρον άρον, κυνηγημένοι. Άμα φεύγανε καλά, θα παίρνανε και τα λεφτά τους, τα πράματά τους δεν θα τα άφηναν εκεί! Αυτοί πίστευαν ότι θα γυρίσουν! Ο πατέρας μου με ένα ζευγάρι παπουτσάκια έφυγε κι εκείνα στο δρόμο λιώσανε. Η μάνα του, η γιαγιά μου, ήτανε λεχώνα, είχε ένα κοριτσάκι, που στο καράβι μέσα αρρώστησε και πέθανε, πέθανε και το μωρό. 27 χρονών ήτανε τότε η γιαγιά μου!

Εδώ πού κατέβηκαν;

Τους πήγε το καράβι πρώτα επάνω Κέρκυρα. Και στην περιοχή Κέρκυρα- Πρέβεζα πέθανε η γιαγιά μου. Και η οικογένεια του πατέρα μου και άλλοι κατέβηκαν στην Αμφιλοχία. Και επειδή εκεί δεν υπήρχαν πολλά κτήματα τους φέραν στη σημερινή Κυψέλη. Στην περιοχή αυτή κατοίκησαν άνθρωποι Πόντιοι, πολύ θρήσκοι, αγαπούσαν το Θεό και ότι κάνανε το κάνανε με το σταυρό και με την προσευχή. Εκεί τότε υπήρχε ένα μικρό εκκλησάκι. Και πήγαν να κατοικήσουν εκεί. Εκεί ήταν ο Άγιος Αθανάσιος η εκκλησία. Σήμερα είναι νεκροταφείο. Μείνανε εκεί οι άνθρωποι. Ξελακώσανε, ξεαγκαθιάσανε, καθάρισαν την περιοχή. Κουρασμένοι, δουλεύανε όπου βρίσκανε για να ζήσουνε. Και επειδή ήταν ο δρόμος Αθήνα-Αμφιλοχία, τους φτιάζανε σπίτια το κράτος με δυο δωμάτια. Και μείνανε στη σημερινή τοποθεσία εκεί που είναι το χωριό. Ανάλογα τα άτομα που είχε η οικογένεια, του δίνανε και κτήματα.

Γιατί πήγανε εκεί τους Πόντιους;

Γιατί ήταν ακαλλιέργητα χωράφια με βάτα και με αγκάθια, και ξέρανε ότι οι Πόντιοι είναι δουλεμένοι άνθρωποι. Για να καθάρισουνε και να δώσουνε πολιτισμό, για αυτό τους πήραν. Κι όντως αυτό έγινε! Όμως εδώ στην Ελλάδα δεν τους δεχθήκανε σαν Έλληνες! Καθαρόαιμοι Έλληνες, όχι μπασταρδεμένοι! Και τότε τους Έλληνες κάθε αυτού τους λέγαν τουρκόσπορους. Είμαι πολύ εξαγριωμένη με αυτά! Οι δικοί μας ήρθαν με το σταυρό, την εικόνα και με την προσευχή. Όλες τις άγιες εικόνες από εκεί της φέραν στην Ελλάδα. Και από αυτούς τους ανθρώπους που τους βλέπαμε, ντυμένους παρόλο που ήτανε ταλαιπωρημένοι, βλέπαμε τα ρούχα τους και τους άντρες τους πώς τους είχανε και μοσχοβόλαγε όπου μαγειρεύανε και λέγαμε τι άνθρωποι είναι αυτοί! Σιγά σιγά μάθαμε τι άνθρωποι ήταν αυτοί! Πολιτισμένοι άνθρωποι! Αυτά φέρανε οι Πόντιοι από εκεί. Όλες τις άγιες εικόνες τις θαυματοουργές και πολλά λείψανα αγίων φέρανε. Ρούχα να φορέσουν... τις εικόνες κρύβανε να φέρουνε.

Στην Κυψέλη που εγκαταστάθηκαν με τι ασχολήθηκαν τα πρώτα χρόνια;

Επί το πλείστον με γεωργία. Σιτάρια, καλαμπόκια. Φέρανε από εκεί σπόρους που δεν υπήρχανε εδώ! Ότι κάνανε στην πατρίδα τους κάνανε και εδώ. Κάνανε τους ντολμάδες, φαγητά με τις πιπεριές τις καυτερές. Ήξεραν εδώ να χρησιμοποιούν πιπεριά καυτερή, όχι! Τα χρησιμοποιούσαν οι Πόντιοι, γιατί η πιπεριά η καυτερή και τα σωθικά σου το χειμώνα ζεσταίνει, γιατί έχει πολύ κρύο το χειμώνα. Και κρυωμένος να είσαι, αν φας πιπεριά καυτερή στο φαγητό σου, φεύγει το κρύωμά σου. Από φαγητά οι Πόντιοι πολλά! Τώρα στην κατσαρόλα έχω ποντιακό φαγητό, λάχανα με φασόλια. Τα μαύρα λάχανα που λέμε, τα καμπρολάχανα, τα σκούρα πράσινα, όχι η μάπα. Με αυτά ποτέ δεν αρρωσταίνεις! Εγώ φτιάχνω και τσουκνίδες και πάω και στον παπά που έχουμε εδώ, τον παπα-Βασίλη και στον άλλο. Και τα τρώνε! Η μητέρα μου έβαζε από κολοκύθι κορφούλες, από μολόχα κορφούλες, έβαζε σκόρδο μέσα, έβαζε δυόσμο. Το ίδιο κάνω κι εγώ! Θέλει ειδική προεργασία να το κάνεις αυτό! Δεν το βράζεις έτσι αυτό! Γίνεται σαν κρέμα. Εγώ τα λέω και στα εγγόνια μου για να ξέρουνε. Ο γιος μου ο μεγάλος και στα υπόλοιπα παιδιά μου μιλούσα ποντιακά.

Οι γονείς σου με τι ασχολήθηκαν;

Με γεωργία, με καπνά, σιτάρια, καλαμπόκια, κήπους για να έχουμε στο σπίτι τα απαραίτητα όλα. Και είχαμε και τα ζώα μας όπως όλοι. Γιατί έτσι ήταν μαθημένοι και εκεί στον Πόντο. Να έχουνε τις αγελάδες τους, να έχουν τα χοιρινά τους και τα είχαν όλα. Και τις κότες τους. Το σπίτι πρέπει να έχει από όλα. Και το σπίτι από καθαριότητα... το βλέπουν και οι άλλοι... τώρα τι να πω εγώ! Ξεχωρίζανε! Έτσι ήμασταν και εμείς μαθημένα μικρά, έπρεπε να τα έχουμε ασβεστωμένα όλα, να λαμποκοπούσαν όλα, τα λουλούδια μας στις αυλές μας. Το σπίτι μας έπρεπε να είναι ασβεστωμένο περιποιημένο, όλα! Τα ρούχα μας, τα πάντα!

Εσύ που γεννήθηκες;

Εγώ γεννήθηκα σε ένα χωριό που κατοικούν Πόντιοι, γιατί οι γονείς μου κάποιο διάστημα βρεθήκαν εκεί, σε αυτό το χωριό, στον Άγιο Νικόλαο στην Κατούνα Ξηρομέρου, το 1948. Και δύο περίπου χρονών γυρίσαμε πάλι πίσω στην Κυψέλη.

Τα παιδικά χρόνια πώς ήταν στο χωριό, θυμάσαι;

Όλα, τα πάντα θυμάμαι! Ήτανε χρόνια μεν φτωχικά αλλά ευτυχισμένα χρόνια. Ξέγνοιαστα. Μπορεί να μην είχαμε την πολυτέλεια αυτή που έχουμε τώρα. Είμαστε μια οικογένεια πολύ δεμένη. Και στη γειτονιά αγαπημένοι. Τα παιδιά παίζαμε όλα μαζί, δεν είχαμε να χωρίσουμε κάτι. Βοηθούσαμε ο ένας τον άλλο. Και στους γάμους τρέχαμε όλοι μαζί να βοηθήσουμε και στις δουλειές το ίδιο που τώρα δε βλέπει ο ένας τον άλλο. Για το χατίρι του τάδε τρέχω, πάω και βοηθώ και κάνω ότι κάνω. Και βοηθώ και προσφέρω.

Σα χαρακτήρες οι Πόντιοι;

Ήταν πολύ καλοί, αγαπημένοι! Βοηθούσαν ο ένας τον άλλο. Δουλεύαν πολύ. Ήταν πολύ εργατικοί, φιλόξενοι πολύ. Για να διασκεδάσουνε, στο χωριό υπήρχε ένας

λυριτζής που έπαιζε λύρα. Κάθε Κυριακή πηγαίνανε στην εκκλησία, αφού ήτανε πολύ θρήσκοι. Το μεσημέρι αφού τρώγανε, μετέπειτα έβγαινε ο λυριτζής στη μέση του δρόμου, στις γειτονιές και μαζευόταν όλο το χωριό και χορεύαμε και διασκεδάσαμε εκεί! Αυτή ήταν η διασκέδασή τους! Με την ποντιακή λύρα. Τραγουδάγαν τον πόνο τους, την ξενιτιά τους και κλαίγανε! Ο πατέρας μου τραγουδούσε πάρα πολλά, αμανέδες τουρκικούς με τη γλώσσα την τουρκική και ήταν πολύ καλλίφωνος.

Εδώ Αγρίνιο πότε ήρθες;

Εδώ ήρθα στο γυμνάσιο. Στο πάρκο. Πήγα λίγο, αλλά δεν το τελείωσα. Κι ήμουν καλή μαθήτρια και διάβαζα. Μετά παντρεύτηκα μικρή. Ούτε το μετάνιωσα όμως. Ο άνδρας μου δεν ήταν Πόντιος, αλλά αγαπούσε τόσο πολύ τους Ποντίους που πήγαινε και στα άλλα τα χωριά. Μου έλεγε πολλές φορές: « μην πεις ότι δεν είμαι Πόντιος, και στα μωρά να μιλάς ποντιακά για να μαθαίνουν και τη δική σου γλώσσα.» Ξέρω ποντιακά. Ο πατέρας μου, η μαμά μου, όλοιμίλαγαν ποντιακά στο χωριό. Με το μεγάλο το γιο μου μιλάμε πολύ στα ποντιακά. Και με τα μικρά.

Πότε εγκαταστάθηκες στον Άγιο Κωνσταντίνο και γιατί;

Όταν παντρεύτηκα, το 1966. Και έμεινα εδώ για αυτό και δεν έφυγα από αυτήν εδώ την περιοχή. Γιατί εδώ ζούσαν δικοί μας άνθρωποι. Ήθελα να είμαι μέσα στη φυλή μου. Εδώ υπήρχαν και Μικρασιάτες και Πόντιοι. Εδώ ένιωθα σαν το σπίτι μου. Σαν να ήμουν στο σπίτι μου. Ένιωθα ότι δεν έφυγα από το χωριό μου. Ότι ήμουν με τους δικούς μου ανθρώπους. Εδώ δε δούλεψα, γιατί και ο σύζυγος δεν ήθελε να ασχοληθώ. Ασχολήθηκα με τα παιδιά μου, με την οικογένειά μου. Ήτανε στη ΔΕΗ ο σύζυγος. Όταν σκοτώθηκε ο σύζυγος, εξαναγκάστηκα, γιατί δεν είχαμε σπίτι και μέναμε στο ενοίκιο εδώ απέναντι, να βάλω καπνά, γιατί ήξερα το επάγγελμα. Είχα δουλέψει μικρή στα καπνά στη Σφήνα. Εκεί έβαλα καπνά στο χωριό μου, στη Σφήνα. Πήγαινα τα καλοκαίρια εκεί, τι να έκανα! Έπρεπε να κάνω κάτι να φτιάξω για τα παιδιά μου! Και τα έφτιαξα μόνη μου! Έβαλα αρκετά χρόνια καπνά, μέχρι που τελείωσα το σπίτι μου. Και καλαμπόκια έβαλα. Μετά μεγαλώσαν τα παιδιά, σπουδάσαν και φύγανε. Δεν μπορούσα πια μοναχή μου! Ε! αφού είχα τελειώσει και το σπίτι! Αν δεν είχα και τα παιδιά, δεν θα μπορούσα να τελειώσω και το σπίτι. Αυτά πηγαίναν στο σχολείο. Το καλοκαίρι πηγαίναμε εκεί όλοι. Τα παιδιά με βοηθούσαν. Κι έτσι τα βγάλαμε πέρα. Λίγο κι από το μισθό που έπαιρνα από το σύζυγο.

Πάντως σημαντικό που καταφέρατε μόνη σας να μπειτε σε καινούριους ρυθμούς και να μεγαλώσουν και να σπουδάσουν και τα παιδιά.

Δόξα τω Θεώ! Με τη βοήθεια του Θεού τα κάναμε όλα! Όταν έχεις πίστη στο Θεό, ο Θεός βοηθάει. Κι όταν προσεύχεσαι και τον επικαλείσαι, δε σε αφήνει! Σε βοηθάει! Φέρνει Αυτός τους τρόπους, φέρνει τα πάντα την ώρα που πρέπει. Και γίνονται αυτά με θαύμα και λες πώς γίνανε! Αφού βλέπω το σπίτι και λέω πώς έγινε αυτό το πράμα! Κι εγώ να είμαι τόσο μικρή(χήρα) και να έχω τέσσερα παιδιά στην πλάτη

μου. Τι να πρωτοσκεφθώ, τα σχολεία τους, τι να φάνε, τι να ντυθούνε! Κι όμως δόξα τω Θεώ όλα γίνανε! Και ευχαριστώ το Θεό λέω πως δεν το περίμενα αυτό

Εδώ με το Σύλλογο πότε ασχοληθήκατε;

Χρόνια! Δε θυμάμαι χρονολογίες! Τι να πρωτοκρατήσει το μυαλό μου! Γιατί ο Σύλλογος ήτανε σχεδόν κλεισμένος. Το σύλλογο τον δημιούργησε ο αδερφός μου ο γιατρός. Ο Σύλλογος ξεκίνησε από τη Σφήνα και έδωσε το όνομα του Ψαθά. Για κάποια χρόνια ήτανε εκεί. Ήταν και τα αδέρφια μου εκεί και οι αδερφές μου και άλλα πολλά παιδιά δικά μας και άλλα. Κι όταν ο αδερφός μου τελείωσε την ιατρική και ήρθε εδώ στο Αγρίνιο, σιγά σιγά τον φέραμε εδώ το Σύλλογο. Εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο μιας κι εδώ υπήρχαν Πόντιοι και Μικρασιάτες. Στην αρχή Μικρασιάτες και Πόντιοι μαζί ήταν. Ήταν ένας ο Σύλλογος, ενωμένος. Μετά χωρίσανε.

Τι εκδηλώσεις έχει ο σύλλογος, με τι ασχολείται;

Καταρχήν μαθαίνει χορό και στους μεγάλους και στους νέους και διατηρείται ο χορός. Σε Πόντιους και μη. Τώρα έρχονται όλοι, έρχονται και άνθρωποι που δεν ερχόντουσαν. Η επιθυμία μου ήταν, χρόνια, μόλις εδραιώσαμε λίγο το σύλλογο, είχαμε δώσει μία συνέντευξη που μας κάλεσε ο Αχελώος, μίλησε ο πρόεδρος ο Σεϊτανίδης και κατόπιν μίλησα εγώ. Και αυτό που είπα εγώ και ήθελα να μείνει, γιατί εάν χαθεί η γλώσσα μας, χάθηκαν όλα. Εγώ παρακάλεσα δια της τηλεοράσεως όσες γιαγίες, μάνες ξέρουν τη γλώσσα να τη μιλάνε στα παιδιά τους. Να μιλάμε τη γλώσσα μας! Η γλώσσα μας είναι αρχαία ελληνική και δεν πρέπει να χαθεί η γλώσσα μας. Και εγώ γι' αυτό μιλούσα ποντιακά στα παιδιά μου και ο συχωρεμένος ο άντρας μου το ήθελε πολύ αυτό. Να μιλάνε τα παιδιά μας ποντιακά. Αυτό παρακάλεσα διά τηλεοράσεως. Να μη χαθεί η γλώσσα! Και δόξα τω Θεώ, μιλάνε! Καταφέραμε κι έγινε τμήμα να μαθαίνουνε τη γλώσσα, τα ποντιακά. Αυτό το πράγμα γίνεται εδώ και τρία χρόνια περίπου. Έγινε αυτή η επιθυμία μου. Εγώ έδωσα τις ιδέες επίσης για να κάνουμε και ένα θεατρικό. Γι' αυτό βγήκα στο Σύλλογο. Αυτά ήθελα να γίνουνε! Και δόξα τω Θεώ, βρέθηκε άνθρωπος από τη Μακεδονία, δάσκαλος κι αυτός είναι, καθίσαμε, συζητήσαμε και στο πρώτο έργο που κάναμε τον βοήθησα κι εγώ. Μετά κάναμε κι άλλο έργο που παίξαμε πέρυσι και γράφει κι άλλο για να παίξουμε το ερχόμενο.

Τι άλλο κάνει ο σύλλογος Έχει μαθήματα και με μουσικά όργανα;

Έχει τμήμα που μαθαίνεις και ποντιακή λύρα, νταούλι. Ποντιακά όργανα.

Εκδηλώσεις φιλανθρωπικές;

Όταν υπάρχει κάτι, εδώ σε συνεργασία με την εκκλησία, με συνεννόηση για να βοηθάμε οποιονδήποτε. Και έχουμε πάρει κάνα δυο καρτόνια για αναπήρους, όπως μαζεύουμε από πάνω τα πόματα από τα μπουκάλια. Και αιμοδοσία κάνουμε. Και εκδρομές σε ποντιακά μέρη που είναι κάπως ξεχωριστά να το πούμε έτσι. Και την εκδρομή που πήγαμε στον Πόντο από το σύλλογο την οργανώσαμε.

Τι βλέπεις η επόμενη γενιά θα κρατήσει τα ποντιακά έθιμα και τις συνήθειες;

Αυτό προσπαθούμε να μείνει. Πιστεύω ότι έχουμε λίγο αλλοιωθεί. Αν γινόταν όπως κάποτε που παντρευόταν Πόντιος με Ποντία, τότε ναι θα υπήρχαν καθαρά (τα έθιμα και οι συνήθειες) όλα. Τώρα έχουν αλλοιωθεί κάπως κατά κάποιο τρόπο. Για αυτό και κάνουμε τους συλλόγους για να κρατήσουμε όσο μπορούμε πιο πολύ τα ήθη, τα έθιμά μας, τη γλώσσα μας και πιο πολύ όχι μόνο αυτά, αλλά που είχαμε φόβο Θεού. Γιατί οι Πόντιοι είχανε πάρα πολύ φόβο Θεού, για αυτό ήτανε και πάρα πολύ πιστοί και βοηθούσαν ο ένας τον άλλο. Και πονούσαν άμα πονούσε κάποιος, για αυτό και τρέχανε, άμα ο άλλος είχε χαρά. Βοηθούσαν όλοι μαζί! Για να κάνουν τα προικιά, για να βοηθήσουν τρέχαν όλο το χωριό. Ενώ τώρα αυτό δεν υπάρχει. Αυτό αλλοιώθηκε.

Το γεγονός ότι τα τρία τελευταία χρόνια οι σύλλογοι Ποντίων και Μικρασιατών είναι πιο δραστήριοι. Νομίζεις ότι έχει σχέση με αυτό;

Είναι πιο δραστήριοι για αυτό ακριβώς! Έχουν δραστηριοποιηθεί ακριβώς για αυτό το πράγμα. Να είναι ενωμένοι και να κρατήσουμε τα ήθη και τα έθιμά μας. Αν δεν υπήρχαν και οι σύλλογοι, θα χανόμασταν τελείως! Δε θα μπορούσαμε ούτε να ανταμωθούμε, ούτε να μιλήσουμε. Θα είχαμε χαθεί τελείως! Φυσικά ο σύλλογος είναι αυτός που σε δένει, σε κρατάει και προχωράς. Και είναι καλό να υπάρχουν σύλλογοι, είναι πάρα πολύ καλό! Ελπίζω η τρίτη γενιά μπορούν να τα κρατήσουν (τα ήθη και τα έθιμα), αν το θελήσουνε. Το παν είναι στη θέληση. Αν το αγαπήσουνε, θα το κρατήσουνε. Γιατί ο σύλλογος δε είναι να δώσει κάτι κακό. Πάντα καλό δίνει. Προσφέρει. Εκεί δεν πληρώνεσαι, εκεί μόνο δίνεις!

Πώς βλέπεις το μνημείο στην πλατεία που είναι για τους Πόντιους και τους Μικρασιάτες;

Εγώ, όταν το φέραν αυτό το μνημείο, από την πρώτη στιγμή που το είδα, δε μου άρεσε. Αυτό το μνημείο κατ' εμέ δε δείχνει τίποτα. Η δική μου γνώμη. Και το είπα και τότε. Και το είπα μπροστά σε αυτόν που το έφτιαξε. Εκφράστηκα άμεσα, κατευθείαν. Λέω αυτό δεν είναι ποντιακό ούτε μικρασιάτικο. Αυτό είναι ηπειρώτικο. Μια ηπειρώτισσα δείχνει. Δε δείχνει μια Μικρασιάτισσα. Ούτε ήταν έτσι οι Μικρασιάτισσες. Καμιά σχέση δεν έχει. Εδώ βλέπω μια μάνα με το μαντίλι δεμένο, ηπειρώτισσα με τις γιαννιώτικες τις ζώνες. Καμιά σχέση δεν έχει το άγαλμα αυτό με ποντιακό στοιχείο ή με μικρασιάτικο στοιχείο. Σουλιώτισσα είναι αυτή δεν είναι Ποντία ούτε Μικρασιάτισσα. Να βάλουνε Μικρασιάτισσες με τις καθαρές στολές τους και να βάλουνε Ποντίους με τις στολές τους. Δε με συγκινεί. Δεν έχει πολλά χρόνια που έγινε. Ούτε γυρνώ το κεφάλι μου να το δω. Δε μου θυμίζει κάτι!

Εσύ σαν απόγονος Ποντίων, τι χαρακτήρας είσαι Τι πιστεύεις ότι πήρες από τους Πόντιους;

Εγώ το έχω καμάρι πολύ. Πήρα τα πάντα από αυτούς. Εξυπνάδα, εργατικότητα. Αγάπη στο Θεό πολύ! Οικογένεια. Γιατί εμείς επάνω στην οικογένεια είμαστε

δεμένοι. Έχουμε αγάπη, σεβασμό στους γονείς. Εγώ νομίζω ότι ήμασταν πολύ εργατικοί, δυναμικοί, δεν ήμασταν οκνηροί άνθρωποι. Φιλότιμοι, πολύ φιλόξενοι, δεν ήμασταν άνθρωποι να κλείνουμε την πόρτα. Γιατί ξέραμε από ταλαιπωρίες, ξέραμε από φτώχεια εκείνα τα χρόνια. Συμπονούσαμε και ήμασταν ενωμένοι και αγαπημένοι. Εγώ στη ζωή μου αυτά πιστεύω ότι έχω προσφέρει και θα προσφέρω. Δεν έχω αποκλειστεί από τον κόσμο, να πω δεν με ενδιαφέρει η οικογένειά μου. Και τον κόσμο βοηθάω με τις δυνατότητες που έχω. Και στα ποντιακά χωριά, τα καθαρά ποντιακά άμα πας οι Πόντιοι αυτά κάνουνε. Θα σου πουν έλα να καθίσεις, έλα να φας, έλα να κοιμηθείς, αν δεν έχεις πού να πας. Στα προσφέρουν όλα!

Όταν πηγαίνεις στο Σύλλογο και βλέπεις τα χορευτικά πως νιώθεις;

Χαίρομαι και καμαρώνω. Λέω ότι συνεχίζεται ο κόπος και ο αγώνας και νιώθω ικανοποιημένη και ευχαριστημένη. Και ξέρω να χορεύω όλους τους ποντιακούς χορούς. Χορούς όπως Κότσαρι, Ομάλ, Σαμψό.

Γιατί το όνομά σου Ησαΐα;

Από τη γιαγιά μου στον Πόντο. Εκεί στον Πόντο βγάζανε ονόματα Παλαιάς Διαθήκης. Ιάκωβο. Άκουγες αλλού Ιάκωβο; Ενώ στους Ποντίους ακούς. Ισαάκ ακούς στους Ποντίους. Δεν ακούς στην άλλη ράτσα την ελληνική. Αυτοί τα φέρανε. Ησαΐα, του προφήτη Ησαΐα. Το λέμε ανδρικό, γιατί δεν είναι συνηθισμένο εδώ. Αλλά εμείς εδώ οι Πόντιοι έχουμε! Κι είναι και άλλες που τις λένε Ησαΐα! Εμένα μου αρέσει και το καμαρώνω. Ακούω Ησαΐα και γυρνάω μόνο εγώ, δεν γυρνάνε εκατό νοματαίοι. Εμένα μου αρέσει και όπου κι αν πάω, και μέσα στη Βουλή που έχω πάει μου λένε: «τι ωραίο όνομα που έχεις καλέ!» Κι έχω και τον προφήτη μου!

Εσύ σήμερα που βλέπεις τη ζωή σου, τι είναι αυτό για το οποίο νιώθεις υπερήφανη;

Για τα παιδιά μου! Και νιώθω ευχαριστημένη για όλα αυτά από το Θεό πάρα πολύ, παρόλο που έχασα τον άνδρα μου πάρα πολύ νέα. Νιώθω υπερήφανη πολύ για τα παιδιά μου και ευτυχισμένη! Για τα εγγόνια μου, για την οικογένειά μου! Κουράστηκα, ταλαιπωρήθηκα πάρα πολύ, γιατί δούλεψα πάρα πολύ και ήμουνα μόνη, αλλά είμαι υπερήφανη που κατάφερα αυτά! Έχουνε οικογένειες καλές τα παιδιά μου! Και εγώ από τους γονείς μου πήρα. Και τη δραστηριότητα την πήρα από τον πατέρα μου. Δεν ήταν μόνο το σπίτι που έφτιαξα μόνη μου. Γιατί εμείς στην οικογένεια είχαμε σειρά, είχαμε τάξη, είχαμε πρόγραμμα. Για αυτό και τα καταφέραμε. Μόλις χάσαμε τον πατέρα (τον άντρα μου), μάζεψα τα παιδιά στο τραπέζι και τους είπα όπως ήμασταν με το μπαμπά έτσι θα συνεχίσουμε και την υπόλοιπη ζωή μας. Και τα παιδιά στη δουλειά μπήκαν μαζί μου. Βοηθήσαν και ότι μπορούσαν σαν παιδιά το κάνανε. Δε φεύγανε ούτε αλητεύανε. Ευχαριστώ το Θεό για όλα αυτά! Γιατί εμείς πιστεύαμε πολύ στο Θεό. Χωρίς το Θεό δε γίνεται τίποτα! Εγώ κι αυτό το σπίτι, το οικόπεδο που το πήρα, το οικόπεδο που έχτισα το σπίτι μου, με θαύματα το πήρα! Είκοσι χρόνια προσευχόμουνα για να πάρω αυτό το οικόπεδο. Τότε είχαμε παιδιά μικρά, μέναμε στο ενοίκιο απέναντι, ο άνδρας μου δε ζούσε και το

χαμπάρισα αυτό το οικόπεδο. Και είπα στην Παναγία: «αυτό δεν θα το δώσεις σε κανέναν! Θα με βοηθήσεις να μαζέψω χρήματα, για να το πάρω εγώ μόλις μπορέσω!» Και το κράτησε για μένα. Πολλά θαύματα έχω δει στη ζωή μου. Είμαι πολύ ευχαριστημένη για αυτό.

Εδώ στο Άγιο Κωνσταντίνο επειδή υπάρχουν πολλοί προσφυγογενείς, θα έπρεπε να υπάρχει κάποιο λαογραφικό μουσείο για να εκτίθενται αντικείμενα;

Κι αυτό το είχα βάλει στο πρόγραμμα. Έχουμε ένα οικόπεδο, εδώ κάτω στο Βασιλόπουλο, πιο πάνω λίγο. Κι εκείνα τα χρόνια έτρεχα που δεν ήταν οι δυσκολίες αυτές. Βγάλαμε και σχέδιο για να χτίσουμε. Το είχε χαρίσει ο δήμαρχος ο Ψωμιάδης. Το άσχημο όμως είναι ότι το έδωσε σε δύο συλλόγους. Και στο δικό μας και στους Πραμαντιώτες. Ενώ στους Πραμαντιώτες θα μπορούσε να τους δώσει κάπου αλλού προς τα πάνω που είναι όλοι μαζί και να μην ανακατευτούνε με εμάς. Γιατί τότε Πόντιοι και Μικρασιάτες ήμασταν μαζί, μετά χώρισαν. Κι έτρεξα, μέχρι σχέδιο βγάλαμε. Έπαιρνα το Σεϊτανίδη από τη δουλειά, τότε είχα αμάξι. Πηγαίναμε στους μηχανικούς, πηγαίναμε εδώ, πηγαίναμε εκεί, ήρθε η κρίση και μείναμε. Είχαμε κάνει ενέργειες για να κάνουμε θέμελα, αλλά με την κρίση πάει, τελειώσαμε. Και μας έμεινε το οικόπεδο. Ήταν να κάνουμε λαογραφικό, αφού είχα μαζέψει πράγματα πολλά. Είπα και σε άλλους να τα κρατήσουμε, για να τα βάλουμε με το όνομά τους επάνω. Ήταν κι αυτή επιθυμία μου! Πού να τα βάλεις τώρα! Να νοικιάσεις να τα βάλεις! Δε γίνεται. Ενώ εκεί θα το φτιάχναμε, θα το κάναμε. Το είχα στο πρόγραμμα. Τώρα δεν μπορείς να το κάνεις. Θέλεις ένα δικό σου χώρο.

Στον πατρογονικό τόπο που πήγες θες να ζαναπάς;

Ναι! Πολλά χρόνια πριν που άκουγα τους πόνους και όλη αυτή την περιπέτεια που περάσανε οι γονείς μας όλα, δεν ήθελα, μισούσα! Αλλά όταν άκουσα τον πατέρα μου μεγάλο πια να λέει με καημό: «αχ ας πήγαινα μια φορά στο σπίτι μου, να δω το σπίτι μου κι ας πέθαινα!» από τότε άλλαξε μέσα μου κάτι. Άλλαξα κι εγώ τα συναισθήματά μου μετά. Και αφού ο πατέρας μου ήθελε να πάει, είναι ο τόπος του είναι το σπίτι του, η πατρίδα του, το δικό του το σπίτι! Και κατάφερα, η μόνη εγώ από τα δέκα αδέρφια, η μόνη που πήγε ήμουν εγώ! και είμαι εγώ που έχω της μάνας του το όνομα. Και μου είχε αδυναμία ο πατέρας μου. Και ο Θεός αξίωσε εμένα να πάω. Ησαΐα τη γιαγιά μου, Ησαΐα κι εγώ που πήγα εκεί. Τα παιδιά μου δεν έχουνε πάει, αλλά θέλει ο μεγάλος μου γιος πολύ να πάει. Αλλά είναι και τα οικογενειακά, είναι και τα οικονομικά... Περάσαμε τόσο ωραία που δεν έχω κάνει ποτέ στη ζωή μου άλλη εκδρομή! Τόσο ωραία που λες και πετάγαμε στον ουρανό! Έχω γυρίσει πολύ! Και στα Ιεροσόλυμα πήγα και στην Κύπρο πήγα, και στην Ιταλία έχω πάει, αυτό που πήγα στον Πόντο και είδα... ο παράδεισος, της Εδέμ ο κήπος. Η ψυχή μου γέμιζε. Οι ιεροί τόποι, τα αιματοκυλισμένα με αγίους, οι εκκλησίες οι βυζαντινές, οι παλιές... Δηλαδή πας και αγιάζεις εκεί που πας. Ας τα κατέχουν οι Τούρκοι. Εσύ σα χριστιανός που πας εκεί και ήταν όλα δικά σου, νιώθεις άλλο πράγμα. Δεν έχω ζανακάνει τέτοια εκδρομή! Τόσο πολύ γέμιζε η ψυχή μου! Πετάς!

Εκεί ζούσαν Έλληνες και Τούρκοι αγαπημένα;

Αγαπημένα! Και δουλεύανε οι Τουρκάλες στα κτήματα των Ελλήνων. Αυτή η καταστροφή που έγινε τότε στα χωριά τα ελληνικά, πόναγε η ψυχή σου! Όλα ελληνικά! Και τον πλούτο. Έβλεπες τα σπίτια, τα κτήρια, τις τράπεζες, τα παρθεναγωγεία! Εδώ δεν υπάρχουν τέτοια! Αφού εκεί πληρώνεις για να μεις σε σπίτια ελληνικά, βίλες ελληνικές! Να τα δεις μέσα πώς είναι! Τι τέχνη και τι πλούτο! Και λέω στον ξεναγό: «τα δικά μας έργα θα μου δείξεις!» Και γέλαγε εκείνος.

Ευχαριστώ πολύ, κυρία Ησαΐα;

Κι εγώ ευχαριστώ! Είπαμε αυτά μας τα έχουν μεταδώσει οι παππούδες μας και η γιαγιά μου, από τη μάνα μου η γιαγιά. Ήταν από κοντινό χωριό. Εκεί γύρω στην περιοχή. Είχα πάει και σε αυτό το χωριό, Άκαγια το λέγανε, αλλά είχαμε νυχτώσει λίγο. Μπάφρα του παππού μου και Άκαγια λέγονταν τα χωριά. Αλλά όμως ο κόσμος εκεί που πηγαίναμε στα χωριά, οι Τουρκάλες βγαίνανε και ήταν ωραίες, όμορφες, βγαίνανε όλες να μας προσκαλέσουνε, να μας κεράσουνε, να χορέψουνε μαζί μας ποντιακά, τι να σου πω με τι τρόπο μας δεχθήκανε εμάς. Βγαίνανε χαρούμενες να μας κεράσουνε ψωμί, τυρί, το ξινόγαλο που το έχουνε αυτοί, όπως κερνάμε εμείς το χυμό. Όπου κι αν πήγαμε. Μία Τουρκάλα που μαγείρευε τουρσιά, γέμισε ένα πιάτο και μας έφερε και πέσαμε πάνω σαν τα λιγούρια. Πέσαμε πάνω κι όλοι να φάμε από μια πιρουνιά. Δεν μπορούμε να πούμε κάτι. Κι αυτός που ήταν στο σπίτι του πατέρα μου, έκλαψε, με αγκάλιασε, με φίλησε. Να σου δώσω ένα και δύο στρέμματα, να χτίσεις σπίτι δικό σου και να έρχεσαι όποτε θέλεις. Και αυτό με ικανοποίησε. Γιατί επειδή ο πατέρας μου είχε εδώ δέκα παιδιά(φτώχεια), αλλά η γιαγιά μου, η μάνα του πατέρα μου φορούσε αντί για στολίδια πεντόλιρα στο κεφάλι της, στο λαιμό της και διπλή ζώνη με πεντόλιρα. Τα κοσμήματά της ήταν αυτά, οι λίρες οι χρυσές που φορούσε. Η γιαγιά ήταν της περιοχής η πριγκηπέσα. Ήταν στο σπίτι, και ο πατέρας μου είχε νταντά. Ήταν κυρά και αφέντρα στο σπίτι της. Είχε τον τρόπο ο παππούς και δε δούλευε η γιαγιά. Για αυτό έλεγε ο πατέρας μου. Κι όπως μας τα έλεγε, έτσι μας τα είπε και ο Τούρκος. Στο ποντιακό χωριό πολλοί λέγανε ότι εκεί είχανε λίρες και τον πατέρα μου δεν τον πιστεύανε. Γιατί ο πατέρας μου δε λέει ψέματα, γιατί ήτανε άνθρωπος πολύ θρήσκος. Όμως εμείς ξέραμε ότι ο πατέρας μου ήταν τόσο πολύ ευκατάστατος. Αφού τενεκέδες πεντόλιρα είχανε. Ο Τούρκος τις βρήκε στο φούρνο!

Ευχαριστώ πολύ, κυρία Ησαΐα;

Τίποτα! Να είσαι καλά! Αυτά μας τα έχουνε παραδώσει διά λόγου οι γονείς μας, οι παππούδες μας και οι μεγάλοι σε ηλικία στο χωριό μου. Ήμουνά ένα παιδί που έψαχνα, δεν ήμουνά ένα παιδί αδιάφορο. Δέκα αδέρφια ήμασταν, αλλά ήμουν η μοναδική από την οικογένεια που πήγαινα από γερόντους σε γερόντους και ρώταγα πώς ήρθαν. Και στο δρόμο τι έγινε και τι έπαθαν. Με ενδιέφερε πάρα πολύ η ιστορία. Μου αρέσουν τα αρχαία πάρα πολύ! Θέλω να είμαι γνώστης των πραγμάτων, δε θέλω να είμαι σε άγνοια. Πήγαινα στη γειτονιά και ρωτούσα τους μεγαλύτερους. Τι τους κάνανε οι Τούρκοι, τι κάνανε στις κοπέλες που τις σκοτώνανε. Που κόβανε τις ρώγες

από τα στήθη και τις περνούσαν και τα κάναν κομπολόι. Φαντάσου τι έχουν περάσει αυτοί οι άνθρωποι. Φαντάσου, μουντζουρώνανε και κάνανε τις κοπέλες τις ωραίες και τις φοράγανε κουρέλια, για να μη φαίνονται ότι είναι κορίτσια νέα και όμορφα.

Πάντως βιβλίο θα έγραφε με όλα αυτά.

Μου το είπε μία φίλη μου καθηγήτρια, αλλά δεν μπορώ να κάτσω να γράψω, δεν μπορώ. Έχω μια φίλη που είχε έρθει και αυτή μαζί μας στο ταξίδι στον Πόντο. Και σηκωθήκαμε όλοι μέσα στο λεωφορείο και είπε ο καθένας τις εντυπώσεις του. Πώς περάσαμε, τι είδαμε, τι μας έκανε εντύπωση και τα λοιπά. Εγώ άκουσα τι θα πούνε οι άλλοι και σηκώθηκα σχεδόν τελευταία. Και είπα αυτά που ένιωθα. Αλλά τα έλεγα με τόσο πόνο που βγαίνουν από μόνα τους. Δε σκεφτόμουνα. Μετά μισή ώρα κλαίγανε μέσα στο αμάξι, ανάσα δεν άκουγες! Αλλά όλα αυτά που είπα έρχονται από μέσα σου! Και στα θεατρικά αυτός που τα έκανε ερχόταν και με ρωτούσε για τις ποντιακές φράσεις. Ακόμη και κάθε λέξη ποντιακή πώς κάνει στη γραμματική ήξερα να τον βοηθήσω. Γιατί άμα δεν τα μιλάς, δεν τα ξέρεις. Εγώ όμως τα μιλούσα και τα ξέρω!

Κάποιο ποντιακό τραγούδι που σου αρέσει να το λες; Έχεις κάποιο αγαπημένο;

Την πατρίδα μ' έχασα,
έκλαψα και πόνεσα.
Την πατρίδα μ' έχασα,
έκλαψα και πόνεσα.

Λύουμαι κι αροθυμώ, όι όι, όι όι (λιποθυμώ και νοσταλγώ)
ν' ανασπάλω κι ημπορώ.
Λύουμαι κι αροθυμώ, όι όι, όι όι
ν' ανασπάλω κι ημπορώ. (να ξεχάσω δεν μπορώ)

Μίαν κι άλλο στην αυλή μ'
σο πεγάδι μ' στην αυλή μ' .
Νέροπον ας έπινα,
και το μάτε μ' έπλυνα.
Νέροπον ας έπινα,
και το μάτε μ' έπλυνα.

Πολύ ωραίο! (Το τραγούδησε!)

Είναι όλος ο καημός κι όλος ο πόνος της ξενιτιάς! Τόσα τραγούδια ωραία για την αγάπη, για τον έρωτα, για την ξενιτιά, για τα μάτια τα γλυκά, για όλα, για τον καημό, για τον διωγμό για τα πάντα! Για τους δικούς σου που τους αφήνεις και φεύγεις.

Πολύ ωραία!

14. Συνέντευξη με τον κύριο Κώστα Κ. Ημερομηνία γέννησης 1966. Σε αίθουσα του Συλλόγου Ποντίων, στις 10 Νοεμβρίου 2016

Κώστα ευχαριστώ πάρα πολύ για τη συνέντευξη που θα μου δώσεις. Ας ξεκινήσουμε από την καταγωγή. Οι δικοί σου από πού κατάγονται;

Οι δικοί μου κατάγονται από το Τσαγράκ. Είναι μια περιοχή στην Κερασούντα με πέντε έξι χωριά. Και οι περισσότεροι από το χωριό μου κατάγονται από τα χωριά αυτά του Τσαγράκ.

Εκεί με τι ασχολούνταν οι πρόγονοι;

Η περιοχή εκεί είναι γεμάτη δέντρα. Ασχολούνταν με τη γεωργία ουσιαστικά, με τα φουντούκια. Είναι γεμάτη με φουντούκια όλη η περιοχή.

Ο παππούς και η γιαγιά από το συγκεκριμένο χωριό είναι;

Η γιαγιά μου είναι από το Τσαγράκ, ο παππούς μου είναι από την Άμελη, μια περιοχή κοντά στο Τσαγράκ η οποία λέγεται Γαράσαρη. Εκεί από ασχολίες γεωργία και κτηνοτροφία. Περισσότερο γεωργία, και λίγη κτηνοτροφία, με λίγα πρόβατα και γελάδες. Ήταν ορεινά μέρη εκείνα. Είχανε πρόσβαση στη θάλασσα, κατεβαίνανε στην Κερασούντα, στην πόλη.

Εκεί ο πληθυσμός ήταν αμιγώς ελληνικός;

Ναι! Από τις ιστορίες που έχω ακούσει ουσιαστικά. Με τον παππού πέθανε όταν ήμουν πολύ μικρός δεν έζησα. Όμως οι περισσότερες οικογένειες που είμαστε στο χωριό, καταγόμαστε από την ίδια περιοχή, είναι από το Τσαγράκ. Μπορεί να είναι από ένα κοντινό χωριό. Η απόσταση των χωριών αυτών είναι πέντε έξι λεφτά στην ουσία. Με τους Τούρκους που κατοικούσαν εκεί από ότι μου έλεγε η γιαγιά δεν υπήρχε ποτέ πρόβλημα. Ήταν πολλές καλές οι σχέσεις που είχαν μεταξύ τους. Οι Έλληνες εκεί ήταν περισσότερο οικονομικά ευκατάστατοι. Οι περισσότεροι Τούρκοι δουλεύανε στους παππούδες και στις γιαγιάδες. Οι Τούρκοι δουλεύανε για τους Πόντιους. Εκεί οι Πόντιοι είχαν δικές τους εκτάσεις και κάνανε και εμπόριο. Το εμπόριο ήτανε βασικό επάγγελμα στον Πόντο δηλαδή η ανταλλαγή εμπορευμάτων ήτανε το κυρίαρχο. Εκεί μιλούσαν ποντιακά και τούρκικα. Οι περισσότεροι, τώρα δεν ξέρω, ένα μικρό ποσοστό που γνώρισα εγώ από την πρώτη γενιά μιλούσε και τούρκικα. Αλλά οι παππούδες και οι γιαγιάδες μιλούσαν όλοι ποντιακά.

Όταν έφυγαν από τον Πόντο το 1922 που κατέβηκαν;

Στην Αμφιλοχία. Οι περισσότεροι από τα χωριά αυτά, τουλάχιστον η πλειοψηφία κατεβήκανε στην Αμφιλοχία. Από εκεί μας εγκαταστήσανε σε αυτά τα τρία χωριά δηλαδή ανάλογα με τις οικογένειες. Εμείς δηλαδή ήμασταν από συγκεκριμένα χωριά, μας πήγανε στο Ματσούκι. Κάποιες άλλες οικογένειες που ήταν από άλλα χωριά τους πήγανε στο Μπαμπαλιό. Και κάποιες άλλες οικογένειες στην Κυψέλη.

Γιατί πιστεύεις τους πήγαν εκεί και όχι στο Αγρίνιο;

Νομίζω επιλέξαν κάποιες περιοχές και μας τοποθετήσανε. Όχι ότι ήταν τίποτα καλές περιοχές! Από τις ιστορίες που ακούω, που μου έλεγε και ο πατέρας μου, ήτανε βράχοι και θάμνοι, τίποτα άλλο! Δεν ήταν πεδιάδα στην ουσία. Ότι έχει γίνει, έχει γίνει με αίμα και ιδρώτα. Πάλι από ιστορίες που έχω ακούσει. Εγώ τα είδα, όταν ήταν τελειωμένα. Όταν φτιαχτήκανε τα χτήματα. Αλλά ήτανε απαίσια από ότι έχω ακούσει. Πήγαν σε ένα τόπο αφιλόξενο και ακαλλιεργητο. Στην ουσία τους δώσανε μία σκηνή, ένα γκασμά, μία κατσικά και κάτι άλλο, όταν πρωτοήρθανε. Δεν υπήρχε τίποτα εκεί. Μετά φτιάξανε σπίτια.

Τους δώσανε κτήματα και σπίτι μετά;

Κτήματα ναι. Σπίτι όχι! Φτιάξανε μόνοι τους. Το κράτος αυτό που έδωσε στην ουσία ήταν αυτά που σου είπα, μία σκηνή, μία κατσικά και έναν γκασμά.

Γιατί τους πήγαν στα μέρη αυτά, μήπως επειδή είχαν έρθει από ορεινά μέρη;

Νομίζω ότι ήταν τυχαία η επιλογή. Περισσότερο θέλανε και οι ίδιοι, γιατί θέλαν νερό. Ουσιαστικά θέλανε να είναι κοντά στο ποτάμι από ότι έχω ακούσει. Για να μην έχουν πρόβλημα με τα κτήματα, για να τα ποτίζουν ουσιαστικά. Τους άρεσε που βρήκανε παρόμοιο περιβάλλον. Δε θα μπορούσαν να μείνουν σε ένα αστικό περιβάλλον. Δε θα μπορούσαν γιατί δε θα είχαν τι να κάνουν. Αν δεν είχανε κτήματα για να καλλιεργήσουν, αν δεν είχανε ζώα... κάτι να κάνουν. Σε ένα αστικό περιβάλλον, αν δεν υπάρχει δουλειά, τι θα μπορούσαν να κάνουν! Αφού εκείνη την περίοδο δεν υπήρχε τίποτα ουσιαστικά!

Εδώ είχαν έρθει Μικρασιάτες πιο πολλοί στον Άγιο Κωνσταντίνο. Από τα παράλια της Μικράς Ασίας αυτοί ήρθαν σε ένα αστικό περιβάλλον.

Έτσι! Αυτό ακριβώς!

Ο Πόντιος τι χαρακτήρα έχει;

Ευθύς, ειλικρινής, εργατικότατος, καλοί άνθρωποι με ανοιχτά μυαλά.

Εκεί στα τρία χωριά που εγκαταστάθηκαν ασχολήθηκαν με τι ακριβώς;

Γεωργία και καπνά, ελιές, πορτοκάλια

Πότε κατέβηκαν στο Αγρίνιο;

Δε μετακόμισαν στο Αγρίνιο. Μετακομίσαμε εμείς, όταν στο χωριό μου έγινε λίμνη. Οπότε υποχρεωτικά έγινε αναγκαστική απαλλοτρίωση. Το μισό χωριό στην ουσία καταστράφηκε. Αναφέρομαι στο φράγμα του Στράτου. Οπότε αναγκαστικά κάποιοι φύγαν πήγαν Αθήνα, κάποιοι πήγαν Αγρίνιο. Όλοι ζούσαν στο χωριό. Όλοι με γεωργικές ασχολίες. Στην ουσία αναγκαστικά φύγανε. Δε φύγανε για άλλους λόγους.

Σχολείο που πήγες;

Στο Ματσούκι πήγα δημοτικό. Γυμνάσιο ήρθα στο Αγρίνιο, στο 1^ο Γυμνάσιο στο Παπαστράτειο πήγα Α΄ Γυμνασίου, Β΄ Γ΄ Γυμνασίου πήγα στον Άγιο Κωνσταντίνο, Α΄ Λυκείου στο Παπαστράτειο και Β΄ Γ΄ Λυκείου στο 2^ο Λύκειο Αρρένων Αγρινίου. Το 2^ο Λύκειο Αρρένων είχε μαθητές μόνο από τα γύρω χωριά. Εκεί πήγαινε και ο Άγιος Κωνσταντίνος, γιατί θεωρούταν χωριό, κοινότητα. Ήταν εκτός Αγρινίου, δεν ήτανε μέσα στην πόλη. Οπότε αυτοί που μέναν μέσα στην πόλη πηγαίναν στο 1^ο Από τα χωριά όμως πηγαίνανε στο δεύτερο. Κάναν αυτό το διαχωρισμό. Ίσχυε αυτό, έτσι ήτανε! Και στο γυμνάσιο πηγαίναμε στον Άγιο Κωνσταντίνο πάλι για αυτό το λόγο. Τα χωριά πηγαίναν γυμνάσιο στον Άγιο Κωνσταντίνο.

Εδώ τελείωσες το Λύκειο και μετά;

Μετά έφυγα Αθήνα για δουλειές. Έμεινα μόνιμα στην Αθήνα. Έχω επιστρέψει από την Αθήνα το 2004. Έφυγα το 1982 από Αγρίνιο και επέστρεψα το 2004 και συνεχίζω. Εγώ μένω στο Αγρίνιο, αλλά οι γονείς μου μένουν στον Άγιο Κωνσταντίνο, έχουμε σπίτι. Μένουν το χειμώνα εδώ και το καλοκαίρι πάνε στο χωριό.

Ο σύλλογος πότε δημιουργήθηκε;

Το 1978 στον Άγιο Κωνσταντίνο ουσιαστικά. Το ιστορικό είναι ότι μια ομάδα ανθρώπων δεύτερης γενιάς, ξεκίνησε να φτιάξει ένα σωματείο. Δεν κατάφεραν να φτιάξουν ένα σύλλογο, γιατί αυτό που τους ενδιέφερε ήταν να επιβιώσουν. Όχι ότι δε γλεντούσαν! Γλεντούσαν με το παραμικρό! Με το παραμικρό δημιουργούταν μουχαπέτι. Τούρκικη λέξη, γλέντι στην ουσία. Γλεντούσαν όταν τους δινόταν η ευκαιρία, γλεντούσαν άμεσα. Από το 1978 και μετά ξεκίνησε μία ομάδα και δημιούργησε το ποντιακό σύλλογο. Λεγόταν Σύλλογος Ακαρνάνων και είχε την έδρα του στον Άγιο Κωνσταντίνο. Όχι εδώ στην αίθουσα. Την αίθουσα μας την παραχώρησε ο δήμος εδώ και τέσσερα πέντε χρόνια. Πολύ σημαντικό για εμάς, γιατί δεν έχουμε έσοδα. Και το 1994 με τροποποίηση του καταστατικού έγινε Σύλλογος Ποντίων Νομού Αιτωλοακαρνανίας Δημήτρης Ψαθάς, δώσαμε και το όνομα του Δημήτρη Ψαθά του μεγάλου συγγραφέα. Και αναγνωρίστηκε ως ειδικά φιλανθρωπικός. Θέλαμε να βάλουμε και αυτό με σκοπό να βοηθήσουμε κόσμο. Θέλαμε να το διευρύνουμε, να μπορούμε να βοηθάμε και κόσμο. Υλικά. Κάνοντας εκδηλώσεις και δίνοντας τα χρήματα στους ανθρώπους αυτούς.

Το ότι ως απόγονοι προσφύγων που πέρασαν πολλά για να έρθουν, μήπως παίζει ρόλο που ο σύλλογος είναι φιλανθρωπικός;

Φυσικά! Είναι κομμάτι από την ψυχή μας, η βοήθεια, η αλληλεγγύη τέλος πάντων.

Στο φιλανθρωπικό κομμάτι είναι μέσα και η αιμοδοσία;

Φυσικά! Γίνεται πολύ συχνά. Τουλάχιστον δύο τρεις φορές το χρόνο. Άλλες δράσεις που έχουμε είναι ο ετήσιος χορός που γίνεται κάθε χρόνο. Κάθε χρόνο μαζευόμαστε και κάνουμε ένα γλέντι όπως όλοι οι σύλλογοι. Οι άλλες δράσεις μας είναι συμμετοχή σε διάφορες παραστάσεις σε σχέση με το Δήμο σε σχέση με άλλα χωριά. Προφανώς επειδή είναι πολύ μικρό το διάστημα που ξεκινήσαμε το χορευτικό μας, δεν έχουμε πάει πιο έξω. Έχουμε βάλει στόχο να συμμετέχουμε και σε εκδηλώσεις εκτός Αιτωλοακαρνανίας και προσπαθούμε για το εξωτερικό. Να μπούμε στη διαδικασία να παρουσιάσουμε και στο εξωτερικό. Αλλά για μας δεν είναι μόνο ο χορός το κυρίαρχο. Κάνουμε εκδηλώσεις σε σχέση με παρουσιάσεις βιβλίων. Πέρυσι κάναμε δύο παρουσιάσεις βιβλίων. «Το διαμάντι της Ανατολής. Τραπεζούντα» του Δεύτου και τη «Σέρρα» του Καλφούζου. Σέρρα είναι χορός. Ήταν πολύ επιτυχημένες και είχαμε πολύ συμμετοχή και αυτό είναι πολύ σημαντικό και για μας. Προσπαθήσαμε πέρυσι και αυτό είναι το πιο σημαντικό για μένα, η δράση η περσινή που είχαμε μια συνεργασία με το Παπαστράτειο Γυμνάσιο στα πλαίσια ενός προγράμματος τοπικής ιστορίας «Πληθυσμός Ποντίων στο Αγρίνιο και στις γύρω περιοχές.» Και είχαμε μια φοβερή συνεργασία με τη Γκόγκολου τη Δήμητρα που ήταν υπεύθυνη στο πρόγραμμα αυτό. Με την Γ' τάξη του Παπαστράτειου. Ήρθαν από εδώ, τους παρουσιάσαμε ποντιακές στολές, παρουσιάσαμε ποντιακά μουσικά όργανα, χορέψαμε, μιλήσαμε για τον Πόντο. Τους κεντρίσαμε τόσο το ενδιαφέρον που θεωρώ ότι ήταν το πιο σημαντικό που μπορέσαμε να κάνουμε πέρυσι. Πήγαμε στο Γυμνάσιο, στη μεγάλη αίθουσα στο γυμναστήριο που έχουνε, μαγειρέψαμε ποντιακά φαγητά μαζί με τα παιδιά, τους δείξαμε πως φτιάχνανε το μαλλί οι γιαγιάδες. Το ήξερε ένας δάσκαλος ακριβώς πώς το φτιάχνανε. Παίρνανε το βαμβάκι, από το βαμβάκι φτιάχναν το μαλλί και μετά το πλέκανε. Όλη τη διαδικασία. Το παρουσιάσαμε όσο μπορούσαμε όσο μπορούσαμε, γιατί ήταν πολύ δύσκολο. Δείξαμε και ένα βίντεο με μία γιαγιά η οποία ασχολιόταν και μας έδειξε τι ακριβώς κάνανε. Το βαμβάκι να γίνει κλωστή. Ήτανε φοβερό! Το ευχαριστηθήκανε! Όλο αυτό που κάναμε! Και ο σκοπός μας ο στόχος μας ουσιαστικά είναι να μη σβήσει η μνήμη. Αυτό το πράγμα είναι. Προσπαθούμε επίσης, ξέχασα να πω, να αναβιώσουμε κάποια έθιμα. Μπήκε και η νεολαία μέσα σε αυτή τη διαδικασία. Δεν κάνουμε μόνο τον καθιερωμένο ετήσιο χορό που τον κάνεις μία φορά κάθε χρόνο. Ανά δύο τρεις μήνες κάνουμε ένα γλέντι σε διαφορετικά σημεία. Να βρισκόμαστε πιο κοντά, στην ουσία αυτό είναι. Να υπάρχει επικοινωνία.

Ο χορός και το τραγούδι τι ρόλο παίζουν στη μνήμη;

Πολύ σημαντικό! Θεωρώ ότι είναι το άλφα και το ωμέγα. Και η διατήρηση των χορών και των τραγουδιών. Πέρυσι ο δάσκαλος στα πιτσιρίκια έκανε ποντιακά τραγούδια. Τραγουδάνε ποντιακά τα πιτσιρίκια. Και εκτός από αυτό έχουμε και την ποντιακή διάλεκτο. Ξεκινήσαμε διδασκαλία εδώ! Μέχρι και πρόπερσι ήταν σε συνεργασία με το Διά Βίου Μάθησης. Φέτος το ξεκινήσαμε μόνοι μας μαζί με το δάσκαλο, πιστοποιημένος δάσκαλος, ο Σανδαλίδης ο Χάρης είναι ο δάσκαλος και πάμε καλά. Όταν το πρωτοξεκίνησε είχαμε τρία τέσσερα τμήματα, τώρα έχουμε ένα

τμήμα με ενήλικες. Προσπαθούμε. Λειτουργεί και είναι πολύ σημαντικό πιστεύω. Η ποντιακή είναι μία διάλεκτος η οποία έχει τη ρίζα της στα αρχαία ελληνικά. Είναι η μοναδική που έχει διασωθεί μέχρι σήμερα, αρχαία ελληνικά.

Ποια είναι τα στοιχεία που πρέπει να προσέξετε, για να διατηρηθεί η μνήμη των Ποντίων;

Βασικά ξεκινάμε από χορό, τραγούδι, γλώσσα και προσπαθώντας να δώσουμε στα παιδιά μας τέλος πάντων ιστορία. Πολύ σημαντικό. Να ξέρουν τι ακριβώς έχει γίνει. Δυστυχώς στα σχολεία δε μαθαίνουν ιστορία τα παιδιά. Δεν ξέρουν τι σημαίνει Πόντος! Δεν ξέρουν τι έχει γίνει! Δεν έχει μιλήσει κανείς για τις 353.000 χιλιάδες ψυχές που έχουν πεθάνει από το '13 μέχρι και το '22 που φύγανε. Μιλάμε για γενοκτονία. Κι αυτός είναι και ένας από τους στόχους μας. Προσπαθούμε να διεθνοποιήσουμε να αναγνωριστεί η γενοκτονία, όχι για κανένα άλλο λόγο, απλά να μας ζητήσουν ένα συγγνώμη. Όχι σε εμάς, αλλά στους ανθρώπους που πεθάνανε. Δεν το κάνουν όμως! Δε θέλουν να το κάνουν! Και βλέπουμε ότι συνεχίζεται ακόμη και τώρα! Οι Τούρκοι με τους Κούρδους. Είναι αυτό που λέμε, ότι αν δεν καταλάβεις τι έχεις κάνει, θα το συνεχίσεις! Δεν το κάνουμε για λόγους εκδίκησης. Δεν προσπαθούμε εμείς να αναγνωριστεί η γενοκτονία για να εκδικηθούμε. Προσπαθούμε να βρουν ανάπαυση οι ψυχές αυτών των ανθρώπων και είναι υποχρέωσή μας! Πρέπει να το κάνουμε! Δεν μπορούμε να κάνουμε αλλιώς! Και πιστεύω ότι θα το καταφέρουμε! Το καταλαβαίνει ο κόσμος. Κάποια στιγμή θα υπάρξει δικαίωση για αυτό το θέμα. Η γενοκτονία έχει αναγνωριστεί σε πάρα πολλά κράτη. Τελευταία έχει αναγνωριστεί και στη Γερμανία. Η 19^η Μαΐου έχει αναγνωριστεί από το 1994 από την ελληνική Βουλή ως ημέρα μνήμης για τη γενοκτονία των Ποντίων. Κάθε χρόνο κάνουμε εκδηλώσεις για την ημέρα αυτή! Συνήθως γίνονται πολλές εκδηλώσεις.

Όταν έφυγαν από την Κερασούντα και τα γύρω χωριά, πρόλαβαν να πάρουν κάτι μαζί τους;

Το πιο βασικό να γλιτώσουν τη ζωή τους! Αν είχαν χρήματα, συνήθως είχαν χρυσό. Θα τον παίρναν μαζί τους και θα φεύγανε. Ότι μπορούσαν έτσι, γιατί κάποιος αφήσαν πίσω όλα τα υπάρχοντά τους. Φύγανε χωρίς τίποτα στην ουσία. Έχω ζήσει τη γιαγιά μου, είναι δηλαδή φοβερό ο τρόπος που περιέγραφε τα μέρη που γεννήθηκε, που έζησε. Η γιαγιά μου όταν ήρθε το '22, ήταν δεκαέξι-δεκαεφτά χρονών. Ο τρόπος που περιέγραφε, όταν ήμουν μωρό, δεν μπορώ να σου το εξηγήσω, να σου το περιγράψω! Ήταν σαν να ζούσα μαζί της στα μέρη αυτά! Και αυτό που θα μου μείνει ανεξίτηλο είναι όταν μπαίνουν οι Τσέτες με τον Τοπάλ Οσμάν μέσα στα χωριά. Καίγανε τα χωριά και βιάζανε κόσμο. Βιάζανε γυναίκες, σκοτώνανε, δεν υπολογίζαν τίποτα! Ο λόγος που μας εκδιώξαν. Όταν μιλούσαμε για αυτά τα πράγματα, ακόμη και σήμερα είναι ανεξίτηλα μέσα στη μνήμη μου, χαραγμένα.

Θα ήθελες να πας στα μέρη εκείνα;

Μέχρι πριν τέσσερα πέντε χρόνια, είχα μία άρνηση. Δεν ήθελα. Να φανταστείς ήμουν στη Χίο οικογενειακώς, με τα αδέρφια μου, και ήμουν ο μοναδικός που δεν πέρασα απέναντι. Δεν ξέρω, ένιωθα απαίσια! Το τελευταίο διάστημα έχω φοβερή επιθυμία να πάω. Θα γίνει, είναι σίγουρο! Και προσπαθώ να κάνουμε εκδρομή μέσω του Συλλόγου. Θέλω να το κανονίσω όπως το φαντάζομαι. Με κάποιους ανθρώπους οι οποίοι ξέρουνε, υπάρχουν αυτοί, και να το πραγματοποιήσουμε. Η Ησαΐα έχει πάει.

Η Ησαΐα έχει βρει το σπίτι και τα κτήματα. Εντωμεταξύ οι περισσότεροι με τους οποίους έχω μιλήσει έχουν πάει στην Πόλη, στην Τουρκία και αρκετοί πήγαν και στον τόπο τους. Τον βρήκαν! Με τις αφηγήσεις των μεγαλύτερων;

Εντωμεταξύ μου έχει μείνει, ερχόντουσαν έξω από το σπίτι μας δύο γιαγιάδες και καθόντουσαν και συζητούσαν. Και καθόμουν και εγώ παραδίπλα και άκουγα που μιλούσαν για την περιοχή και κλαίγανε. Ότι και να λέγανε, μιλούσαν για την πατρίδα και κλαίγανε. Αυτό δεν πρόκειται... (να το ξεχάσω). Ήταν νοικοκυραίοι στα σπίτια τους και ξαφνικά βρεθήκαν να μην ξέρουν τι να κάνουνε! Να προσπαθούν να επιβιώσουνε. Βρεθήκανε ξαφνικά χωρίς να έχουνε τίποτα απολύτως! Ούτε καν τα προς το ζην. Ένα πιάτο φαγητό! Ούτε καν αυτό δεν υπήρχε!

Εδώ φαίνεται ο δυναμισμός τους! Εμείς με την παραμικρή δυσκολία τα βάζουμε μαύρα.

Ο άνθρωπος έχει μέσα του αποθέματα πολλά. Αφού φαντάζομαι αυτούς τους Σύριους πρόσφυγες που έρχονται τώρα εδώ. Φαντάσου τι ταξίδι κάνουν! Είναι το ένστικτο της επιβίωσης. Με το μωρό στο χέρι στην εθνική οδό, περπατάνε να βρουνε το κάτι καλύτερο. Να σωθούν ουσιαστικά, γιατί για αυτό προσπαθούν. Να σωθούν, να ζούνε σε ένα ασφαλές μέρος. Να ζήσουνε σε ένα ασφαλές μέρος, να δουλέψουνε, να κάνουνε ένα καλύτερο αύριο. Βέβαια είναι διαφορετικά, γιατί εμείς ήρθαμε στην πατρίδα μας ουσιαστικά έτσι. Άσχετα που φύγαμε από την πατρίδα μας, ήρθαμε πάλι στην πατρίδα μας! Άσχετα που νιώθουμε σαν ξένοι! Που λέει και το τραγούδι. Από τ' πατρίδα μ' έφυγα... πώς λέει...«Στα ξένα είμαι Έλληνας και στην Ελλάδα ξένος» που έλεγε ο Καζαντζίδης.

Η αντιμετώπιση εδώ από την πολιτεία;

Τίποτα, δεν τους στάθηκε καθόλου! Πάλι μιλώντας με τους ανθρώπους της δεύτερης γενιάς, σου είπα το μόνο πράμα που τους δώσανε ήταν μία σκηνή, έναν γκασμά... Έχω μία μαρτυρία πρώτης γενιάς που λέει αυτό ακριβώς το πράγμα. Σκηνή, γκασμά και μια κατσικά. Αυτή ήταν η μόνη βοήθεια από το κράτος και η παραχώρηση ενός μέρους σε ένα χώρο. Η στάση των ντόπιων ήταν εχθρική. Ανάλογα που καθίσανε κάθε φορά οι Πόντιοι. Όταν ήρθαν και πιάσαν τα καράβια Πειραιά και εδώ... Τους έστειλαν στη Μακεδονία τους περισσότερους, γιατί εκεί είχαμε τα θέματα με τη Βουλγαρία, με τα Σκόπια, για να ενδυναμώσουμε το στοιχείο το ελληνικό. Στη Μακεδονία ήταν πολύ καλύτερες οι συνθήκες, γιατί ήταν όλοι μαζί. Πήγε πολύ μεγάλος πληθυσμός. Εδώ τώρα μια μικρή μειονότητα ήρθε σε εμάς ήταν φοβερά

δύσκολα! Τουρκόσπορους μας λέγανε, αούτηδες! Έτσι μας συμπεριφερόντουσαν. Μέχρι που καταλάβανε ότι είμαστε μπροστά... εργατικοί, πράγματα που δεν τα φανταζόντουσαν. Είχαμε μία κουλτούρα διαφορετική και μάθαν από εμάς. Μάθαν πολλά πράγματα από εμάς. Αυτό όμως αναγνωρίστηκε μετά από χρόνια. Η αντιμετώπισή τους ήταν καθαρά εχθρική. Σε βάθος χρόνου καταλάβανε ότι είμαστε σωστοί άνθρωποι τέλος πάντων. Ότι δεν είμαστε Τούρκοι! Την ποντιακή διάλεκτο την εκλαμβάνανε ως ξένη γλώσσα. Έχει τούρκικες λέξεις, αλλά έχει και πολλές αρχαίες ελληνικές.

Και πότε αυτή η εχθρική στάση άρχισε να υποχωρεί;

[Μιλάει ο Αποστόλης] Δεύτερη και τρίτη γενιά άρχισαν πλέον να γίνονται και μεικτοί γάμοι. Και φθάνουμε και σήμερα στην τρίτη γενιά, όχι ότι μας βλέπουν εχθρικά, απλά να γνωρίσουν την κουλτούρα μας. Τώρα αρχίζει και γνωρίζει ο ντόπιος πληθυσμός εδώ όλη την κουλτούρα των Ποντίων. Όλα τα ήθη και τα έθιμα. Πρέπει να παρατηρήσεις κάτι. Δεν ξέρω αν το έχεις υπόψη σου. Όλοι οι τοπικοί χορευτικοί σύλλογοι στο Αγρίνιο που είναι στο σύνολό τους γύρω στους είκοσι πέντε, έχουν προσθέσει στα χορευτικά τους μέσα και ποντιακούς χορούς. Αυτό το πράμα δε γινόταν πριν από μερικά χρόνια. Την τελευταία πενταετία, δεν πάμε πιο πίσω! Άρχισαν να προσθέτουν ποντιακούς χορούς. Κάνανε χορούς από όλη την Ελλάδα εκτός από ποντιακά! Αυτό σημαίνει να γνωρίσουν την κουλτούρα μας. Έχουμε αφομοιωθεί πλέον στην κοινωνία της Ελλάδας οι Πόντιοι. Έχουν φθάσει στα ανώτερα αξιώματα, στα ανώτερα κλιμάκια, πλέον δεν πιστεύω πώς υπάρχει Έλληνας να πει: «Α! αυτός είναι Πόντιος; είναι τουρκόσπορος!» Εγώ είμαι τρίτη γενιά. Ο παππούς μου ήρθε μικρός, ο πατέρας μου γεννήθηκε εδώ, εγώ θεωρούμαι τρίτη γενιά. Στο σχολείο με κοροϊδεύανε, στο Λύκειο. Αουτλάρης με λέγανε, επειδή εμείς χρησιμοποιούμε τη λέξη αούτος, όταν θέλουμε να πούμε αυτός, μας φωνάζανε οι ντόπιοι αουτλάρια.

Εσύ στο Γυμνάσιο ή στο Λύκειο, Κώστα, είχες καμιά παρόμοια συμπεριφορά;

Ναι αμέ! Εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο και ειδικά εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο. Εντάξει ήταν ένα περιστατικό, αλλά συνέβη. Και εγώ ως τρίτη γενιά φυσικά βίωσα τέτοια πράγματα. Εχθρική αντιμετώπιση, εντάξει, όχι από όλους τους ανθρώπους. Αλλά μεμονωμένα περιστατικά υπήρχαν. Λεκτικά. Και μόνο που το σκεφτόσουν ένιωθες τρισάθλια.

Οι Μικρασιάτες τι διαφορές έχουν από τους Πόντιους;

Δε νομίζω ότι έχουν! Η γλώσσα ουσιαστικά. Αυτοί Ίωνες, ενώ εμείς προχωρήσαμε παρά μέσα. Δεν υπάρχει διαφοροποίηση. Τον ίδιο πολιτισμό είχανε. Εύποροι και οι δύο. Παιδεία, εμπόριο ήταν τόσο αναπτυγμένα που δεν υπήρχε στην Ελλάδα. Η Σμύρνη ήταν το ίδιο αναπτυγμένη όσο ήταν και η Τραπεζούντα. Το εμπόριο ήταν Σμύρνη, Τραπεζούντα, Κωνσταντινούπολη και Ευρώπη.

Στο σήμερα πιστεύεις ότι η τρίτη γενιά που προσπαθεί να κρατήσει τα έθιμα και τις παραδόσεις, οι επόμενες γενιές πώς το βλέπεις;

Θα το συνεχίσουνε. Αυτό που κάνουμε εμείς θα το συνεχίσουν οι επόμενοι. Αυτός είναι ο σκοπός μας, ο στόχος μας. Είμαστε υποχρεωμένοι πάλι σε εισαγωγικά. Πρέπει να το κάνουμε. Το οφείλουμε. Πιστεύω ότι φαίνεται ότι θα συνεχίσει. Και από τη συμμετοχή και από τον κόσμο και από τη νεολαία που έρχεται και μπαίνει στη διαδικασία. Με τις εκδηλώσεις προσπαθούμε να διατηρήσουμε τα ήθη και τα έθιμα, να διαδώσουμε το αίσθημα το ποντιακό, να γνωριστούμε καλύτερα, να το διαδώσουμε και σε άλλους ανθρώπους μη Πόντιους. Και αυτό ήθελα να τονίσω, ότι στο Σύλλογό μας έχουμε τη συμμετοχή ανθρώπων οι οποίοι δεν είναι Πόντιοι και αυτό μας τιμάει. Ακόμη και στη γλώσσα και σε οποιαδήποτε δραστηριότητα κάνουμε, είναι εδώ.

Η πολιτεία βοηθάει ο Δήμος Αγρινίου;

Ναι! Έχουμε αγαστή, πολύ καλή συνεργασία! Και μόνο που μας παραχώρησε το γραφείο, αυτό είναι πολύ σημαντικό για εμάς! Και το κτήριο για να κάνουμε τις εκδηλώσεις και τη διδασκαλία χορού.

Το μνημείο που έχει γίνει έξω (στην πλατεία Αγίου Κωνσταντίνου) πώς το βλέπεις;

Μια χαρά! Εντάξει. Είναι ένα μνημείο που αφορά όλους τους πρόσφυγες. Δεν είναι μόνο για τους Πόντιους, είναι και για τους Μικρασιάτες.

Ο σύλλογος που δημιουργήθηκε το '78. Πιστεύεις θα μπορούσε να δημιουργηθεί πολύ νωρίτερα;

Φυσικά θα μπορούσε! Πριν όμως ήταν πολύ δύσκολο η μετακίνηση από τα χωριά στο Αγρίνιο. Υπήρχε σύλλογος στη Σφήνα, αλλά δεν ήταν για όλους. Εγώ πήγα στη Σφήνα να μάθω ποντιακά να χορεύω. Ήταν δύσκολη η επικοινωνία μεταξύ των χωριών τότε. Αλλά όπως σου είπα ο άλλος λόγος ήταν ότι όλοι προσπαθούσαν αν επιβιώσουν εκείνα τα χρόνια. Που ήταν πολύ σημαντικό. Δεν μπορούσαν αν δημιουργήσουν κάτι άλλο εκτός από την επιβίωση. Θέλαν να φτιάξουν πράγματα για την οικογένεια. Πώς θα έχουν δουλειά για να ζήσουν την οικογένειά τους. Δεν έμπαιναν στη διαδικασία για να ιδρύσουν σύλλογο. Αφού έφθασαν σε ένα σημείο καλό, ξεκίνησε η διαδικασία και φτιάξαν το σύλλογο. Ξεκίνησε από ανθρώπους δεύτερης γενιάς. Δεύτερης και τρίτης γενιάς.

Μήπως είναι και μια προσπάθεια να μη χαθεί η μνήμη;

Φυσικά! Κάτι πρέπει να κάνουμε, να αφήσουμε πίσω για να συνεχιστεί. Όλοι αυτό επιδιώκουν και άλλοι σύλλογοι τον ίδιο σκοπό έχουν. Η κουλτούρα πρέπει να συνεχιστεί και στα παιδιά μας και στα εγγόνια μας. Όσες δυνατότητες έχει ο σύλλογος τις χρησιμοποιεί.

Και το ταξίδι στον Πόντο;

Είναι στα μακροπρόθεσμα σχέδια. Μια φίλη από τον Πόντο έφερε φουντούκια. Τα έχω στο σπίτι μου. Μου λέει η γυναίκα μου να σπάσει. Της λέω: «τι να σπάσεις ας τα εκεί πέρα. Αυτά είναι από την πατρίδα». Όσοι έχουνε πάει τους έχουνε φιλοξενήσει αυτοί που έχουνε τα σπίτια. Είναι πολλές οι διηγήσεις που σε εντυπωσιάζουν. Οι λαοί δε χωρίζουν τίποτα, οι ηγέτες και οι πολιτικές είναι που διαχωρίζουν τους λαούς.

Με τους Σύριους πρόσφυγες σήμερα τι πιστεύεις ότι πρέπει να κάνει η πολιτεία;

Να τους συμπαρασταθεί. Δεν μπορούμε να έχουμε άλλη γνώμη. Αλίμονο δεν το συζητάω. Εμείς που περάσαμε προσφυγιά είναι δυνατόν να πούμε για έναν πρόσφυγα δεν! Και δεν το λέμε επειδή είμαστε πρόσφυγες. Είναι υποχρέωση της πολιτείας να ασχοληθεί με τους ανθρώπους αυτούς. Ήμασταν κάποτε στη θέση αυτή και μπορεί να ξαναβρεθούμε. Οι Σύριοι έχουν κάποια σχέση με τους Πόντιους. Όταν οι Πόντιοι έφυγαν από τον Πόντο κυνηγημένοι, ένα κομμάτι πέρασε στη Συρία. Δεκαέξι χιλιάδες άνθρωποι και φιλοξενήθηκαν από Σύριους εκείνα τα χρόνια. Έγιναν κι εκεί hot spot, στη Συρία για τους Πόντιους εκείνη την εποχή. Και μετά από εκεί ήρθαν εδώ. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εμείς ανταποδίδουμε τη φιλοξενία τους. Όχι για λόγους ανταπόδοσης, δεν το λέω από αυτή την άποψη. Εγώ θεωρώ ότι είναι υποχρέωση της πολιτείας να συμπαρασταθεί και να τους βοηθήσει αυτούς τους ανθρώπους. Και ανθρώπινο. Δεν μπορείς να αφήνεις έναν άνθρωπο έτσι. Είναι ένας άνθρωπος χωρίς μέλλον που ξεκίνησε και πάει στο άγνωστο. Ξεκίνησε εσύ τώρα να περπατήσεις, να μη χρησιμοποιήσεις ούτε μεταφορικό μέσο, ούτε άνεση ούτε χρήμα ούτε τίποτα. Να κάνεις μία διαδρομή για να φτάσεις κάπου και μπορεί και να μη φτάσεις. Και σε μας ήταν εντελώς διαφορετικό, αφού θεωρούταν ότι ήσουν στην πατρίδα σου. Νιώθαμε ότι πάμε στην πατρίδα. Η Ελλάδα ήταν η μητέρα πατρίδα. Ήρθαν εδώ, άσχετα που απογοητεύτηκαν, και θεωρούσαν ότι ήρθαν στην πατρίδα. Περιμένανε ότι θα τους συμπαρασταθεί όλη η πολιτεία, οι άνθρωποι. Δυστυχώς δεν έγινε. Αλλά πάλι τα καταφέρανε!

Εσύ ως απόγονος πρόσφυγα, τι χαρακτηριστικά πιστεύεις ότι έχεις πάρει;

Εργατικότητα, ειλικρίνεια, εντιμότητα. Πιστεύω ότι αυτά είναι τα τρία πολύ σημαντικά και βασικά χαρακτηριστικά που έχει η πλειοψηφία των Ποντίων.

Ευχαριστώ πολύ, Κώστα;

Να 'σαι καλά! Κι εγώ ευχαριστώ! Πιστεύω να σε βοήθησα να κάνεις αυτό που σε ενδιαφέρει και θέλεις. Και είμαστε στη διάθεσή σου, δεν το συζητάμε! Και η βιβλιοθήκη μας είναι εμπλουτισμένη από την Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, αν σε ενδιαφέρει είναι ανοιχτή, ότι χρειαστείς.

Ωραία!